

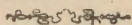
1007

L II. 6

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԵՐԳՐԱՐԳ ՏԱՐԻ

ԳԻՐԳ Ա.

1897

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Ս. Յարսաճի և Ընկ. Նիկ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°,

1897

Дозволено Цензурою, Тифлисъ, 30 Декабря 1896 года-

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Անդրէաս երէց, պատմ. վիպակ ՄՈՌԱՅԱՆ
Խաչատուր Աբովեան Ն. ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
Մեր տէրը, պատկեր Ս. ԱԻՆՏԻՔԵԱՆ
Ազգասէր մարդը իր մահուան վախտը Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ

Առ մայրն իւր Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ
Մշոյ աշխարհ
Կարօս խաչ (Ժողովրդական բանահիւսութիւն)
Ինքնօգնութիւնը կանանց կօլլէջներում Մս. ԲԷՆ-
քսի, Թարգմ. Ա. ՍՊԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
Քաղաքակրթութիւն եւ հին աշխարհներ Վ. ՀԷՆԻ
գերմ. փոխադրեց ՏԻՐԱՏՈՒՐ
Աշակերտի յուշատետրը ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
Հայաստանեայց եկեղեցու կանոնգիրք ԳԻՒՏ ԶԱՀ.
ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՊԱՏՄԸԿԱՆ

Դանիէլ կաթողիկոսի գրութիւնները Ֆրանսիական
դեսպանին եւ նախարարին

Դանիէլ կաթողիկոսի գրութիւնը Նապօլէօն մեծին
Դանիէլ կաթողիկոսի գրութիւնը Գերմ. Ֆրանց-
Գ. Կայսեր-

Բարձրագոյն խորհրդ. գրութիւնը Մապօլէօն մե-
ծին:

Պարսից տիրապետութեան վերջին տարին: Գ.ք.Ա.
Ս. Մագարեանի նամակները

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Աստուածաշնչի տպագրութիւնը ս. Էջմիածնում
Գարդան երէց (մշու բարձրաոով)
Քահանայ մը, որ չկտանար Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԺ

Լինհարդ եւ Գերտրուդ, Պետալօցցու գերմ. թարգ-
իս. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ

Ա Ն Դ Ր Է Ա Ս Ե Ր Է Յ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿ (1617)

(1601 — 1617)

Տասն և եօթերորդ դարու առաջին քառորդին՝ Հայաստանի վրայ ծանրացող թշուառութիւնները հասել էին իրենց գագաթնակէտին։ Պատճառը Պարսից և Օսմանցւոց անընդհատ պատերազմներն էին, որոնց թատր եղած էր մեր ապարադդ աշխարհը։

1586 թուականին Պարսից Ճահաբաս Ա. թագաւորը, որ նոր էր իւր Խուդաբանդ հօր գահը ժառանգել, տակաւին անգոր լինելով և, մանաւանդ թէ, Օսմանցիներից վախենալով, ոչ միայն հետամուտ չեղաւ 'նրանց' իւր հօրից յափշտակած՝ Հայաստանի մի քանի գաւառները յետ առնելու, այլ և պատանդներ տալով հաշտութիւն խօսեց Սուլթան Մուրադի հետ։ Այսպիսով 16-րդ դարու վերջին քառորդին Հայաստանը զրեթէ ամբողջապէս անցաւ Օսմանցւոց ձեռքը։

Օսմանցի կուսակալները ազատ զգալով իրենց Պարսից կողմից գալիք վտանգներից, սկսաւ ծանր և անտանելի հարկերով նեղել և տանջել Հայոց ժողովուրդը, որն արդէն բազմամեայ հարստահարութիւններից վերջին աղ-

քատութեան էր հասած: Նոյնպիսի ծանր հարկերի ենթարկեցին նրանք, նաև, Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը, որ նոյնպէս խեղճ վիճակում էր գտնուում:

Առաքել կաթողիկոսը, որ ազգի ցաւերին 'ի սրտէ կարեկցող և աթոռի համար կարի հոգատար մի հովիւ էր, շատ ջանք գործ դրաւ ժողովրդի և Էջմիածնի վրայ ծանրացող հարկերը փոքր 'ի շատէ թեթեւացնելու, բայց երբ տեսաւ որ իւր ջանքերն ի դերև են ելնում և որ այդ հարկերից առաջացած աթոռի պարտքերը գնալով ծանրանում են, և, մանաւանդ թէ, ժամանակի դառնութեան դիմագրելու չափ ոյժ պակասում է իրեն, երկու տարի կաթողիկոսութիւն անելուց յետ՝ հրաժարուեց գահից և Դաւիթ Էջմիածնեցուն կաթողիկոս ձեռնադրելով՝ աթոռը յանձնեց նրան և ինքը քաշուեց մի վանք, իւր ազգի ցաւերը լուրթեան մէջ ողբալու:

Դաւիթ կաթողիկոսը իւր նախորդից աւելի զօրեղ չգտնուեցաւ: Օսմանցի կուսակալները նոր կաթողիկոսի համար ոչ միայն զիջումներ չարին, այլ և ուրիշ նոր հարկեր էլ աթոռի վրայ բարձելով՝ պահանջեցին որ նա, իրրև ընդհանուր ազգի պոլս, ժողովէ իւր ժողովրդից այդ հարկերը և վճարէ իրենց: Կաթողիկոսը շատ աշխատեց, չարչարուեց, իւր վիճակը պտտեց և, շատ անպամ, արտասուքն աչքերին՝ ապրատացած ժողովրդի վերջին փողերը հաւաքելով տուաւ կուսակալներին: Բայց երբ տեսաւ որ նրանց անիրաւ պահանջները գոհացնել չի կարողանում, փախուստ տուաւ աթոռից և սկսաւ անծանօթ վայրերում ու խորշերում թաքստեամբ ապրել: Իսկ յետոյ տեսնելով որ այդպիսով բոլորովին հեռանում է աթոռից և Էջմիածինը աւերման է ենթարկուում, իսկ աթոռի պարտքերը նուազելու փոխարէն աւելի ևս աճում են, յետ դարձաւ Էջմիածին և իւր միաբանների հետ խորհրդակցելով՝ Դառնեցի Մելքիսեթ եպիսկոպոսին ձեռ-

նադրեց կաթուղիկոս, իբրև իրեն օգնական (1593 թ.):

Երկու կաթուղիկոսների միասնական ջանքերն էլ ոչինչ օգուտ չբերին աթոռին: Նրանց հաւաքածը հազիւ պարտքի մի տասանորդը ծածկեց: Ուստի սկսան տոկոսով պարտքեր վերցնել օտարներից: Բայց այդ միջոցը աւելի ևս վատթարացրեց նրանց դրութիւնը: Որովհետև քիչ ժամանակից Տէրութեան կուսակալների հետ միասին պարտատէրներն էլ միւս կողմից սկսան նեղել և հալածել նրանց: Երկու կաթուղիկոսները ստիպուած եղան դարձեալ փախուստ տալ, անծանօթ տեղեր թափառել. մինչև անգամ ցերեկով պտըտել չէին համարձակոււմ, այլ գիշերներն էին շրջում գիւղից դէպի գիւղ, կամ մի վանքից դէպի միւսը:

Այս տառապանաց օրերում վրայ հասաւ, նա և, մի սարսափելի սով, որ աւեր և ապականութիւն սփռեց ամբողջ Հայաստանի վրայ:

Սովին հետեւեց ժանտախտը, որ ճարակեց այդ երկրի բազմաթիւ գաւառները:

Հազիւ այդ երկու բնական պատուհանները դադարեցին, և ահա ձեւալիք կոչուած աւազակախմբերը, որոնց առաջնորդում էին թուրք պաշտօնանկ փաշաներ ու բրդեշխներ, ողողեցին Հայաստանը և աննկարագրելի աւեր ու սրածութիւն սփռելով նրա մէջ՝ կողոպտեցին ու յափշտակեցին բնակիչների գոյքն ու ստացուածը և հարուստ աւարով ու բազմաթիւ գերիներով իրենց որջերը դարձան:

Այս ամենը շարունակում էր մինչև 1602 թուականը: Եւ որովհետև այս արտաքոյ կարգի թշուառութեանց հետ միասին Հայաստանը կառավարող Օսմանեան պետական կուսակալներն էլ իրենց հարստահարութիւններն էին շարունակում, ուստի ժողովրդի տառապանքների հետ միասին կրկնապատկուեցան նա և կաթուղիկոսական աթոռի պարտքերը, իսկ Դաւիթ ու Մելիքոսեթ

կաթուղիկոսները աւելի ծանր նեղութիւնների ու հալածանքի ենթարկուեցան: Ի վերջոյ տեսնելով նրանք որ ազատուելու հնար չունեն, հրաւիրեցին իրենց մօտ — Ջուղա քաղաքը, Ամդայի յաջորդ Սրապիոն վարդապետին, որը մի իմաստուն և առաքինի մարդ էր և հայրենական հարուստ ժառանգութիւններ ունէր, և առաջարկեցին նրան՝ յանձն առնել կաթուղիկոսութիւնը և իւր ունեցած հարստութեամբ ազատել աթոռը պարտքից ու աւերմունքից:

Թէպէտ սկզբում առաջարկուած պայմանների վրայ համաձայնել չկարողանալով՝ նրանք բաժանուեցան, բայց յետոյ, նոյն իսկ Ջուղայի ժողովուրդը, առաջին երկու կաթուղիկոսների աթոռից հեռանալը անհրաժեշտ գտնելով, ինքը Սրապիոնին տարաւ էջմիածին և կաթուղիկոս օծել տալով, աթոռը յանձնեց նրան:

Եւ ահա այդ ժամանակ, այն է 1602 թուականին, ընդհանուր հայոց մէջ, վեց օծեալ կաթուղիկոսներ կային. նրանցից երեքը՝ Արարատեան նահանգում, մինը՝ Աղթամարում և երկուսը՝ Կիլիկիայում, որոնցից առաջինը նստում էր Ագանա, իսկ երկրորդը Սիս:

Չնայելով որ ազգի ընդհանուր ցաւերն էին այս տարօրինակ դրութիւնները ստեղծում, այսու ամենայնիւ օծեալ կաթուղիկոսներից և ոչ մինը կաթուղիկոսական իրաւունքներից զուրկ չէր համարում իրեն. այդ պատճառով և դրսից եկած նեղութիւնների վրայ աւելացան նա և ներքին խռովութիւններն ու պառակտումները:

Այս զանազանակերպ թշուառութեանց ու անկարգութեանց շնորհիւ, ինչպէս որ երկիրը հետզհետէ սկսաւ բնակիչներից դատարկուել, այնպէս էլ անապատները ամայացան, վանքերը անշքացան, միաբանութիւնները ցրուեցան և այլ ևս ոչ մի տեղ չմնաց հայ ժողովրդի համար սփոփանք և մխիթարութիւն:

Սրա վրան էլ պէտք է աւելացնել Ունիթօր կամ Միաբանող կոչուած պապական արքանեակների սխարագործութիւնները: Դրանք դեռ 13-րդ դարու կիսից մուտ էին գործել մեր աշխարհը և ամեն տեղ տարածուել, սկսած Ռուբինեան թագաւորութեան երկրից մինչև Հայաստանի հեռաւոր նահանգները: Անհաւատներին քրիստոնէութիւն քարոզելու փոխարէն, դրանք նահատակ հայ ժողովրդի անդամներն էին որսում, հայրենի եկեղեցուց հեռացնում և «Միաբանող» լինելու փոխարէն՝ բաժանող ու պառակտող հանդիսանում: Դրանք հեռացնում էին որդին ծնողից, եղբայրը եղբորից, կինը՝ ամուսնուց և ընտանիքների ու հարազատների միջից սէրն ու միութիւնը վերացնում: Միով բանիւ, մահամեղական հրէշների թողած պակասը իրենք էին լրացնում և դեռ մի բան էլ աւելի, որովհետև նրանք նիւթապէս էին կեղեքում, իսկ սրանք՝ հոգեպէս և բարոյապէս: Եւ ինչ էր դրանց ողորմելի նըպատակը. այն՝ որ Պապի հոգևոր ստրուկների թիւը մի քանի հազարով աւելացնեն. մի ձգտում, որ ժամանակակից կաթոլիկ միաբանութիւնների միակ ու գերագոյն նպատակն էր կազմում: Մի քանի դար շարունակ գործելով Հայաստանի մէջ, դրանք հաստատուն բնակավայր էին ընտրել Սիւնեաց նահանգը: Նրա Ճահուկ, Երնջակ և Նախճաւան գաւառները գրեթէ ամբողջապէս իրենց ձեռքն էին անցել: Նախիջևանում, մինչև անգամ, առաջնորդների կամ կարգապետների յաջորդութիւն էին հաստատել և «Միաբանող» ժողովրդից տուրք էին առնում: Ժողովրդի անտէրութիւնից օգտուելով՝ նրանք արձակ, համարձակ մտնում էին ամեն տեղ, քարոզում էին նոյն իսկ մեր վանքերում: Նրանցից մի քանիսի յանդգնութիւնը հասել էր մինչև այնտեղ, որ օր ցերեկով գալիս, բրում էին մեր եկեղեցիները և դրանց մէջ թաղուած սրբոց մատուները յափշտակում, ինչպէս այդ պատահեց Սրբոց

Հռիփսիմեանց վկայարանի հետ, ուր երկու պապական վարդապետներ մտնելով՝ քանզի էին սրբուհու գերեզմանը և նրա նշխարները յափշտակել: Բայց էջմիածնի միաբանութիւնը իրազեկ լինելով այդ անօրինակ սրբապղծութեան՝ յարձակուեց յափշտակիչների վրայ և փառաւոր ջարդ տալով նրանց, սրբուհու մասունքները ազատեց:

Այս ծայրահեղ թշուառութիւնները և բնդհանուր յուսահատութիւնը հերոսական ոգի ներշնչեցին երեք տարագիր հայ հոգեւորականներին: Դրանցից մինը Սաղմոսավանքի առաջնորդ Պարոն Մականուանեալ Սարգիս եպիսկոպոսն էր, միւսը՝ Սիւնեցի Մովսէս վարդապետը և երրորդը Տրապիզոնցի Կիրակոս երէցը, որոնք տարիներ առաջ հեռացել էին Հայաստանից և ճգնւում էին Երուսաղէմում: Հայրենի երկրից հեռոջեւ համնող տխուր լուրերը ճմլեցին, խոցոտեցին նրանց զգայուն սրտերը:— «Այստեղ Քրիստոսի գերեզմանի մօտ ճգնելով՝ մենք մեր հոգիների փրկութեան համար ենք մտածում, մինչդեռ այնտեղ, մեր հայրենիքում, բիւրաւոր հոգիներ զոխային տանջանքների մէջ են հեծում: աւելի հաճոյ չէր լինիլ Աստծուն եթէ մենք մեր ճգնութիւնը մեր հայրենակիցների տանջանքները թեթեւացնելու մէջ որոնէինք. և եթէ չկարողանայինք իսկ օգնել նրանց, գոնէ նրանց հետ միասին տանջուէինք...» մտածեցին ազնուասիրտ և հայրենասէր հոգեւորականները և վերադարձան Հայաստան:

Բայց ի՞նչ կարող էին անել նրանք այդ ժամանակ. զէնք չունէին, զօրք չունէին, ժողովրդի մէջ նիւթական ու բարոյական ոյժ չէր մնացել. ինչո՞վ կարող էին երկրի վրայ ծանրացող թշուառութեան դառնութիւնը մեղմացնել:

Սակայն նրանք գիտէին մի գեղ, որ այսպիսի ժամանակներում արդիւնաւոր ներգործութիւն է անում հիւանդ մարմնի վրայ. այդ՝ մարդկային ոգին տանջանքնե-

րի և հալածանքների դէմ զօրացնելն էր մարդուն՝ անձնութեան սովորեցնելն էր:

Եւ ահա, այդ նպատակաւ, նրանք Սիւնիք հասնելով, հիմը դրին Սիւնեաց հռչակաւոր անապատին. ժողովեցին այդտեղ հոգևով և մտքով կորովի մարդիկ, կազմեցին մի բաղմամարդ միաբանութիւն, որ կարող էր դիմադրաւել ամեն տեսակ նեղութեան և սկսան միջոցներ որոնել ժամանակակից թշուառութեան առաջն առնելու համար:

Մինչդեռ Սիւնեաց անապատը այդ զբաղմունքներով մէջ էր և նրա միաբանութեան ամեն մի անդամը լռիկ, միջիկ ապագայում ստանձնելիք պաշտօնի համար էր պատրաստուում, էջմիածնի Աթոռից ժամանակաւոր հրաժարուած Դաւիթ ու Մելքիսեթ կաթողիկոսները ուրիշ նպատակների էին ձգտում: Որովհետեւ Սրապիոնի կաթողիկոսանայովը դարձեալ նրանք պարտքից ու հալածանքից չազատուեցան, ըստ որում Օսմանցի կուսակալները սրանցից հին պարտքերն էին պահանջում իսկ Սրապիոնի վրայ նորերը բարձում, ուստի մի կարի կորստաբեր խորհուրդ յղացան նրանք, այն է՝ դիմել Պարսից Չահաբաս թագաւորին, որը այդ ժամանակ հետզհետէ զօրանում էր իւր երկրում, և հրաւիրել նրան Հայաստան թէ երկիրը գրաւելու և թէ անվերջ հարկերից ու պարտքերից իրենց ազատելու: Եւ շուտով էլ այս խորհուրդը գլուխ հանեցին: Մելքիսեթ կաթողիկոսը մի քանի եպիսկոպոսների հետ միասին գնաց Սպահան, ներկայացաւ Չահ Աբասին և իւր պաշտօնակցի ու հայ ժողովրդի կողմից Հայաստանը գրաւելու խնդիրն առաջարկեց նրան:

Չահաբասը սիրով լսեց նրա խնդիրը. երկրի ամեն հանգամանքների մասին տեղեկութիւն առաւ նրանից և ապա մեծամեծ խոստումներ անելով կաթողիկոսին, ծանր զօրքով Հայաստան մտաւ:

Այս առաջին արշաւանքի ժամանակ, այն է՝ 1603

Թուին, նա գրաւեց Օսմանցիների՝ իւր հօրից խլած բոլոր գաւառները: Երկրորդ արշաւանքի ժամանակ, այն է՝ 1605 թուականին, Օսմանցիների զօրեղ հետապնդութիւնից խուսափելով, նա Հայաստանի մի քանի նահանգները դատարկեց բնակիչներից և նրանց բոլորին քշեց Պարսկաստան: Այդ բազմամբոխ ժողովրդի գրեթէ կէս մասը նա խեղդեց Երասխի մէջ՝ նրանց այդ գետից շտապաւ անցնելու ժամանակ, և հազիւ կէս մասը հասցրեց իւր երկիրը: 1606-ին կրկին վերադառնալով՝ Ճահաբասը պաշարեց Օսմանցիների գրաւած Նախիջևան, Երևան, Գանձակ և այլ քաղաքները, և ամենին հետզհետէ տիրելով, իւր Ամիրգունա նախարարը վերակացու կարգեց նրանց վրայ: Ապա այնուհետև մինչև 1620 թուականը, 2 կամ 3 տարին միանգամ, դարձեալ արշաւում էր Հայաստան, Օսմանցիների հետ պատերազմելու նպատակով և ամեն անգամ էլ մեծամեծ նեղութիւններ էր պատճառում թէ՛ հայ ժողովրդին և թէ՛ մանաւանդ էջմիածնայ աթոռին:

Ինչպէս որ մի քանի դար առաջ Պարսից և Յունաց, այնպէս էլ այժմ Պարսից և Օսմանցւոց գահակալների համար Հայաստանը դարձել էր մի կռուախնձոր: Չնայելով որ նա բաժանուած էր արդէն երկուսի մէջ, այսուամենայնիւ նրանցից ամեն մինը «սահման քաջաց զէնք իւրեանց» հին առածին հետևելով՝ խլում էր միւսից նրա տիրապետած գաւառները, երբ այդ իրեն համար հաճելի կամ հնարաւոր էր լինում: Եւ այդ անում էր ոչ թէ կանոնաւոր պատերազմ մղելով իւր հակառակորդի դէմ, այլ աւեր և ապականութիւն սփռելով ընդհանուր երկրի մէջ, քաղաքներն ու գիւղերը քանդելով, բնակարանները կողոպտելով և հրդեհելով, ժողովուրդը կոտորելով կամ գերի վարելով: Եւ այս բոլորի համար տուժում էր Հայաստանի ապաբաղդ ժողովուրդը, թէ՛ արևելեան և թէ՛ արևմտեան մասերում:

Ահա այս տաղնապալից ժամանակներում օգնութեան էր հասնում ժողովրդին Սիւնեաց Անապատը կամ Վարդապետարանը։ Նրա հայրենասէր միաբանութիւնը, որին գլուխ էր կանգնած Սարգիս եպիսկոպոսը և որի մէջ փայլում էին Մովսէս վարդապետ Սիւնեցին, Կիրակոս վ. Տրապիկոնցին, Պօղոս վ. Մոկացին, Արիստակէս վ. Չամբեցին, Թովմաս եպիսկոպոս Տաթևացին, Դաւիթ եպ. Չամբորեցին, Կարապետ եպ. Էջմիածնեցին, և այլն և այլն. դրանք ամենքը վերցնելով իրենց հետ նաև իրենց հասուն աշակերտները, ցրուել էին հայաստանի զանազան կողմերը և գործում էին։

Բայց ի՞նչ էին անում նրանք. — Մինը շրջուն քաղոպի պաշտօն ստանձնելով՝ յուսադրում ու մխիթարում էր վհատեալ ժողովրդին և սովորեցնում նրան ժամանակի անցաւոր նեղութիւններն արհամարհել։ Միւսը գերի գնացող ազգակիցներին ընկերանալով և նրանց կրած տանջանքներին մասնակցելով՝ իւր հայրական խրատներով կազդուրում և ամրապնդում էր նրանց հաւատը և վառ պահում ազգային զգացումը։ Երրորդը՝ երկրից գաղթել ուզող ժողովրդին յորդորում էր ժամանակաւոր նեղութիւններից չընկճուել և հայրենական տունն ու անդաստանը օտարին չմատնել։ Ոմանք քաղաքներում ու գիւղերում դպրոցներ հիմնելով նորանոր առաքելութեանց համար աշակերտներ էին պատրաստում, իսկ ուրիշները՝ անշքացած ու աւերուած վանքերը մտնելով՝ նոր միաբանութիւններ, նոր զինուորութիւններ էին հաստատում և դրանց հետ միացած հզօրապէս մրցում պապական մարդորսների դէմ, հալածելով նրանց գլխաւոր կենդրոններից, կամ անվնաս դարձնելով նրանց թունաւոր և ազգակոծան քարոզութիւնները։

Դրանց բոլորին այդ ժամանակ ոգևորում էր միայն մի միտք. այն է թէ «հունձք բազում են և մշակը սակաւ»

և թէ «պարտ է հանել զմշակս ի հունձս մեր...»:

Այս նշանաւոր անապատի միաբաններից Մովսէս վարդապետ Սիւնեցուն, (որ անապատի հիմնադիրներից մինն էր և որ յետոյ արժանաւոր կաթողիկոս դարձաւ), իբր գործունէութեան միջավայր՝ վիճակուած էր Գողթան գաւառը: Այդ տեղ նա Պօղոս վարդապետ Մովսէսի հետ միասին յիշատակաց արժանի շատ գործեր արաւ, եկեղեցիներ շինեց, վանքեր նորոգեց, միաբանութիւններ հաստատեց. բայց որ ամենից գլխաւորն էր՝ Աստապատ, Հոռոթ և Ագուլիս գիւղերում դպրոցներ բացաւ. մի գործ, որ իւր ժամանակի համար ոչ միայն շահաւէտ այլ և կարի յառաջադիմական էր, որովհետեւ մինչև այն՝ միայն վանքերում ու անապատների մէջ էին ուսում աւանդում ցանկացողին:

Ագուլիսի դպրոցում Մովսէս վարդապետը վերակացու և ուսուցիչ կարգեց իւր ձեռնասուն և Սիւնեաց Անապատի յառաջագէմ աշակերտներից մէկին, — դա երիտասարդ և նորընծայ Տէր-Անդրէասն էր, մի գործունեայ, առաքինի և անձնուէր բահանայ, որի յիշատակին, ահա, նուիրում ենք յետագայ զրոյցը:

Ա.

Հովիւ քաջ զանճն իւր ղնէ ի վերայ
ոչխարաց. իսկ որ վարձկանն է, որ ոչ է
հովիւ, որոյ ոչ իւր են ոչխարքն, իբրեւ
տեսանէ զգայլն զի գայ, թողու գոչխար-
սըն եւ փախչի եւ գայլն յափշտակէ զնո-
սա եւ ցրուէ:

Աւետ. Յովն.

1617 թուականի աշունն էր: Օքուզ-Ահմէդ փաշան
յուսահատուել էր արդէն երկար և ապարդիւն պաշարու-
մից: Մօտ երեք ամիս էր ինչ նա իւր բազմաթիւ զօր-
քերով գտնուում էր Երևանայ բերդի առաջ և սակայն նրա
գնդերը դեռ չէին կարողացել նոյն իսկ մի փոքր խրա-
մատ բանալ սրա պարիսպների տակ: Հահաբասի զօրքը,
որ պաշտպանում էր բերդը, ոչ միայն քաջութեամբ յետ
էր մղում Օսմանցիների յարձակումը, այլ և պարսպից ու
տշտարակներից կարկուտի նման տեղացող գնտակներով
ու նետերով և, մանաւանդ, դիւրավառ նիւթերի հրահո-
սանով մեծ կոտորած էր անում նրանց մէջ: Վերջապէս
վրայ հասան և աշնանավերջի ցուրտն ու բքաբեր օրերը:
Օսմանցիք տանջւում էին որքան Արարատեան դաշտի դա-
ժան ցրտերից, նոյնչափ և վերահաս սովից: Օքուզ-Ահ-
մէդը որոշեց՝ վերցնել պաշարումը և հեռանալ Կարին,
զոնէ իւր զօրքերը սովից ազատելու համար, որովհետև
նման հանդամանքներում յաջողութեան ոչ մի յոյս չէր
մնում նրան:

Երբ Օսմանեան գնդերը ձիրակը անցան, Հահաբասը
նոյնպէս պատրաստուեց հեռանալ Երևանից: Բայց Պարս

կաստան գնալուց առաջ, նա կամենում էր մի երկու շաբաթ անցնել Նախիջևանում՝ հայերի հիւրասիրութիւնը վայելելու համար:

Ամիրզունա նախարարը, որին Չահաբասը դեռ 12 տարի առաջ ընդհանուր կառավարիչ էր նշանակել Պարսկական Հայաստանի վրայ, և որը Հայ ազգի հաշուին խիստ հաճոյական ծառայութիւններ էր անում Չահին, օր առաջ արդէն սուրհանդակներ զրկեց ամեն կողմ՝ որպէս զի նահանգի մեծամեծներն ու հարուստները ժողովուրդին Նախիջևան և, ըստ սովորութեան, փառաւոր ընդունելութիւն անեն Չահին:

Այդ ընդունելութիւնը կայանում էր նրանում, որ բացի հանդիսաւոր թափօրով, եկեղեցական ու գուսանական երգերով և աշխարհախումբ ժողովրդեան ուսանաներով նրան զիմաւորելը, պէտք է, նա և, երկրի հարուստ ու կարող անձինք առատ պարգևներ ու ընծաներ բերէին Չահին:

Այս պատճառով Զուղայից, Որտուատից, Ագուլիսից, Յղնայից և ուրիշ փոքր ի շատէ նշանաւոր աւաններից ու գիւղերից աճապարում էին Նախիջևան՝ հարուստ վաճառականներ, խօջաններ, ազնուականներ ու մելիքներ՝ իւրաքանչիւրն իրեն վայել ընծաներով: Ոչ ոք դրանցից խոյս տալ չէր կարող, որովհետեւ Ամիրզունայի գործակալները յականէ անուանէ ճանաչում էին բոլորին, իսկ Չահաբասը նոյնպէս պակաս տեղեկութիւններ չունէր դրանց մասին. ըստ որում մօտ տասն և հինգ տարի էր ինչ նա շարունակ հարստահարում ու կեղերում էր բոլոր կարող անձանց:

Բայց ահա անակնկալ հրաման դուրս եկաւ թէ՛ Չահը իւր նշանակած երկու շաբաթը պիտի անցցնէ ոչ թէ Նախիջևանում, այլ Ագուլիսում: Հետեալէս Սիսականի ժողովուրդը այդտեղ պիտի սպասէ արեգակնափայլ Չահին:

Ամիրգունան ստիպուած էր նոր սունանդակներ դրել Նախիջևան և Սիսականի ուրիշ հեռաւոր կողմերը։ Այդ, ի հարկէ, մի ծանր գործ չէր։ Բայց նրան մեծ զարմանք պատճառեց Չահի նոր կարգադրութիւնը, որովհետեւ Ագուլիսը, իբրեւ մի հասարակ աւան, ոչ մի գրաւիչ հանգամանք չունէր, որով արժանացած լինէր իւր վեհապետի բարձր ուշադրութեան։ Ի՞նչ նպատակ ունէր ուրեմն Չահը՝ որ որոշել էր երկու շաբաթ անցցնել Ագուլիսի նման չոր և մերկ սարերով պատած մի ձորակում։

Այս մասին, ի հարկէ, նախարարը չէր համարձակիլ բացատրութիւն խնդրել Չահից։

Բայց նա հանդիպելով Չահուլիս-բէկին, որ Չահի առաջին իշխանը և սենեկապանն էր, հարցրեց նրանից այդ կարգադրութեան պատճառը։

Չահուլիս-բէկը, որ մի հաստամարմին, ճարպալից, ածիլած դէմրով, սև ներկած բեղերով և վալաշոտ աչքերով պարսիկ էր, ծիծաղեց նախարարի հետաքրքրութեան վրայ։

— Ծիծաղելուդ պատճառը չեմ կարողանում գուշակել, ասաց Ամիրգունան. շատ գոհ կլինէի եթէ բէգը մասնակից անէր ինձ իւր ուրախ տրամադրութեան։

— Չահին ինքս խորհուրդ տուի Ագուլիս գնալու, յայտնեց Չահուլիս-բէկը, և նորից ծիծաղեց։

— Անպատճառ նորին վեհափառութեանը նորագոյն հաճոյք պատճառելու նպատակով. այնպէս չէ. հարցրեց Ամիրգունան։

— Այո։ Ես տեսնում եմ որ Ամիրգունա-խանը շատ քիչ է հոգում այդ մասին։

— Սիսականում աւելի գեղեցիկ տեղեր կան, ուր ես կարող էի առաջնորդել Չահին, բայց նա այդպիսի ցանկութիւն չէ յայտնել ինձ, նկատեց Ամիրգունան։

—Այո Սիսականում կան հրաշալի տեղեր բայց միմիայն Ագուլիսումն են գեղեցիկ տղաներն ու աղջիկները. . . :

Նախարարը հասկացաւ բէկի ակնարկութիւնը և ոչինչ չպատասխանեց:

—Իսկ դու, խան, երբէք չես մտածում Չահի զուարճութեան համար. Ագուլիսում, մինչև անգամ, «մանկաժողով» չէ եղած մինչև այսօր, յարեց Չահուլիս-բէկը այնպիսի չըջութեամբ, որ կարծես մի շատ օրինական խնդրի մասին էր խօսում:

—Արեգակնափայլ Չահը մեղանից իւրաքանչիւրին իրեն արժանի պաշտօնն է տուել, նկատեց նախարարը և հեռացաւ:

Չահուլիս-բէկը խորը խոցուեցաւ խանի այդ ակնարկութիւնից, բայց չպատասխանեց, սրովհետեւ գիտէր որ Չահը համարում ունի նրա վրայ: Այդ հանգամանքը թէպէտ կապեց իւր լեզուն, բայց և այնպէս նա որոշեց՝ անվճար չթողնել այդ պարտքը:

Բ.

Նոյեմբերի սկիզբն էր, Տամբրի ու Պլլուն սարերը, որոնք բարձրանում էին Յղնայ աւանի երկու կողմերից, ծածկուել էին մառախուղով. ձիւնը անընդհատ փոթորկում էր և քամին շառաչում Յղնայի ձորակի մէջ: Խօջա-Անձրեի տան առաջ պատրաստ կանգնած էր նրա ձին: Հետևորդ ծառան գօտէպնդուած և սանձը ձեռին սպասում էր տիրոջը:

Խօջա—Անձրեք դուրս եկաւ պատշգամբ. նայեց դէպի ձորակի տարածութիւնը և հարցրեց ծառային.

—Ձիւնը չի՞ դադարում:

—Ոչ, Տէր իմ, և երևի չուտ էլ չի դադարիլ, պատասխանեց ծառան և իւր այծենականի փէշով սկսաւ ձիու թամբի վրայ իջած ձիւնը սրբել:

Խօջա-Անձրեւը, որ միջահասակ, գիրուկ մարմնով, բարեդէմ և թէպէտ արևոր, բայց դեռ ուժեղ և եռանդոտ մի մարդ էր, նորից կամենում էր մտնել տուն, երբ տեսաւ Յոնայի քահանային. որ շտապ քայլերով դիմում էր գէպ իրենց դարպասը:

—Գէհ, որդի, էլ ուշանալու ժամանակ չէ, չուտ հեծիր ձիդ և ճանապարհուիր,—ասաց քահանան տան սանդուխներից բարձրանալով և մի ծալծլած թուղթ Խօջային ուղղելով—Տես խեղճ մարդը ածուխով է գրել. բանտի մէջ ո՞վ կտար նրան մեկան ու գրիչ. բայց կարողացել է ժամանակին հասցնել:

—Ո՞վ բերաւ այս նամակը, հարցրեց Խօջան և թուղթը շտապաւ վերցրեց քահանայից:

—Իմ սարկաւազը. ուղիղ կաթողիկոսի մօտից է գալիս:

—Ի՞նչ է ասում, դեռ կասուած է նա:

—Այո, մեր մեղքից. այն էլ ծանր չլթաներով: Նախարարը միջնորդել է որ գոնէ այդ չլթաններից աղատեն վեհափառին, բայց Չահր մերժել է: Եւ այդ դրութեան մէջ էլ, ասում են, հետը պիտի տանէ Պարսկաստան, եթէ չկարողանանք պարտքերի համար մի բան հոգալ:

—Օ, ի՞նչ սև օրերի հասանք, և արդեօք մեր ո՞ր մեղքերի համար, բացազանչեց Խօջան և ապա սկսեց կարդալ նամակը, որ բաղկացած էր հետեւեալ տողերից.

« Բարեպաշտ որդիք.

« Երկու օր առաջ իմ տանջանքները թեթեացրին,
« այսինքն, ոտքերս գելարանից հանելով՝ չլթանների մէջ
« դրին. Փարրաշ-բաշին ասաց թէ՛ Չահր որոշել է գալ Ա-
« գուլիս այդ պատճառով էլ հրամայել է չլթայիլ ինձ
« հետիտն այդտեղ բերելու համար: Ինձ չի վշտացնում,

« այս անարգանքը, որ կրում եմ Աթոռի վրայ բարձած
« անիրաւ պարտքերի համար: Գուցէ ես ունիմ, նա և, յան-
« ցանքներ, որոց համար պատժում է ինձ Աստուած. թող
« ուրեմն իմ բերանը տրտունջ չարտասանէ նրա սուրբ
« կամքի դէմ: Բայց վշտանում եմ սաստիկ, որ Չահի գա-
« լուստը նոր թշուառութիւն պիտի բերէ ձեր գլխին:
« Նախարարը իւր հաւատարմի ձեռքով գաղտնի ինձ
« յայտնեց թէ՛ Չահը Ագսւլիս հասնելուց «մանկաժողով»
« պիտի անէ... Ուրեմն շտապեցէք չարիքի առաջն առ-
« նել, քանի աւերող ոտքը չէ կոխել ձեր հողը:

« Աշխատեցէք մանաւանդ հեռացնել «Փրանկներին»:
« շատ բան նրանք են թելադրում: Օգուտ են քաղում մեր
« նեղ գրութիւնից, կարծես. Մահմեդի սուրը բաւական չէ՝
« նրանք էլ մի կողմից են գէնք տալիս բարբարոսների
« ձեռքը... Աշխատեցէք ի սէր Աստուծոյ փառաւոր ըն-
« դունելութիւն անել. գուցէ նախախնամութիւնը մեզ
« մացնէ Չահի սիրտը:

Մեքիսեդեկ

Մշտաչարչար կաթողիկոս»

Խօջա—Անձրիւր ընթերցումը վերջացնելով գլուխը
չարժեց և նամակը ծալելով ծոցը դրաւ:

—Պատրաստուիր, էլ սպասելու ժամանակ չէ. հրա-
մայեց նա ծառային և ներս մտաւ:

Ծառան կապեց իսկոյն պայտուակը իւր ձիու գաւա-
կին, մաքրեց նորից տիրոջ ձիու թամբը և պատրաստ
կեցաւ:

Խօջան դուրս եկաւ տանից շալէ վերարկուն հա-
գած և երկար արժաթապատ հրացանը ձեռին: Դա այդ
ժամանակուայ նորահնար և խիստ յարգի գէնք էր և հա-
յերից միայն ընտրեալներն ունէին իրաւունք կրելու. այ-
սինքն նրանք, որոնք արժանաւոր ծառայութիւն էին ա-
րած Չահին կամ նախարարին, կամ որոց վերջինս իբրև
առանձին շնորհ՝ կ'ընդատրէր կրելու:

Խօջայի հետ դուրս եկաւ նաև նրա ամուսին Սա-
ռա-խաթունը, որ թէպէտ տարիքն առած, բայց տակաւին
գրաւիչ, քաղցրահայեաց, բարեսիրտ և կարի ժրագլուխ մի

կին էր: Նա յայտնի էր ոչ միայն Դողթան զաւառին, այլ և նոյն իսկ Չահաբասին: Վերջինս նրան տեսել էր առաջին անգամ Ջուղայում և այնքան հաւանել՝ իրրև ընտիր մօր և տանտիկնոջ, որ նրան իւր «մայր» էր անուանել:

— Ասած որ տղաներին ու հասակաւոր աղջկերանց որ առաջ գիւղերը ցրեն, պատուիրում էր ամուսնուն Սառա-խաթունը: Այստեղ ես կարող եմ յիսուն հոգու տեղ պատրաստել. իւրաքանչիւր երկու հոգուն կգետեղեմ մի ընտանիքում. բայց միւս գիւղերը թող քսան քսան հոգուց աւելի չուղարկեն և ամեն ընտանիքի չվստահանան. ամեն տեղ առաջուց մարդիկ զրկեցէք. ամենքին զգուշացրէք:

— Անպատճառ, անպատճառ, առաց Խօջան և արագ արագ սանդուխտներից իջնելով՝ հեծաւ իւր նծոյգը և դուրս եկաւ բակից:

Ծառան հետեւեց տիրոջը:

Սառա-խաթունը և տէր-հայրը «բարի ճանապարհ» մաղթեցին նրանց:

Հեծեալները իջան դէսլի ծղնայի—ջուրը և նրա ուղղութեամբ ձիավարելով, շուտով ծածկուեցան աշրից:

Գ.

Վերին-Ալուվխի Խցաձոր անուանեալ թաղի վերջում, ուր գրեթէ սպառուում էին բնակութիւնները, գտնուում էր Սուրբ Յովհաննէս անունով եկեղեցին: Նա կառուցած էր լեռան ստորոտում, նեղ ձորալանջի վրայ և արեւելեան ու հիւսիսային կողմերից փակուած էր պարտէզներով: Ամառային ամիսներում, երբ կանաչում էր լեռնալանջը և ծառերը ծածկում էին տերևով, այդ մինաւոր եկեղեցու շուրջը տիրում էր կենդանութիւն: Աւանի զբօսասէր ժո-

դովուրդը խոնուում էր պարտէզների մէջ և զուարճացողներին երգն ու պարը գրաւում էին նոյն իսկ Խցածորի մենակեացներին:

Բայց այժմ, երբ ձիւնը ծածկել էր լեռնալանջը և պարտէզները զրկուել էին կանաչից, Ս. Յովհաննու շուրջը տիրում էր ամայութիւն: Նրա բարձր սլարիսպները ծածկում էին եկեղեցին անցորդի աչքից և միայն սրածայր գմբէթն էր նրա գոյութիւնը յայտնում: Նոյն իսկ եկեղեցու բակում շարժում չէր երևում և տիրող լուսթիւնը ընդհատում էր միայն վճիտ աղբիւրակը, որ մերձակայ ձորալանջից ելնելով՝ փողրակների միջով գալիս, մտնում էր եկեղեցւոյ բակը և կարկաշելով թափում քարաչէն աւազանի մէջ, որ պատած էր արդէն սառուցով:

Ամպամած երկինքը բացուեցաւ: Արեւ, որ դէպի մուտն էր խոնարհում, իւր անգօր ճառագայթները սփռեց ձիւնապատ շրջականների վրայ՝ կամենալով, կարծես, մեղմել ցրտի խտութիւնը: Նրա շողերից մի քանիսը խաղում էին դեռ Ս. Յովհաննու գմբէթի վրայ, երբ ծերունի ժամահարը դուրս գալով իւր խցից՝ բարձրացաւ դէպի եկեղեցու կտուրը և սկսաւ հնչեցնել այդտեղ կախած փայտէ կոշնակը:

Այդ կոր ու բարակ և մաքուր յղուած տախտակի ձայնը, որ թէպէտ խուլ, բայց հաճելի մեղմութեամբ հընչում էր թաղի մենաւոր հեռաւորութեան մէջ, հասաւ Խրցածորի բարեպաշտ ժողովրդի ականջին: Հուտով ձիւնապատ ճանապարհի վրայ երևացին մարդկանց ու կանանց խմբակներ, որոնք շտապում էին դէպի աղօթարանը: Բայց դրանցից առաջ եկեղեցու սրահը լցուել էր արդէն մանուկ ժողովրդով: Դրանք ժամի բակում գտնուող դպրոցի սաներն էին, որոնք իրենց պարապմունքն աւարտելով՝ խոնուել էին այդտեղ, երեկոյեան ժամերգութեան մասնակցելու և ապա իրենց տները ցրուելու:

Աշակերտներից նրանք, որոնք դպիրներ կամ երգեցողներ էին, փութացին աւանդատունը ժամաշապիք հագնելու, իսկ մնացեալները եկան և եկեղեցու պատերում կարգով շարուեցան:

Դրանց ետեւից ներս մտան երկու քահանաներ. մինը՝ Տէր Սարգիսը, որ միջահասակ, նիհար մարմնով, փոքրագէմ և խորամանկ աչքերով ու հազիւ քառասունը անցրած մարդ էր. միւսը՝ Տէր Յովսէփը, որ ներկայացնում էր առաջին հակապատկերը, այն է՝ բարձրահասակ, հաստամարմին, սպիտակամորուս և բարի դէմքով ծերունի:

Վերջինս անցնելով աշակերտների մօտով սիրով ուղչունեց նրանց և կանգնեց իւր տեղը՝ աշակողմեան դասում: Մինչդեռ Տէր Սարգիսը այդքանով չգոհացաւ. նա մօտեցաւ ձախակողմեան դասի աշակերտներին, նայեց նրանց վրայ խոժոռ աչքերով և չհանդուրժելով, կարծես, որ տղաների խումբը՝ առանց վերակացուի կարգադրութեան, կանգնած էր այդտեղ հանգիստ ու կարգով, կոշտ ձայնով հարցրեց.

—Ո՛ւր է ձեր վարժապետը:

—Դպրոցումն է, պատասխանեցին մի քանի ձայներ:

—Ժամ օրհնելու ժամանակ է, ի՞նչ է չինում նա դպրոցում:

—Խօսում է Փրանկների կարգապետի հետ:

—Հայր Երազմոսի... հարցրեց Տէր Սարգիսը աչքերը մեծ բանալով:

—Այո, նա եկել էր մեր դպրոցը տեսնելու:

—Հը՛մ... հասկանում եմ, յարեց Տէր-հայրը և գլուխը խորհրդաւոր կերպով շարժելով մօտեցաւ Տէր Յովսէփին:

—Տեսնո՞ւմ ես, ժամ օրհնելու ժամանակ է և մեր «պատուելին» դեռ չկայ. ասում են Տէր Մատթէոս Երազմոսի հետ զրոյց է անում... Ի՞նչ ես կարծում, այդ Փրանկը ի՞նչ ունի Տէր Անդրէասի հետ:

— Աստծուն է յայտնի... անհոգ կերպով պատասխանեց Տէր Յովսէփը:

— Այո, Աստծուն է յայտնի. բայց ինձանից էլ ծածուկ չէ: Քեզ արդէն ասել եմ, և կտեսնես որ իմ գուշակութիւնը կկատարուի. նա այս աշակերտներին Փլրանկ է դարձնելու:

— Էհ, Տէր Սարգիս, դու էլ խիստ չար մտքեր ես անում:

— Հաստատ բան եմ ասում, կտեսնես:

— «Օրհնեալ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ամէն: Հայր մեր որ յերկինս...» երեսը խաչ հանելով Տէր Յովսէփը սկսաւ ժամն օրհնել՝ առանց Տէր Սարգսի խօսքերին պատասխանելու:

Վերջինս դժգոհութեամբ հեռացաւ իւր դասը:

Մի քանի վայրկեանից եկեղեցին ժողովրդով լցուցաւ: Բայց ժամերգութիւնն արդէն կիսած էին, երբ ներս մտաւ Տէր Անդրէասը և դրան մօտ գտնուած դարակից իւր սև փելօնը հանելով՝ ձգեց ուսերին և եկաւ կանգնեց Տէր Յովսէփի մօտ:

Սա տակաւին երիտասարդ, նրբակազմ, բայց վայելուչ հասակով, գլուխը դէմքով և խելօք աչքերով մի քահանայ էր: Նրա համեստ շրթունքների վրայ ծաղկում էր մի ժպիտ, որ ցոլացնում էր իւր մէջ նրա սրտի բարութիւնը. իսկ աղու հայեացքը արտայայտում էր սէր, խանդ և գորով: Հարուստ, խարտիչագեղ մազերը, որոնք երկար գանգոլններով գալիս, փուլում էին նրա ուսերի վրայ. նուրբ, մետաքսանման մօրուքը, որ կարծես բուսել էր նրա ծնօտին՝ դէմքի չրնաղ գեղեցկութիւնը չար աչքերից ծածկելու համար և սև զգեստի արտաքին տխրութիւնը, որին համակերպում էր նրա խաժակն աչքերի անոյշ հայեացքը, այդ երիտասարդ հոգեւորականին տալիս էին նախնի պարերի հրեշտակակրօն մի սուրբի կերպարանը:

Երբ նա առաջացաւ դէպի բեմը՝ աւուր պատշաճի քարոզը կարդալու, կարծես աղօթող ժողովրդի աչքերը գերեց իւր ետեկից: Ամենքը սկսան նայել նրա վրայ, ամենքի դէմքերը պայծառացան, իսկ կանանց սրտերը, ինչպէս միշտ, սկսան նրա շուրջը թևաւարել:

Այդ եկեղեցում, ինչպէս տեսանք, Տէր Անդրէասից զատ կային և ուրիշ երկու քահանաներ, բայց ժողովուրդը խռնուում էր եկեղեցի, ասես թէ, նրա պատճառով, կամենում էր տեսնել միայն նրան. լսել միայն նրա ձայնը, աղօթիլ միայն նրա հետ: Երբ նա իւր սաների ձայնակցութեամբ սկսում էր երգել, ամենքը զմայլւում, հոգիանում էին. ամենքի մէջ էլ զարթնում էր ջերմեռանդութիւն. և այդ ոչ թէ նրա համար որ նա երգում էր աւելի անոյշ ու ախորժ ձայնով, այլ նրա համար, որ ժողովուրդը գիտէր, ճանաչում էր նրան, ճանաչում էր նրա սիրտը, հոգին, գործերը... այդ պատճառով նրա աղօթքն ու երգը շարժում էր ժողովրդի սիրտը, յափշտակում էր նրա հոգին:

Մի մարդ միայն չէր կարողանում տանել այդ ամենքից սիրուած անձին, չէր կարողանում տեսնել նրան առանց ներքին տհաճութեան. — դա Տէր-Սարգիսն էր: Երկտասարդ քահանայի յաջողութիւնները, որոնք կայանում էին նրա օրըստօրէ ժողովրդին սիրելի դառնալու մէջ, հանգիստ չէին տալիս իրեն: Տէր-Անդրէասի բոլոր գործերի մէջ նա տեսնում էր միայն չարիք ու վնաս. նրա պարկեշտ վարքը, նրա առաքինութիւնը նա համարում էր ստույգեան և կեղծաւորութեան դիմակ. նա չէր հաւատում նրա սրտի սրբութեան. և այդ պատճառով էլ աշխատում էր որ ժողովուրդը նոյնպէս չհաւատայ, չը խաբուի:

Երբ ժամերգութիւնը վերջացաւ և ժողովուրդը դուրս եկաւ եկեղեցուց, Տէր-Անդրէասը նոյնպէս հաւաքեց աշա-

կերտները և դուրս գնաց: Բայց բակում դեռ կանգնած էր բաւական ժողովուրդ և սպասում էր իւր սիրելի քահանային: Նա կամենում էր կրկին անգամ տեսնել նրան և լսել նրանից մի քանի խելօք կամ մխիթարական խօսքեր: 2^է որ այդ ժողովուրդը ապրում էր չար ժամանակում և ամեն օր ունենում էր մի նոր ցաւ, նոր վիշտ:

Ամեն անգամ երբ Տէր-Սարգիսը տեսնում էր իւր պաշտօնակցին ժամաւորներով շրջապատած, նախանձի կիրքը վառւում էր իւր սրտում և դէմքը զայլույթից, գրեթէ, այլագունւում էր: Որովհետեւ տեսնում էր որ իւր մով այլ ևս զբաղուող չկայ և այն օրից որ այդ երիտասարդ քահանան մուտ էր գործել ս. Յովհաննու եկեղեցին, ժողովուրդը կարծես էլ չի ճանաչում իրեն: Երբեմն Տէր Սարգիսը դիտմամբ ուշանում էր եկեղեցում, որպէս զի ժողովուրդը հեռանայ և ինքը չտեսնէ նրան՝ իւր ատելի պաշտօնակցի հետ սիրախօսելիս: Բայց շատ անգամ էլ ինքն էր առաջինը դուրս գալիս եկեղեցուց, որ չհանդիպէ ատելի տեսարանին:

Այսօր դիպումսով ժողովուրդը յառաջեց և ինքը ստիպուած էր դուրս գալ ամենից վերջ: Եւ անհնա տեսաւ կրկին նոյն տեսարանը: Ժամաւորները դարձեալ շրջապատել էին Տէր-Անդրէասին: Դժբաղդաբար ս. Յովհաննէս եկեղեցու երկու դռներն էլ հիւսիսային կողմի վրայ էին և ժողովուրդը բակի այդ կողմն էր հաւաքուած: Ի՞նչ անէր Տէր-Սարգիսը, ո՞ր տեղով խոյս տար: Նրա բարկութիւնը մանաւանդ սաստկացաւ՝ երբ տեսաւ ծերունի Տէր-Յովսէփին, որ ժամաւորների հետ կանգնած ինքն էլ ժպտադէմ լսում էր երիտասարդ քահանային:

—Ապուշ. այսքան տարի ապրել է աշխարհում և դեռ իւր չարն ու բարին չի կարողանում ճանաչել, շշմուշաց Տէր-Սարգիսը և մօտենալով ծերունուն՝ քաջեց նրա թևից:

— Հա, ինչ կայ, Տէր-Սարգիս, հարցրեց Տէր-Յովսէփը։

— Տէր հայր, ինչո՞ւ չես ճանաչում քո բարեկամն ու թշնամին, խօսեց Տէր-Սարգիսը. գրեթէ շնչալով։

— Ո՞վ է իմ թշնամին, Տէր-Սարգիս. այսքան տարի է ապրում եմ աշխարհում և թշնամի չեմ ունեցել. մի՞թէ ծերութեանս օրերում լոյս ընկաւ նա, հարցրեց Տէր-Յովսէփը մեղմութեամբ և, միևնոյն ժամանակ, շարունակեց ճանապարհը։

— Այդ սատանան թէ քո և թէ իմ թշնամին է։

— Ո՞ր սատանան, հարցրեց ծերունին զարմանալով։

— Տէր-Անդրէասը։

— Ինչո՞ւ։

— Ի՞նչպէս թէ ինչու. չե՞ս տեսնում որ այն օրից, ինչ դա քահանայ դարձաւ և մեր թուլութեամբ մոլտ գործեց այս եկեղեցին, էլ ժողովուրդը չէ ճանաչում մեզ։ Պատիւ է՝ նրան են տալիս. խորհուրդ է՝ նրան են հարցնում. հացկերոյթներին՝ նրան են հրաւիրում... մինչդեռ մենք, այսքան տարուայ քահանաներ, մնացել ենք մի կողմ քաշուած։ Էլ ո՞վ է առաջուայ նման մեզ յարգում։ Ամենքին դա գրաւել, կախարդել է, շարունակ մեզ վատարանելով և ինքը սուտ ճգնաւոր ձևանալով՝ յիմարացրել է ժողովրդին... բայց մինչև հրը. չէ որ պէտք է չարիքի առաջն առնել։

Տէր-Յովսէփը, որ լսում էր ընկերին հանգիստ սրբտով, հանգստութեամբ էլ պատասխանեց.

— Տէր-հայր, լաւ քահանային ամենքը կսիրեն։ Տէր-Անդրէասը ոչ սատանայ է, ոչ չարախօս է, ոչ սուտ ճգնաւոր է. այլ բարի և իւր պարտքը ճանաչող մի քահանայ է։ Եթէ կամենում ես որ ժողովուրդը բեզ էլ այնպէս պատուէ ինչպէս Տէր-Անդրէասին, եղի՛ր նրա նման։ Ժողովրդի սիրտը գրաւելու միակ միջոցը այդ է. ընկե-

րոշդ զըպարտելով, կամ նրա մասին չարախօսելով բնաւ չես շահուիլ:

— Ինչպէս երևում է նա քեզ էլ խելքահան է արել. մարդիկ քանի ծերանում՝ իմաստնանում են, իսկ դու ընդհակառակը... խօսեց Տէր-Սարգիսը յանդգնօրէն:

— Վատ լեզու ունիս, եղբայր, այդ լեզուով ու սրտով աշխարհում ապրել չի կարելի, մեղմով նկատեց Տէր-Յովսէփը:

— Հապա ի՞նչ անեմ որ այդպէս չխօսեմ: Ասենք թէ ես անարժան եմ և ժողովուրդը ինձ չի յարգում. դու հօ, փառք Աստուծոյ, արժանաւորներից մինն ես. Աստուծոյ տան այսքան տարուայ սպասաւորն ես, ծերացած, ալևորած, քեզ ինչու չի պատուում այնպէս՝ ինչպէս այդ «նորեղութիւն»:

— Որովհետեւ ես էլ նրա արժանիքը չունեմ, անկեղծօրէն պատասխանեց ծերունին. ես արդարեւ, բարեացակամ եմ ամենքին. կուգեմ որ ժողովուրդը հանգիստ ապրէ, յաջողակ լինի, ցաւից ու վշտից ազատուի. բայց ինքս զրա համար չեմ հոգալ, չեմ աշխատիլ. և եթէ ուզենամ էլ՝ չեմ կարող, որովհետեւ Աստուած զրկել է ինձ այդ շնորհքից: Մինչդեռ հայր Անդրէասը. ինչպէս տեսնում ես, ամեն բան անում է, ամենքի կարիքին հասնում է:

— Ոչինչ էլ չէ անում, այլ երևեցնում է: Նա Ունիթօրների գործակատարն է, ուրիշ ոչինչ: Տեսնում ես, Մատթէոս Երազմոսը գաղտնի այցելութիւններ է անում նրան. իսկ մեզ, մինչև անգամ, չի բարևում. ի՞նչ գաղտնիք է սա. ինչո՞ւ չես խելամտում...:

Տէր-Սարգիս, ես ոչ կուռեղու, ոչ հակառակելու ախորժակ ունիմ. գնա՛ ուրիշին պատմիր այդ նորութիւնները... ցուրտ է. ես շտապում եմ տուն. մնաս բարով. Աստուած խաղաղութիւն տայ սրտիդ... ասաց Տէր-Յով-

սէփը և կամացուկ քայլերով խոտորեց դէպի իւր տան ճանապարհը:

— «Ողորմելի արարած...», շնչաց Տէր-Սարգիսը ծերունու ետևից և ինքն էլ ուղղուեցաւ դէպի իւր տունը:

Բայց մենք թողնենք սրանց իրենց ճանապարհի վրայ և Տէր-Անդրէասին՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցու բակում և մի քանի տարով դէպի անցեալը վերադառնանք:

Դ.

Ո՞վ էր Տէր Անդրէասը:

Աղբատ, բայց առաքինի և բարեպաշտ ծնողաց զաւակ էր: 1605 թուին, երբ Չահաբասը Հայաստանի շատ նահանգները դատարկելով ժողովուրդը քշեց դէպի Պարսկաստան, ի միջի այլոց դատարկեց նաև Նախիջևան քաղաքը: Ինչպէս միւս տեղերից, նոյնպէս և Նախիջևանից՝ փախչող ու թաղչողներ շատ եղան: Նախիջևանցի փախստեալների մէջ կային, նաև Տէր Անդրէասի ծնողքը, որոնք գերեվարուլթեան արհաւիրները անցնելուց յետ՝ ելան իրենց թագստից և Ագուլիս գիւղը գալով՝ բնակուլթին հաստատեցին այդտեղ:

Որովհետև այդ ժամանակ Սիւնեաց վարդապետարանը կամ Հարանց անապատը, որ գտնւում էր Ծղուկ գաւառում, հետզհետէ ծաղկում և հռչակ էր ստանում, պատանի Անդրէասի ծնողքը տուին նրան այդտեղ ուսանելու: Այդ անապատում նա աշակերտեց հայրենասէր և առաքինազարդ Մովսէս վարդապետ Սիւնեցուն, որ ժամանակի ուսման հետ միասին՝ ներշնչեց այդ ուշիմ և աշտատասէր պատանու մէջ, նաև, իւր հոգին. որ սովորեցրեց նրան Աստծուն և հայրենիքին ճշմարտութեամբ ծառայելու դժուարին արհեստը, որ ծանօթացրեց նրան Սիւ-

Նեաց անապատի ամենագլխաւոր վարդապետութեան, այն է՝ անձնուիրութեան ազնուագոյն գաղափարի հետ:

Եւ որովհետեւ այդ ժամանակ Հայ ազգը կորցրել էր ամեն ինչ, եւ թագ, եւ զահ, եւ իշխանապետութիւն և զրկուած էր ոչ միայն զէնքից, այլ և սրտի կորովից և իւր թշուառ գոյութիւնը պահպանելու համար՝ կրում էր գերութեան և ստրկութեան անարգ լուծը, ուստի հայրենասէր գործիչներին մնում էր միայն հազնել հոգեւորականի սքեմ, ստաձնել քարոզչի և ուսուցանողի պաշտօն և մըտնելով ժողովրդի մէջ՝ գաղտուկ դարմանել այն ցաւերը, որոնց անկարելի էր սպեղանի դնել յայտնապէս: Ըստ որում ժամանակակից բռնութիւնը, որ չէր պատկառում ոչ մի սրբութիւնից, գոնէ կրօնական սքեմին չէր խանգարում ուսուցանել...: Եւ ահա այդ պատճառով Սիւնեաց անապատը իւր բոլոր առաքեալներին, իւր անձնուէր մըշակներին զինում էր այդ սքեմով և այնպէս ուղարկում նրանց «ի հունձս Հայաստանեայց»:

Երիտասարդ Անդրէասին էլ Մովսէս վարդապետը կամեցաւ կուսակրօն դարձնելուց յետ շրջուն քարոզչի պաշտօն յանձնել և ուղարկել հեռաւոր հօտերի մէջ:

Բայց որովհետեւ նրա ծնողները ցանկացան որ իրենց «միակ» և «աչքի լոյս» որդին գործէ իրենց մօտ, որպէս զի ազատ ժամերում մխիթարէ, նաև, իրենց ծերութիւնը, ուստի Մովսէս վարդապետը դպրոց հիմնեց Ագուլիսում, նման այն դպրոցներին, որ նա հիմնել էր Աստապատ և Զոռոթ գիւղերում և ուսուցիչ ու վերակացու կարգեց երիտասարդին այդ դպրոցի մէջ:

Թէպէտ Սիւնեաց Ուխտի և իւր վարդապետի ցանկութեամբ Անդրէասը մտադիր էր կուսակրօնութիւն ընդունել, բայց որովհետեւ իւր ուսուցչութեան օրերում նա մի տարօրինակ դիպուածով սիրահարուեց իւր դրացու դստեր չքնաղ Վարդիթերի վրայ, (որպիսի դիպուածի

պատմութիւնը պիտի անենք յետոյ), ուստի նա ամուսնացաւ այդ աղջկայ հետ: Բայց որպէս զի դարձեալ հաւատարիմ մնայ իւր ուխտին և առաւել յաջողութեամբ կարողանայ ուսուցանել թէ մանուկ սերնդին և թէ հասակաւոր ազգակցացը, նա ամուսնանալուց յետ քահանայ ձեռնադրուեց և կարգուեց հովիւ Խյաձորի Ս. Յովհաննէս եկեղեցում:

Ի՞նչ էր անում այնուհետև Տէր-Անդրէասը, ի՞նչպէս էր արդիւնաւորում Սիւնեաց անապատի ներշնչած գաղափարները. այդ կտեսնենք այժմ:

Նրա առաջին գործը դպրոցն էր, որի մէջ՝ ուսման հետ միասին՝ ջամբում էր հայ մանուկներին առաքինութեան և հայրենասիրութեան անարատ կաթը: Նա գիտէր որ ինքը, իւր ընկերները և ուսուցիչները բաւական չէին դեռ ժամանակակից թշուառութիւնները բառնալու, հայրենիքի խոպանացած դաշտերը հերկելու և մշակելու համար, թէ հարկաւոր էր միշտ և շարունակ նոր մարդիկ ու նոր մշակներ հանել այդ դաշտերը... Նա գիտէր, միևնոյն ժամանակ, որ իւր խնամոց յանձնուած մանուկներից պիտի յառաջանային ապագայ մշակներն ու գործիչները, ուստի և անընդհատ տրնում, աշխատում էր ոչ միայն աւանդել նրանց ժամանակին յարմար ուսումը, այլ և ներշնչել նրանց մէջ այն հոգին, որ ստացել էր նա Սիւնեաց վարդապետարանից, ներշնչել բարւոյ, ճշմարտի և մանաւանդ թէ՛ անձնուիրութեան գեղեցիկ զգացումները, պատրաստել նրանցից եւ առաքինութեան քարոզիչներ, եւ հաւատոյ զինուորներ, եւ գաղափարի նահատակներ... 2^ե որ այդ բոլորին կարիք ունէր հայրենիքը, որ ճնշւում էր այդ ժամանակ բռնութեան անիրաւ լուծի տակ. . . :

Ահա դրա համար էր աշխատում Տէր-Անդրէասը Ագուկեաց դպրոցի մէջ:

Իսկ դպրոցից դուրս նա քահանայութիւն էր անում:

բայց ի հարկէ, ոչ այնպէս, ինչպէս որ անում էին միւս քահանաները, այսինքն, աստուածային պաշտօնը՝ նիւթական եկամտի աղբիւր դարձնողները, ոչ, նա քահանայութիւն էր անում բառի իսկական և ազնուագոյն նշանակութեամբ, այսինքն այնպէս, ինչպէս հասկանում էին այդ պաշտօնը նախնի սուրբ հայրերը՝ «լինել քահանայ Աստուծոյ բարձրելոյ» և կամ «փոխանորդ Աստուծոյ յերկրի»։ Որքան մեծ, և վսեմ կոչում, բայց որքան ստորացած ժամանակակից տգիտութեան շնորհիւ... Սակայն այդ տգիտութիւնից ազատ էր Տէր-Անդրէասը, ուստի և կատարում էր իւր պաշտօնը սրբութեամբ։ Նա չէր բաւականանում եկեղեցուն սպասաւորելով, կամ տաճարի մէջ քարոզներ խօսելով, այլ քահանայութիւն էր անում նաև տներում։ Նա գիտէր թէ որքան մեծ է թշուառների թիւը աշխարհում և, հետևապէս, այն ժողովրդի մէջ, ուր ինքը քահանայագործում էր, ուստի և ազատ ժամերը գործ էր դնում այդ թշուառների, կամ օգնութեան կարօտ անձանց նեղութիւնները բառնալու կամ թեթևացնելու համար։ Եւ այդ դէպքում նա ոչ թէ սպասում էր որ կարիք ունեցողը գար և խնդրէր չորեն, այլ ինքն էր գնում և պտրտում նրանց։ Այսպէս նա մտնում էր աղքատի խորճիթը, հիւանդի խուցը, որբերով շրջապատած այրիի տընակը և ամեն մէկի կարիքն իմանալով՝ շտապում էր նրան օգնութեան հասնել — աղքատին ապրուստ հայթայթելով, հիւանդին՝ սպեղանի մատուցանելով, այրիին՝ ապաւէն ու խնամակալ գտնելով և հալածուածին՝ պաշտպան հանգիստանալով։ Նա մտնում էր հարուստի կամ հզօրի տունը, բայց ոչ իւր համար շահ որոնելու, այլ միշտ մի տկար անձի կամ ընտանիքի կարիքը հոգալու, նրա համար շնորհ կամ պաշտպանութիւն հայցելու։

Բացի նիւթապէս նպաստելը՝ նա օգնում էր ժողովրդին, նաև բարոյապէս։ Եթէ երկու բարեկամների

մէջ խռովութիւն էր ծագում, Տէր-Անդրէասը իսկոյն յայտնւում էր նրանց մէջ: Իւր քաղցր խօսքերով, շահաւէտ խորհրդներով նա հանդարտեցնում էր կրքերը. դադարեցնում խռովութիւնը և հաշտութեան ստիպում հակառակորդներին: Եթէ ամուսինների մէջ գոտուծիւն էր պատահում, սիրոյ կամ սրբութեան ոգին հալածւում նրանց տնից և դրան փոխարինում չարութեան ճիւղը, Տէր-Անդրէասը դարձեալ երևում էր նրանց մէջ: Նա հետաքննում էր նախ գոտուծեան պատճառները և ապա մեղմ խրատներով, սրտազրաւ յորդորներով ջերմացնում նրանց սառած սրտերը, զարթեցնում նորէն ընտանիզգացումները, կեանք տալիս նրանց կենազուրկ հոգուն և այգալիսով շինում կործանուող տունը:

Եթէ յանկարծ վախճանում էր մէկի սիրելին, որի համար նա մնում էր անմխիթար, Տէր-Անդրէասը չէր բաւականանում մեռածը թաղելով կամ թէ նրա համար «հոգւոց» ասելով, այլ յաճախ այցելում էր սգաւորին, հարուստ լինէր նա թէ աղքատ, և իւր անոյշ խօսքերով, հոգեպարար զրոյցներով մխիթարում էր նրա սիրտը, կազդուրում էր հաւատը և հաշտեցնում դժբաղդին աշխարհի ծանր վշտերի հետ:

Եթէ մի, կամ մի քանի ընտանիքների հանդիպում էր յանկարծ մի անակնկալ դժբաղդութիւն, բնութեան մի հարուած, Տէր-հայրը դիմում էր իսկոյն այդ հարուածից ազատ, կամ կարող անձանց և սրանց միասնական օգնութիւնը ձեռք բերում՝ դժբաղդների վնասը դարձանելու համար:

Այդ բաւական չէր. նա խառնւում էր շատ անգամ այնպիսի զործերի, որոնցից աւելի զօրաւոր մարդիկ փախուստ էին տալիս: Այսինքն. պատահում էր յաճախ, որ բռնաւոր կառավարութեան անողորմ հարկահանները, կամ կեղեքիչները թափւում էին անպաշտպան մի ընտանիքի

վրայ՝ երբեմն ծեծելու, երբեմն տուգանելու և շատ անգամ կողոպտելու կամ առևանգելու նպատակով: Տէր-Անդրէասը իսկոյն հասնում էր օգնութեան: Բարբարոսներին յաղթահարելու համար նա գործ էր դնում բազմազան գէնքեր. մերթ խնդիր և աղաչանք, մերթ համոզկեր խօսքեր, երբեմն սպառնալիք, որ գործադրում էր նա իրեն հաւատարիմ երիտասարդների ձեռքով. իսկ երբ այդ միջոցները անկարող էին լինում բռնաբարումն արգիլել, այն ժամանակ նա անձամբ դիմում էր Երևան և Ամիր-գունայ նախարարին բողոքում, կամ եթէ բողոքելու տեղը չէր լինում, նրա ոտքերն ընկնում, խնդրում ու աղերսում, մինչև որ վերջապէս ձեռք էր բերում անհրաժեշտ օգնութիւնը:

Այսպիսով Տէր-Անդրէասը Ագուլիսի և նրա շրջակաների համար դարձել էր մի անդուլական խնամակալ, հաշտութեան մի միջնորդ, փրկութեան մի հրեշտակ: Ժողովուրդը նրան ընդունում էր ոչ իբրև լոկ բահանայ՝ այլ և հարազատ հայր, եղբայր, մտերիմ և բարերար: Ով կարիք ունէր Տէր-Անդրէասին էր դիմում. ով մի վիշտ ունէր, նրան էր յայտնում, ով խորհրդի պէտք ունէր՝ նրան էր հարցնում: Չնայելով իւր երիտասարդութեան և մատաղ հասակին, նրա խորհրդին հետևում էին նոյն իսկ ծերերը և փորձառու մարդիկ: Միով բանիւ, Տէր-Անդրէասը դարձել էր իւր ժողովրդի սուրբն ու պատգամախօսը:

Եւ այս իսկ պատճառով, եթէ իւր կարգակիցների մէջ կային շատերը, որոնք անկեղծօրէն սիրում էին նրան, որպիսին էր, օրինակ, ծերունի Տէր-Յովսէփը, այսու ամենայնիւ, պակաս չէին և այնպիսիք, որոնք ատում և արհամարհում էին, որովհետև չէին կարողանում տեսնել ժողովրդի դէպի նրան տաժած մեծ համարումը և չնախանձել նրան, ինչպէս, օրինակ, Տէր Սարգիսը:

Բայց նա ամենիսն պատում, հաւասարապէս սիրում և նոյն իսկ իւր չարականներին բարի էր ցանկանում, ըստ որում ճանաչում էր իւր պաշտօնը, յարգում էր իւր կոչումը, և գիտէր որ իբրև ըրիտոնեայ, և Քրիստոսի օրինաց ուսուցիչ՝ պարտաւոր էր ներել իւր եղբօրը, եթէ նա մեղանչէր իւր դէմ «մինչև եօթանասուն և եօթն անգամ...»:

Բայց նա խիստ էր դէպի անուղղայ չարերը և անբարոյականները. նա հալածում էր նրանց, որքան իւր ոյժերը ներում էին իրեն, որովհետև այդպիսիները վնասում էին ժողովրդին թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ բարոյապէս. դառնում էին գայթակղութեան քար. մոլորեցնում էին անփորձներին և խանգարում հասարակական անդորրութիւնը:

Այդպիսիների կարգն էր դասում Տէր-Անդրէասը նա և Միաբանող կամ Ունիթօր կոչուած պապականներին, որոնց ժողովուրդը «փռանկ» անունով էր ճանաչում: Այդ քարոզիչները Պապի ստրուկների թիւը բազմացնելու նըպատակով, ամեն միջոց գործ էին դնում հայադաւաններին մոլորեցնելու և իրենց եկեղեցու ծոցից հեռացնելու համար: Այդպիսով նրանք ժողովրդի մէջ սերմանում էին գժտութիւն և խռովութիւն, իսկ ընտանիքների մէջ մըտցնում՝ բաժանման ոգի: Այդպիսի վարմունքը Տէր-Անդրէասը համարում էր ազգակործան, այդ պատճառով էլ զինւում էր Ունիթօրների դէմ իւր բոլոր զօրութեամբ: Նա նրանց աւելի վնասակար տարր էր համարում քան կեղեքիչ պարսիկներին, ըստ որում, պարսկի տուած վրնասը նիւթական էր և ժամանակաւոր, մինչդեռ սրանցը տեական էր և հոգեւոր: Պարսկի հարուածը շուտով կմռացուէր, իսկ սրանց տուածը դարերի ընթացքում՝ ազգի մարմնի մէջ վէրք ու թարախ, կսկիծ և վիշտ պիտի գոյացնէր...: Եւ ո՞ գիտէ թէ մի օր, հէնց հայրենիքի

փրկութեան գործը դարձնելու ժամին, դարերով առաջ սերմանած այդ գծաութիւնը՝ արդելք չը պիտի լինէր Սուրբ ու Մեծ գործին՝ ծնելով դրանց միջից սաղրողներ ու դաւաճաններ...:

Այս նկատմամբ, ահա, հայրենասէր երէցը ոչ միայն չէր ներում «փրանկների» վարմունքը, որոնք Աւետարանը դարձրել էին մարդորսութեան ուռկան, այլ և հզօրապէս մարտնչում էր նրանց դէմ թէ հրապարակական քարոզութեամբ և թէ իւր հօտի իւրաքանչիւր անդամին առանձնապէս այդ մարդորսներից զգուշացնելով և կամ մոլորեալներին նորէն հարազատ մօր գիրկը դարձնելով: Այդ դէպքում Ունիթօրները Տէր-Անդրէասին ընդունում էին իբրև հզօր հակառակորդ և աշխատում էին զանազան միջոցներով արգելք լինել նրա գործունէութեան, որը, սակայն, օր լստ օրէ աւելի լայն ծաւալ էր ստանում:

Ահա այս մարդն էր Անդրէաս երէցը, որին թողեցինք մենք Ս. Յովհաննէս եկեղեցու գաւթում, ժամաւորների բազմութեան հետ խօսելիս:

Այժմ նորէն դառնանք նրա մօտ:

Ե.

Այդ երեկոյ ժամաւորները չըջապատել էին Տէր-Անդրէասին՝ սովորական խնդիրներից դուրս մի ուրիշ նորութեան մասին խօսելու: Եւ որովհետեւ զրոյցը կարող էր երկարել, իսկ զրոյցում ցուրտը սաստկանում էր, ուստի տէր-հայրը հրամայեց ժամկոչին կրակ վառել դպրոցատանը:

Երբ ծերունին իւր գործն աւարտեց, երէցը հրաւիրեց ժամաւորներին դպրոցատան սրահը:

Դա երկար ու ընդարձակ մի ներքնատուն էր, նեղ ու բարձրադիր պատուհաններով և քարեայ, կամարակապ

առաստաղով: Նա կառուցած էր դեռ այն ժամանակ, երբ Ս. Յովհաննու եկեղեցին ունէր մշտական միաբանութիւն, իսկ նրա շուրջը գտնուող ձորակներում ապրում էին բազմաթիւ մենակեացներ, (որոց խցերի անունով ձորն ու թաղը կոչուեցան «Խցաձոր»): Այդ կամարակապ ներքնատունը այն ժամանակ ծառայում էր Ս. Յովհաննու միաբանութեան և նրա շուրջը ապրող մենակեացների համար իբր սեղանատուն: Այդ պատճառով նրա մէջ տեղում, սկսած մի ծայրից մինչև միւսը՝ ձրգւում էր սրբատաշ քարերից շինած սեղան, իսկ դրա շուրջը նոյնպէս քարեայ նստարաններ՝ նման հայոց մեծ վանքերում եղածին:

Եւ որովհետեւ այն ժամանակ, երբ Մովսէս վարդապետը դպրոցներ էր հիմնում Սիւնիքում, ս. Յովհաննու միաբանութիւնը ցրուած, և հետևապէս, սեղանատունը գոցուած էր, ուստի վարդապետը՝ օգուտ քաղելով պատրաստի բնակարանից՝ Ագուլիսի դպրոցը զետեւեց այդ ներքնատան մէջ, որ իւր ընդարձակութեան պատճառով՝ կարի համապատասխան էր ժամանակակից դպրոցի պահանջներին: Ներքնատան վերնայարկում, որ բաղկացած էր մի քանի խցերից, ապրում էր ինքը Տէր-Անդրէասը, իւր նորատի կնոջ և ծնողների հետ միասին:

Երբ ժամաւորները հաւաքուեցան դպրոցատուն, որի մէջ, բացի ծխանի կրակը, վառւում էին նաև երկու կանթեղներ, Տէր հայրը անցաւ սեղանի մի կողմը և բազմելով այդտեղ՝ հրաւիրեց ժողովրդին իւր շուրջը նստել:

— Խօսեցէք այժմ ձեր նորութեան մասին, դարձաւ նա իւր հանդէպ նստած երկու ժամաւորներին:

— Մեր նորութիւնն այն է, Տէր հայր, ինչ որ յայտնեցինք քեզ. պատասխանեց նրանցից մինը. — ասում են թէ Չահր գալիս է Ագուլիս: Եթէ այդ ճիշդ է, պէտք է ուրեմն պատրաստուենք նրան ընդունելու:

— Ո՞վ հաղորդեց ձեզ այդ լուրը, հարցրեց երէցը:

— Հուկայում լսեցինք,

— Իսկ շուկան ով բերաւ:

— Փրանկների առաջնորդի ծառան. նա եկել էր մեր խանութից իրեր գնելու, պատասխանեց լրատուներից մինը:

— Հա... Երազմոսի ծառան... հասկանում եմ... Ուրեմն ճիշդ է. խօսեց Տէր հայրը և գլուխը կախելով ընկաւ մտածութեան մէջ:

— Ինչո՞ւ տխրեցիր տէր հայր, հարցրեց ժողովականներից մինը:

— Չտխրեցի... այլ մտածում եմ:

— Բայց ինչո՞ւ Երազմոսի ծառայի հաղորդածը անպատճառ ճիշդ պիտի լինի, հարցրեց մի ուրիշը:

— Որովհետեւ միևնոյն նորութիւնը հաղորդել է ինձ ինքը կարգապետը: Իսկ նա այսօր է նախիջևանից եկել:

— Ունիթօրների կարգապետը... հարցրեց մի կասկածաւոր ձայն:

— Այո. նա ասում էր թէ՛ Ամիրգունայի սուրհանդակը արդէն հասել է նախիջևան և այդ լուրը հաղորդել տեղացիներին. անշուշտ վաղն էլ Ազուլիս կմտնէ:

— Բայց ի՞նչ ունէր այստեղ կարգապետը... հարցրեց նոյն ձայնը:

— Եկել էր, իբրեւ թէ, մեր դպրոցն ու աշակերտները տեսնելու, պատասխանեց երէցը. — բայց ո՞վ գիտէ ուրիշ ի՞նչ գաղտնի նպատակ ունէր այդ այցելութիւնը:

— Եւ քեզ ոչինչ չյայտնեց.

— Ոչինչ, պատասխանեց քահանան:

— Իսկ ինձ յայտնել է. յարեց խօսողը, որ Խցաձորի յայտնի հարուստներից մինն էր, և որի տանը իջևանել էր կարգապետը:

— Ի՞նչ... ի՞նչ է յայտնել, հարցրին ժողովականները այս ու այն կողմից:

—Ասում էր թէ՛ հս եկայ Ագուլիս այն նպատակաւ, որ Ջահի կողմից այստեղի հայերին վտանգ սպառնացած դէպքում պաշտպանեմ նրանց:

—Եւ ի՞նչ վարձատրութիւն է պահանջում դրա համար, դառը ժպիտով հարցրեց Տէր-Անդրէասը:

—Ոչինչ. միայն թէ ասում է, այդպիսի դէպքում. հայերը պէտք է Ջահին յայտնեն թէ՛ իմ ժողովուրդն են իրենք:

—Օ՛... ի՞նչ անմեղն է. և այդ քիչ, շատ քիչ վարձատրութիւն է, այնպէս չէ՛...:

—Բայց ի՞նչ կը կորցնենք եթէ որևէ վտանգի ժամանակ Ջահին յայտնենք թէ՛ մենք Երազմոսի ժողովուրդն ենք, հարցրեց ժողովականներից մինը:

—Այն, որ միանգամ արդէն Ջահի ներկայութեամբ այդպիսի վկայութիւն տալուց յետո՛ւ այլ ևս իրաւունք չէք ունենալ Ունիթօր չհամարուել կամ Երազմոսի ժողովուրդ չլինել: Մի կարծէք թէ պապական վարդապետը լոկ ձեզ բարիք անելու նպատակով պիտի միջնորդէ Ջահին: Երբէք: Նա գիտէ որ այնուհետև ձեզ կարող է պապական չլինել ֆարրաշների մտրակով:

—Ի՞նչ ես ասում, Տէր հայր, միթէ այդպիսի բան կարող է լինել:

—Աւելի վատթարը կլինի: Միայն թէ դուք զգոյշ կացէք և հայր Երազմոսին պատահած ժամանակ, եթէ նորէն այդպիսի առաջարկութիւն լսէք նրանից, ասացէք թէ՛ Պապից և պապականներից առաւել հզօր պաշտպան ունիք դուք և բնաւ կարօտ չէք նրանց խնամակալութեան:

—Բայց ո՞վ է մեր պաշտպանը, Տէր հայր, հարցրեց մի ծերուկ:

—Նա, որի Աջը կառավարում է տիեզերքը, Նա, որի ձեռքումն է թագաւորների սիրտը... հանդիսարար պատասխանեց երէցը և ձեռքը բարձրացրեց դէպի երկինք:

Այդ միջոցին բախում լսուեցաւ ձիաների ոտնատրոփ
և ամենքը իրենց ուշադրութիւնները լարեցին:

— Ո՞վ է այս, հարցրեց Տէր-Անդրէասը ժամկոչին,
որ կանգնած էր դպրոցատան մուտքի առաջ:

— Տեսնեմ, ասաց ծերուկը և դուրս վազեց:

Բայց մինչև նրա վերադառնալը ներս մտաւ ինքը
նորեկը, այծենակաճի մէջ փաթաթուած, մորթէ գգակը
մինչև աչքերը բաշած և երկար, արծաթապատ հրացանը
ձեռին:

— Օրհնեա՛ Տէր. ասաց նորեկը և առաջ անցաւ:

— Աստուած օրհնեսցէ. պատասխանեց երէցը և տե-
սութիւնը լարեց՝ իմանալու համար թէ՛ ո՞վ է եկողը. ո-
րովհետև կանթեղի տկար լոյսը չէր օգնում իրեն լաւ
տեսնելու:

— Բարի երեկոյ, սիրելի Ագուլեցիք, կրկնեց նորե-
կը և մօտենալով՝ մորթէ գլխարկը հանեց:

— Խօջա-Անձրե, այդ դո՛ւ ես, բացազանչեց քահա-
նան և վերկացաւ տեղից:

— Այո՛ Տէր-հայր, խոնարհ ծառադ եմ, պատասխա-
նեց Խօջան և շտապեց, համբուրեց Տէր-հօր աջը: Ապա
դառնալով ժողովականներին ողջունեց նրանց:

— Այս ո՞ր խաչից... յանկարծ Ագուլիսում... մեր տանը:

— Ձեզ հիւր եկայ, Տէր-հայր. մի՛թէ չէք ընդունում:

— Աստծոյ հիւրն ես, բարեկամ, տեղ ունիս գլխիս
վրայ. միայն թէ բարի լինի գալստեանդ պատճառը:

— Դուք փառաւոր կրակ սնիրք. թոյլ տուէք դեռ մի
փոքր տաքանամ. բուքն ու քամին մարմինս սառեցրել
են... ասաց Խօջան՝ չկամենալով յայտնել իսկոյն գալլս-
տեան պատճառը: Ապա մօտենալով կրակարանին, սկսաւ
տաքանալ:

— Տաքացիր, տաքացիր, յետոյ կխօսես, ասաց քա-
հանան և մօտ եկաւ Խօջային:

—Արդեօք օտար մարդ չկայ այստեղ, հարցրեց վերջինս շշնջալով:

—Ոչ, բոլորն էլ մերոնք են, պատասխանեց Տէր-հայրը:

—Քայց ինչո՞ւ են հաւաքուել:

—Ասում են Չահր պիտի գայ. հաւաքուել են խորհուրդ անելու թէ՛ ինչ ձևով ընդունեն նրան:

—Այդ լաւ է. ուրեմն յարմար ժամանակին հասայ, ասաց Խօջան և քահանայի հետ միասին յառաջացաւ դէպի ժողովականների սեղանը և նստեց երէցի մօտ:

—Մի փոքր առաջ, Տէր-հայր, կամեցար իմանալ թէ արդեօք բարի է գալստեանս պատճառը, խօսել սկսաւ Խօջան ՚ի լուր ժողովականների. —այժմ կյայտնեմ թէ ձեզ և թէ մեր Արդուեցի եղբայրներին: Պալստեանս պատճառը բարի չէ, բայց մենք պիտի աշխատենք բարի դարձնել...:

—Ի՞նչ. ինչ է պատահել. հարցրին այս ու այն կողմից:

—Չահր գալիս է այստեղ...

—Այդ գիտենք. ընդհատեցին մի բանի ձայներ:

—Այո. բայց գլխաւորը չգիտէք:

—Ասա, սիրելի Անձրեւ, գլխաւորը ի՞նչ է, հարցրեց Տէր-Անդրէասը:

Խօջան պատասխանելու փոխարէն՝ հանեց ծոցից կաթուղիկոսի նամակը և տալով քահանային՝ ասաց.

—Կարդա և ամեն բան կհասկանաս:

Տէր-հայրը սկսաւ կարդալ ինքն իրեն և երբ վերջացրեց, տեսան որ տխրութիւնից նրա դէմքն այլայլուեց:

—Ի՞նչ է պատահել, Տէր-հայր, բարձր կարդա որ մենք էլ լսենք. կաթուղիկոսի նամակը ծածուկ չի լինիլ իւր որդիներից, խօսեց ժողովականներից միւրը:

—Ծածկելու բան չէ, սիրելիներս, ընդհակառակը

ամենքդ պիտի իմանաք, ասաց քահանան և սկսաւ կարգալ նամակը, որի բովանդակութեան ծանօթ ենք արդէն:

Երբ նա հասաւ այն կէտէն, ուր կաթողիկոսը ասում էր թէ՝ Ամիրզոռնան յայտնել է իրեն՝ որ Զահն Ազուլիսում «մանկաժողով» պիտի անէ, ամենքը սարսափեցին:

— Ի՞նչ, «մանկաժողով»... ¹⁾

— Ոչ. այդ չի կարող լինել...

— Այո, անկարելի է. Ազուլիսը «խաս» է... ²⁾, բացառանշեցին այս ու այն կողմից:

— Պարսից Զահն համար անկարելի ոչինչ չկայ. նրկատեց Խօջան. — ինչպէս տեսնում էք, նախարարը ինքն է կաթողիկոսին յայտնել. իսկ նա վեհափառի բարեկամն է և սխալ լուր չէր հաղորդիլ նրան:

— Ուրեմն ի՞նչ պիտի անենք, հարցրեց մի ժողովական:

— Այ, հենց դրա համար էլ Ծղնայից շտապել եմ այստեղ որ տեսնեմ թէ ի՞նչ ենք անում... պատասխանեց Խօջան:

— Ի՞նչ պիտի անենք, Տէր-հայր, հարցրին քահանային:

Տէր-Անդրէասը, որ մինչև այն խորասուզուել էր մրտաժութեան մէջ և, մինչև անգամ, չէր լսում թէ ի՞նչ են խօսում իւր շրջապատողները, գլուխը բարձրացրեց և նայեց ժողովականներին:

— Ի՞նչ պիտի անենք, Տէր-հայր, կրկնեցին վերջինները:

— Այն, ինչ որ այգալիսի գէպըում անում են ուրիշները, մեղմով պատասխանեց երէցը:

Այսինքն:

— Պիտի աշխատենք թագցնել գեղեցիկներին:

— Բայց ո՞րտեղ:

— Մօտիկ գիւղերում:

— Օրինակ:

—Վաղաւեր, Վանանդ, Տեոնիս, Փառակերտ, Քաղաքիկ, Յղնայ... միթէ քիչ տեղեր ունինք, նկատեց Տէր-Անդրէասը:

—Յղնայ կարող էր յիսուն հոգի ուղարկել. Խաթունս խոստացաւ այդքան հոգի տեղաւորել այնտեղ, խօսեց Խօջայ-Անձրիկը:

—Օրհնեալ լինի Սառա-խաթունը, որ ամեն դէպքում օգնութեան է հասնում մեզ, ասաց Տէր-Անդրէասը:

—Եթէ մեր բոլոր կանայք նրա պէս ժրադուլիս լինէին, որքան գործեր կարող էինք առաջ տանել...:

—Է՛հ, ի՞նչ կարող էինք անել բռնաւորի ձեռքի տակ, նկատեց ծերուկ ժամաւորը:

—Հայրիկ, միթէ բռնաւորը մարդ չէ՞. մտից ու արիւնից չէ՞ շինուած. ինչո՞ւ նա կարող է սպանել իսկ մենք՝ ոչ: Միթէ նա սուրը ձեռին է ծնուել իսկ մենք չղթայակա՞պ... զանազանութիւնը մեր և նրա մէջ այն է, որ նա շարունակ բռնաբարում ու կեղեքում է, իսկ մենք հնազանդում ենք: Բայց եթէ միանգամ սովորէինք մահից չվախենալ, եթէ որոշէինք քիչ քիչ մեռնելու փոխարէն՝ միանգամից մեռնել, այն ժամանակ շատ բան միանգամից կփոխուէր:

—Ի՞նչ կփոխուէր, օրինակ, հարցրեց ծերուկը:

—Այն, որ ես և դու կզոհուէինք, բայց մեր որդիքը կապրէին. մի քանի հազար հայ կմեռնէին, բայց հայութիւնը կկենդանանար: Այս բնութեան օրէնքն է. մեռնող մի հատիկը, պտղաբերում է իւր նման հարիւրը. Քրիստոս ինքն է ասում՝ «եթէ ոչ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի, ինքն միայն կայ, ապա եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ...»: Ուրեմն մինչև որ չզոհենք, արդիւնաբերել չենք կարող:

—Ի՞նչ անենք ուրեմն, վեր կենանք վաղն և եթ կռիւ տանք հզօր Չահաբասի հետ:

— Ես չեմ ասում վաղն և եթ... անխոհեմութիւն կը լինէր փոքր ուժով մեծի դէմ խիզախել... Ինչ օգուտ՝ թաղել ցորենը հողում այնպիսի ժամանակ՝ երբ կատաղի հեղեղը ողողում է երկիրը և ցանքսերը քշում...: Ես միայն ցանկանում եմ որ արթուն լինինք. աշնան խաղաղ օրերում գետինը հերկենք, իսկ գարնան հալոցին՝ սերմերը ցանենք: Այնուհետև կհասնէ ամառը և արտերը կծածկուին հասկերով...: Եթէ մեր հայրերը ցանած լինէին, այսօր մենք կհնձէինք: Չգանդաղենք ուրեմն նրանց պէս որպէս զի մեր որդւոց ու թոռանց անէծքին չարժանանք:

Ժողովականները, որոնք շատ էին լսել Տէր-Անդրէասին, ըմբռնում էին նրա այլաբանութիւնները, ուստի բացադրութիւններ չպահանջեցին: Բայց Խօջայ-Անձրեր ընդհատեց նրան:

— Այդ ամենը, տէր հայր, ապագայի խնդիր է. մեզանից շատերը ծերացել են արդէն. ուստի թէ հերկելու և թէ սերմանելու գործը մնում է երիտասարդներիդ վրայ. թող Աստուած ոյժ և կարողութիւն տայ ձեզ՝ սկսածներդ շարունակելու... այժմ միայն այն աստ թէ՛ ինչպէս ազատուենք վերահաս վտանգից. որովհետև Չահր մի երկու օրից այստեղ կլինի:

— Դրա համար երկար մտածելիք չունիք: Դուք գնացէք գիւղաքաղաքի մեծամեծների հետ խօսեցէք թէ ինչ պատրաստութիւն պիտի տեսնէք Չահրն ընդունելու համար: Այդ բանում ձեզ կօգնէ անշուշտ, նաև, գիւղի վերակացուն, որ, հարկաւ հրահանգներ կատանայ նախարարից. իսկ «մանկաժողովն» արգիլելու գործը թողէք ինձ վրայ:

— Ի՞նչ ես մտադիր անել, Տէր-հայր, հարցրեց Խօջան:

— Թէ Ագուլեցւոց և թէ Դաշտեցւոց ընտանիքների և նրանց ունեցած երեսայոց թիւը յայտնի է ինձ, պատասխանեց երէցը. — գիտեմ նոյնպէս թէ ով ունի այնպիսի

տղայ, կամ աղջիկ, որ կարող է գրաւել Չահին: Ուրեմն հէնց այս գիշեր ես կը կազմեմ դրանց ցուցակը և կը որոշեմ թէ՛ որո՞նց ո՞ր գիւղ պիտի ուղարկենք, կամ ի՞նչ ընտանիքների պիտի յանձնենք: Այնուհետեւ կմնայ՝ որ իւրաքանչիւր հայր կամ եղբայր ուղեկցէ իւր տան երեխային. իսկ ով ուղեկից չի ունենալ, ինքս նրան ուղեկից կտամ: Վաղը երեկոյեան ամենքն արդէն ցրուած պիտի լինին գիւղերը:

— Էհ, ուրեմն այդ մասին հոգում ես դու, մենք էլ ընդունելութեան մասին մտածենք, խօսեց աղդեցիկ ագուլեցիներից մինը:

— Այո, բայց ընդունելութիւնից զատ մի ուրիշ բանի վրայ էլ պիտի մտածէք, աւելացրեց Տէր-հայրը:

— Ի՞նչ բանի... հարցրին մի քանի ձայներ:

— Կաթուղիկոսի ազատութեան, պատասխանեց երէցը

— Կաթուղիկոսի ազատութեան. ինչո՞վ կարող ենք օգնել նրան. հարցրեց հարուստներից մինը:

— Գիտէ՞ք որ նա կապուած է ոչ թէ իւր յանցանքի այլ աթոռի վրայ անիրաւաբար բարձած պարտքերի համար. հարցրեց երէցը:

— Գիտենք, պատասխանեցին նրան:

— Էհ, Աթոռը կաթուղիկոսի՞ն է պատկանում թէ՛ ընդհանուր ազգին:

— Ի հարկէ ընդհանուր ազգին:

— Ուրեմն ազգն էլ պիտի դարմանէ աթոռի ցաւը, յարեց քահանան:

— Բայց Մելիքսեթ կաթուղիկոսը... կամեցաւ չարախօսել ժողովականներից մինը:

— Աշխարհում ոչ որ կատարեալ չէ... ընդհատեց նրան երէցը. — բացի այդ, ինդիւրն այն չէ՞ թէ՛ ո՞ր կաթուղիկոսին ենք օգնում. այլ այն, որ հայոց կաթուղիկոսը կապուած, Լուսաւորչի ժառանգը կալանաւո-

րուած է. պէտք է ուրեմն նրան ազատել... կալանաւորութեան անարգանքը հասնում է ոչ թէ Մելիքսեթին՝ այլ կաթողիկոսական գահին. պէտք է ուրեմն այդ գահը ազատենք անպատուութիւնից, սպառնացող վտանգից... Այսպէս պէտք է մտածէ ամեն մի հայ, երբ տեսնէ որ օտար պարսկի ձեռք մօտենում է Լուսաւորչաւանդ աթոռին.

—Այդ ճիշդ է. բայց ի՞նչ կարող ենք անել մենք, հարցրին մի քանի ձայներ:

—Աղբատներն ու չունկորները՝ ոչինչ. բայց հարուստները, խօջաները, մելիքները և միւս ազնուականները, որոնք պարտաւորուած մեծագին ընծաներ կամ դրամական նուէրներ պիտի տանեն Չահին, թող իրենց այդ ընծաները բաժանեն երկու մաս. մինը ներկայացնեն իբրեւ նուէր Չահին, միւսը՝ իբրեւ վճար աթոռական պարտուց: Եթէ կանխաւ միանաք, ամեն ինչ որոշէք և տալիքներդ հաշուէք, կտեսնէք որ հեշտութեամբ աթոռի պարտքը կը վճարուի և կաթողիկոսն էլ կազատուի կապանքից:

Ժողովականները մի քիչ ժամանակ թեր և դէմ խօսելուց յետ, համաձայնութեան Տէր-Անդրէասի հետ և ցրութեան իրենց տները:

2.

Քիչ ժամանակից յետ Տէր-Անդրէասը նստած իւր առանձնարանում՝ քրքրում էր հին ու նոր ցուցակներ, որոնց նա կազմել էր զանազան ժամանակներում և զանազան պէտքերի համար: Այդ ցուցակներից նա հանում էր Ագուլիսում և նրա Դաշտ կոչուած գիւղամասում ապրող զանազան ընտանեաց և նրանց երեխայոց անունները, իւրաքանչիւրի առաջ նշանակելով տղայոց տարիքը և այլ որպիսութիւնները:

Ճրագուի մոմը, որ հազիւ էր փոքրիկ սննեակը լուսաւորում, իւր աղօտ լոյսը սփռելով երիտասարդ քահանայի վրայ՝ երևան էր հանում նրա լայն ճակատը, որ այդ վայրկենին ծածկուել էր կնճիռներով, խաժակն աչքերը, որոնք արտայայտում էին լուրջ մտահոգութիւն և գեղեցիկ գէմքը, որ համակուած էր անոյշ տխրութեամբ։ Նա երբեմն դադարում էր գրելուց և գլուխը ափի մէջ առնելով՝ սկսում էր մտածել։ Եւ այդ ժամանակ նա հոգւով սլանում էր հեռու, թեապարում այն ընտանիքների շուրջը, որոնք ունէին զաւակներ, մատղաշ աղջկունք, կայտառ տղաներ, և որոնց, գուցէ, շուտով պիտի վիճակուէր՝ կորցնել այդ սիրելիներից մի քանիսին, կորցնել հոգւով և մարմնով... Ինչ պիտի լինէր այնուհետև այդ ծնողների վիճակը. ինչով կարելի էր մխիթարել նրանց։ Մեռնողի համար սովորական էր ասել թէ՝ «գնաց յաւիտենական կեանքը ժառանգելու», իսկ այսպիսիների համար ինչ կարելի էր ասել։ — Ահա այս մասին էր մտածում Տէր-Անդրէասը։

Խուցի գուռը յուշիկ բացուեցաւ և կիսամութի մէջ երևաց մի նորատի կնոջ պատկեր։ Դա Վարդիթեր Տիրուհին էր։ Մի վայրկեան նա մնաց լուռ և նայում էր քահանայի մտադրող պարապմունքին։ Ապա նուրբ, ախորժալուր ձայնով հարցրեց.

— Դեռ երկաթ պիտի սլաքապես։

Երէցը գլուխը բարձրացրեց և նայելով նորատի կնոջը՝ քաղցր ժպտաց։ Այդ ժպիտը նման էր արևի այն շողերին, որոնք ձմեռուայ սառնամանիքի ժամանակ, թանձր ամպերը ճեղքելով՝ լուսաւորում են մռայլ լեռնալանջը մի քանի վայրկեան։ Սիրուն կնոջ ձայնն ու ներկայութիւնը ցրեցին արդարև երիտասարդ քահանայի թախիծը. բայց այդ՝ քիչ միջոցի համար միայն։ Որովհետև, հէնց որ սիրելի պատկերը հեռանար, նա դարձեալ պիտի խորասուզուէր իւր տխրութեան մէջ։

— Չատ գործ չէ մնում, ասաց բահանան. — եթէ ընթրիքը պատրաստ է, ես իսկոյն կգամ:

— Մի շտապիր, վերջացրու, մենք կարող ենք սպասել, ասաց նորատի կինը քնքշութեամբ և մօտենալով քահանային՝ սկսաւ դիտել նրա աշխատանքը:

Ճրագի լոյսը ընկաւ տիկնոջ վրայ և երևան հանեց նրա պատկերի բոլոր գեղեցկութիւնը: Դա հազիւ տասն և ութը անցրած, նրբակազմ ու գեղահասակ մի կին էր: Ազուկեցուց հին տարազը, որով նա հագուած էր. բիշ բան էր պակսեցնում նրա գեղեցկութիւնից: Չնայելով որ իւր գլուխը ծրարում էին զանազան պաստառներ և գոյն-զգոյն շղարշներ, ճակատի վրայ ծանրանում մի քանի կարգ ոսկեդրամ և պարանոցը պատում արծաթեայ ծանր ճարմանդներ, այսուամենայնիւ, դէմքի այն բաժինը, որ ազատ էր ոսկեկար ճակտակապից, արծաթեզր երեսնոցից և սպիտակ քիթկալից, ամփոփում էր իւր մէջ նրա գեղեցկութեան էական մասերը: — Նուրբ, կամարակապ յօնքերի տակ չոլում էին նրա սեռրակ աչերը՝ իբրև զոյգ հրավառ աստղեր, կեանքով ու կրակով լի և կարող գրաւելու ամենապստամբ սրտերը: Քնքոյշ այտերի վրայ տակաւին չիկնում էր վարդը, որ նշան էր նրա հոգեկան ու մարմնական քաջողութեան. իսկ նռան կամար շուրթերից կաթում էր շնորհք ու ժպիտ՝ յայտարար նրա պարկեշտութեան. նա հագած էր կերպասէ երկար շապիկ, որ իջնում էր մինչև ոտքերը. ապա կարճ բաճկոնակ՝ անշատ փէշերով և կոճկած թևերով. նոյնանման մինթան, որ կարած էր թաւից և ունէր երկար ու կախ թևեր,՝ եզերուած արծաթեայ բազմաթիւ կոճակներով: Այդ ամենի վրայից՝ նրա փափուկ իրանը սեղմում էր արծաթեայ ծակոտէն կամար, որն առհասարակ կապում էին երիտասարդուհիները, ըստ որում աւելի տարիքով կանայք՝ դրա փոխարէն գործ էին ածում երկար, ասուեայ գօտի:

Տիրուհին լուռ և ժպտադէմ կանգ առաւ ամուսնոյ առաջ, որ ծալապատիկ նստած էր օթոցի վրայ և դէպի փոքրիկ սեղանակը կորացած՝ մերթ գրում և մերթ թերթում էր ցուցակները:

Չուտով երէցը աւարտեց գործը և վերկացաւ տեղից:

— Ի՞նչ ժողով էր գալրոցատանը, ինչո՞ւ էր Խօջա-Անձրեք եկել... հարցրեց տիրուհին, երբ երէցը կամեցաւ ընկերանալ իրեն:

— Ոչինչ... Չահր պիտի գայ Ագուլիս. խօսում էինք թէ՛ ի՞նչ ընդունելութիւն պատրաստենք նրա համար:

— Այդքան միայն:

— Այո, ուրիշ էլ ի՞նչ պիտի լինէր:

— Ի՞նչ գիտեմ. չէ՞ որ ամեն օր մի տխուր նորութիւն է յայտնուում:

— 2է, ուրիշ նորութիւն չկայ, ապահովացրեց տիրուհուն երէցը, չկամենալով անհանգստացնել նրա քնքոյշ սիրտը:

— Երեւի Չահի հետ այն հրէշն էլ կգայ. այնպէս չէ՞. հարցրեց տիրուհին երկիւղով:

— Որ հրէշ:

— Չահուլիս բէկը:

Այս անունը արտասանելուց տիրուհու շրթունքները դողացին:

Տէր Անդրէասը նոյնպէս խռովուեցաւ, բայց նա աչխատեց թաղցնել իւր յուզմունքը:

— Թող գայ, մեզ ի՞նչ փոյթ. Չահուլիս բէկի պէս շատերը կլինեն նրա հետ:

Տիրուհին ոչինչ չպատասխանեց, կարծես ինքն էլ իւր կողմից խնայելով ամուսնուն և ճանապարհ տուաւ որ վերջինս յառաջէ: Միւս սենեակի մէջ երէցի ծնողները սպասում էին որդուն ու հարսին: Երբ սրանք եկան, իրենք սեղան նստան:

Տէր-հայրը սեղանն օրհնեց և ընտանիքի չորս անդամները սկսան լուռ ու մունջ իրենց ընթրիքը վայելել։ Հետեւեալ առաւօտ հազիւ տախտակէ կոչնակը հընչեց, Տէր-Անդրէասը վեր թռաւ տեղից և սկսաւ հագնուել։ Բայց ճրքան մեծ եղաւ նրա զարմանքը՝ երբ տեսաւ թէ՝ տիրուհին իրենից առաջ հագնուած շտապում է արդէն եկեղեցի։

— Ի՞նչ է պատահել, Վարդիթեր, ինչո՞ւ այսպէս վաղ ես պատրաստուել, հարցրեց նա ամուսնուն։

— Վատ երազ տեսայ, տէր-տէր, շտապում եմ մոմ վառելու, պատասխանեց տիրուհին։

— Ի՞նչ ես տեսել, հարցրեց քահանան։

— Ժամից յետ կասեմ, հիմա չեմ կարող... ասաց տիրուհին և սպիտակ շղարշատեւը վրան առնելով՝ դիմեց դէպի եկեղեցի։

Մտնելով տաճարը, որ տակաւին մի կանթեղով էր լուսաւորուած, նա ծունկ խոնարհեց մերկ յատակի վրայ, Ս. Աստուածածնի պատկերի առաջ և սկսաւ քերմեւանդութեամբ աղօթել։ Նա ազաչում էր Միածնի Մօրը որ իւր երազը՝ ի բարին կատարէ, և հեռացնէ իւր տան վրայից՝ սպառնացող չարիքը։ Նրա սրտարուխ աղօթքներին միանում էին և արտասուաց կայլակներ, որոնք իջնում էին նրա լուսալիր աչքերից։

Աղօթքն աւարտելուց յետ նա գնաց, վերցրեց ժամկոչից երկու հատ դեղնամոմ և մօտենալով ձիթալիւր կանթեղին, լոյս առաւ նրանից. ապա երկու մոմերն էլ վառելով՝ բերաւ ու տնկեց Ս. Աստուածածնի պատկերի առաջ։

Երբ ժամկոչը սկսաւ եկեղեցին լուսաւորել, ներս մտաւ Տէր-Անդրէասը։ Նրան հետեցին Տէր-Սարգիսն ու Տէր-Յովսէփը։ Վերջինս սկսաւ ժամն օրհնել, իսկ միւսները սկիզբն արին ժամերգութեան։ Ժողովուրդը հետզհետէ խոնուելով լցրեց եկեղեցին։

Այդ ժամանակ արդէն Տէր-Անդրէասը մոռացել էր տիրուհու երազը: Երբ ժամերգութիւնն աւարտեցին՝ նա դուրս եկաւ եկեղեցուց՝ ուղղակի գեղամէջ գնալու համար. որովհետեւ այդ օրը շատ գործ ունէր կատարելու: Բայց որովհետեւ պատրաստած թղթերը թողել էր տանը, ուստի ներս մտաւ վերցնելու:

Իւր խուցի մէջ նա տեսաւ Վարդիթերին՝ կանգնած լուռ ու մտամոլոր: Իսկոյն յիշեց նրա երազը և ժպտալով հարցրեց.

— Հնա. դու էլի քո երազի մասին ես մտածում:

— Այո. պատասխանեց տիրուհին:

— Դէհ, պատմիր այժմ ինձ. ինչ ես տեսել:

— Օ, սարսափելի բան, երկիւղեց սիրտս պատուում է:

— Է՛, լաւ, պատմիր որ իմանանք:

— Վախենում եմ... շատ եմ վախենում, իմ երազները կատարւում են միշտ... յիշում ես. միանգամ էլ այսպիսի երազ տեսայ և կատարուեց:

— Ե՞րբ:

— Միթէ մոռացել ես: 2Է որ մի օր երազումս տեսայ որ Ջահուդիս բէկը յափշտակում էր ինձ և դու ազատում էիր... այդպէս էլ հօ եղան...:

— Այո. այդ գէպը անկարելի է մոռանալ. բայց այժմ ինչ ես տեսել:

— Այժմ... Ա՛խ, Սուրբ Աստուածածին, Դու չարը խափանես և բարին առաջնորդես... բացազանչեց Վարդիթերը՝ գեղեցիկ աչիւրը դէպի երկինք ուղղելով:

— Պատմիր, Աստուծով ամեն ինչ լաւ կանցնի, սիրտ տուաւ երէցը:

— Ո՛ր էր թէ Աստուած քո արդար խօսքը լսէր... Երազումս տեսնում էի, սկսաւ պատմել տիրուհին, որ Ջահաբասը եկել, հասել է Ազուլիս և ժողովուրդը դիմաւորում է նրան, դու էլ, եկեղեցական դասի հետ, առաջ-

նորդում էիր ժողովրդին: Ես մնացել էի տանը՝ նանի հետ: Յանկարծ ժամկոչը սկսաւ կոշնակը զարկել և գոռալ՝ «փախէք, Չահուլս-բէկը գալիս է»: Ես չտապեցի նանին ծածկել, ապա ինքս էլ փախչում էի մի պահարան մտնելու: Յանկարծ ներս մտաւ Չահուլսը և ետևիցս վազելով՝ գոչեց. «Ո՛ւր ես փախչում, Վարդիթեր. Անդրէասն այն ժամանակ խեց քեզ ինձանից, բայց այժմ չէ կարող...»: Այս ասելով՝ նա վրայ է հասնում, բռնում է ինձ և գլխիս ոսկէ սարքը պոկելով՝ փախչում է... Ես դուրս եմ գալիս աղաղակելու, օգնութիւն կանչելու. բայց տեսնում եմ որ մարդ չկայ բակում. միայն դրան առաջ կանգնած էր Ֆրանկների կարգապետ Մատթէոս-Ելազմոսը, որ ծիծաղում էր ինձ հասած այս դժբաղդութեան վրայ...:

—Այդ է բոլորը, հարցրեց երէցը ժպտալով:

—Այո, միթէ այս քիչ է:

—Էհ, այդ կնշանակէ թէ Չահուլս-բէկը մի քիչ դրամ է կորզելու մեղանից, գլուխը քար. թող տանէ, ինչ ուզում է. միթէ դրա համար արժէ տխրել:

—Զէ, տէր-տէր, սխալւում ես, կնոջ գլխի զարդը իւր ամուսինն է... նա իմ գլխի զարդը պոկեց... ես վախենում եմ, ասաց տիրուհին և նրա շրթունքները կրկին դողացին:

—Ահող եղիր, իմ սիրուն Վարդիթեր. այդպիսի բան չի պատահիլ. և վերջապէս նրանք ի՞նչ ունեն ինձ հետ. միթէ իմ անձը նուէր պիտի առնեն Չահին, հանգըստացրեց երէցը Տիրուհուն և իւր թղթերը առնելով՝ դուրս գնաց տանից:

Մ Ո Ւ Ր Ա Յ Ա Ն

(Վերջը միւս համարում):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ ^{*)}

Արովեանը իւր ուսման ամբողջ ընթացքում մի մասնագիտութիւն չընտրեց, այլ ինչով հետաքրքրւում էր, նրանով էլ զբաղւում էր: Նա միշտ աչքի տակ ունէր իւր ապագան, հայրենի երկրի բազմադիմի կարիքները, ուստի և աշխատում էր այն առարկան լսել, ինչ որ աւելի շատ պէտք պիտի գար Հայաստան աշխարհում: ¹⁾

Բարբոտը իւր բարեկամին միշտ տանում էր իւր հետ հարսանիքներին, պարահանդէսներին և խնջոյքներին:

Հայրենիքի հետ նա իր կապը չէր պահպանում միայն ընտանիքից ստացած նամակներով, այլ նամակագրութիւն ունէր նաև նշանաւոր և աչքի ընկնող հայերի հետ: Ի միջի այլոց թրք-թակցում էր և Սսեր մագիստրոսի հետ, որ իւր կողմից ծանօթացնում էր Արովեանցին իր բարեկամների հետ: ²⁾

Հանգուցեալ մագիստրոսը ապրելով մի կետրոնական քաղաքում միջնորդ է լինում Արովեանի և նրա ընտանիքի միջև և բոլոր նամակներն ինքն էր հասցնում Փանաքեռ:

*) Տես «Աւումայ» Ա. տ. գիրք Բ.

¹⁾ Ըստ Վար. Արովեանի լսել է էնցիկլոպեդիա ինչպէս և ինքը (նոյն համալսարանում):

²⁾ Առ Յովհաննէս վարդ. Շահխաթունեանց յեջմիածին

Տփլիսի 20 յուլիսի 31 ամի.

Շնորհաշուք Յովհաննէս վարդ. Շահխաթունեանց Շահրիարցի՝ հոգեգործով հայր իմ: Յառաջնում փօշտի առաքեցի առ ձեզ զթուղթ մի գրեալ ի Խաչատուր դպրէ Արովեանց, զոր՝ յուսամ թէ չէք ձանձրացեալ ի հասուցանել առ ընտանիս նորա ի Փանաքեռ. այժմ կամ է ինձ փոքու իւրք ծանօթացուցանել զհանգամանաց որպիսութեան նորա:

Այս այն դպիրն է, այն Խաչատուրն է, որ արտասուալիճ աչօք մեկնեցաւ յԱթոռոյ այտի և ի մէնջ արկեալ զանձն իւր ի պանդխտութիւն ի սէր Հայրենեաց՝ չուեաց եհաս մինչև ի Դերպտ քաղաք. ուր ըստ զարմանալի յառաջագիմութեան իւրոյ (որպէս գրէ ինքն) ի խուն միջոցի գողացեալ է ոչ զլեզու գերմանացուց միայն, այլ և զարհեստս նոցա զայլ և այլս, զորս չէ տեղւոյս թուել, մինչև ուղիղ և անվրէպ թարգմանութեամբ յեղուլ զքերթուածս ինչ ի լեզուէ անտի ի Հայ, և անդրադարձօրէն զորս աչօք իսկ իմովք տեսանեմք և ընթեռնում: Յամօթ եղիցին որք վշտացուցին զչքմեղ պատանին՝ զվառեալն ի սէր ուսման և օգտին հայրենեաց՝ զլցեալն ձրիւք շնորհաց, որ արժէր ապաքէն զհարիւր արևոր: Նա զարգանայ օր ըստ օրէ ի չնորհս իւր և բարձրանայ ի պատիւ և ի փառս հայրենեաց ի մէջ օտար ազանց՝ ընդ իւր բարձրացուցանելով զազգ մեր և

Արդվեանը այցելութեան ժամանակ մի անգամ իւր ուսուցիչ Ինգեհարդի մօտ պատահում է իւր բարերարին: Շատ քաղցր խօսակցութիւններից յետոյ բարերարը պատմում է իւր սանի կիսագունդ (գլօբուս) շինելու յաջողութեան մասին: Թէև Բարրօտը նրա ընդունակութիւններն ուրախութեամբ յիշատակում է, սակայն և չէ մոռանում «զանհմտութիւն ձեռին իմոյ ի ձեռագործութեան»: ¹⁾

Բոլոր պրօֆէսորներն իրենց մօտ սիրով ընդունում էին, դասեր էին տալիս իւրաքանչիւրը մի առարկայից: Բայց դաս տալուց անմիջապէս յետոյ բաց չէին թողնում, հիւրասիրում էին պանդուխտ հային և այդ հիւրասիրութեան միջոցին ըոպէ չէին անցկացնում առանց մի բան սովորեցնելու: Ֆրիդլենդերը սեղանի ժամանակ խրատում էր երիտասարդին «լինել երկայնամիտ, հեզ, մի փոքրօքի և երկչոտ, առ պրոֆ. միշտ համարձակ զնալ և խօսել, մի լինել ամաչկոտ, միշտ ընթեռնուլ զԱստուածայունչ. ի նմա պարունակին ամենայն առաքինութիւն»...

Որքան գեղեցիկ է այս խրատն, այնքան աւելի գեղեցիկ են Բարրօտի խրատները, նորա բարայական դասախօսութիւնները. ամեն անգամ իւր տանն ընդունելիս, դէպքից օգուտ էր քաղում նա բարի մտքեր ներշնչել իւր սանի հոգու խորքերը, զգուցացնում էր նրան հեռու կենալ վատ և կեղծ մարդկանցից, միայն յարաբերութիւն ունենալ նրանց հետ որ չիցին արք պատուականք անձնիւք, (որոնց հետ յարաբերութիւն ունի) մանտանդ այնպիսիք, յորոց ոչինչ գայթակղութիւն մտցէ ի ձեզ, խափանել զձեզ հաւատոյ ձերմէ, ես կասկածեմ թէ գտանին այնպիսի անձինք, որք օտարաց քաղցր թուին, այլ այսու ամենայնիւ թիւրեաւ պատրի ոք և առանց գիտելոյ տկարանայ ի հաւատոց իւրոց, այլ ես զայս ոչ կամիմ վասն ձեր. ձեր առաջին պարծանք եղիցին հաւատարմութիւն ձեր ի կրօնս Աւր, զի ամենայն քրիստոնեայք մի են ի Քրիստոս, եթէ հայք, և եթէ գերմանացիք և եթէ կաթոլիկք միայն թէ

զանուն. իսկ դորա խորովածակերքդ չգիտեմ զինչ յաւելին կամ զինչ յաւելցուն յեկեղեցի մեր. բայց թէ զանուն վատութեան թողեալ յաշխարհի, կացուցին՝ որպէս և հասցուցեալ են արդէն զազգ մեր և զԱթոռ յառակ նշաւակի ամենայն աշխարհի»: Փառոս 76 № 6.

¹⁾ Արդևօք այս ինչ ձեռագործ է, որի մէջ հմուտ չէ Արդվեան. եթէ ընդունելու լինինք ներկայ նշանակութեամբ՝ ուրեմն պիտի ասենք, որ նա սովորել է և ձեռագործութիւն. այն ամենն—ինչ որ սէտք կը զար հայրենիքում—ցանկանում է սովորել որպէս զի սովորցնէ ուրիշներին: Սակայն յետոյ ոչ մի կերպով ցոյց չի տալիս, որ նա ձեռագործ գիտէ: Ուստի հաւանական է ենթադրել, որ խօսքը վերաբերում է նրա ձեռքի անհմտութեան:

գործովք իւրեանց եղիցին արդար որ օր դուք տկարասցիք ի հաւատոց և յօրինաց ձերոց, զայն օր խզէք դուք զհապ իմ ի մէջ ձեր և իմ զայն օր ոչ ևս կամեցայց տեսանել զձեզ...:

Որքան հիանալի են այս խօսքերն և մարդ չպէտք է զարմանայ, երբ այդ լսում է մի գիտնականից, քանի որ ասողը ճշմարիտ քրիստոնեայ է, մարդասէր և հեռատես: Նա ցանկանում է հայ ազգի բարօրութիւնը, նա գիտէ որ առանց կրօնի հայ ազգն ընկնում է, առանց այդ սրբազան կապի նա կ'զլորուի անդունդի խորքը... սակայն և որքան ուրախալի է լինում երբ այս խօսքերի արձագանքը Աբովեանից ենք լսում. «Նա զամենայն կեանս իմ զոհեմ վասն կրօնի իմոյ, և ոչ ոք կարէ խարբալել զիս»: Ֆրիդլենդերը նկատելով նորա վարկուելը թուաբանութեան մէջ՝ սկսում է պարապել և երկրպագութեամբ, որի մէջ անհամեմատ բարձր ընդունակութիւն է ցոյց տալիս:

Մեծ յաջողութիւն է ցոյց տուել նաև գերմաներէն լեզուի ուսման մէջ, այդ մասին զարմացմամբ վկայում են թէ պրոֆեսսորները և թէ նրա մօտիկ ծանօթները. նրա գերմաներէն գրութիւնները 31 թուականից, որ մինչև այժմ մնում են, ապացոյց են այդ բանին:

Ընդհանուր պատմութիւնից նորագոյն դարը զրոյցի ձևով են անցնում և հարիւրաւոր բացատրութիւններ տալիս: Նա գիտէ ժամանակի նշանակութիւնը և մի ժամ աւելորդ չի վատնում:

Իւր կարգացած գրքերից լաւ կտորները միշտ քաղում էր, կարգացած լրագրից պէտքական մասերը միշտ հանում էր և թարգմանում հայերէն. օրինակ նա քաղել է ի թիւս այլոց և «զրոյց մեծիմաստ թագաւորին Շվեդիոյ Կարլի Յովհաննու 1825 Ստորում ի թուղթս զբականութեան» վերնագրով մի գեղեցիկ յօդուած, որ սկսւում է այս խօսքերով. «Առանց կրօնի բարոյականութիւն չէ հաստատուն գաւազան ինչ՝ առ ի անվտանգ անցանել ընդ դիւրասայթաք շաւիղս կենաց»:

Աբովեանը մի անգամ փող է կորցնում. կորուստը թէև չնչին, սակայն շատ է տխրեցնում նորան. այս մասին նա չի ուզում յայտնել իւր բարիբաղին, բայց երկար տատանուելուց յետոյ վերջապէս յայտնում է: Բարբօտը այդ լսում է խզոտ դէմքով, որով ուզում է ցոյց տալ, թէ պէտք է զգոյշ կենալ:

Իւր պարկեշտ բնաւորութեամբ Աբովեանը սիրելի էր ոչ միայն ուսուցչապետներին, այլ և ուսանողներին, ուստի, եթէ մէկը որ և իցէ ուրախութիւն ունէր՝ կանչում էր և Աբովեանին, մինչև անգամ դրաւորութեան քննութիւն տալու ժամանակ էլ կանչում էին նորան (Աբ. զէպքից օգուտ քաղելով նրկարագրում է նրանց քննութեան ձևը):

Գրականութիւնը խիստ զբաղեցնում էր նորան, ժամանակակից հանճարների արտադրութիւնները միշտ կարդում է

և չատ անգամ թարգմանում կտորներ իւր յիշատակարանում¹⁾։

Ջրաղւում է Նիլէրի և Գեօթէի գրածներով և նոցա նամակներով։ Թէև Արովետնը իւր նամակները և յիշողութիւնները գրաբար է գրում, սակայն աշխարհաբարի մասին վաղուց է մտածել, այդ միտքը մտքրել էր նրա մէջ իւր պրոֆէսորներից մէկը—Վալտերը, խօսելով աշխարհաբար Աստուածաշնչի կարեւորութեան և նշանակութեան մասին։ Այդ օրուանից պէտք է համարել նորա մտածողութեան սկիզբը։

Ուսանողական ժողովները, համալսարանի պարգևաբաշխութիւնները, ուսուցչապետների սիրով և թեանցով խօսելը ուսանողների հետ գրաւում էին հայ երիտասարդին, սակայն միւս կողմից, ինչպէս ինքն է ասում «ի տեսանելիմ գայս ամենայն սիրտ իմ անկանի յանձուկն խռովութեան ի մտածել թէ յոր աստիճանի տգիտութեան գտանին ազգ մեր և թէ եկեսցէ ժամանակ զի և ազգ մեր այսպէս պայծառասցին»։ Ջերմ կերպով հետեւելով իւր ուսման և պատրաստուելով իւրաքանչիւր առարկայից առանձին նա համարուեցաւ իսկական ուսանող, ուստի և ենթարկւում էր իւրաքանչիւր սեմեստրի քննութեան։

Նա իւր բոլոր զբաղմունքների ժամանակ միշտ մտածում է իւր ապագայի մասին, քննութիւնների ժամանակ անգամ իւր գործունէութեան մասին էր խորհում։ Մտքի այդ տեսակ լարումից մի անգամ զիչերը երազում տեսնում է իրան Հայաստանի մի հայ եկեղեցում կանգնած հասարակութեան քարոզելիս. այդ բոլորին յանկարծ երևում է իւր բարերարը. նա պատկառում է և լուում, իսկ Բարրոտը խրախուսում է ասելով. «Ուսուցէք զմանկունս Հայոց, ուսուցէք ընդէր լուէք»։ Այս էլ դառնում է նորա նշանաբանը։

Արովետնի անունը տարածուած էր սմբողջ քաղաքում. համալսարանի հետ կապ ունեցողները լսել էին նրա մասին։ Նրա հայ լինելը բոլորին հետաքրքրելի էր։ Նրբ մի անգամ մի հիւանդ չէրքէզ էին բերել քաղաքային հիւանդանոցը, բժիշկը չհասկանալով նրա լեզուն գալիս խնդրում է Արովետնին գնալ իրեն հետ հիւանդանոց, գուցէ հասկանայ նրա լեզուն։ «Սիրտ իմ լցաւ խնդութեամբ, գրում է Արովետնը, ամէնայն երակք իմ խաղային ջերմ արիւնք ի լսել իմ զանուն աշխատակցիս,

¹⁾ Շատերից մէկը. «բարեկամութիւն կարէ միմիայն կիրառութեամբ ծնունել, կիրառութեամբ առնէ զհաստատութիւնս եւ նոյն իսկ սէրն հակումն և այլ ամենայն ոչինչ օգնեն բարեկամութեան, ճշմարիտ գործունեայ և արդիւնատու բարեկամութիւն կայանայ յայնմ, զի մեք համակամ եղիցուք ի կեանս մեր, յօժարափոյթ լիցուք ի լցուցանել զգիտաւորութիւն իրերաց և անանջատ այնպէս շարկապիսցուք ընդ միմեանս, որպէս պահանջէ միութիւն դատման և կենաց մերոց»։

ախ զհարդ քաղցր է հայրենակիցն, զհարդ աշխարհակիցն, յայսմ չգտանէ զանազանութիւն պտնդութիւնն ի հայրենեաց, եթէ մահմետական իցէ եթէ քրիստոնեայ, միմիայն զի իցէ աշխարհակից: Խնդութեամբ թողեալ զամենայն գործս իմ զգեցայ և ելի ընդ նմա արտաքս¹:

Արովեանը մտաւ հիւանդանոց և զարմացմամբ տեսաւ իւր աշակերտին անկողնում պարկած. նա կանգնեց անկողնի մօտ և այն բոլէին նրա միտքը սլանում է հազար ու մի դաշտերի, լեռների վրայով դէպի իւր Հայրենիքը՝ որտեղ կանաչի մէջ թաղուած է Սրբազան երկիրը, էջմիածինը, Գեղարդը և Քանաքեռը. ուստի և նա կանգնած տեղը արցունքներ է գլորում: Չերբեզի հայեացքը նրա սրտից հաւաքանքներ է խլում:

Հայրենի երկրի թշուառ վիճակը, տգիտութիւնը ոչ միայն ինքն էր յիշում այլ և յիշեցնում էին նորան իւր ուսուցիչները. «Մեծ մաթեմատիկոս» Բուրգերը խօսելով Ամերիկայի կենցաղավարութեան մասին - նրանց ազատ նիստ ու կացի, ազատ հոգու մասին աւելացնում է «յազատութենէ յառաջանան ամենայն բարիք, գիտեմ զի աստիճանաւորք ռուսաց ի կողմանս ձեր ցուցանեն զբազում անկարգութիւնս, յայսմ չիք ինչ հնար բայց եթէ զարթուցանել զհոգի ազգին, իւրաքանչիւր ազգ պարտի ինքնին զգալ զբարի իւր և յառաջ տանել, ազգ ձեր են ազգ քաջաջանք, այլ միմիայն պարտ է արիացուցանել զնոսա (վասն հայրենի ազատութեան իւրեանց) բայց յայսմ պարտ է ուսումն և ոչ այնպիսի ուսումն ի ծայրագոյն աստիճանի այլ միմիայն այնպիսի ուսումն՝ որով զառաջինն կարասցեն նոքա փոքր ինչ ծանօթանալ ընդ աշխարհի, ապա ինքնին հետեւցէ.....» ¹⁾

Քրիստոսի ծննդեան օրը Արովեանն ըստ սովորութեան այցելութիւններ արաւ, նա իւր տեսութիւնները սկսեց ոչ թէ հասարակ հազուստով այլ հոգևորականի: Շատերից այդ օրը նուէրներ ստացաւ, Փրիդենբերգը ընծայում է «1. մեծագիրը գիրք մի երկրագիտութեան. 2. տախտակ մի պատմութեան.

¹⁾ Արովեանը իւր յիշատակարանները գրելով ի նկատի է ունեցել, որ անպատճառ ընթերցող պիտի ունենայ, ուստի և երբեմն ասում է «իբեկ ընթերցող»: Միթէ նա կարող էր երևակայել, որ 63 տարուց յետոյ միմիայն իւր տեսարանների ծալը պէտք է բացուի: Երբեմն աւելի գեղեցիկ և խիստ է գիմում պտեա քաղցր հայրենակից իմ, զիմորդ պարտ է վարել, թէ զիմորդ սիրեն քաղցրաբարոյ գերմանացիք զօտարականս, ոչ զանազանեալ բնաւ արք և կանայք, կարծեմ թէ մեզ պատահէր այդ մի տգէտ, որպէս ես և ազգն մեր լինէր ի տեղի այսոցիկ լուսաւորեալ գերմանացւոց, յայնժամ ոչ միայն ոչ թողոյր խառնել զնա ընդ իւր այլ նաև առակ նշուակի առնէ զնա:

3. պատկեր Դերպտի. 4. փողպատ մի խաս և աման մի քաղցրաւենիք»: Սրա հետ գերմանացին չի մոռանում և մի հաճոյախօսութիւն «պտղաբեր լիցի պարգև իմ սակաւամասնեայ մանկանց Հայաստանի, զոր սիրէ սիրտ ձեր»:

Բարբօտը նոյնպէս նուէրներ է տալիս, որ ըստ որակի շատ բարձր էր առաջիներէց: Նա ընծայում է մի դանակ և այս ոտանաւորը «Ոչ փառք և ոչ մեծութիւն պարգևեն մարդոյ զհանգիստ, ճշմարիտ հանգիստն տայ մեզ առաքինութիւն և չափաւորութիւն»:

Ուսուցչապետները տեսնելով նրան հոգևորականի զգեստով տւելի են ուրախանում, նոքա գիտէին որ մեզ մօտ այդ շորը պատուի նշան է: Ամեն տեղ քաղցր ընդունելութիւն, ամեն տեղ սիրալի խօսակցութիւն.—նա չէ թագցնում իւր ներքին տրամադրութիւնը և իւր զգացմունքները յայտնում է շատ վառ և պայծառ գոյներով. «այսպէս քաղցր են գերմանացիք, ո՛հ երանի թէ այսպէս քաղցրասցին և ազգը մեզ և ես ոչ մեռայց, մինչև տեսից զայս...» «ո՛հ, չքնաղ գերմանացիք, ես հաւատարեացի ձեզ...» «ո՛հ ազնիւ գերմանացիք, ո՛ր լեզու ոչ պարտական լիցի գովել զձեզ»:

Բոլոր այցելութիւններն այնպիսի տպաւորութիւն էին աւնում Արովեանի վրայ, որ նա սքանչացած է մնում. խօսում են նրա հետ, գովում են նրա եռանդը, իրենց անկեղծ սէրն են յայտնում գէպի երիտասարդն և այնպիսի խօսքերով ու ձևերով—որտեղից բուրում է մարդասիրութիւն, «գիտորդ ոչ սիրել զձեզ, որ թողեալ զաշխարհ ձեր աստ յօտարութեան այդպիսի նախանձու պարսպիք ի մակացութ. վասն աշխարհին ձերոյ: ՅԱսիոյ մանկահասակ ոմն այդպէս ջանասէր՝ ցանկալի է ամենեցուն մեզ»: Այսպէս էին վերաբերում շատերն և չքաւականանալով աւելացնում էին «Այլ թէ ոչ ի վաղիւն յերեկոյին եկեսջիք առ մեզ, ես ցաւեցայց յոյժ»:

Իւրաքանչիւրը մի քանի գեղեցիկ խօսքերով, հաճոյախօսութիւններով ուրախացնում էին նրան և երբեմն ապագայ գործունէութեան ծրագրով նախապատրաստում «Այո և ես հաւատամ, եթէ յետ վայելելոյ ձեր զայսպիսի քաղցր ընկերութիւն ընդ լուսաւորեալ անձանց՝ անձանց որք մանաւանդ սիրեն զձեզ, զրկել յլիսովին յետ միջոցի, դժուարին եղիցի ձեզ յոյժ, այլ քանի՜ խնդութիւն ո՛չ եղիցի ձեզ յոյժ, այլ քանի՜ խնդութիւն ոչ եղիցի ձեզ ի միւս կողմանէ, ի տարածելն ձեր և ի մէջ ազգի ձերոյ, զայս համամիտ սիրակցութիւն, մինչ և նոքա դարձցին սիրել զձեզ և դուք զնոսա և ո՛ր օրհնութիւն ոչ եղիցի ոսկերաց ձերոց՝ այն ինչ գործք երախտեաց ձերոց փայլեսցին յազգս ձեր, սուրբ է այս մտածումն և սա միայն տայ յաղթանակ ի վերայ ամենայն հակադարձ չարչարանաց»։ Շատ մեծ տպաւորութիւն են աւնում նորա վերայ այս խօսքերը և նա սքանչացած բացականչում է «Ո՛վ սրբազան խորհուրդ,

ան լուիցէ զայս ազգն իմ և կատարեսցէ զայս յիրաւի այսպէս՝։
Անցնում են տօները, հանդիսաւոր օրերը—Թողնելով նրա
ւրաի հեռաւոր անկիւններում անջնջելի սիրոյ կոթողներ դէպի
իւր բարեկամները։

Նա բոլոր գուարճութիւններից լետոյ չէ մոռանում հե-
տեկու իւր ուսման, որի համար եկած էր և օտարութիւն էր
քաշում և աւելի եռանդով է կաշում գործին։ Նա իր միտքն
հարստացնելով հանդերձ, միևնոյն ժամանակ Հայոց ազգի կող-
մից մի տեսակ ներկայացուցիչ էր հանդիսանում։ Ընդհանուրի
մէջ երբ հարցը հայերին էր գալիս, ազատ համարձակ իւր սեպ-
հական դատողութիւններն է տալիս և չէր զլանում իր տեղի-
կութիւնները տալու։ Արովեան պատմում էր ազգի անցեալից,
ներկայից, էջմիածնի մասին, կաթողիկոսների մասին։ Հնագէտ-
ներն աւելի են հետաքրքրւում նրանով և Արովեանի միջոցով
նամակագրութիւն են անում Ներսէս եպիսկոպոս Աշտարակցու
և Միքայէլ վարդապետի հետ, որոնց հնագիտական ընկերու-
թեան անդամ են համարում և խնդրում են թղթակցել Արևել-
քից, Հայաստանի անցեալ և ներկայ պատմութիւնից։

Բարբօտի խորհրդով նա այցելում է Դորպատի ճեմարա-
նի քննութիւններին և ներկայ լինելով՝ զարմանում է թէ
ինչպէս 14 տարեկան տղաք այնպէս գեղեցիկ պատրաստու-
թիւն ունին և կարող են ժամանակով ազատ մտնել համալսա-
րան։ Այս դէպքը զարմացնելով հանդերձ վշտացնում է նրան—
թէ ինչո՞ւ ինքն այն հասակում ոչինչ չէ իմացել. մինչդեռ նը-
րանք այժմ պատրաստ են համալսարան մտնելու։ Զգացուած
սրտով և տխուր դէմքով գնում է Արովեանը իր բարերարի մօտ։
Բարբօտը տեսնելով նրան վշտացած հարցնում է պատճառը.
նա պատմում է. գիտնականը լսելով նրա խօսքերը—մխիթա-
րում է նրան և քաջալերում է ասելով՝ —քո սովորածը, քո ի-
մացածը մեզ համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունին քան
նրանցը—որոնց դու լսել ես. քանի որ նրանք մինչև դպրոց
մտնելն իրանց ծնողներից են սովորում։

Նա չէ բաւականանում ճեմարան այցելելով, այլ սկսում
է գնալ և «Ջեմենարի» երաժշտութեան դասերին։

Արովեանը միայն չէր սովորում, այլ սովորեցնում էլ էր.
հայերէնով հետաքրքրուողների հետ—պարագում էր։ Իւր «սի-
րելի» Վեդեմանին կարճ ժամանակում հայերէն կարդալ գըե-
լու մէջ ընտելացնում է։

Որքան աշխատութեան ժամանակ խիստ էր աշխատում,
այնքան ուրախութիւնների ժամանակ գիտէր իրան ուրախ պա-
հել. խաղալում իրեն շատ վարժ էր ցոյց տալիս. մեծ հանդէս-
ներում երբեմն հայկական խաղեր էր սովորեցնում։

«Բարերարունի» Բարբօտը մի անգամ իւր մօտ գտնուած
տիկիւնների և օրիորդների հետ Ֆանդ էր խաղում։ Խնդրում
են և Արովեանին մասնակցել իրենց գուարճութեան։ Նա այն-

քան չուտ ըմբռնում է խաղը և այնքան ճարպիկ կերպով յառաջ տանում, որ Բարբառը տուն գալուց կինն անմիջապես ուրախութեամբ յայտնում է իրենց «ագնիւ բարեկամի» յաջողութեան մասին: Բարբառը շատ զոհ է մնում, սակայն ցաւում է, որ ինքը ներկայ չէ եղել:

Ինչպէս խաղերին — նոյնպէս մասնակցել է և նրանց երգերին: (Օրինակ յիշում է «Ի մայիսի, ի մայիսի, ի չքնաղ աւուրս նորա պարտիմբ զուարճանալ, գոլով հողեղէն, զի այսպէս է ամեն ինչ»:

Շնորհիւ իւր ընդունակութիւնների և գերմանական լեզուին չուտ տիրապետելուն — ոչ միայն ամենքն ուրախութեամբ են ընդունում նրան, այլ և զարմացմամբ յիշում են և միշտ համեմատում այն ռսների հետ, որոնք մանկութիւնից մեծանալով Դորպատում, այնուամենայնիւ չեն կարողանում ուղիղ խօսել նոյն իսկ համալսարանում ուսանող եղած ժամանակ: Մի լեհացի բոլորովին հիացած Արովեանի ընդունակութիւնների վրայ, ասում է. «մեք ամենայն պարտիմբ ամաչիլ առաջի ձեր վասն այսպէս չուտով ուսանելոյ ձեր գերմաներէն»: Իսկ պրոֆէսոր Լիդերուրգն աւելի է բարձրացնում. «իմ տեսեալ է զանգլիացիս, զֆրանց, զռուսս և զայլ զսնազան ազգ Եւրոպիոյ, որ ի մանկութենէ ուսանեն զլեզու մեր, այլ ինձ չիք ուրեք պատահեալ այնպիսի օտարազգի որ այնպէս յատակ և մաքուր արտասանել և խօսել ի մեր լեզու, որպէս դուք յայդմ մեծացեալ հասակի ձերոյ: Այս ապացուցանէ ոչ միայն զյարմարութիւն լեզուին, այլ և զյարմարութիւն եւ զստանձին ընդունակութիւն և զքնաձրութիւն ազգին»: Այսպէս Արովեանը մեծ հմտութիւն է ձեռք բերում և լատիրապետում, մաքուր և «յատակ» խօսում է որի համար և մի ուրիշն աւելի զարմացած ասում է «Ձեն այս զարմանք լեզու մի այնպէս ուսանել մինչև զժուարին է որոշել զլեզու նորա ի գերմ.»:

«Ագնիւ բարեկամ, սիրելի բարեկամ, սիրելի Հայկազն» խօսքերով էին դիմում նրան:

Արովեան միշտ լինում էր իւր ուսուցչապետների, բարեկամների մօտ: Դորպատում մեծ քաղաքացիութիւն էր վայելում, «րեկտօրներն» անգամ մի առանձին զուարճութիւն էին զգում ընդունել նրան իրենց յարկի տակ և կամ անձամբ գնալ Արովեանի մօտ: Քանի որ փոխադարձ այցելութիւններ լինում էր ուստի և հարկաւոր էր նրան պատշաճաւոր բնակարան: Նա սկզբում վճարում էր տան վարձ 180 ռուբլի, բայց թանգութիւնը ստիպում է թողնել այդ բնակարանը և վարձիւ ուրիշը երեք սենեակից բաղկացած 110 ռ.— աւելի լաւ, յարմար կահ կարասիներով, պատկերներով, ծաղկամաններով զարդարած: Սակայն որտեղից հեռանում է, հեռանում էր սիրով, քաղցրութեամբ և համբոյրներով և ամենագեղեցիկ տպաւորութիւնների տակ: Ում հետ ընկեր է եղել, եղել է հաւատարիմ, կապուել

է նրանց հետ բարեկամական կապերով, սիրոյ ամրակուռ շրջ-
թաներով: Եթէ դէպքը բերել է բաժանուել իւր ընկերից, ի-
րեն հետ ապրող ընկերը թողել է ամենայարգելի պատճառնե-
րով Արուիեանին (օրինակ ընկերի եղբայրը Սարատովից դալիս
է որ միասին ապրեն): Նրանք բաժանուելով հանդերձ ուխտում
են լինել միշտ միմեանց բարեկամ և ընկեր:

Գերմանուհի օրիորդներից ոմանք երբեմն խիստ ազդում
էին Արուիեանի վրայ, սիրոյ զգացմունք էին զարթեցնում: Սկզ-
բում Օլգան գրաւեց, ապա շատերն,—որոնց մէջ ամենից մեծ
տեղ բռնում է Բարրօտի «մատաղ զոքանչը» (երևի քենին)
Յուլիան. օրիորդի հետ շատ անգամ արկածալից խօսակցու-
թիւններ է ունեցել:

Մենդեան տօներին յաջորդում է նոր տարին: Այդ օրը նա
կրկին այցելութիւններ պիտի անէր: Բարրօտի մօտ դնալիս,
տեսնում է որ սենեակում չէ իւր սիրելի Յուլիան: Արուիեանն
սկզբում քաջւում է, բայց յետոյ բոլոր ոյժը հաւաքելով խնդ-
րում է բարեբարին ներկայացնել օրիորդին: Բարրօտը անմի-
ջապէս կատարում է իւր բարեկամի խնդիրը. «և ահա ելանէ
աղաւնակերպ օրիորդն սպիտակադգեստեալ իբրև զձին, համես-
տափայլ ժպիտ ճառագայթէին ի շրթանց և ի գլխաց նորա,
նա մատեալ առ իս և ես առ նա ի ներկայութեան բարեբա-
րին իմոյ (այստեղ երկու բառ թանաքով սևացրած է) ցանկամբ
միմեանց դաջողութիւն առ նոր տարի, և երանի թէ յամենայն
ժամ հնչէին յականջ իմ այս մեղրահամ բանք նորա»:

Բարրօտը և իր աղնիւ ամուսինն այսքան մօտիկ յարաբե-
րութիւն հաստատելով Արուիեանի և Յուլիայի մէջ՝ ցանկութիւն
են ունեցել պանդխտի յառաջագիմութիւնն քաղաքավարա-
կան ձևերում կամ ինչպէս ինքն է ասում. «զի առաւել մերձա-
ւոր գոլով քաղցր օրիորդին մեղմասցին բիրտ բարք իմ և յիրա-
ւի այս միայն է միջոց, զի թէ դը կամի մեղմացուցանել զտարս,
որքան մերձենայ նա ծանօթութեամբ և բարեկամութեամբ ընդ
կանացի սեռից, այնքան կրթին, պատուականանան բարք նորա»:

Այդ օրը Բարրօտ իւր կնոջ կողմից խնդրում է որ բացի
չորեքշաբթի և ուրբաթ ¹⁾ օրերից կիւրակի օրերն էլ իրենց
մօտ ճաչէ. թէև երիտասարդը շատ է ազաչում, որ իր պատ-
ճառով նեղութիւն չբաշեն, սակայն բարեբարը նկատում է որ
գա իրենց համար մի առանձին զուարճութիւն է:

Միւս պրօֆէսորները և բարեկամները նոյն քաղցրու-
թեամբ են ընդունում: Փրիդենդերը իր «սիրելի բէյա»-ին շատ
լաւ է վերաբերում: (Ինքը և ամուսինը Արուիեանին «բէյա»

¹⁾ Այդ օրերը Արուիեանի համար պատուայ կերակուր էին
պատրաստում: Հիւսիսի կեանքը—Դորդաւոր չեն զրկել նրան
ազգային աւանդութիւններից:

էին անուանում, որովհետեւ իրենց մանուկ Ջօրջին միանգամից այլպէս է կոչել):

Արովեանն այցելութիւններ ի միջոցին ծանօթանում է շատ տիկիներին և օրիորդներին հետ, որոնք նրա հետ շատ լաւ յարերութեան մէջ են մտնում, խօսում, ասում, հարց ու փորձ են անում Հայաստանի, նորա ներկայ քաղաքական և հասարակական կացութեան մասին: Արովեանն իւր անչափ եռանդով և բուռն ազգասիրութեամբ խիստ գիւր է զալիս շատերին ուստի և Ֆրիդլենդերի մօտ մի օրիորդ հրապուրուած ասում է «Ընտրեցէք զպատուական աղջիկ մի ի մէնջ և տարէք ընդ ձեզ ի Հայաստան, այս յոյժ բարեւոյ լինի ձեզ»:

Այս խօսքերն Արովեանի մէջ խորը արձագանք է տալիս. նրա միտքը—այնուհետեւ զբաղւում է այդ խնդրով մինչև Թիֆլիսում օր. Էմիլիային ծանօթանալը: Արովեան խիստ զգացում է և խոստովանում է. «Գիտնո՞ղ ցանկայր սիրտ իմ, ունել յիրաւի զսիրելի ամուսին մի գերմ. որ նոյնպէս օրինակ լինի իւր ամուսնական կենցաղավարութեամբ աշխարհաց մերոց, այսօր ճշ օրհաս դառնադին՝ ես ոչ մնամ վասն այսր բախտաւորութեան, զի քաղցր ձեռք գերմ. աղջկան միոյ ջերմացուցանէ զձեռն իմ, որոց ամուսնութիւն և կեանք սէր են միանգամայն. օրհաս ծանրագին, այլ որպիսի ծանրութիւն, որպիսի դժուարութիւն ոչ պարտի ընդունել և կրել, որ անձնանուէր լինի հայրենեաց, այս վասն հայրենեաց պարտէ լուծանել զայս կապ ջերմագին»:

Պատահում էր երբեմն, որ Բարբօտը և ոմանք միւս պրօֆէսորներէրէց հայոց պատմութեան և գրականութեան մասին զանազան տեղեկութիւններ են հարցնում. ինչպէս մի անգամ Ագաթանգեղոսի անուան ծագման մասին: Ուսումնասէր գերմանացիք աչքից չէին փախցնում և հայոց գրականութիւնը, զգում են նրա ճոխութիւնը, հարստութիւնը և յոյն գրականութեան լրացուցիչ և ստուգիչ մաս լինելը. որ և կրկնում են Արովեանին: Բարբօտը մինչև անգամ Հայոց հին գրականութեան աղբիւրներին, մատենագիրներին աւելի մեծ հաւատ էր ընծայում—քան յունականին: Նա ծանօթ էր հայոց կրօնական երկպառակութիւններին, Մխիթար արքային և այլոց. ուստի և միշտ զգուշացնում էր Արովեանին հեռու կենալ նրանց շաղից. թէև գովում է նրանց եռանդը, սակայն պախարակում է նրանց բռնած գիրքը դէպի հայ եկեղեցին. Բարբօտն այնքան ատում էր հայոց կրօնական երկպառակութիւնը, որ մի անգամ աւելի խիստ զգուշացրեց. «չլինի թէ այդպիսի մի յանդուգն սխալ քայլ անես, այն ժամանակ աչքս ձեզ չտեսնէ»: Արովեանը շատ տխրում է այս խօսքի վրայ, որ իր բարեբարը քիչ հաւատ ունի դէպի իւր հաւատը և կրօնը, որին և սպասաւոր է:

Իւրաքանչիւր բոպէն նրա համար նոր բան է բերում.

իւրաքանչիւր մի գեղեցիկ դէպք նրան դաստիարակում է: Մի անգամ իւր տանտիկնոջ սխալմամբ աւելի է փող տալիս. տան տիկինը գերմանուհու յատուկ ազնուութեամբ վերցնում է միայն իրեն հասանելի մասը և մնացած 75 բուրլին դարձնում իրեն, որպէս զի Արուվեանը Բարրօտին յանձնէ: Բարերալը սխալմամբ ծրարում 75 բ. աւելի էր դրել ¹⁾: Նրիտասարդի զարմանքն անչափ է լինում և ցանկանում է, որ իրեն հայրենակիցներն էլ նոյն ազնուութիւնն ունենան և ասում է. «ազնուութիւնն է գլխաւորագոյն առաքինութեան»:

Բարրօտը իւր վերայ առած լինելով նրա ուսման և կրթութեան գործը՝ խորհուրդ է տալիս կիթաուի վերայ ածել սովորել և խոստանում է միւս օրն անպատճառ գործիք առնել: Արուվեանը հրաժարւում է՝ պատճառ լեւելով համբերութիւն չունենալը, սակայն բարերարն աւելացնում է—որ հէնց դրա համար էլ պիտի սովորես—համբերութիւն ձեռք կը բերես: Հնազանդւում է Ռաչատուրը:

Բարրօտը կամ ուրիշ պրոֆէսորներ հրաւիրում էին Արուվեանին իրենց հաշուով գնալ ներկայացումների, պարահանդէսների և ցիրկերի: Շատ անգամ երկուսը միասին էին խնդրում և նա չփոխւում էր—արդեօք ո՞րի առաջարկն ընդունէ: Նորան հիւրասիրում էին ոչ միայն ուսուցչապետները կամ բարեկամները, այլ և այն տանտէրերը—որտեղ ապրել էր: Տիկին էջնոյց խնդրում է, որ իւրաքանչիւր չաբաթ օր իրենց մօտ ճաչէ. և թէև նա հրաժարւում է նեղութիւն չպատճառելու համար, սակայն վերջապէս նրա անկեղծ թախանձանքներին ստիպուած է լինում զիջանել:

Իւր բարոյական կենցաղավարութեամբ նա յայտնի էր ամեն տեղ: Գերմանական բոլոր գեղեցիկ սովորութիւններն իւրացրել էր. (ոչ մի անգամ չէ յիշում թէ նրանց մէջ թղթախաղ կայ): Մի օր ընկնելով ռուս չրջանի մէջ՝ խնդրում են թուղթ խաղալ: Արուվեանը բաց է իբաց մերժում է՝ առարկելով որ ինքն անտեղեկ է:

Իւր այցելութիւններն ամեն տեղ սիրով ընդունուելով, շատերն իրենց բարեկամութիւնը ցոյց տալու և նրան ուրախացնելու համար անձամբ գալիս են նրա մօտ: Մեծ ուրախութիւն է զգում, երբ տեսնում է իւր համեստ յարկի տակ պրոֆէսորներին և նրանց կանանց: Նա շատ երջանիկ էր համարում իրեն:

Նրան սրտանց յարգում էին ամեն մէկը. «Զեմենարի» բեկտօր Բօգենբերգ հրաւիրում է նրան իւր երկու ջահիլ գեղանի օրիորդների մօտ դաս առնելու թուաբանութիւն համա-

¹⁾ Ինչպէս երևում է պետական նշանակած թոշակն Արուվեանի համար ստանում էր Բարրօտը և ինքն ծախսում և պահպան իւր սեպհական միջոցներից հոգում:

բակալի վրայ: Աբովեանը շատ ուրախ է զգում, երբ տեսնում է իւր երկու կողմը նստած երկու հրեշտականման արարածներ որոնք իրենց սպիտակափայլ ձեռքերով օգնում են նրան հաշուելու: Օրիորդների գեղեցկութիւնը դասի ժամանակ չէին կաշկանդում. նա սովորում էր և միննոյն ժամանակ իւր սրտում պինդ հաստատելով մի խորին երախտագիտութիւն դէպի այդ ազգը, դէպի այդ հասարակութիւնը, որ այնքան իմաստուն մարդիկ է տուել և այնքան մօտենում է իւր կատարելատիպին: Աբովեանը շատ անգամ կամենում է ցոյց տալ, կամենում է յայտնել իւր երախտագիտութիւնը չքնաղ արարածներին, խոստանում է չմոռանալ նրանց լաւութիւնը: Սակայն պարկեշտ ուսուցիչները վերաւորուած նկատում են—մեզ երախտագիտութիւն պէտք չէ. դուք այդ վերադարձըք ձեր տառապեալ ազգին, որ այնքան մեծ դեր կատարելոց յետոյ, խարխափում է տգիտութեան մէջ. դուք պիտի լինիք նրա փրկութեան և բարձրացման առաջնորդը: Գերմանուհի օրիորդները Աբովեանի սրտի մէջ ազգային կրակն աւելի և աւելի բորբոքեցին:

Աբովեանը սովորում է և լատիներէն և այնքան առաջ է գնում, որ, ինչպէս ինքն է յիշում, թարգմանութիւններ էր անում:

Գերմանական ազգի ցոյց տուած բոլոր ընդունելութիւնները նրան այնքան չէին յափշտակում, որ մոռանայ իւր բարեկամներին, մոռանայ այն հայ մարդկանց, որոնք նոյնպիսի կրակով էին տոչորում, նոյնպիսի իղձերով ոգևորում: Նա յարաբերութիւն ունէր Մսեր մագիստրոսի հետ: Նշանաւոր տօներին Մսերն իւր ջերմ ողջոյններն էր ուղարկում և Հայոց աշխարհից նրան նոր-նոր տեղեկութիւններ տալիս, նրան, որ հեռու հիւսիսում ազգի և եկեղեցւոյ շահերի համար իրեն մատնել էր պանդխտութեան ¹⁾:

Մսերեանի նամակը շատ վատ ազդեց նրա վրայ, յիշեց նա Մայր Աթոռի վիճակը, իւր հոգու հետ կապուած այն սրբաւայրը և հառաչեց: Լսեց չարախնդաց միաբանների դործն ու արարքը և ցաւեց: Չկարողանալով դիմանալ, ինքն իրեն սփոփել, մի նամակ ուղղեց նորընտիր կաթողիկոսին, նախ ինքն իբրեւ հոգևորական իւր սրտագին շնորհաւորութիւններն առաքելով և ապա հեռաւոր ականարկներով նրան խորհուրդներ տուեց ²⁾:

Հայրենիքի հոգսերը նրան հալումաչ էին անում, մանաւանդ Մսերեանի նամակից յետոյ. ուստի իւր սրտի ցաւերը սագէ փետուրին էր յանձնում: Եւ յիրաւի ինչ անէր, ինչպէս

¹⁾ Տես վերջում. Մսեր Մագիստրոսի նամակը „ի 25 յուն. 1832 ամի“:

²⁾ Տես վերջում „ի 2 մարտի 1832 դեկտեմբերի“:

վերաբերուէր այն հայրենակիցներին, որոնք Բարրօտին ուղեկցել էին մինչև Մասիսի գլուխը և այժմ ուրանում են: Ուսուցչապետը նախագգուշանալով ապագայի առարկութիւններէց իր յաջող վերելքի մասին վկայաթուղթ է կազմում և ստորագրութեամբ վաւերացնել տալիս:

Այն օրից անցնում է բաւական ժամանակ և Բարրօտը լսում է, որ հայերն իրենց ստորագրութիւնը—վկայութիւնը հրապարակով յետ են առել և բոլորովին սխալ են համարում իրենց նախկին ցուցմունքը: Հայասէր գերմանացին շատ վշտանում է, իսկ Աբովեանն աւելի շատ. աչքերն արտասուքով լըցւում են, չի կարողանում խօսք գտնել իւր սրտի ցաւն յայտնել, իւր ներքին թախիժը ցոյց տալ: Մի քանի օրեր յաջորդում են միմեանց, սակայն նա կրկին տխուր է և տխուր: Նա մտածում է, մաշւում է և ողբում, թէ ինչո՞ւ իւր ազգի մէջ կան այնպիսի անհատներ, որոնք ազնիւն ու ճշմարիտը ոտի տակ են տալիս իրենց անձնական շահի համար, իրենց անորոշէք եսի համար: Նա տեսնում է որ իւր ազգն անընդունակ է իւր բարեկամներին, իւր երախտաւորներին: Հայ մարդը յետ է վերցնում իւր ստորագրութիւնը և իւր յիշողութիւնէց հանում է այն օրերով քաջած տանջանքները, որին ենթարկուել են իրենք և Բարրօտը:

Բարերարը նկատում է որ իւր «հայազն ազնիւ բարեկամ» շատ է վշտանում, ինքն է սկսում նրան մխիթարել, ինքն է սկսում նրան սիրտ տալ ասելով—թէ դու կամ քո ազգն ինչ մեղաւոր են, եթէ մի քանի հայեր ճշմարտութիւնը մոռանում են և ստութիւնը պաշտպանում: Այսպէս են վարւում և միւս բարեկամները, որոնք տեսնում են նրան տխուր և տրտում:

32 թ. մարտի 3-ին Բարրօտը փողոցով անցնելիս տեսնում է, որ մի ասիացի տարագով մարդ մտնում է ոստիկանատուն: Նորա մտքովն անցնում է թէ գուցէ սա հայ լինի. ուստի իսկոյն մտնում է նորա ետևից և հարց ու փորձից խանում է, որ այդ ասիացին հայ է. մեծ ուրախութեամբ տանում է իւր տուն, հաւատացած լինելով, որ դրանով մի մեծ երջանկութեան հասցրած կը լինի իւր երիտասարդ բարեկամին:

Ժամի երկուսին երբ Աբովեանը տիկին էջհոյցի մօտ ճաշել և մտել էր սենեակ հանգստանալու, դուռը բաց է անում մի անծանօթ մարդ և յայտնում է, որ Բարրօտը կանչում է. բոլորովին տարօրինակ է թւում նրան այդ քանի որ Բարրօտը միշտ ժամի մէկին էր ճաշում—ինչո՞ւ ուրեմն այդ ժամին պիտի կանչէր. «դող և սարսափ տարակուսութեան եմուտ յոսկերս իմ» գրում է Աբովեանը: Զանազան մտածողութիւններով պաշարուած շտապում է նա Բարրօտի մօտ և միանգամայն ամաչում է՝ երբ տեսնում է Բարրօտի ընտանիքը հաւաքուած միասին և «օտար ձեակերպութիւն արձակի ի դիմաց ամենեցուն»:

Նախկին ծիծաղը, նախկին քաղցր ժպիտներն այլ ևս չկային, թէև նրանք երբեմն—երբեմն նշմարում էին սակայն իսկոյն և եթ անհետանում։ Մաքուր օրիորդ Յիւլիէն ոսկեղէն թշովք կարմրատակեալ՝ մի խորհրդաւոր ըռպէ էր սպասում։

Անժամանակ կանչելը մի կողմից, նոցա տարօրինակ ընդունելութիւնը միւս կողմից միանգամայն սաւցրին զգայուն երիտասարդին։ Նւ եթէ հանելուկը իսկոյն չլուծուէր՝ գուցէ նա ուշաթափուէր. բայց յանկարծ միջի դուռը բացուում է և երևում է Բարբօտը առանց նախկին ժպտախառն հայեացքների, լուռ մտախոհ և կանգնելով սեղանի մօտ կանչում է մէկին։ Յանկարծ չէմքի մօտ կանգնում է մի հայ. հրաչք էր Արտվեանի համար։ «Նւ ես հիացմամբ իբրեւ ցնորեալ ոք հայիմ ի նա»։ Բարբօտը վերջապէս լուծեալ վերջ տալով ասում է. «ախ հայ ոք յաշարէն ձերմէ»։ Նւ ուրիշն ինչպէս կարող էր նկարագրել այդ ըռպէն, բայց թէ ինքը. «հուր ջեռու ի փորի իմում, լսելիք իմ հաւատացին յայսմ, ո՞վ այս նորաստեղծ արարած, ո՞վ բերէ զհրեշտակս զայս երկնից աստ, ո՞չ հաւատամ, ո՞չ հաւատամ, նա մերձեցեալ տու իս, բարեւէ ինձ հայ»։

Արտվեանը չի կարողանում համբերել—ընկնում է իւր սիրելի հայրենակցի վզով—համբուրում է նրան և բոլորովին կերպարանափոխուած և ուրախական զգացմունքներով պաշարուած։ Այդ ըռպէին յիշում է նա իւր հայրենիքը, իւր ծնողները, իւր ազգը։ Արտասուքները գլորում են աչքերից Բարբօտի տունը մի կատարեալ ներկայացում էր. այնտեղ գրկախառնուած մնացել էին երկու հոգ։ Բարբօտի ընտանիքը լուռ ու մունջ հտնդիսատես էին լինում, վերջապէս կըշտանալով միմեանցից թողնում են իրենց համբոյրները, թողնում են իրենց զգուանքները և ամեն մէկը մի կողմ քաշոււմ, զանազան տխուր և մռայլ պատկերները մտքի հորիզոնի առաջ կանգնում։

Արտվեանը յանկարծ աչքերը բարձրացնում է և տեսնում նախկին լուռ ու մունջ, կեղծ տխուր ցոյց տուող բարեկամների շրթունքները ժպիտներ են արձակում, ուրախական ձայներ է լսում ամեն կողմից։

Նա չի զարմանում, որ Բարբօտն այդպէս է վերաբերուել դէպի մի հայ խեղճ պանդուխտ և չի ուզում, որ ուրիշն էլ զարմանայ—ուստի և ասում է—Թող ոչ ոք չզարմանայ, որ այսպիսի մի երեւելի լոնձը պատիւ է համարում իրեն յարկի տակ ընդունելու մի աղքատ ազգեցիկ մարդու։

Ուրախ տրամադրութեամբ նստում են ճաշի։ Արտվեանը ճաշի ժամանակ լսում էր թէ ինչպէս իւր բարեկամները ուրախական զգացումներ են յայտնում. «որպիսի գեղեցիկ դէմք, որպիսի հագելի աչքեր ունի այս հայ մարդը»։ Այս խօսքերը խորը կերպով տպաւորուում էին նրա սրտի մէջ։

Հարց ու փորձից երևում է, որ Պարսկաստանից Ռուսաստան դաղթելու ժամանակ պարսիկները նրա երկու որդուն գե-

րի են բռնում Նախիջևանի մօտ. իսկ ինքը նեղուած իւր երկ-
րակիցներէրէց և բռնադատուած իշխողներէրէց օտարութեան է
գիմում, որպէս զի մուրալով մի փոքրիկ գումար ձեռք բերէ
և նրանց գերութիւնից ազատէ:

Փարհատի աղետալի նկարագիրը շարժում է Բարբօտի և իւր
ընտանիքի գութը, նորա մոռանալով ճաշը ուչի ուշով լսում
են նրա ցաւալի վիճակը:

Բարբօտը, որ պատրաստ էր իւր «ազնիւ բարեկամի» հա-
մար ամեն ինչ կատարել, զգացուած մարդու վիճակից մտնում
է իւր առանձնասենեակը և մի ոսկի հանելով տալիս է իւր
հինգամսեայ որդի Մօրիցի ձեռքը, որ պանդուխտին տայ: Փոք-
րիկ երեխան էլ զնում է Փարհատի ձեռքում: Միւսներն էլ մի
մի բուբլի են նուիրում: Բայց այդ բոլորէն Աբովեանի սրտին
ծանր թախիծն էր նստել «զգայարանք իմ փշրեցան, աչք իմ
սկացան, զալարեցաւ սիրտ իմ և մտածմունք իմ թէ մինչև երբ
ազգ իմ այսպէս թափառեսցի և մուրացի ի տունս այլոց, ան-
զօրացուցին զիս, յերակունս իմ խաղաց արիւն, յաչս իմ ցըն-
դեցան արտասուք»: ¹⁾

Աբովեանը ցտեսութիւն ասելով իւր բարերարներին՝ Բա-
ղաւեսին տանում է իւր մօտ. մի օր պահում է իւր մօտ,
հարց ու փորձ է անում աշխարհի բոլոր կողմերից և մի ձեռք
հագուստ տալով միւս օրը «փղձկեալ սրտիւ, յուղարկեմ լալով
ի Պետերբուրգ»:

Ի հարկէ այս դէպքը գերմանական մի քաղաքում անհետ
չպիտի անցնէր. տեսնել մի հայ մարդ, իւր սիրելի հայրենակ-
ցին, խիստ ազգում է նրա վրայ: Ուստի և նա դիմեց զրչի իւր
ներքինը լոյս աշխարհ հանելու և հաս պատրաստ է մի ոտա-
նաւոր ձգացմունք ցաւալից սրտիս ի տեսանելն իմ յօտարու-
թեան զսիրելի հայրենակիցն իմ, զՊահրադ Բաղաւեսն. ի 1832
ամի յ3-ին մարտի ի Դեբալտ»:

«Անցին երկու ամբ և աչք իմ լալով կարօտ մնացին՝
Տեսանել առ իս զոք հայրենակից, զիմ փափագելին
Հաղորդել նմա զիմ վիճակ օտար,
Գրկել զնագելին, ցուցանել զիմ վայր.
Լսել զՀայրենի լեզուն քաղցրանուշ,
Տալ հանգիստ սրտիս մաշելոյ անյոյս»:

Յիշում է պանդխտի վիճակը. նրա սիրտը պոնգուում է և կսկը-
ծալից խօսքերով հառաչանքներ է արձակում.

¹⁾ Փարհատի մասին Պ. Ղորղանեանի մօտ գտնուած չի-
շատակարարն տարբեր է ասում Պ. վ. Աբովեանի մօտ եղածից:
Նա հետևեցի վերջինին:

Զինչ մղեց զքեզ, նժգեհեք ասեմ յերկիր այս օտար,
 Զինչ վարեաց զքեզ տարպերել յայս ծով անձանց, անդադար
 Ուր Քո հայրենիք, ուր հայրենակիցք
 Զիարդ հեռաւոր, զիարդ տարածիք
 Նորա անընկեր և գու անաշխարհ
 Մաշիք կարօտիւ միմեանց՝ չարաչար:

Փարհադի ծննդավայրը նրան շատ է հետաքրքրում, նա հարցնում է ծնուած տեղը. գերդաստանի մասին մանրամասութիւններ է իմանում: Աղետալի պատկերն աչքի առաջ առնելով— միմնջում է:

„Այսպէս թափառի, այսպէս տարագրի անտուն անտեղի,
 Անբախտ Հայկազուն յամ. անկիւնս ի ծագս երկրի
 Զիք նմա հանգիստ, չիք նմա կայան,
 Ոչ յօտար աշխարհս, ոչ յիւր ծննդարան
 Ելեալ պանդխտի, լայ զիւր հայրենի
 Մինչև սպառին շունչք նորա յաստիս“:

Համեմատում է հայ վիճակը թուշուներրի և կենդանիներրի հետ և իւր սրտի դառն ցաւն է արտայայտում.

«Եւ թուշունք անգամ ունին զիւրեանց բուն, ուր օթագային
 Եւ սողունք անգամ, որ ի սիրտ երկրի անվրդով չըջին.
 Այլ մեզ չիք տեղի՝ չիք ուրեք դադար
 Ի վերայ երկրի, դոր ձեռք Քո արար
 Սահի Հայկազունն՝ միշտ ալեկոծեալ
 Զաւակ և զտուն զաշխարհ մոռացեալ:

Հայի ճակատագիրն է զբաղեցնում, ուստի և դիմում է այդ բաղդի անիւին, որ մի ըսպէտմ հազար տեսակ շուռ գալու ընդունակ է:

Նկեսցէ արդեօք և մեզ ժամանակ
 Զի անցցէ ի մէնջ անխիստ Քո մուրհակ,
 Տեսցուք և մեք լոյս ի մերում գիտի ¹⁾
 Զոր ձրի վայելեն համայն ազգք երկրի“:

Բարբոտը տեղեկանալով այս ոտանաւորի մասին, խնդրում է թարգմանութիւնը. Աբովեանը յանձն է առնում գերմաներէն թարգմանել նոյնպէս ոտանաւոր ձևով: Բարբոտը կարդալով թարգմանութիւնը շատ ուրախանում է, որ իւր բարեկամն այնպէս յաջող թարգմանել է և իւր բարեկամի տխրութիւնը տեսնելով աշխատում է մխիթարել զանազան միջոցներով «բազմիցս ցուցանէր ինձ զպատկերս Հայրենեաց մերոյ, կամ ըն-

¹⁾ Յիշատակարան Պ. Ղորղանեանի մօտ գտնուած. միայն մի քանի տները վերցրի տեղի սղութեան պատճառով:

Թեոսոյր զպատմութիւն ինչ ի վերայ աշխարհի մերոյ, առ ի դիւրացուցանել զաղէտս սրտի իմոյ»:

Այս դէպքից յետոյ սկսւում է նրա սովորական կեանքը, դասերը, հիւրասիրութիւնները, պարգևները և այլն: Մի պարգև, որ այնքան մեծ նշանակութիւն ունեցաւ նրա համար—այդ տիկին Ֆրիդլենդերի նուիրած «զարմանագործ քարն» է, «պատուականաձև յօրինեալ»: Գերմանուհին իւր նուէրը տալով ասում է. «Ի կնիք ձեր և առ ի յիշատակ յինէն մատուցանեմ ձեզ ասէ զայս քար, չինեալ ի հայրենիս իմ ի Շոտտլանդ. այս եղիցի ձեզ պարգև մանաւանդ վկայ զի ի հայրենիս իմ չինեցաւ»:

«1832 թ. մարտի 22-ին նախ քան ճաշ 11 ժամին» վախճանուեցաւ տիեզերահռչակ Գէօթէն, գերմանացի հանճարի հանն ինչպէս որ սուգի և տխրութեան մէջ ձգեց Գերմանիան և առհասարակ մարդկութիւնը, նոյնպիսի տխրութեան մէջ է ձգում և Արտվեանին, որ այնքան յափշտակուած էր իւր սիրած ազգի հանճարներով:

Արտվեանի ընդունակութիւնները նկատելի էր շատերին, ուստի իւր բարեկամներից մէկը՝ Շվէբա, որ բացի ընդունակութիւնից տեսնում էր նրա մէջ ուսման անյազ ծարաւ և եռանդ, մի անգամ հարցրեց—արդեօք ձեր հայերից ուրիշ չկայ, որ էլի գայ մեզ մօտ սովորէ. շատ ցանկալի էր, որ դուք իբրեւ մի նշանաւոր հին ազգի ժառանգներ և ընդունակ ժողովուրդ աւելի շատ թուով գայիք մեզ մօտ և ուսանէիք:

Արտվեանը պատասխանում է—որ կայ մէկը Ստեփաննոս անունով (Նազարեանի մասին է) շատ սէր ունի սովորելու, անցեալ տարի շատ աշխատեցայ բերել, սակայն չկարողացայ:

Երիտասարդ Խաչատուրը բաւական չէր որ իրեն համար տեղ էր արել. նա ցանկանում էր որ Հայաստանը բազմաթիւ ուսումնականներ ունենար: Ազնիւ գերմանացին խոստանում է Արտվեանին իւր հաշուով Պետերբուրգ ուղարկել և միջնորդել Ստեփաննոսի համար. բայց նա անյարմար գտնելով իւր գնալը—առաջարկում է Շվէբային: Սա աւելորդ է համարում դիմել միեւնոսին, այլ խոստանում է իւր սեպհական միջոցներից հոգալ նրա ծախսը և կարիքները և խոստանում է ոչ միայն Ատեփաննոսի համար աշխատել, այլ շատերի համար մտածել և «բարձրացուցանել զոգորմելի ազգն ձեր»:

Արտվեանը իւր ժամանակը յաճախ նուիրում էր բանաստեղծութեան կամ թարգմանութեան: Թարգմանականը ընդհանրապէս արձակ չէր լինում: Եթէ պատահում էր մի հանդիսում երգում էին մի որևէ երգ կամ նուագում զանազան ռումանսներ, անմիջապէս ձեռնարկում էր թարգմանութեան և բաւական յաջող (Շիլլեր, Հեօլտ և ուրիշները սիրելի էին. աւելի «բաղձաւոր երիտասարդի իդէալ. բ-ից Ադելստան—Բողխէն»):

Իւրաքանչիւր մի դէպք, իւրաքանչիւր ուշագրաւ եղելութիւն նրան գրաւում էր, նրա սրտի լարերի վրայ խիստ ազ-

դուռ էր. ուստի անմիջապէս գրիչը ձեռք էր առնում և խօսում իւր մուսաների հետ: Նրբեմն իւր ներքին ցաւն էր յայտնում, երբեմն սէրը, թախիծը կամ ուրախութիւնը:

Մի չքնաղ օրերով կար, որ սաստիկ կաղում էր, բայց անչափ համեստութիւնից գլուխը չէր բարձրացնում, այլ միշտ գետնին էր նայում: Կարեկցելով այդ նազելի արարածի դժբաղդութեան, դիմում է իւր մուսային զգացմունքներն արձանագրելու ¹⁾:

Գրականական զբաղմունքները, հայրենիքի կարօտը, բա-

¹⁾ Զինչ այս դառն հարուած անգութ օրհասին
Որ ճնշէ գրեզ դուստր երկնային,
Փռչէ բուսան յաչս, սիրտ իմ գալարի,
Մինչ այս Քո վիճակ ինձ յանդիմանի:

Գուցէ Քո անմեղ հոգի զայս զիպուած,
Տանի անտրտունջ, տանի լուակաց
Այլ յարեաւ ծփայ բոլոր իմ ներքին
Ուր և տեսանեմ զայս ծանր Քո խոցուած:

Հայի երկիր, ուր աչքդ արսասուածոր
Հայի պահպանել զոտքս դիւրագէտ
Նւ սիրտ նորա թնդայ որոտմամբ
Կայծակ հառաչման Քո աղետաւոր:

Հայիս ի յերկինս, աստեղք հեծեծեն
Հայիս ի յերկիր, արարածք կոծեն
Դէմք քո հրեշտակային լի անմեղութեամբ
Զօ համայն կարեկցաց հոգիս խոցոտեն:

Արտասուքն քարինք, ուր քո քայլափոխ
Այդպէս դժուարաւ շարժէ զիւր փոփոխ.
Թող ինձ տարածել ի ներքոյ ոտից
Քոց զիմ երես, զի անցցես դիւրակոխ:

Յոսկեձոյլ քո կուրծ ոհ ոչ խաղասցին
Ձեռք ինչ պատանույ քնքոյչ փեսայի
Ոհ վարդ քո այտուց և ծաղիկ տիոցդ
Այդպէս դիւրաթափ վաղ թարշամեսցի:

Ի չաւիղս ծաղիկք թափեսցին
Օրերդ չքնաղ, վարդատիպ, անգին,
Հրեշտակք բարձցին: զքեզ ի վերայ թևոց
Զի մի թուլակազմ ոտք քո գայթեացեն:

Թող աչք դիւրախար կենցաղասիրաց
Ժխտեսցեն զվարձ քոց առաքինութեանց
Քեզ ի յառագաստ երկնից խորանին
Տացէ հարսանիս փեսայն ի բարձանց:

քեկամենքի զգուանքը միախառնուելով Արուվեանին դարձնում էին մի թեթև տաշեղ արեծածան ծովի կոհակներին մատնուած: Նա մերթ տխրում էր, մերթ ցաւում էր իւր հայրենիքը յիշելով, մերթ ուրախանում—մխիթարում իւր անգին բարեկամներին մտարեբերով:

Տխրութեան և վշտի նժարը շատ անգամ աւելի էր ծանրանում, երբեմն այդ սիրտ մաշող զգացումներն աւելի և աւելի կենդանանում էին և զարգանում: Աւելացնենք զրա վրայ և հայ հոգևորականութեան կոյր նախանձն և անսահման ատելութիւնը և նոցա լարած չարաթոյն որոգայթները Արուվեանի համար: Նրանց զրպարտութիւններին չափ չկար. կաթողիկոսի մօտ վաղուց արդէն սևացրել էին Արուվեանի անունը: Այս բոլորը յոյտանի էր նրան, ուստի և նա իրաւամբ դանդաւուրում է կաթողիկոսին անգութ կղերականների վրայ:

Այսպիսի չինծու լուրեր շատ խիստ ազդում էին նրա վրայ. նա միշտ մտածում էր իւր ապագայի վրայ—թէ մի գուցէ այդ անմիտ զրպարտութիւնները խոչնդոտ լինին իւր գործունէութեան:

Արուվեանը շատ անգամ խիստ զրգուելուց զանազան անմիտ մտածմունքներ էր անում. «բազում թեզամ զմահ խնդրէի ինձ, եթէ հնար լինէր ինձ, մտադրեալ էի դեղամահ լինել, բազում անգամ ի սաստիկ ձմրան առանց ջորայի գնայի, զի գոնէ այսու գտայց զմահ իմ»:

Անհանգստութիւն պատճառող աւիթները շատ էին. վշտի անհուն ուկիանոսը զլորող դէպքերը քիչ չէին մանաւանդ «անիշխաւ բռնաբարութիւն հոգևորականաց մերոց, աստ որպէս կարացից մոռանալ զայն»: Սակայն ամեն անգամ իւր սիրելի բարեկամները հանդէս էին գալիս մխիթարելու, որոնք ամեն միջոցների դիմում էին նրան հեռու պահելու այդ տեսակ մրտաժմունքներից: Նրանք վաղուց էին նկատել նրա ջղային բռնութիւնը և բոլոր ցաւերի դարմանը նրանք ուսման և գիտութեան վրայ էին մատնացոյց անում և այդպէս առաջնորդում: Արուվեանի ցաւերի և տխրութեան գուռը աւելի լայն էր բացւում, երբ ծնողներից նամակ չէր ստանում. սակայն մտերիմները քաղաքապետի միջոցով կարողանում էին տեղեկութիւն ստանալ:

Ամենամօտիկ ուսուցչապետներից մէկը Գրասը, իւր բացակայութեան ժամանակ նամակադրութիւն ունէր նրա հետ և եթէ մի քանի օր ուշանալ այդ նամակները՝ միմեանցից շատ էին վիրաւորում: Գրասի մայրն անգամ միշտ առանձին նամակ էր գրում և պատասխան ստանում: Նրանք այնքան սիրել էին, որ մայրը «որդի» բառով էր յորջորջում, իսկ Գրասը «եղբայր»:

32 Թուականին ամառուայ արձակուրդներին իւր բարերարների ցանկութեամբ նա ոտքով ճանապարհորդում է Դորպատի մօտիկ ամաւրսնոցը Ֆրիդրիխսհոֆ: Արուվեանի բարեկամ-

ներից մի քանիսն այնտեղ էին, որոնք շատ գեղեցիկ ընդունելութիւն ցոյց տուին և չորս օր պահեցին նրան իրենց մօտ: Նախ քան նրա դնալը բարեկամները արդէն խօսել էին իրենց ծանօթներէ հետ Արտվեանի մասին: Ուստի ամեն մէկի մօտ տանում ծանօթացնում էին. Հայաստանը միշտ զբաղեցրել էր նրանց, ուստի և շատերը խիստ հետաքրքրւում էին և մինչև անգամ փափագում էին տեսնել այն աշխարհը—որ մարդկութեան օրօրան կոչուելու ըսողն ունի, որտեղ Քսենոֆոնն այնքան գեղեցիկ հիւրասիրութիւն է տեսել: Ի հարկէ Արտվեան միտքաւորում էր այդ խօսքերից և միշտ իւր ազգի պանծալի անունն առանձին հրճուանքով էր յիշում ¹⁾).

Այստեղից նա մտադրւում է ճանապարհորդել և մօտակայ զանազան քաղաքներ. Գրասի բացակայութիւնը Դորպատից շատ էր ազդել Արտվեանի վրայ, ուստի նա փափագելով փափագում էր տեսնել նրան. ցանկանում էր այցելել նրան և «եղբայր» տարածին փարուել և սրտի կարօտն առնել:

Գրասն ապրում էր Ռիգայի մօտ Պոնիմոն կոչուած տեղում. Յունիսի 11-ին շաբաթ օրը Ֆրիդլենդեր պրօֆէսորի հետ օւղևորւում է դէպի Պոնիմոն. ճանապարհին նոքա պիտի պատահէին մի քանի քաղաքների Միգաու, Շեօնբերգ, Ռիգա և այլն: Ամեն տեղ քաղցր ընդունելութիւն է գտնում իւր բարեկամներից: Գրասը լսում է որ իւր սիրելի եղբայր Արտվեանը Ռիգա է. շատ է ցանկանում Պոնիմոնից ընդ առաջ գալ, սակայն ընտանեկան հանգամանքները թոյլ չեն տալիս: Պոնիմոնին մօտենալը աւելի և աւելի ուրախական զգացումներ է զարթեցնում նրա սրտում. «հազարաւոր մտածմունք խնդութեան երևան և գօն ի միտս իմ. այս դրութեամբ պիտի տեսնէր իւր սիրելի և անձնուէր բարեկամ Գրասին:

Սկզբում նա պատահում է Գրասի մօրը, քաղցրաբարոյ տիկինն ընկնում է Արտվեանի պարանոցով «որդեակ իմ» խօսքերով: Ապա «կարօտ աչք իմ իսկոյն ճանաչեն զթանգազին բարեկամն իմ, սլանամ առ նա և փաթաթեալ զմիմեամբ—ոչ ոք ի մէնջ զօրէ խօսել բան ինչ. բազմիցս թողեալ, անդրէն փարիմք զմիմեամբք,—«իմ Խաչատուր, եղբայր իմ» բառերով է դիմում:

Պոնիմոնում շատ գեղեցիկ ժամանակ է անցկացնում, որի մասին և ինքը հիացմամբ է յիշում. Գրասի եղբայրական մըտերմութիւնը խառնուած իւր նազելի քրոջ ²⁾ սիրոյ հետ Ա-

¹⁾ Իւր ճանապարհորդական տպաւորութիւնները չէ մոռանում գրի անցկացնել. նա յիշում է իւր ստացած բոլոր պատիւները, զբօսանքները, խօսակցութիւնները:

²⁾ Գրասի երեք քոյրերից (Մինա, Աննա և Լօտէն), ինչպէս երևում է Լօտէն է շատ դիւր գալիս և մինչև անգամ փո-

բովեանին բոլորովին կաշկանդել էին. Այդ կէտը, որ այնքան նշանակութիւն ունի նրա վրայ, դժբաղդաբար նա չէ յիշատակում, այլ զանց է անում «ոչ է աստ տեղի յիշել զամենայն վայելչութեանց, պատահելոց ինձ ի Պոնիմոն առ սիրելոյն իմոյ Դրասի, այլ զիմ միտս այլ առարկայ սարապացուցանէ, նշանակեալ աստ. ո՞վ նա-քոյր նորա չքնաշ, որ յօրէ ծանօթութեան իմոյ ընդ նմա թուէր զամենայն բախտ իմ՝ կենցաղական յինքեանս գրաւել, հրեշտակային նոր գոյացութիւն յարոյց ի սիրտ իմ զայն սէր, զոր սիրտք անախտք միայն կարեն պարգեւել միմեանց»։ ¹⁾

Փոխադարձ համակրութիւնը, սէրը չի յիշատակում «զվե՛ճակէ սիրոյ մերոյ թողում յայլում ժամու ստորագրել»։ Այսպիսի գրութեան մէջ հեռանում է Աբովեանը. գնում այնպիսի մի ժամում, երբ նրա լեզուն խօսք չէ գալիս, գրիչը չէ շարժւում այդ կաշկանդիչ զօրութեան առաջ—որ այնքան լայն հոսանքով տարածուել էր երիտասարդի ամբողջ էութեան մէջ. «մեք բաժանիմք և որ սիրահար սիրտ ոչ կարէ զգալ զգառն հարուած զոր կրին սիրահարը...»։ Նա թողնում է մեր զգացմունքին այդ բաժանման տպաւորութիւնը և այնպէս է հեռանում։

Այսպիսով նա գտնում է և մի երրորդ արարած, որի հետ պատրաստ էր կապուել—«անախտ սիրով»։ Այս սէրը նրան հանգիստ չի տալիս, նա դադար չի գտնում, ուստի կրկին դիմում է մխիթարութիւն տուող թախիժ փարատող անմահ հոգիներին—մուսաներին, սակայն ամեն ինչ նորան բաւականութիւն չէին տալիս, սար, ձոր, անտառ, թուփ, տերև ոյժ չունին նրան մեղմացնելու։ Սիրոյ հօւրը լափում է երիտասարդի սիրտը «սենեակ իմ ոչ ետ ինձ մխիթարութիւն, արտաքս չչնջան ծառք և լռին մայրին խոստանայ ինձ սփոփանս, ելանեմ անդ և ահա վեճակ իմ»։

«Նստուր զվերջին համբոյր հրաժարման
Քաղցրիկ վերջալոյս սիրուհւոյն իմոյ.
Շողեցիր նմա լոյս մխիթարական
Ննջել զգիշերն հանգստութեամբ հոգւոյ»։

«Ի դրան թէ յայգւոջ թէ ի լուսամտի
Ուր ընդ թևովք քովք գրկախառնէաք
Ուր ետուր նմա զիմ ողջոյն կրկին,
Զիմ ալեկոծեալ սրտիս աղաղակ...»

Զգացուած սրտով հեռանում է Պոնիմոնից և գնում է

խաղարձ սէր զգում. Շատ տեղ անունը չէ տալիս, այլ Լ. է դը՛նում և անցնում.

¹⁾ Այստեղ երկու երես բաց է թողնուած յիշատակարա՞նի մէջ.

կրկին Ռիգա էլի Պոնիմոն գալու պայմանով: Գրասի եղբայրը լաւ է ընդունում Աբովեանին, ծանօթացնում է իւր բոլոր բարեկամներին հետ: «Բանաստեղծ քաջ» Գլազդին և ուրիշները տանում են ցոյց տալիս քաղաքի բոլոր նշանաւոր տեղերն, որոնցից ամենից նշանաւորը Մայր եկեղեցւոյ դազաթն էր, ուր երկար ժամանակում հազիւ են կարողանում բարձրանալ. մի «նազելի օրիորդի» առաջնորդութեամբ: Հոյակապ շինութիւնը ապշեցնում է նրան և դազաթից դիտում են ամբողջ չըջակայքը, ամեն մի երևող առարկայի համար առանձին ծանօթութիւն են տալիս: Ապա Գրասի եղբայրը փորագրում է Աբովեանի անունը և ազգանունը «ի վերայ երկաթեայ գմբէթին»: Իջնում է այնտեղից մեծ տպաւորութեան տակ, յամենայն կողմանէ քարշեն զիս բարեկամք իմ հայիլ յայս կամ յայն»:

Թէ Պոնիմոնում և թէ այստեղ իւր բարեկամների առաջնորդութեամբ նա չըջում է զանազան գիւղեր. ծանօթանում է գերմանական գիւղական կեանքին, նիստ ու կացին: Մասնակցում է նոցա ուրախութիւններին, պարերին (ինչպէս երևում է լաւ գիտէր երոպական պարեր. պ. Վարդ. Աբովեանը լսել է մի քանի գերմանուհիներից, որ իր հայրը նրանց հետ պարել է և յաջող). մասնակցում է հրէաների հարսանիքներին և ուրիշ այնպիսի բաների, որ իւր մտքովն անգամ չէր անցնիլ:

Ըստ իր խոստման նա կրկին դառնում է Պոնիմոն, որպէս զի մի քանի օր էլ սէր վայելէ, մի քանի օր էլ տեսնէ սիրելի բարեկամի և սիրուհու երեսը, մի քանի օր էլ չնչէ այն օդը, որը չնչում է Լօտէն: Սակայն երկար չէ կարողանում մընալ իւր մտերիմների մօտ: Յուլիսի 19-ին թողնում է Պոնիմոնը. բայց խիստ տխուր տպաւորութեան տակ. միայն սիրող սիրտը կարող է մտնել նրա վիճակը, ըմբռնել նրա վիշտն ու թախիծը, «և որ սիրտ կարէր լսել, ունելով զայնպիսի բարեկամ»: Հրաժեշտի երեկոյեան շատ է տխրում. «սիրելին իմ Լ. ոչ սակաւ քան զիս երևէր ի տրտմութեանս վարակեալ, ձեռն ի ձեռն չըթոնն ի չըթոնն, ջանայր երկնային գոյացութիւն մեղմել զպղտորեալ սիրտ իմ: Քանիցս յարոյց նա զթմբբեալ բազուկս իմ ի վեր և անոյշ լեզուաւ իւրով խրատէր իբրև այր տանել զայդպիսի ծանրութիւնս, զայնպիսի ալեկոծութիւնս և մըրկումն զգացուաց»:

Լուսանում է առաւօտը: Լօտէն իւր մխիթարական խօսքերով սփոփում է նրան. մինչև բաժանման ըսպէն չէ հեռանում նորանից և միմիայն մխիթարում էր, չմտածել իւրեանց սիրոյ մասին, խորհել միայն իւր ուսման մասին, յիշէ միայն փշոտ սպառազան և սպառազինուի փայլուն զէնքերով, զիտութեան պաշարով:

Վերջապէս քաղցր համբոյրներով մնաս բարեաւ է ասում, հրաժեշտի ծանր ողջոյնն է տալիս. կառք նստելիս «հայիս միւս անգամ ի ցանկալի դէմն որ կացեալ առ դրան, ցաւալից ալ-

նարկէր յիս¹։ Սակայն Արքովեանը աշխատում է ուրիշներին նը-
կատելի չանել իւր վառուած սէրը, որ պարզ կերպով կարելի
էր նշմարել նրա ցոլացող աչքերի, վարդազոյն այտերի թանձր
կտրմրութեան մէջ։ Նա ինքն իրեն յուսադրում է զգուշացնում
է. «ծածկեմ զդէմ իմ զի մի այլք նկատեսցեն զօտար նշանս ինչ
ի մեզ, այլ նորա թանգագին գէմք. նորա երկնատիպ քաղցր
ակունք ոչ հեռանան յաշաց իմոց»։

Սլացաւ կառքը դէպի Դորպատ տանելով իւր մէջ մի սի-
րող սիրտ։

Արքովեանը իւր զգացումները, իւր ուշքը թողել էր Լօ-
տէնի մօտ. ուրիշ բան չէր միտքը գալիս, բայց թէ սիրուհին։
Միշտ կարծում էր թէ նա խօսում է իր հետ «որ անձայն թը-
ւէր ասել ինձ, արի կալ ի նպատակս իմ և յամենայն գործս»։

Նա այնքան յուզուած էր ճանապարհին, որ չի իմանում
ինչ տեսակ է գնում կառքը և ինչ են խօսում ընկերները։ Տե-
սարանները և պատահած նշանաւոր տեղերը բոլորովին աննը-
կատելի են անցնում. նրա ուշադրութիւնը յափշտակուած էր և
չէր կեդրոնանում, ուստի և ոչինչ չէ յիշում ամբողջ ճանա-
պարհից, բայց միայն թէ ինքը մայրի ծառերի միջով է անցել։

Ամառուայ ամիսների գլորուելով վերջանում է և նրա եր-
կրորդ տարեշրջանը։

Գ.

Դորպատի կեանքի Գ. Դ. եւ Ն. տարիները ¹)։

Բարբոտն որ այնքան ջերմ սիրով սիրում էր Արքովեանին,
սիրում էր Հայաստանը, հայազգը և իր վառ և բորբոք սէրը
յայտնում էր միշտ գործով։ Նա հայոց ազգի կաթողիկոսին և
ծանօթ եպիսկոպոսներին նուէրներ էր ուղարկում իւր «ազնիւ
հայկազն»-ի միջոցով։ Նրա նուէրներն անգին էին. նա չէր ու-
ղարկում մատանիներ կամ այլ զարդեր, որ նրանով պնդուին
և ի ցոյց մարդկան չըջեն։ Ոչ—այլ Հայաստանի յիշատակներէց,
Արարատի և Էջմիածնի պատկերները, որոնք հսկայանման
կանգնած են հայրենի հողի սրտում։ Բարբոտը գրում էր և
հայոց պետին. և ի հարկէ Արքովեանը պիտի թարգման
հանդիսանար այդ նամակներին ²)։

¹) Ճանապարհորդութիւնից յետոյ չի շարունակում նրա
թանկագին յիշատակարանը. ապա գալիս է ուրիշ տետրակ մար-
տի 19-ից 39 թ.։ Անպատճառ այդ միջոցն էլ գրած կը լինի,
սակայն կորել է չկայ պ. Վարդան Արքովեանի մօտ։

²) «Սրբազնակատար կաթողիկոս հայոց Յովհաննէս, ան-
ցեալ ամի 1832 առաքեցի ընդ փօշթին գերկու ջուխտ պատ-

Արտվեանը շատ ուրախանում էր երբ իւր բարերարը յարգում էր հայոց հայրապետին և խորին յարգանքը մատուցանում երբեմն նուէրներով:

33 թ. ապ. 25-ին լուսաւորութեան նախարար Լեւինը գալիս է Դորպատ: Բարբօտը Արտվեանի հետ գնում է այցելութեան: Նախարարը մանրամասն հարց ու փորձ է անում նրա կացութեան, ուսման և յառաջագիմութեան մասին և միշտ «բարեկամ իմ» խօսքով է զիմում: Ապա հարցնում է թէ ի՞նչ նպատակ է ընտրել, արդե՞՞ք ուսուց դպրոցներում կը ծառայէ աւարտելոց յետոյ թէ «հոգևորականաց վարժարանի» մէջ: Արտվեանը պատասխանում է, «որ այդ կախուած է նորա բահհաճ տրամադրութիւնից:

Պրօֆ. Բարդելը «այր բարեհոգի և ազատ ի դատմունս» խօսակցութեան ժամանակ առաջարկում է Արտվեանին նախ և առաջ աշխատել արհեստներ մտցնել Հայաստանում և ապա ուսում:

Լեւինի գալուց յետոյ հազիւ է անցնում մի ամիս և փոխւում է նախարարը. սրան յաջորդում է Ուվարովը, որ գալիս է Դորբատ ու լաւ ընդունելութիւն գտնում: Ուսանողական հանդէսներ են սարքում, որին մասնակցում է և Արտվեանը:

Ընդհանրապէս այսպիսի գէպքերն ուրախացնում էր Արտվեանին. բայց երբեմն տխրում էր ոչ թէ միայն իւր հայրենիքն յիշելուց, այլ իւրաքանչիւր մի բարեկամից հեռանալուց. այդ ժամանակները Դորպատից պիտի հեռանար իւր երկրորդ բարերար պրօֆ. Ֆրիդլենդեր և իւր ամուսնու հետ գնար Անգլիա: Հրաժեշտի ժամանակ Արտվեանը տխրութիւնից իրեն կորցնում է, արտասուքներ է որ թափւում է նորա աչքերից:

Կերս՝ որոց երկուքն մեծ Արարատ, իսկ միւս երկուքն ս. Աթոռ Ձեր զվանս էջմիածնի նկարագրէին, մի ճուխտն յանուն սրբազնութեան Ձերոյ, իսկ միւսն վեհապետութեան Նփրեմի առաջնորդեալ յատուկ նամակովք իմովք և ներքին ջերմեռանդութեամբ առ ծայրագոյն անձին Ձեր:

Տարակուսութիւն իմ ի վերայ անպատասխանի մնալոյ իմոյ մինչև ցարդ կարծիս տայ ինձ, թէ մի գուցէ նոքա ոչ հասին ամբողջ ի սուրբ Աթոռն Ձեր, առ որ և ստիպէ զիս մատչիլ միւս անգամ խոնարհական խնդրով առ Ձերդ սրբազնութիւն, յուսալով միամիտ առնել զիս ի մասին այսորիկ, որով զիս յանչափս պարտաւորէք լինել

Ձերդ սրբազնութեան

յամենայն անձնէ գոհական և անձնանուէր ծառայ

Դօքտոր Պրօֆէսոր

Կայսերական համալսարանին Դերպաւ—Բ ար ր օ տ:

33 թ. Մարտի—

«գերկնատիպ երես իւր ինձ մատուցանէ խորին ոգւոց քաշելով: առանց տալոյ ձայն ինչ, որպէս թէ կամէր այսու ասել ինձ «սա եղիցի կնիք անխախտ և մայրենի սիրոյ իմոյ առ քեզի բոլոր կեանս Քո ուր և իցէ»:

Արովեանը չի գիմանում—նա յայտնում է իւր զգացմունքները «գրեզ ոչ մոռասցի հոգի իմ յաւիտեան, զոր դու այնպէս արժանաւորեցիր»:

Իւր միւս բարեկամները տեսնելով նրա վիշտը, ցաւը, չըջապատում են և մխիթարում նրան զանազան յուսադրական խօսքերով:

Ք. տարին էլ անցնում է նոյն ձևով և նոյն ընդունելութիւններով:

33 թ. ամառը, արձակուրդների ժամանակ նա կրկին ճա նապարհորդութիւններ անում: Այս ուղևորութիւնը նոյնպէս ուրախալի և կրթիչ է լինում:

Վերադառնալով Կորպատ նրա կեանքի մէջ մի նշանաւոր երևոյթ է կատարւում. նա Բլումէն պրօֆէսորի մօտ ծանօթանում է ռուս յայտնի գրող և նոր գրականութեան հիմնադիր Ժուկովսկիու հետ: Ժուկովսկին մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Արովեանի վրայ. կարծէք իւր հոգին առեց երիտասարդ հային—լինել իւր աշխարհում նոյնպէս հիմնադիր նոր գրականութեան: Նա շատ զգացուեց և ուրախացաւ «երակք չարժեցան խնդութիւնէ տեսանել զայրն անուանի, գնալազգուխն գրականութեան ռուսաց, զուսուցիչն արքայազնի»:

Պրօֆէսորը ծանօթացնում է Արովեանին «Հայկազն յԱրարատայ» խօսքերով: Հուշակաւոր դաստիարակը համեստութեամբ ընդունում է նրան ասելով «Եւ ես բերեմ ձեզ ի Մոմբլանէ ողջոյն»: 1) Ժուկովսկին իւր խօսակցութեամբ իւր գաղափարներով շատ զիւր է գալիս Արովեանին: Մի քանի ժամում ամբողջ Իտալիան իւր բանաստեղծական լեզուով պատկերացնում է նրա առջև:

Որքան օտար երկրի վայելչութիւններն անթիւ են և շատ: որքան բազմատեսակ են այդ քաղցրութիւնները, սակայն նրա հոգին ու միտքը, նրա սիրտը միշտ հայրենիքի հետ էր. խօսակցութեան ժամանակ, ճաշի նստած, թէյ խմելիս միշտ յիշում էր իւր ազգը, իւր ծնողները, էջմիածինը, Հայաստանի կապուտակ երկինքը, զովարար օդը և իւր սրտի խորքերից հառաչներ արձակում, ան ու վախեր դուրս թողնում: Նա չէր կարողանում այդ կրակը հանգցնել, ուստի և իւր ցաւերը բարեկամներին էր յայտնում. «բարձր արժանապատիւ հայր, եթէ պանդխտացելոցն քաղցր է միշտ լսել երբեմնակի զվիճակէ հայրենեաց, լսել զծը-

1) Ժուկովսկին գնացել էր Իտալիա ճանապարհորդութեան համար և առողջութիւնը վերականգնելու:

նողաց, զբարեկամաց, զգալ թէ կան անդ հոգիք, որք զյիշատակ նորա բարեկամական սիրով արծարծեն ժամանակ առ ժամանակ, քանի առաւել ինձ, որ ամենայն հոգւով ամենայն անձէ կախիմ զնմանէ և զամս 3 կամ հեռի ի նմանէ, որ դեռ ոչինչ վայելչութիւնք օտար աշխարհաց կարացին փոխանակել զայն քաղցրութեան, զայն մխիթարութեան, զայն երջանկութեան, զոր միմիայն ցանկալի հայրենին պարգևէ որդւոց իւրոց: Զայս ամենայն զգացի և զգամ զցայգ և զցերեկ առանց գիտելոյ»:

Շատերն օգտուում էին Աբովեանի ուսուցչէն իմանալուց, ուստի ոմանց սովորեցնում էր այդ լեզուն նրանց խնդրի համեմատ, Գրափի և Եշնուցի որդոց հետ պարապում էր, նրանք էլ փոխադարձաբար լատիններէնում էին վարժեցնում:

Միայն դասերը չէին, որ զարգացնում էին նրա միտքն ու հոգին. այլ այն ամեն խօսակցութիւնները, որոնք տեղի են ունենում մասնաւոր շրջաններում: Այդ կենդանի դասերը զրոյմւում էին նրա հոգու մէջ. գիտնականների շրջանում միշտ գանազան հարցերի համար վիճաբանութիւններ են լինում և նա լսում էր, ներկայ էր լինում նրանց դժբախտութեան քննութիւններին: Նա ներկայ էր լինում և այն բոլոր վիճաբանութիւններին, որ լինում էր արևելեան գրականութեան, լեզուի ծագման, փիլիսոփայութեան զարգացման մասին: ¹⁾

Գրականական առաւօտներին և երեկոներին միշտ մասնակցում էր, որտեղ կարգում էին Գեօթէից կամ Շիլլերից. այդ տեսակ հանդէսները մի առանձին տպաւորութիւն էին անում նրա վրայ:

«Հռչակաւոր երաժիշտ Հէնդել» Դորպատ գալով համալսարանի դահլիճում 150 հոգուց խումբ է պատրաստում կոնցերտի համար. խմբին մասնակցում է և Աբովեանը:

Անցնում է ձմեռը և նոյն սովորական կեանքի շրջանն էլ զլորւում է: 1834 թ. ամառը նա կրկին ճանապարհորդում է Փրիդրիխսհով «ոչ չքաւորութիւն, ոչ ժլատութիւն, այլ միմիայն այս մտածմունք դրդեցին զիս ճանապարհորդել յայսմ ամի հետիոտս առ իմ վաղեմի ծանօթ ընտանիքն պատուական տանն Բէհագելի»:

Նրա կեանքում, նրա հետաքրքրութեան առաջ երբեմն խոչնդոտներ են հանդէս գալիս, բայց և այնպէս յաղթութիւնն ինքն էր տանում: Աբովեանը մի անգամ կամենում է մտնել մի հացագործի մօտ հաց պատրաստելու եղանակը սովորելու: Գերմանացին արգելում է, Վարժելով թէ կը սովորէ իր արհես-

¹⁾ Աբովեանը իւր համալսարանական ուսմունքների, պարապմունքների մասին չէ խօսում: Նրա յիշատակարանները պարունակում են միայն իրեն ցոյց տուած ընդունելութիւնները ու հիւրասիրութիւնները:

տը և իւր առևտուրին կը վնասէ: Զգայուն Արովեանը չի դիմանում, սկսում է լաց լինել և ասել—ես մէկ անբաղդ ազգի որդի եմ, ես այդ բանը սովորելով, չեմ կամենում տեղս քեզ վնասել, այլ ցանկանում եմ տանել այդ արհեստը իմ անբաղդ հայրենիքը, որ այդպիսի բաների շատ կարօտութիւն ունի: Վերջապէս գիջանում է գերմանացին և թոյլ է տալիս սովորել: Քաթայ (կարկանդակ) պատրաստելը արդէն սովորել էր իւր բարերարունուց, հաց պատրաստելն էլ այստեղ է սովորում այն պայմանով միայն, որ ինքն էլ նրա որդուն կարգաւ գրել սովորեցնէ (Վ. Արովեան):

Բարերարունին ըստ ցանկութեան իւր բարեկամի խոհանոցում խմորեղէն պատրաստել էր սովորեցնում. միանգամ երբ Արովեանը սաւանը առջևը կապած լսում էր «ազնիւ» տիկնոջ հրամանները, յանկարծ մի քանի կանայք են մտնում և ներկայ լինում այդ տեսարանին: Հիւրերը շատ ծիծաղում են ասելով—ինչո՞ւ ամեն բանի մէջ էլ ուզում է խառնուել... ¹⁾:

Մինչև 34 թ. Դեկ. 22 Արովեանը համարեա՞ գրաբար էր գրում, դրանից յետոյ գգում է աշխարհաբարի կարիքը և սկսում է գրել մեծ մասամբ աշխարհաբար: Ինչպէս երևում է նա ունեցել է աշխարհաբար գրած ոտանաւորներ դեռ շատ վաղուց, օրինակ նա շատ ափսոսում է մի տուն կորսուելու վերայ «չունքի էնտեղ իմ սրտի դարդս իմ անանուն սիրուհւոյն լալով պատմելով, նրան հաթաթայ եմ տալիս, թէ նա աշխարհքումս կարճ կեանք ունի, նրա գեղեցկութիւնը չուտով անց կը կենայ»:

Աշխարհաբար ոտանաւորը, որ արտագրել է Պետերբուրգում Նզնակ Կամսարականի խնդրանքը, բոլորովին աչլի ձևով է գրած եղել ²⁾:

¹⁾ Թէև իր յիշատակարաններում չէ յիշում Պետերբուրգ գնալու մասին, սակայն մի ոտանաւորի թուից և տեղից երևում է որ նա 34 թ. Դեկ. 22 գնացել է Պետերբուրգ: Այս մասին վկայում է և պ. Վարդան Արովեան:

²⁾ Ջանումս ջան չի մնաց, որ իմ ահվալն քեզ ասիմ, Բերանս խօսք չի գալիս, որ իմ խաղն քեզ ասիմ, Թօփ ու թոփխանայ ես սարքել, քանդեցիր բուրճ ու բաղանը, Եարի պէս բհամ եկար, կերար, մաշեցիր իմ ջանըս, Դարդիմանդ ես մի ֆէքը արա ինչպէս ըլի ես իմ բանըս, Ոչովիմէն ումուդ չունիմ, դուն ես իմ ճարն ու դարմանըս, Թէ ուզում իս դիֆ ունի մին տան ըլիս իմ սէրն ու սանըս Եար ու քեար տուր էս բանին, որ սկսիմ լաւիցն ասիմ:

Ջանում . . . և այլն:

Ոտանաւորի մէջ սէր արծարծելով հանդերձ դրուատում է կանացի գեղեցկութիւնը, ուզում է ինքն իրան արգարացնել որ իւր սէրը սուրբ է և միշտ կարող է շատերին սիրել առանց խտրութեան: (Այդ տեսակ ոտանաւորներ շատ է ունեցել և տուել է պահելու Քանաքեռում մի երիտասարդի):

Արովեանն առհասարակ շատ է զբաղուել կանացի սեռով և միշտ նրանց «չախմուր» աչքերից ազդուել է: Թէև գերմանուհիներն երբեմն մոռացնել էին տալիս Նրեանու «ալվան» աղջկերքը սակայն ընդհանրապէս աւելի է յիշում նրանց ¹⁾:

Արովեանը նշանակում էր իւր գլխով անցածները, որ ոչ միայն ի նկատի ունէր ուրիշին հաղորդել այլ և «մեր անցկացրած օրերը նշանակել և նրանց համար յատուկ օրագիր սարքել չէ թէ միայն նրա համար է լաւ և օգտակար, որ մենք մեր առաջին ժամանակը վերջինի հետ կարող ենք համեմատել, մեր կենաց, կարգ ու սահման գնել, բախտաւոր էլածին պէս, մեր անցեալ ապաքախտութիւն միտք բերել և դհայ աւելի քաղցրութիւնով վայելել մեր կեանքը և հակառակ պատահելիս մեզ մխիթարել և հեշտացնել, այլ և էն պատճառաւ, որ մեր միտքը տկար գոլով, շատ բան մոռանումայ, և մենք ինչ որ մեր գլխովն անցակենում չենք կաշող այնպէս ուղիղ յիշել և դա տել, ինչպէս հարկնա»:

Նա իւր գրութիւններին ուրիշ ձև էր տալիս՝ այսինքն գրական և կրթական ²⁾:

¹⁾ «Դու մի համարիր, սիրելիս, թէ ես մէկ յատուկ սիրուհի Նրեանումն ունեցել եմ: Քաւ լիցի, ես կանանց իմ մանկութենէ սէր ունէի, և այժմ էլ անչափ ունիմ, այլ ինչպէս սէր, որ ես նրանց տեսնեմ, նրանց սիրուն և չախմուր երեսովը մխիթարուիմ: Մէկ օր նրանցից պակսելիս, սիրտս ուզում ա պատուիլ, բայց հաւատա ինձ թէ էսպիսի արդար սէրը, միմիայն սրտով եմ ուզում, ուրիշ բան ինձ պէտք չի. թէ ինձ Աստուած օր կը տայ, իս իմ Նրեանու ալվան աղջկերանց վայելչութիւնը, ազնուութիւնը, առաքինութիւնը, սիրունութիւնը, միտք ունիմ էսպէս գովելու, թէ կուզ որ աշխարհք էլ չմտնիմ, ես գիտեմ, որ նրանք պարկեշտ են և ամօթխած է մէկ պաշ էլայ չեն տալ ինձ, բայց ինձ համար ցաւ չի...: Ներուպայում թագուհիք իրանց փառք են համարում իրանց բանաստեղծի սրտի ուզածը կատարել: Նս գիտեմ, որ մեր ազգը դեռ էտ տեղը չի հասել, էնքան էլ ինձ համար մեծ փառք այ, թէ մեր ազնիւ խանութները, մեր գեղեցիկ աղջիկները իմ բանը լսեն. ինձ իրանց մտքումը մէկ տեղ տան թէ իրանց սրտումը չեն կամենում»:

²⁾ «Նա մանաւանդ հարկաւոր է այս առնել, ինչ ժամանակ մենք օտար աշխարհ եմք դուրս գալիս: Որ ոչինչ պատ-

Նրախտաւորների, բարեկամների մէջ եթէ մահուան դէպքեր էր լինում, ինքն իբրեւ զգայուն երիտասարդ շատ անգամ գիշեր ցերեկ տանից չէր դուրս գալիս: Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանի մահը շատ խիստ տրտմեցնում է նրան, երկար ժամերով նա սգում է «նա նրամով մեր ազգի շատ երիտասարդը կարգրին իրանց վիճակը, բախտը: Նա շատերին կարէր լուսաւորիչ լինել, թէն նա իմ աշակերտութեան ժամանակ ինձ դառն աչքով էր մտիկ տալիս և շատ վերջ հասցրեց, բայց և այնպէս մտածելով նրա ջանք, գիտութիւն, ազգասիրութիւն, գործակատարութիւն, սիրտս այրվում էր և փոթոթվում»: Եւ յիրաւի ժամանակակիցների համար խորին ցաւի և տխրութեան պատճառ է եղել այդ արժանաւոր հոգևորականը, այդ հայ անխնջ մշակը: Նրա եղբերդական մահը ամեն տեղ խիստ ազդեցութիւն է թողել, ուր մնաց Արովեանի, որ ամեն մի չնչին դէպքի համար պատրաստ էր արիւն-արցունք թափել: Արովեանը մտածում է, ինչպէս անէ, որ կարողանայ այդ ականաւոր հայի անունը հռչակել, կամ նրան ծանօթացնէ օտարազգիների հետ: Այդ ժամանակ Մսեր Մսերեանից մի յօդուած է ստանում, որը և թարգմանելով տալիս է Դորպատում հրատարակուող գերմանական մի լրագրի տպելու: Սակայն Արովեան աւելի ևս ցանկանալով տարածել այդ դառն «խաբարը», դիմեց «Обверная Печка» թերթի խմբագիր Բուզարինին (Իհնացի) և խնդրեց իր մի յօդուածը տպագրել: Նա չէր սպասում թէ կարող է մի խմբագրից ոչ միայն տհաճութիւն և զզուանք այլ և զրպարտութիւն, ամբաստանութիւն տեսնել. երկու անգամ գրնում է նրա մօտ. առաջին անգամ չի ընդունում պատասխան ընդունելով թէ մօտը հիւր կայ: Արովեանը, որ երկար սպասեց Բուզարինի տանը և վերջը բացասական պատասխան ստացաւ—այդ միջոցում նա շատ լաւ ուսումնասիրեց դրա ընտանեկան կեանքը, որ այնքան անմխիթար էր, որ ինքը զարմանում էր—արդեօք Դորպատումն է ինքը թէ մի ուրիշ տեղ: Միւս օրը գալու նպատակով ուզում է հեռանալ «կեդտոտ» լեհացու տանից, բայց տեսնում է որ չկան իր «վերնակոշիկները», այս կողմը այն կողմն է ընկնում, ոչ ոք չի ուզում տեղն աւել, բոլոր աղախիներն երդում են թէ չեն տեսել: Դուրսը

ճառ չունենանք գրելու, մեզ բաւական նիւթ են վարքը, կացութիւնը, կենցաղավարութիւնը տեղին, որ յետոյ մեր երկրացիքը կարողանան իւրանք իմանալ և ինչ իրանց հաւանելի և օգտակար, իրանց համար ժողովել սրանից օրինակ տունու: Բաց յայսմանէ անշնորհակալ ու ապերախտ է միշտ էն մարդ, որ այրոց արած լաւութիւնը, մարդասիրութիւնը, ինքը միայն վայելի իւր ընկերաց չի հաղորդի և այնպէս հետզհետէ մըտքիցը քցի»:

ցելս էր, չէր կարող առանց կրկնակօշիկի դուրս գնալ, ուստի ստիպուած եղաւ յանդիմանելու աղախիններէից մէկին ասելով, թէ ես այստեղից չեմ գնալ և այս բոլորէս տիրոջդ կասեմ: Այդ խօսքի վրայ յանկարծ մի փոքրիկ սենեակի դուռ է բացուում և այնտեղից դուրս են ձգուում նրա կրկնակօշիկները: Սակայն այդ դէպքը նրան չյուսահատացրեց. նա միւս օրն ևս եկաւ: Շատ սպասեցնել տալուց յետոյ երևում է յանկարծ կարճահասակ խմբագիրը, երբ Արովեանը դուռը բաց էր արել և պատրաստուել էր հեռանալ: Զգացուած և բարկացած երիտասարդը ասում է «ես յայն սակա միայն մնացի աստ, զի ասացից Զեզ, թէ վարումն ձեր էր անքաղաքավարի յոյժ»: Եւ երբ ուզում է հեռանալ, կոպիտ խմբագիրը թոյլ չէ տալիս, հարցնում է նրա ո՞վ լինելը: Արովեանը զայրացած ասում է—ես հոգևորական եմ—: Վարճահասակ լեհացին չարանալով պատասխանում է— հոգևորականի աղբ ես: Նա որ այնքան նեղացած և բարկացած էր միայն անքաղաքավարութեան վրայ—սպասեցնելուն համար, այժմ բոլորովին ծայրահեղութեան է հասնում—գոռում է նրա վերայ և ասում, —ես ցոյց կը տամ ձեր տմարդութիւնը և դուրս է գնում:

Նա չի կարողանում տանել այդ վիրաւորանքը և թաղցնել իւր բարեբարից: Բարբոտը վիրաւորուած լսելուց յետոյ խորհուրդ է տալիս հեռու կենալ այդ տեսակ տմարդի արարածներից: Արովեանը ուզում էր դատաստանի դիմել սակայն բարեբարը խորհուրդ տուեց թողնել դանգալոր, քանի որ վկայ չունէր և արհամարհել այդ տեսակ մարդկանց:

Երիտասարդը իւր խնամակալի խորհրդով հետզհետէ մոռացութեան տուեց այդ դէպքը, բայց յանկարծ ի՞նչ է լսում. տմարդի պարոնը գրում է ըեկտորին, իբր թէ Արովեանը ներքան սպառնացել է կամ իրեն սպանել փողոցում կամ կնոջ և կամ տունն այրել:

Այս անուր գրադարտութեան համար Բարբոտը կանչում է Արովեանին և խնդրում է մէկ էլ կրկնել եղելութիւնը, միայն բոլորովին ճշմարիտն ասել, եթէ մինչև անգամ օրէնքը նրան պատժելու լինի. Արովեանը առանց տատանուելու մի առ մի պատմում է և արտասուում է որ այդ տեսակ մի արարածի հետ դժբաղդութիւն է ունեցել խօսելու:

Նա կանչում է համալսարանի դատաստանատուներ, Բեկտոր Մօյերն հարց ու փորձ է անում նրան և խնդրում է որ մի քանի խօսք գրէ խմբագրին թէ ես ոչինչ չեմ անելու ձեզ, միամիտ մնացէ՛ք—Արովեանը պատասխանում է, որ ես մոռացել եմ այդ մասին և մտքումս չկայ նրան որ և է վնաս հասցնել:

Մինչդեռ Արովեանը պատրաստուում էր պատասխանել խմբագրին, ստանում է իւր հօր մահուան բովի. երկու դառնութիւնները նրան օրերով սգի մէջ են ձգում և մինչև անգամ անկողին: Սակայն ազնիւ բարեկամները չէին կարող թոյլ տալ

Նրան այնպիսի տրտմութեան մէջ ընկղմուելու, ուստի ամեն օր ու գիշեր գալիս չըջտպատում էին նրա մահճակալը և մխիթարում: Ամեն մէկը իւր զարգացման համապատասխան խօսքերով աշխատում էր հեռացնել տալ նրա այդ անփոխարինելի կորուստը. իսկ ինքը մի քանի օրից յետոյ մի ոտանաւորով յայտնում է իւր անցեալ օրերը և իւր հօր ցաւալի մահը: Բարբոտն և իւր ամուսինը կարելի եղած օգնութիւնը չէին զլանում իրենց պանդուխտ բարեկամից, իսկ երբ զնում է երկրորդ բարերարի մօտ „այլ յաւիտեան ոչ մոռացայց զվայրկեանըն, այն ինչ զառաջինն տեսի զկինն Փրիդլենդերի, հազիւ մտեալ ի տուն նորա, ելանէ նա ընդ առաջ իմ և կալեալ զձեռս իմ, արտասուէ դառնագին, սկսա ինչ այնպէս ձեռն ի ձեռին, երեխայք նոցա չըջալատէին զմեօք և արտասուօք բարձր ձայնիւ, և ոչ դադարին, մինչև իմ հանգուցեալ սակաւ ինչ ասեմ նոցա, թէ ես այլ ոչ լամ, վասնորոյ և նոցա պարտ է հանգչիլ. նպա գան և մտանեն ի գոգ իմ, և այնպէս նըստեալ առ սեղանով, ջանայ հրեշտակահոգի կինն բանիւք բազմօք սփոփել զսիրտ իմ: Յերանելն իմ նոյնպէս ձեռն տուեալ, նոյն բան խնդրէ. ոհ այս ձեռնատուութիւն, այս քաղցրութիւն և կարեկցութիւն իբրև բալասան բժշկեցին սակաւ առ սակաւ զկիշտ իմ“ ¹⁾: Հետզհետէ ամոքւում է նրա սիրտը, ներքին թախիծն արդէն արտայայտել էր ձերմակ թևիկի միջոցով:

Գլորւում է և մի տարեչրջան, մօտենում է 36 թ. այն տենչալի ժամանակը, երբ նա պիտի մտնէր իւր հողը. իւր փայփայած աշխարհը. մի կողմից ձգում էր այդ, միւս կողմից զբաղեցնում էին նրան այն հոգսերը, որ չըջալատել էին նրան: Սր ու գիշեր նա մտածում էր իր ապագայի մասին, ամեն ժամ նա իր դժբաղդ հասարակութիւնն է յիշում. նրա դարդերը և հոգսերը մտաբերում և օգնելու գէնքերով զրահաւորւում: Նա այժմ աւելի որոշ գաղափար է կազմում, այժմ բոլորովին իր նպատակն ընդգծում է. և յիրաւի այնպէս ինչպէս մի ժամանակ գերմանական հանճար Շիլլերն էր ասում. „Այսօրուանից հասարակութիւնը կը լինի իմ միակ առարկան, իմ միակ հոգսը, իմ դիտումների իրը, իմ հաւատարիմ բարեկամը, իմ հրամանատարը: Միայն և միայն հասարակութեան եմ պատկանում այս օրուանից, կը ճանաչեմ միայն նրա դատաստանը և ոչ ուրիշին, միայն նրան կը պատուեմ և այժմ ես վախենում եմ“: Այս գեղեցիկ խօսքերը յետոյ իրականութիւն գտան Արովեանի բոլոր գործերում:

¹⁾ Այստեղ վերջանում է Արովեանի յիշատակարանները. ինչպէս երևում է շատերը կորել են. մնացել են 5 տետրակ քառաձայլ, 10-ը ութաձայլ և մի 16 ծալ, շատ մանր տառերով գրած:

Նրա աչքում ամեն ինչ հետաքրքրելի է եղել և ուշադրութեան արժանի: Մինչև այսօր նրա հարս տիկին Արովեանի մօտ ընցեցատներ կան կերակուր եփելու, պաղպաղակ պատրաստելու, որը ցոյց է առնում նրա զարմանալի հետախուզութիւնը և մանրակրկիտ լինելը ¹⁾:

Դորպատի կեանքի վերջին մասն, որ յերաւի շատ հետաքրքիր պիտի լինէր, դժբաղդաբար չկայ: Միայն մի ալբոմ կայ, որտեղից կարելի է իմանալ թէ ինչպիսի ցաւակցութիւններ են ցոյց տուել նրա մտերիմ բարեկամները Արովեանի հեռանալու ժամանակ: Այն երիտասարդը, որ այնքան հիանալի ընդունելութիւններ էր գտնում, այնպիսի ընդհանուր համակրութիւն էր գրաւել, բոլորի սրտում տեղ ունէր բռնած. այժմ պիտի հեռանար, պիտի թողնէր իւր սիրելիներին, իւր փայփայած արարածներին. Լօտէն և Յուլիէն այլ ևս իրանց քաղցր հայեացքները, ջերմ համբոյրները չպիտի չռայէին. նա զրկւում էր ներանցից և ոչ միայն օրիորդներն էին, որ այնքան կաշկանդել էին նրան, այլ և այն ամեն բարի անձինք, որոնք սերտ սիրել էին, որոնք հոգով սրտով կապուած էին նրա հետ:

Բոլոր բարեկամներն իրանց սրտագին բարեմաղթութիւններն էին անում: Իւրաքանչիւրն իւր կողմից մի նուէր էր տալիս Արովեանին իբրև յիշատակ: Նուէրը ոչ թէ ոսկի կամ արծաթ էր, այլ մի կտոր թուղթ վերան արձանագրուած տուողի իղձերն ու փափագները: (Իրանցից մօտ 40 հատ մինչև այժմ պահուած են պ. Վ. Արովեանի մօտ): Նուիրել են և թղթէ գեղեցիկ ծաղիկներ, որոնք գեղեցկութեամբ և նրբութեամբ մարդու զարմացնում են: Բոլորն ընդհանրապէս ներկայացնում են զանազան մագիկներս ձևակերպելով իրանց մէջ հաւատ, յոյս, սէր արտայայտող նշանները:

Թէ ոսկէկողք քառանկիւնի թղթերը և թէ ծաղիկները ջերմ բարեկամութեան արգասիք էին ի հարկէ: Իւրաքանչիւրն աշխատել էր իւր սիրտը մի քանի տողով հասկացնել, իր բարեմաղթութիւնները մի քանի շարք գրութեամբ յաւերժացնել. ամեն մէկն ըստ իր ճաշակի ընտրել էր զանազան կտորներ Ս. գրքից, կամ հեղինակներից և կամ ինքն էր շարադրել: ²⁾

¹⁾ «Ի կամիլ ունել յամուան զսառն ըմպելիս, կարելի է երկու եղանակաւ պատրաստել զայս: Ի փորեալ յերկրի զխոր մի և պատեալ կաւով յամենայն կողմանէ որպէս կճուճ մի լըցեալ ջրով և փակեալ զբերան կամ բարակ կաւեայ խիով. կամ երկաթեայ և վառեալ ի վերայ նորա հուր յեղանել զոլորչեաց ի նմանէ սառնանայ ջուրն»...

²⁾ Վենդենիսկից: «Մզից զբանս իմ ի բերան Բո. և ընդ հովանեաւ ձեռին իմոյ ծածկեցից զքեզ. որով կանգնեցի զեր-

Ազնիւ բարերարը չատ է ցաւում, որ իւր Թանկագին բա-
րեկամը պիտի հեռանայ: Ուսման շրջանը բոլորել էր և նա
վերադառնում էր հայրենիք իւր ազգի խոր վէրքերին սպեղա-
նի դնելու. եթէ մի միսթարութիւն կար նրա սրտագին բարե-
կամներին, այս զգացմունքն էր:

36 Թ. փետրուար ամսին Արովկանը Թողեց իւր սիրած
և պաշտած մարդկանց. ջերմ համբոյրները բարի ճանապարհ
ասացին և նա: արտասուակից աչքերով Թողեց իւր երախտա-
ւորներին, իւր սրտի հեռաւոր անկիւններում անջնջելի կերպով
դրոշմելով նոցա յիշատակը և հոգով սրտով ցանկացաւ որ մենք
էլ իմանանք այդ բանը, «Թէ ճշմարիտ ուրբան բարեք, սիրա-
շահութիւնք, խնամարկութիւնք իմ Դորպատ մտածին այն մին-
չև այսօր վայելեցի չեմ կարող պատմել: Թէ ուրիշ բանով չկա-
րողանամ վարձահատոյց լինել, բոլոր արարմունքին ազնիւ
գերմանացւոցս, այսքանն ինձ բաւական միսթարութիւն կը լի-
նի, որ յետոյ զգամ, Թէ ես նրանց արածը չի մոռացայ, գոնէ
իմ ազգին յայտնեցի»:

«Բայց ես իմ գերմանացի բարեկամներին և բարերարներին
անչափ պարտական լինելով, հարկ կայ ինձ, որ նրանց անունը
ընտանիքը, բազի բազի լաւ առանձին և յատուկ զրեմ: Ճըշ-
մարիտ էապէս գիտուն, բարեհոգի, բանիբուն անձանց կեան-
քը, աւարք, դատողութիւն, խօսակցութիւն, ճշգրիտ հայելի են
կենաց ամեն մարդու»:

Այսպիսի զգացմունքներով, ծանր տպաւորութիւններ
տակ հեռացաւ Դորպատից: Արդեօք Արովկանը վերջացրեց իր
ուսումը. կամ քննութիւն տուեց մի որեւիցէ բաժնի. ոչինչ յի-
շատակութիւն չկայ. ըստ Պ. Ներցեանի նա չէ աւարտել իւր
ուսումը:

«Արովկանի ուսումնասիրութեան հասակն անցած էր և
գոյաւոր էր ամենևին փոխարինել իւր կորուստը, բայց պիտոյ
է ասել, Թէ նրա տարուայ կեցութիւնը, ուսումը և նկա
տողութիւնները զորպատեան գիտուն և բարեմիտ մարդերի մէջ
մի նոր իմացական մկրտութեան աւաղան դարձաւ նրա հոգու
համար, և վերստին ծնաւ նրան: Այն ընդհանուր կրթութիւնը,
այն ազգասիրական հոգին, այն անօրինակ սէրը դէպի հայոց
մանկունքը, այն առաքինի հոգին, որ նա դուրս տարաւ իր

կինս, և արկի հիմունս երկրի և ասացի ցՍիօն ժողովուրդ իմ
ես դու» (Սս. ԾԱ. 16):

Թող ոյժ տան ձեզ այս խօսքերը: Տիրոջ խօսքերով նրա
սրբազան ստեղծագործութիւնը մնաց, որով իւր մահով և յա-
րութիւն առնելով կնքեց, որոնց հետ և ես միանում եմ և մը-
նում եմ ընդ միշտ բարեացակամ:

(Բոլորը գերմաներէն է գրուած):

հետ Գորպատից, 1836-ին վերադառնալով դէպի Հայաստան մի այնպիսի վաստակ էր, որ կարող էր միայն վաստակել Սբո-վեանի պէս ազնիւ տղամարդը: Ուսումնական բազմահայեաց կրթութիւն չստացաւ նա Գորպատումը, բայց ուսաւ ճանաչել իւր անձը, սիրել իւր ազգը և աշխատել նորա զաւակներին կրթութեան վերայ, որպէս քաջ դաստիարակ, որպէս սիրող ուսուցիչ, որպէս քաղցր խնամարկու հայր բարեկամ իւր աշակերտներին համար» («Հիւսիս.» № 2):

Ս. Նազարեանի հայեացքը սխալ չէր. քանի որ Աբովեանին պիտի տեսնենք յիրաւի որպէս «քաջ դաստիարակ», «սիրող ուսուցիչ»:

Փ.

Աբովեանի վերադարձը:

Գորպատից պիտի դառնար Պետերբուրգի վրայով. մայրաքաղաքը, որ մի ժամանակ միայն արտաքինով էր շլացրել նրան, այժմ պատկերացաւ նրան և իւր ներքին կեանքով: Նա այցելեց իւր բարեկամներին, ծանօթներին, խօսեց իւր ուսման մասին թէ ինչպէս պիտի գործէ հայրենի երկրի փշոտ ասպարիգում: Ամենքն ուրախ էին տեսնելով բարի զգացմունքներով տոգորուած հայ երիտասարդին: Դրանք ևս իրենց կողմից չուայլում էին բարեմաղթութիւններ և յաջողութիւն մաղթում: Այլօմը ստուարանում է սրանց իղձերի արձանագրութեամբ:

Աբովեանով հետաքրքրւում էին ոչ միայն Գորպատում, այլ և շատ տեղեր: Պետերբուրգում արդէն լսել էին նրա մասին դեռ ուսանող ժամանակ: Ռուսաց Վայսրուհին Ալէքսանդրա Ֆէօդորովնան լսած էր արդէն նրա մասին, ուստի կանչել է տալիս նրան իր մօտ, խօսում է նրա հետ, նրա ասպազայ գործունէութեան մասին: Թագուհին սիրալիւ ընդունելութեամբ անմոռաց է մնում Աբովեանի յիշողութիւնից: Սէ յիրաւի մեծ երջանկութիւն էր մի լայնածաւալ պետութեան կայսրուհուց այդ տեսակ ընդունելութիւն գտնել: Վայսրուհին առաջարկում է լինել Պետերբուրգի հնագիտական ընկերութեան անդամ, որի համար տալիս է Աբովեանին մի փառաւոր ոսկէսառ զրկայազիր (Վ. Աբով. տեսել է այդ մեծ թուղթը, սակայն այժմ չկայ—կորել է): Այդ զկայազիրը նրա վերայ պարտականութիւն էր դնում թղթակցել Վովկասից տեղական զանազան հրնութիւնների մասին: Թագուհին յայտնում է իւր համակրութիւնը դէպի Աբովեան, որ նա ամեն տեսակ նեղութիւնների հանդիպելով կարողացել է գալ Հիւսիս և բարձրագոյն ուսում ստանալ: Յայտնում է և իւր յարգանքը դէպի հայ ազգը, որ ընդունակ է կեանքի բոլոր ասպարէզներում մեծ գեր խաղալ:

Գեղեցիկ տպաւորութիւնների տակ հեռանում է կայսրուհուց. ապա ներկայանում է լուսաւորութեան նախարարին.

խօսում է իր մասին, շնորհակալութիւն է յայտնում որ պետութիւնն իրեն օգնել է. (պ. Վարդան Արտվեան) և մի առժամանակ Պետերբուրգում մնալուց յետոյ՝ հեռանում է դէպ Մոսկուա:

Մոսկուայում առաջին անգամ Արտվեանը իրեն թոյլ տուաւ հասարակութեան մէջ դուրս գալ և խօսել. Ս. Յարութեան տօնին դուրս է գալիս բւմ և հիանալի քարոզ խօսում: Քարոզի բովանդակութիւնը մինչև վերջին ժամանակներս մընում է եղել: Լեռոյներէից մի քանիւր շատ գեղեցիկ գոյներով են նկարագրել պ. Վ. Արտվեանին:

Մոսկուայումն էլ նա ունէր շատ ծանօթներ, հայ, ռուս թէ գերմանացի. բոլորին այցելութեան է գնում և մեծ բնդունելութիւն գտնում: Նոյնպիսի նուէրներ ստանում է և այնտեղ. ապա թողնում է բարեկամներին և վերադառնում է Ն. Նախիջևան:

Այս քաղաքը շատ սիրտ կապուած էր Արտվեանի վտերի հետ. այստեղ էր սպանուել և թաղուել իւր ուսուցիչ Ալամդաբեան վարդապետը: Մտնելով քաղաքն, առաջին պարտականութիւնն է համարում իմանալ նորա գերեզմանի տեղը և երբ տեղեկանում է՝ զգացուած սրտով, դառն ախրութեան մէջ ընկղմուած վազում է գերեզմանը, չոքում և համբուրում, սրտասուքներով թրջում է կացնամահով սպանուած հայ հոգևորականի սառն շիրիմը:

Բաւական բազմութիւն են հաւաքւում նրա մօտ. նա իւր կսկիծը դրոյմել էր թղթի վերայ ոտանաւորի միջոցով, որ հանում է և կարդում. ամենքը սարսուռւմ են, տեսնելով ուսուցչի և աշակերտի անհուն սէրը: (Այս ոտանաւորը ես չկարողացայ ձեռք բերել. ըստ Վ. Արտվեանի կորած չէ):

Ապա թողնում է և իւր սիրելիի շիրիմ ամփոփող քաղաքը և վերադառնում է Տփլիս վսեմ նպատակներով՝ լինել դաստիարակ և ուսուցիչ իւր ազգի խաւարի մէջ թաղուած զաւակներին:

Բայց ճիշդան խարուեց նա, երբ հանդիպեց սարսափելի խոչնդոտներին. նրա վարվուռն յոյսերը իրականութիւն չգտան. հայութեան կեդրոնը չընդունեց, հայը չճանաչեց իւր արժանաւոր ուսուցչին, իւր մեծ մարդուն: Նրա հոգեկան բարձր արժանաւորութիւնները, անյագ եռանդը խութերի հանդիպեց: Որ կողմը նայեց փուշ և տատասկ, որ կողմը մտիկ տուեց թուփ և մացառ, ամեն տեղ կոպտութիւն, միջնադարեան բըրտութիւն:

„Այլասէր դաւանութեանց“ նախադարը յանձնարարութիւն էր տուել Արտվեանի մասին Յովհաննէս Արքեւցի կաթողիկոսին: Դրուատել էր նրան, ցոյց էր տուել նրա արժանաւորութիւնները և իր ուրախութիւնը յայտնել, թէ ինչպէս մի հայ բազմակողմանի զարգացած, օժտուած նեեկայ դիտութեան սլուողներով, Հայաստանը ոտք է դնում:

Արովեանը շտապեց էջմիածին: Ճանապարհը, որ այնքան տարիներէից յետոյ այնքան պանդխտութիւնից յետոյ տանում էր նորան դէպ իւր աշխարհը, հայրենիքը՝ որտեղ ոզ էր ծծել, որտեղ մեծացել էր, դրախտ էր թւում նրան: Մնողական գրգռւանքն, ընտանիքի գորովը շատ չպահեցին նրան. նա թողեց այդ բոլորը, այլ գործով ոգևորուած լինելով գնաց էջմիածին, ներկայացաւ կաթողիկոսին յիշեց նախարարի խօսքը, յիշեց իւր բարերարները աւանդը Մայր Աթոռում մեծամեծ դպրոց հաստատել: Արովեանի բոլոր իղձն էր իւր նախամայր եկեղեցու ծոցում, իւր կրթութեան օրօրանում լուսոյ շտեմարան հաստատել: Նա պարտական էր այդ վայրին, քանի որ այդտեղ էր դաստիարակուել և կեանք վարել: այդտեղ էր առաջին անգամ զգացել ազգասիրական տոչորոզ կրակը և կամ իբրեւ հայութեան սիրտ այդտեղ պիտի գործել:

Մեռելային թմրութիւնը թաղաւորում էր վանքում, սրեմտեան լուսաւոր հոտանքը Վովկանեան լեռներին դէմ էր ընկել: Արովեանը բորբոքուած, վեհ նպատակներին սիրտն ու միտքը՝ գերի տուած մտած էջմիածին դպրոց հաստատելու, կրոպական կրթութիւն մտցնելու, քահանայացուներ և ուսուցիչներ պատարաստելու փափագով:

Նա ըմբռնել էր սեւազգեստ դասի բարձր կոչումը. նա համոզուած էր, որ հայի փրկութեան դրօշակը միայն նրա ձեռքին է ծածանում և ոչ մի ուրիշի, որի համար նուիրել էր և իրան:

Մի կողմից նրա հօր կորուստը, միւս կողմից հայի խաւար գրութիւնը թաղեցին նրան վշտի ովկիանոսի մէջ. սակայն պայծառ իրէջալը միշտ լուսաւոր փարոսի նման փայլել է նրա աչքի առջև:

Նա կաթողիկոսին դիմելով հաւատացած էր որ գրկաբաց կընդունուի և միջոց կը տրուի իւր սրտի զեղուն զգացումները էջմիածնի ծոցում հայ երիտասարդների սրտերում սփռելու: Սակայն բոլոր յոյսերի փոխարէն ինչ տեսաւ, հայոց եկեղեցւոյ գահակալը տգէտ վեղարաւորների անլուր զրպարտութիւններին ունկնդրած, ընդունեց իբրեւ հայրենատեաց, արիւնազանց, ազգամոռաց, կրօնադրուժ և այս հիման վերայ յոխորտալով գոռաց «հրամանաւ գաս ի վերայ իմ, փտարանդեալդ ի հաւատոյ, դու լաւ խմորել կարես զմիտս անմեղաց, այլ կրթել զնոսա՛յ է քո գործ»:

Կաթողիկոսից հալածուած, բնկուած յոյսերով թողեց նա իւր հայրենի երկիրը, Արարատեան աշխարհը անհուն տխրութեան մէջ ընկղմուած և հեռացաւ Տփլիս¹⁾:

¹⁾ (Ըստ Պ. Նրիցեանի Յովհաննէս կաթողիկոսն այդ ժամանակ Թիֆլիս էր. այնպէս որ Արովեանը հէնց այդտեղ դիմեց

ԺԱ.

Արքովեանի դործունէութիւնը Թիֆլիսում:

Վանքի բակի մի խցում սկսեց նա իւր գործունէութիւնը, առաջին անգամ փորձ փորձեց փշոտ ասպարէզ ոտք դնել այդ նեղ սենեակում, ուր սկսեց աշակերտներ ժողովելով՝ դաս տալ նոցա և ուսուցչացուններ պատրաստել:

«Ձամ մի և կէս մնացի ի Տփիսի»՝ յետ վերադարձի իմոյ Եւրոպիայ կարօտ և աւուրն պարենի: Զարբունական ծառայութիւն յամենայն բոլայի առաջադրէին ինձ, այլ իմ իղձ ու նըպատակ էր ոչ թողուլ զհոգևորական կոչումն իմ: Հուսկ ուրեմն և Սենադոր Գանն, որ իբրև գորդի սիրէր, միջնորդ եղև անձամբ անձին ընդունել զիս ի դասս կղերիկոսաց կրկին, այլ լուսահոգին լուսերական համարելով զիս՝ ոչ յարգեաց և զխնդիր այնպիսի երևելի անձին:

Վեհին. «Վեհ ընդունակ մարդիկ էր որոնում ասպագայ բացունելիք սինօդի մէջ պաշտօններ վարելու համար. Վաթուղիկոսը ի թիւս այլոց աչքի առաջ ունէր նաև համալսարանական ուսումն անած և իրգուններ գիտցող Արքովեանցին, որ տակաւին չէր հանուած հոգևորական դասակարգի ցուցակից: Ըստ հրաւիրանաց վեհի Արքովեանցը խոստանում է գնալ Էջմիածին կամ սինօդում թարգմանի պաշտօն վարելու և կամ վարժարանում ուսուցչութիւն անելու: Նոյն 1836 թ. սեպտեմբերին կաթուղիկոսը Թիֆլիսից օւղևորում է Էջմիածին, պատուիրելով թեմիս առաջնորդական պաշտօն կատարող Արղութեանց Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին՝ միջոց տալ Արքովեանցին գնալու սուրբ Աթոռ: Սակայն ամիսներ են անցնում և վեհն իրգուր է սպասում նորան:

Մի կոնգակում առ յիշեալ Արղութեանց Ստեփան արքեպիսկոպոսը 37 թ.-ի յունուարի 25-ին գրում է:

«Մեք ի վերադառնալ մերում այդրէն ակն ունէաք թէ տիրացու Խաչատուրն Արքովեանց զկնի դոյզն ինչ միջոցի ունի զալ յաթոռս ըստ իւրեան խոստման, այլ զկնի այնորիկ ոչ ի նմանէ, և ոչ ի ձէնջ վասն նորա շընկալաք տեղեկութիւն ինչ, այլ այժմ բարեհաճութեամբ մերով գրեաց նմա Թօմայ Յովսէփիչն Դօրանեանց պրօկուրօրն սրբազան սինհոդոսի, զի նա եկեսցէ այսր յաղագս պիտանաւորութեան Աթոռոյս. «Արձագանք» 94 թ. 123:

Գլխաւոր պատճառներ էր, որ հայրենեաց սիրով վառուած՝ տաք գլուխ երիտասարդ Արքովեանցը կարբեցւոյ ժամանակ չկամեցաւ երթալ Էջմիածին և կատարել իւր կուսակիւօն դառնալու ուխտը: Նոյնտեղ:

Աբովեանի սիրտը կրկին և կրկին մորմոքում է. նա ինչ յոյսերով էր եկել և այժմ ինչ է տեսնում. Ամեն կողմից պատ- նէչներ են կանգնած, տգիտութիւնը չինական պարիսպներ էր քաշել Աբովեանի առջև: Հայ հոգեւորականութիւնը իբրև մոլո- րուածի, իբրև վտանգաւոր հայի էր նայում նորա վերայ, որ այնքան սրտով սիրում էր իւր ազգը, իւր եկեղեցին: Ուստի և երկու նշանաւոր մարդկանց միջնորդութիւններն իզուր անցան:

Եւ ինչ աւելի վերաւորական կարող էր լինել երիտասարդ Աբովեանի համար, քան այն, որ նրան լուծերական էին հա- մարում, գրկում էին ասպարէզից նրան՝ որից կախուած էր մի ահագին սերնդի յառաջագիմութիւն. կաշկանդել նրա բոլոր ցանկութիւնները, որոնք դէպի բարին էին ուղղուած, կասկա- ծել Աբովեանի վրայ իբրև բողոքական գերմանացիներէ մէջ ուսում առածի վրայ, չընդունել նրա հեղինակութիւնը իբրև օտարադաւան ժողովրդի մէջ կրթուած մի մարդու՝ առ նուազն ստոր կրքերի, չարանենդ խարդաւանանքների ծաւալումն է:

Վանքի խուցն անբաւական եղաւ նրա անյազ եռանդին յազուրդ տալու, միւս կողմից յուսաբեկ Աբովեանը անթիւ խո- չընդոտներ տեսնելով, անհամար կրքերի բորբոքում չօշափելով ստիպուած „ի չքաւորութենէ մտի ի պաշտօն արքունական զօրն ոչ երբէք կամէի“: 12 դեկ. 1837 թ. ընդունուեց իբրև ուսուցիչ և տեսուչ Թիֆլիսի Նահանգական դպրոցում:

Աբովեանը չէ բաւականանում միայն ուսուցչի և տեսչի պաշտօն կատարելով. նրա անսահման եռանդը, վառ և բոր- բոք զգացմունքներն ընդարձակ չըջան է որոնում:

Նա լաւ ըմբռնել էր նշանաւոր խօսքի իմաստը. որում շատ տուաւ գիտութեան իմաստ, շատ խնդրեցի ի նմանէ ա- ռաքինութեան տեսակ, կամ ինչպէս ինքն է ասում „շատ առ- նողից շատ կը պահանջեն“ (Վ. Հ. 76): Ուստի և նա բանում է Թիֆլիսում մասնաւոր պանսիոն, ուր ընդունում է թէ հայ և թէ վրացի երեխաներ և այնքան գեղեցիկ պարապում է այդ մանուկ սրտերի հետ, որ Վակներն յափշտակուած ասում է. „Այս դպրոցը շատ անգամ գացի ու հայ տղոց յառաջագիմու- թեանը վրայ շատ զարմացայ: Տասը տասն ու չորս տարուան տղաք աղեկ կը կարգան ու կը գրեն հայերէն, վրացերէն, թա- թարերէն, ռուսերէն, գերմաներէն ու գաղիերէն: Ստուգիւ շատ զարմացայ, գերմաներէն աղեկ չեչտելով կը խօսէին ու վարպետին իմ առջև գրել տուած բաներէն տեսայ որ գի- մաներէն լեզուի և կազմութեան աղեկ տեղեակ էին, իմ առ- ջևս Կեթէին ու Շիլլերին գործերը կարդային: Ամեն անգամ առ դպրոցը գալուս ու այս կայտառ տղաքը տեսնելուս մեծ ու- րախութիւն կը զգայի, մանաւանդ բարեկամական ու ընտանե- կան վարմունքը, քաղաքավարութիւնն ու վարժութիւնը զիս շատ կուրախացնէր: Իրենց վարպետին վրայ շատ սէր ունին, որովհետեւ թէ կրթութեան ու գիտութեան մէջ յառաջացնելու

և թէ իրենց հանգստութեանը շատ փոյթ կը տանին:

Այսպիսի բարեկարգ դրութեան մէջ էր ուսումնարանն, երբ ընդունեց Վակների առաջարկութիւնը գնալ նրա հետ և ցոյց տալ Հայաստանի հնութիւնները, նշանաւոր տեղերը: Նրա սաներն այնքան սիրում էին իրեն, որ մինչև անգամ պատրաստ էին հետը գնալ. եթէ թոյլ տար. բայց և այնպէս գնում ուղեկցում են բաւական տեղ: «Պ. Աբովեանին հետ մէկ տեղ թիֆլիզէն ելայ: Իր բոլոր աշակերտները ձիերով քաղքէն դուրս մեզի յուղարկաւոր եկած էին: Այս աշխոյժ երիտասարդներուն տեսքը նորէն ինծի ուրախութիւն բերաւ, որոնք անանկ վարժութեամբ ձիերին կը դարձնէին կը խաղցնէին, որ մարդ չի կրնար կարծել: Կուր գետին քով վերջին պարտէզներուն հասանք նէ՛ ապ մեր յուղարկաւորներէն հրաժարեցանք. պ. Աբովեան իր աշակերտներուն գերմաներէն լեզուաւ խօսակցութիւն մընկելով՝ յորդորեց որ ուսման փոյթ տանին, որ դառնալու ատեն ինքն ալ ուրախանայ: Մէկիկ մէկիկ ամիսուն ձեռքը թոթուելէն ետքը, բարեմաղթութեան ձայները բարձրացան, որոնք մեր ետեւէն երկայն ատեն կը լսուէին» (Ճանապ. ի Հայս. Վակներ):

Աբովեանը ուղեկցեց Վակներին, ցոյց տուաւ Հայաստանի կեդրոնը, Էջմիածինը, Արարատը, ծանօթացրեց ժողովրդի կեանքի հետ: Նւրոպացու ուշքն ու միտքը կապեց հայրենի աշխարհի անցեալ փառքի հետ և ապա դարձաւ թիֆլիզ:

Նուիրուած իւր գործին՝ առաջ էր տանում մատաղ սերունդի յառաջագիւծութեան դրօշակը: Այնպիսի դաստիարակութիւն և կրթութիւն տուեց, որ Կովկասն առաջ չէր տեսել: Նա ոչ միայն իբրև հայ հայութեան ոգի մտցրեց, այլ և իբրև մանկավարժ առաջին անգամ սովորեցրեց հեշտ և դիւրին միջոցով հնչական մեթոդով (ըստ ոմանց իբրև թէ ռուսաց մէջ էլ Աբով. մտցրեց):

Իւր աշակերտներին մասնակից էր անում ամեն տեսակ հանդէսների: Թիֆլիսում յաճախ կրօնական հանդէսներ, սրբերի տօնախմբութիւններ էր տեսլի ունենում. իբրև ջերմեռանդ հայ նա միշտ իւր աշակերտների հետ լինում էր այդ տեղերում, նախօրօք խօսում էր հանդէսների կրթական նշանակութեան վրայ. աշակերտները սիրով լսում էին: Այդպիսի ուրախ բոպէսներն երբեմն ազդում էին Աբովեանի վրայ, ուստի իւր ներքին յոյզերը յայտնում էր ոտանաւորների միջոցով:

Օրինակ. Առ Հանդէս ուխտի ի սուրբ լեառն Մթայ-Մմինդայ:

«Յայս տեսարան հոգեզուարճ
Յապչեալ նստեմ ձեռն ի ծնոտի.
Ձքեզ խնդրեմ վշտահալած
Ձքեզ իմ կենաց լոյս անձկալի»:

Այսպիսի տրամադրութեամբ էր հանդիպում տօնախմբու-

Թիւններին և միշտ որոնում էր լիւր կենաց լոյսին: Նրկար ժամանակ նա անհանգիստ չեղաւ շուտով «անձկալին» երեւում է և նա գտաւ դրան:

39 Թուականն Արովեանի վերջնական սիրահարական Թուականն է. այս անգամ միանգամ ընդ միշտ սիրեց մէկին՝ մոռանալով երիտասարդական սիրունիներին—Յուլիային, Լօտէին:

Թիֆլիզի գերմանացւոց դաղթաժայրում ապրում էր գեներալ Կոցիբուն իւր կնոջ հետ, որոնց հետ էր և Բէվել քաղաքից հարուստ ծնողների զաւակ 20 տարեկան գերմանուհի օրիորդ Էմիլիայն ¹⁾:

Արովեանը ծանօթանում է գեներալ Կոցիբոյի հետ. «Դիպուածով թէ գերմանացիների հետ մօտ լինելու յարգելի պատճառաւ նա բնակուելիս է եղել «նեմցի կօլօնիա» կոչուած թաղումը, ինչպէս երևում է այստեղ է ծանօթացել իւր գերմանուհի կնոջ հետ և ամուսնացել» (վիպասան մեծ. պ. Պերճ Պաօչեանցի ինձ ուղղած նամակից):

Ըստ դատեր Արովեանի «Գեներալը մի անգամ ճաշի է հրաւիրում հօրս որտեղ լինում է և մայրս»: Շատ դիւր է գալիս օրիորդը մանաւանդ որ նա շատ էր յարգում այդ ազգին: Նրկարից, Երրորդ անգամ առանց հրաւիրելու գնում է. գեներալի ամուսինը մի անգամ նկատում է մօրս թէ Արովեանին դիւրես եկել ²⁾:

Նրկու կողմից յարգանքը հետզհետէ զօրանալով վերջապէս Արովեանն առաջարկութիւն արեց և ընդունուեց, «1838 թ. սեպտեմբերի 8-ին «տիրացու» Խաչատուրը պաշտօնապէս

¹⁾ Օր. Էմիլիայն շատ շուտով զրկում է ծնողներից և ամբողջ կարողութիւնից. նրա խնամակալութիւնը վերցնում է իրեն վերայ գեներալ Կոցիբուն որ այդ ժամանակները պաշտօնով պիտի տեղափոխուէր Թիֆլիզ: Այդ մասին առաջարկում է օր. Էմիլիային, որ սկզբում բաց է ի բաց մերժում է առարկելով թէ Կովկաս չեմ կարող գալ—ասում են—այնտեղ մարդիկ չեն այլ գէլեր: Վերջը համաձայնում է և գալիս: (Պուստր Արովեանի տիկին Զարմանդուխտ Բաթեսկի):

²⁾ Պ. Նրիցեան այսպէս է պատմում. «Թիֆլիզի գերմանացոց կօլօնիայում մի փոքրիկ տան մէջ բնակում էր Խրիստիան (Կարլովիչ) Շէպֆ անունով մի գերմանացի, դա ուսուցչութեան պաշտօնով նոր էր եկել այստեղ Ռէվել քաղաքից և հետը բերել էր իւր մատաղահաս կնոջն ու սորա քոյր թէ ազգական՝ օրիորդ Էմիլիային: Ծանօթանալով իւր պաշտօնակից Շէպֆի ընտանեաց հետ և յաճախակի այցելելով նոցա տունը, մօտ 27 տարեկան (նշ թէ 27 այլ 33 տարեկան) Արովեանցը սիրահարուեց օրիորդ Էմիլիայի վրայ»: «Արձագ. № 123):

նշան տուեց Ռէվէլցի օրերորդ Էմիլիային, խոստանալով պսակուել, երբ միայն արձակում կը ստանայ հոգևոր կոչումից”:

Այս պատճառով 38 թ. գեկտեմբերի 15-ին Աբովեանը դիմեց սինօդին մի թղթով, որով խնդրում էր արձակումն. բայց իւր «ծառայական արտօնութեանց առաւելութեան համար Աբովեանցն առաջարկում էր սինօդին չերկու ամօք նուսերով և թուով յառաջ, տալ վկայական հոգևոր կոչումից ազատ կացուցանելու մասին, բայց սինօդը մերժեց այդ ապօրինի պահանջը և Աբովեանցն ստացաւ ուզած վկայականը 1839 թուի ամառը (Պատճէնը տես վերջում):

«Մնում էր հիմա մտածել պսակուելու մասին: Սակայն նախ քան այդ անվերադառնալի քայլ անելը, Աբովեանը և օրերորդ Էմիլիան հարկ համարեցին՝ ապագայ տարակուսանքներից իւրեանց ազատ պահելու համար պաշտօնասկէս մի դաշնագրութիւն կազմել իւրեանց մէջ, որի օրինակը ստորև յառաջ է բերուում. ինչպէս երևում է, Աբովեանցը վախ էր զգում և աշխատում էր այդ դաշնագրութեամբ ապահովացնել իւրեան, որ չլինի թէ մի օր իւր սիրելի ամուսինը առաջը զնելով Աւետարանի խօսքերը՝ «Թողցէ այր զհայր և զմայր և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ» պահանջէր հայրենասէր Խաչատուրից թողնել ընդ միշտ Վովկասը և տեղափոխուել Ռէվէլ, ուր, կարծեմ, մի փոքրիկ կալուած էլ ունէր օրերորդը: Այնուհետև ամուսինները որոշում են չդիպչել միմեանց կրօնական համոզմանցը, այն պայմանաւ միայն, որ պսակը կատարուի հայոց եկեղեցում և որպիսիք մկրտուին և կրթուին ըստ դաւանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

Ահա այդ դաշնագրութիւնը, որ կայացաւ Աբովեանց ամուսինների մէջ 1839 թուի օգոստոսի 6-ին, պսակից գրեթէ մէկ ու կէս ամիս առաջ: Դա գրուած է մէկ ռուսերէանոց դրոսագաւոր թղթի վրայ՝ ձախ կողմը գերմաներէն, աջ կողմը հայերէն”:

Դ ա շ ն.

«Մեք ի ներքոյ ստորագրեալքս, հայազգի Խաչատուրն Աւետիքեան Ապովեան, վերատեսուչ նահանգական (դաւառական) արքունի վարժարանին Տփլիսայ. և գերմանացի Էմիլիա Լօզէ, նշանադրեալ գոլով ընդ միմեանս ըստ հաճութեանս երկոցունց յ8-ն սեպտեմբերի 1838 ամի, այժմ կամելով սուրբ պսակաւ միաւորիլ ընդ միմեանս, դենմք ի միջի մերում զայս դաշն. նախ զի ես Էմիլիայս չունիմ զորալիսի և իցէ անշարժ կալուածս ի հայրենիս իմ Ռէվէլ քաղաքի, որք կարասցեն յապայն պատճառ լինել ստիպելոյ զայրն իմ թողուլ զտեղի ծառայութեան իւրոյ և զալ ընդիս ի հայրենիս իմ: Նրկորդ՝ զի պսակն մեր եղիցի յեկեղեցւոյ Հայոց և ի ձեռն հայ քահանայի ըստ ծիսի արարողութեան իւր եկեղեցւոյ. Նրորդ՝ զի որպիսի ծնեալք յամուսնութենէ մերմէ՝ թէ արուք և թէ էգք մկրտես-

ցին ի նոյն եկեղեցւոյ Հայոց ըստ դաւանութեան Հայաստա-
նեայց եկեղեցւոյ և անցին յուսումն ճշմարիտ կրօնի նոցա, այն-
պէս զի և թէ մահ անգամ հանդիպեսցի առն իմոյ, զորդիս
մնացեալս ի նմանէ ոչինչ իւրիք իրաւամբք կամ համոզանօք կա-
րացից չըջնի ի հայրենի դաւանութիւն իմ. նոյնպէս և ես Խա-
չատուր Ապովեանս յոչինչ դէպս կարացից բռնադատել կամ
համոզել զկին իմ թողուլ իւր հայրենի դաւանութիւն. այլ հա-
մարձակ պաշտեսցէ զկրօն իւր որպէս մինչև ցայժմ: Վասն որոյ
մեք երկոքին ամուսինքս գրեալ զայս դաշն ի վերայ արքունի
գրուազաւոր ռուբլիանոց թղթոյ և ստորագրեալ մերումս իսկ
հաճութեամբ և իսկական ստորագրութեամբ ի ներկայութեան
ստորագրեալ անձանց մատուցաք, ուր հարկն է, ի 6 օգոստոս-
սի 1839 ամի, ի քաղաք Տփլիս. կառավարիչ նահանգական
ուսումնարանի Տփլիսայ Խաչատուր Ապովեան

Emilie Loose

Այս դաշնագրութեան վերահասու և վկայ եմք՝ տիտուլար-
նիյ սովետնիկ Աւստրել Արարատեան, Դարբիէլ Նրեպոխեանց-
S. D. Schopf (Միւս գերմանացի վկայի ազգը չէ կարդացում):
Արձագ. 123.

Դաշնագրութիւնը ստորագրելուց ճիշտ մի ամիս անցած,
Արովեանը գիմում է Վրաստանի առաջնորդ Կարապետ արքե-
պիսկոպոսին հետեւալ խնդրագրով.

„Նշանագրեալ գոլով ընդ գերմանուհի օրիորդին Լօզէ ա-
նուն, ի վաղիւն կամիմ մտանել ընդ նմա ի կապ օրինաւոր
սուրբ ամուսնութեան ըստ ծիսի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ,
ուստի մատուցանելով ընդ ամին զդաշն մեր և զվկայութիւն
կառավարութեան ճեմարանին Տփլիսայ, խոնարհաբար խնդ-
րեմ՝ յետ գրաւոր հարցումն առնելոյ ընդ գերմանացի քահա-
նային Ռօտ անուն ըստ պահանջելոյ օրինաց, հրամայել Տէր
Մովսէս աւագ քահանային Սայաթնեան՝ պսակել զմեզ ի Վան-
քի Մայր եկեղեցւոյ Հայոց: Վերատեսուչ՝ նահանգական վար-
ժարանին Տփլիսայ Խաչատուր Ապովեանց: 7 սեպտ. 1839“:

Նոյն օրը, սեպտեմբերի 7-ին, հոգևոր վարչութեան կող-
մից գրաւոր հարցումն է ուղարկում գերմանացոց պատուօր
Ռօտին և սա դարձեալ նոյն օրը պատասխանում է Կարապետ
արքեպիսկոպոսին «յաղաքս ամուսնութեան գաւառական վար-
ժարանի տեսուչ Արովեանի ընդ օրիորդին Էմիլիայի Լօզէն,
դատեր Ռէվելի բնակիչ հանգուցեալ Խրիստիան Ֆրիդրիխ Լօ-
զէնի, պատիւ ունիմ ծանուցանել, որ Էմիլիա Լօզէն օրիորդը
այժմ 20 տարեկան է, պատկանում է լուտերական դաւանու-
թեան, սոյն սեպտեմբերի 3-ին արժանացած է սուրբ հաղոր-
դութեան, երբէք ամուսնացած չէ եղած և ես իմ կողմից
ոչինչ օրինաւոր արգելք չեմ գտնում վերոյիշեալ անձանց ա-
մուսնանալուն և պսակուելուն հայոց եկեղեցում: Պատեօր
Խ. Ա. Ռօտ“:

Թուղթը ստացուելուց պաշտօնապէս մակագրուում է «յ8-ն սեպտեմբերի 1839, համար 237 հրամանագրուեցաւ Մովսէս աւագ երեցու Սայաթնեան կատարեալ զխորհուրդ պսակի վերտառելոցն»:

«Արովեանները պսակը կատարուեցաւ նոյն սեպտեմբերին Վարագայ խաչի կիւրակէ երեկոյեան: Խաչեղբայրն էր ուսուցիչ Գաբրիէլ Նրէցփոխեանցը, ռուս հայերէն յայտնի բառարան յօրինողը»:

Հարսանիքի մասին բոլորովին յայտնի չէր ժողովրդին. յանկարծ այդ երեկոյին հասարակութիւնը լսում է զինուորական երաժշտական խմբի ձայնը Վանքի մայր եկեղեցու դաւթում: Ամեն կողմից թափուում են հանդիսատես լինելու, որովհետեւ առաջին անգամն են պատահում, որ Թիֆլիզում մէկը զինուորական երաժշտական խմբով հարսանիք էր տնում: Մեծ հանդէս է կատարուում թէ եկեղեցում և թէ տանը. ներկայ են լինում ժամանակի բոլոր յայտնի մարդիկ իրանց ընտանիքներով: (Տեսնողները պատմել են պ. Վարդանին):

Գերմանուհի կին ունենալով, նա չմոռացաւ իւր իսկական կոչումը, պարտականութիւնը. այլ գործին աւելի խիստ կպաւ: Նրա եռանդը նկատուեց, ուստի 40 թ. Փետրուարի 26-ին նրան յանձնեցին և ֆրանսերէնի դասեր:

Սոյն թուականին Արովեանը ցանկացաւ աւելի բարձր կեդրոնում սեղ ունենալ, առիթն ինքն իրեն եկել էր, Վազանի համալսարանի հայոց լեզուի ամբիոնը բաց էր. ուստի 3 շաբաղրութիւն ներկայացրից (հայերէն, ռուսերէն և գերմաներէն— ա. ձեռնարկ սկզբնական դասաւանդութեան ըստ նորագոյն մանկավարժութեան մեթօդայի. բ. ռուսերէն տէօրէտիքական և պրակտիքական քերականութիւն հայերի համար ըստ ձեռնարկի Տապալի և գ. գերմաներէն): Խոստանում է նոյնպէս շաբաղրութիւններ ուղարկել, որոնք պատրաստ էին, սակայն չէին արտագրուած (օրինակ պրակտիքական քերականութիւն հայոց, համառօտութիւն ամենայն գիտութեանց):

Վերոյիշեալ աշխատութիւններն ուղարկում է լուսաւորութեան մինիստրին և միեւնոյն ժամանակ խնդրում է տպագրել տալ կայսերական հաշուով: Նախարարն անմիջապէս ուղարկում է գիտութեանց ակադեմիայի խորհրդին, որը և յանձնում է քննելու եքստրօրդիներ Բրոսէին:

Վննութիւնից երևում է, որ միայն քերականութիւնը կարող է պէտք գալ Անդրկովկասի ուսումնարաններում: Բայց տպագրութեան ծախքի համար աղբիւր չեն գտնում: Ակադեմիայի խորհուրդը առաջարկում է Արովեանին օգտուել Ակադեմիկ Բրոսէի ծանօթութիւններից:

Թէ լուսաւորութեան նախարարի դեպարտամենտը և թէ ակադեմիայի խորհուրդը ոչ մէկը շաբաղրութիւններէց բաւականացուցիչ չհամարեց, ուստի և Արովեանն ոչ միայն չստացաւ

համալսարանի ամբիոնն, այլ և չարժանացաւ տպագրուած տեսնել նոյն իսկ պէտք եկող քերականութիւնը:

Այս տեսակ խոչնդոտներն անկարող եղան թուլացնել նրա եռանդը. ուսումնարանական գործի հետ միասին նա շարունակեց իր սակաւ ազատ ժամերը նուիրել գրականութեան, որի արդիւնքը կարճ ժամանակում եղաւ հետեւեալ նոր աշխատութիւնները.

ա. Կարճ ձեռնարկ հայոց լեզուի ուսուցման համար:

բ. Փոքրիկ առակներ:

գ. Աղօթքներ ոտանաւորով:

դ. Քանի մի ուրիշ ոտանաւորներ ժողովրդական բարբառով երեխաներին զրադեցնելու համար:

ե. Ողբ Աղա Մահմադ խանի Թիֆլիզ քանդելու համար:

զ. ձառեր Թիֆլիզի հայոց գերեզմանատան մասին:

է. ձառ էջմիածնի մասին:

ը. Ձանազան բարոյական առակներ և երգեր:

Յանկանալով իւր այս վերջին աշխատութիւններն ընդունել տալ Կովկասի դպրոցներում, 41 թ. առաջարկեց Թիֆլիզի գիմնազիայի մանկավարժական խորհրդին, յայտնելով թէ կամենում է տպագրուած տեսնել արքունի հաշուով:

42 թ. ժողովը զանազան մարդկանց քննադատութիւնից յետոյ յայտնում է—որ Արովեանը չինել է իւր տանու աշակերտների համար, ընդ սմին նրանու ժողովրդական բարբառով լինելով խառն է դրացի ուրիշ լեզուների հետ, այդ պատճառով զուրկ է գրաբար լեզուի բոլոր արժանաւորութիւններից և կանոններից: Ընդհանրապէս զրուած են շատ ցամաք և անկապ. ժողովրդական երգերը և հանաքները անճոռնացնում են այդ շարադրութիւնը: Ողբը և ձառը բոլորովին անպէտք են ընթերցանութեան համար: Ամբողջ գրքի մէջ հեղինակը թոյլ է տուել իրեն գործածել ժողովրդական անտեղի բառեր ուրիշ լեզուներից առած: Այս ժողովն Արարատովի ասածներն ի նկատի առնելով եկաւ այն համոզման, որ այդ գիրքը պիտանի չէ Կովկասի հայոց ուսումնարանների համար, նախ այն պատճառով, որ լեզուն ժողովրդական է և տակաւին ոչ մի քերականական կանոնների չի ենթարկուած. գիրքը խալ դատողութեանց պտուղ է և վերջապէս շատ սխալներ կան որպէս լեզուի, նոյնպէս և ճաշակի ճշտութեան կողմից. իսկ Թիֆլիզի գիմնազիայի աւագ ուսուցիչ Արզանօվը կարծում է, եթէ Արովեանը չի դժուարանալ ուղղել գրքի մէջ նկատուած քանի մի պակասութիւնները, այն ժամանակ այդ գիրքը կարող է լինել ամենալաւ ձեռնարկը հայերէն գրել կարգաւ սովորեցնելու համար: Նրա գործածութիւնն օգտաւէտ կը լինի գաւառական դպրոցների Ա. և Բ. դասարանների համար: Հաղորդելով այդ մասին Ձեզ, պատիւ ունիմ յայտնել, որ Արովեանի այս գիրքը չինելը արտայայտում է նրա մէջ գովելի հետաքրքրութիւն, որ

իրրև փորձ արժանի է խրախուսման, թէև այսպիսի նորամուծութիւնները շատ անգամ չեն յաջողում մինչև անգամ ամենատաղանդաւոր յեղափոխողներին իրենց մայրենի լեզուին. այսուամենայնիւ եթէ այդ գիրքը բաց կը թողնուի ցենզուրայից, այն ժամանակ Արովեանը կարող է տպել այդ հետաքրքրուողների համար, բայց որովհետև աշխատանքը չինուած է ոչ պարզ հայերէնով այլ Երևանի, որ ունի օտարալզի բառեր, չունի որոշ ձևեր, քերականական կանոններ և զուրկ է գրական արժանաւորութիւններից—ուղղագրութիւնից, ուստի չի կարող ընդունուիլ իրրև ձևնարկ մեր ուսումնարաններում, ուր մենք պիտի պահպանենք լեզուի ուսումնասիրութիւնը նրա մաքրութեամբ, որոշ քերականական կանոններով, որ մշակած է գիտութիւնը և հաստատած է գրականութիւնը։ Այնպիսի մի լեզուի դասաւանդութիւնը, որպիսին է Հայոցը, պէտք է որ թէ գիտութեան և թէ երիտասարդութեան բարոյականութեան զարգացման համար այնպէս լինի, որ այդ երիտասարդութիւնը տեսնէ ամեն բանի մէջ ճշտութիւն կանոնների և ոչ թէ խառնըփոխութիւն կանոնների, որոնց գոյութիւնը իւր զրքի մէջ Արովեանը ինքն էլ չի հերքել։ Իսկ նորա ընտրած Երևանի բարբառը կարող է ներմուծուել դասարանները սովորելու համար երբ այդ բարբառը որոշ ձևեր կը ստանայ. սակայն այդպիսի գործը մի մարդու ոյժից բարձր է, միայն ժամանակը կարող է կատարել։ Գրականական շարադրութիւնը հիմնուած պիտի լինին ժողովրդի հոգու և զարգացման վերայ։

Կուսակալը ստանալով վերոյիշեալ գրութիւնը շարադրութիւնների հետ միասին գրում է, որ համաձայն է մանկավարժական ժողովի վճռի հետ, հրամայում է յայտնել Արովեանին սոյն վճիռը և վերադարձնել ձեռագիրները ¹⁾։

42 թ. կառավարիչ սենատն առանց ի նկատի առնելու վերոյիշեալ մերժումը, յարգեց նրան, գնահատեց Արովեանի բարձր արժանաւորութիւնն և տխուրեանքի ասվետնիկութեան աստիճան տուեց։

Այս թուականին Արովեանի սիրար լցում է մի անհուն վշտով։ Նա կորցնում է իւր անդին բարերար Բարբոտին։ Ո՛րքան ցաւ էր Արովեանի սրտի համար. մեծ տխրութիւն էր զգայուն մարդու համար կորցնել մի անձնաւորութիւն, որ այնչափ սիրով սիրել և փայփայել էր, որ հարազատ որդու նման նրան զգուել է... Զգացուած սրտով նա միշտ նորա աննման պատկերին էր նայում և իւր ներքին թախիծը, սրտամորմոք կսկիծներն արտայայտում։

Մանր գրեսցէ ինձ գթածն Ստեղծող
Զքեզ ճանաչել ինձ երկրորդ կենսատուող

¹⁾ «АКТЫ»-ից պ. Աղէքսանդր Նրիցեանը իմ խնդրիս համաձայն այս երեսը թարգմանաբար կարդաց ինձ համար։

Ոչ քե ծանեայ զնա ինձ հայր խնամակալ,
 Իմ հայր բազմեբախտ՝ յաւիտեան օրհնեալ:
 Ոչ քո շունչ մաքուր, իբրեւ արարչական
 Այն ինչ յանդնդոց հանէր կուրութեան
 Զիս ի տես, ի վմայլ սքանչելեաց նորա,
 Վառէր զիս ի սէր, սուրբ յերկիւղ առ նա...
 Անդ տապան Նոյի, անդ խաչ Քո անգոր
 Տօնեցին զիւրեանց դարուց անցք հզօր:

(Յիշատ. Ղօրդ.)

Ամեն կողմից տխրութիւն, ամեն կողմից վիշտ. հէնց այն
 ժամանակից, երբ նա ասպարէզ մասու ողետում Իւր ազգի
 ապագայով, երբ նա իւր աշակերտների սրտերում վառում էր
 աստուածային կայծը, հայրենասիրութեան հոգին: Նա սգում
 էր իր վեճակը, սգում էր իւր հայրենի երկրի կորուստն... ու
 կոպիտ դրութիւնը, ցաւում էր իւր նեղ շրջապատը, տգիտու-
 թեան խաւարը և միշտ իրեն գուրկ համարում հոգեկան վա-
 յելչութիւններից, ուրախ բոպէներից.

«Նւ ինձ վերջին խուզ մնաց այս անկիւն

Ուր սգամ գաւուրըց իմոց դառնութիւն»:

Նւ յիրաւի վաղուց էր նա խեղտուել իւր հերոսական ցա-
 ւերով և արգէն սկսել էր թափել իւր սրտում կուտակուած
 դարգերը իւր «խուզի» մէջ «Վէրք Հայաստանի» դառնալից
 էջերի միջոցով:

«Կապէս բաները մտածելով օրս ու ումբոս մաշվել էր:
 Շատ անգամ ուզում էի իմ գլուխս մահու տալ: Զէի իմանում թէ
 սրա չարէն ինչ կ'ըլի: Թող լսողը չհաւատայ, ամմա էս ցաւն էն.
 պէս էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գոժվածի պէս ընկնում
 էի սար ու ձոր, մանգալիս մտածում, էլ ետ լիքը սիրտս տուն գա-
 լիս: Հէնց էս էր պատճառը՝ որ մէկ օր էլ ամառվան դաստու-
 ըի ժամանակին՝ աշակերտներս՝ որ առաւօտը թողի, ճաշիցը եղ
 ընկայ էլի սարէսար, ճարս կտրվեց զնացի նեմեցի կոյտնիէն՝
 մէկ նեմեց բարեկամի մօտ, նրանք էլ ինձ վրայ ցաւելով՝ երեք
 օր չթողին, գամ քաղաքը: Բայց քաղաքումն իմ սիրելի աշա-
 կերտները, ու ծանօթ, բարեկամը՝ իմ սուրբ վաղուց էին ա-
 ռաւօտ, րիզուն գնում էի, լողանում ¹⁾: Էլ իմ, իմ ազիզ, իմ
 սիրելի աշակերտներն էին ընկել ետեիցս՝ որ բաբբի մէկ բան
 էլայ իմանան: Մէկ առաւօտ փանջարումը նստած՝ էլի մտքիս
 հետ էի ընկել, որ նրանք առաջովս անցկացան: Որ չտեսայ
 նրանց, հոգիս տեղընան էլաւ: Իմ ու նրանց էս օրվան իրար

¹⁾ Այս է պատճառն որ ամուսինը լողանալու զնալուց հն-
 տեւում է նրան, թէ մի գուցէ մտածող մարդ է դարդերից իրեն
 ձգէ ջուրը: Այս բացատրւում է նրանով, իրրե թէ գերմանու-
 հին կասկածում էր նրա վրայ....:

տեսնելը՝ ո՞վ կարայ պատմել, ո՞վ սիրտ ունի, ինքը կիմանայ: Բալբի թէ գերեզմանումը էս ձեր սէրը մաքիցս գնայ՝ այ իմ սիրելի, իմ ազիզ բարեկամը, թէ չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, շունչս բերանումս, ձեզ, ձեզ սուրբ պէտք է համարեմ ինձ համար, ձեր արեին մեռնիմ» (Վ. Հ.):

Միակ միութարութիւնը իւր սիրելի աշակերտներն էին, որոնց բացի վէպի մէջ յիշելուց՝ իւր ոտանաւորներում անգամ դրուատում էր:

Ծանր վշտերի փոխարէն նա ունէր իւր շուրջը մի խումբ սիրասուն բարեկամներ, որոնք պատրաստ էին իրենց անգին ուսուցչի համար ամեն ինչ չինայել: Արովեանն ուրախ էր դըրանց զեղեցիկ յառաջագիմութեամբ թէն երբեմն. երբեմն իւր դառնութիւնները յայտնում էր դէպի դրանց «հախ-վերմազ» ծնողները:

Գիշերները գրաւոր պարապմունքները՝ Վ. Հ. էջերը, ցերեկներն իւր սիրելի աշակերտները: Ահա այն գրադմունքներն, որոնցով անց էր կացնում իւր ժամանակը, և ամենայն բարեխղճութեամբ ծառայում իւր կոչման. սակայն նրա անուան— նրա պատուին խեթ աչքով սկսեցին մտիկ տալ. բարեկամական կտակերը տեղի տուին թշնամական յարաբերութիւնների, սիրոյն տեղի տուեց կոյր նախանձ «Աստի և նախանձ» չարակամութիւն իմոցս պաշտօնակցաց զրկեալ զիս բռնի յորդեգրաց իմոց պատճառ եղեն ինձ թողուլ զՏփլիս և հեռանալ» (Փորձ Ը. և Թ.):

Թողնել իւր սիրած ու փայփայած աշակերտներին, ընդ միշտ մնաւ բարեաւ ասել իւր քաղցրիկ զաւակներին—այս միտքը—ցնցում է Արովեանին, նա զգացւում է. Թողնել մի բաղաք, որտեղ երկար ժամանակ սերունդ է կրթել, հեռանալ մի դպրոցից, որտեղ տասնեակներով հոգեսուն աշակերտներ ունէր—այս մտքերը անհետեանք չեն մնում նրա սրտի մէջ—նա իւր հոգեբուզիս խօսքերով մէկին է գիմում. «Առ պատուական իմ բարեկամ և աշակերտ հոգեսուն շնորհազարդ պատանի Նգոր Ակիմեան ի 1844-ի 28 ապրիլի:

Հողէ իմ մարմին, թէ չէ քեզ նման,
Քո հոգի տայ նմա շունչ կենդանութեան,
Յանխիդճ օրհասէն զրկիմ արդ—ի քէն,
Շունչ և զօրութիւն վերանան յինէն:
Առանց քեզ իմ կեանք տարտարոս դժնդակ,
Ինձ բոլոր աշխարհ դժոխք չկենսափակ,
Որքան հեռանամ, այնքան զօրանայ
Բուռն քարշողական զօրութիւն նորա (Յիշատ. Ղօրդ.)

Թողնելով Թիֆլիզը զրկւում է շունչ և զօրութիւնից, «դըժնդակ տարտարոսի» մէջ է գլորւում: Սակայն չի բաւականանում այս խօսքերով, նա կրկին շարունակում է արտայայտել իւր սիրտն ու հոգին:

Փակեցան յաչացս լերինք Տփլիսոյ
 Փակեցաւ սիրտս ի քաղցր յուսոյ,
 Զքեզ տեսանել, գքե գեղգեղել,
 Ի քո գիրկս հանգչել, գքեւ զմայլել,
 Սայլ իմ առաջէր, սիրտ իմ հառաչէր,
 Երկվարք սլանան, ծունկք իմ թուլանան,
 Սէր քո զիմ հոգի, զմարմինս դառնաղի
 Յալիս թախծութեան ձգեն երկկուսի:
 Յարեան արտասուք ծովացեալ ցաւօք,
 Ի յամպս վայոց մթագնեալ մտօք—
 Գնամ և նայեմ, յետս ախ հայիմ,
 Ողբալով՝ ի ծունր եղեալ՝ պաղատիմ,
 Կաց բարեւ՝ հոգւոյս անգին սիրելեան
 Բեզ աջ բարձրելոյն լիցի պահապան
 Թէ ոչ այլ ևս ինձ տես քո մասն լիցի,
 Ինձ և գութն խորին ի դրախտ դարձցի,
 Թէ աջ քո զիմ աչս փակեսցէ վերջին,
 Թէ ձեռն քո ինձ զրուռն տայ հոգոյ յետին (Նոյնտեղ):

Եւ ինչո՞ւ այսպիսի հառաչ ու թառաչ, ինչո՞ւ մթագնուած մտքեր են պատում, քանի որ սէրն ու մտերմութիւնը իւր պաթոսին են հասել. երկու կողմերը ջերմ համակրութեան վերջին աստիճանին են հասել: «Նրա քաղցր վարմունքի և ջերմ ազդասիրութեան համար խօսում են թիֆլիզում ունեցած իւր մասնաւոր դպրոցի աշակերտները, մի (հայագէտ) վրացի գըն. դապետ Բագրատէ շատ քաղցր յիշողութիւններ է պահել Արովեանին աշակերտած ժամանակից. նրա ասութեամբ աշակերտներ չեն եղել իրենք, այլ սիրելի գաւալներ, լաւ օրերին ճաշերից յետոյ միշտ տանում է եղել դաշտ գրօսանքի. Բագրատէն չի մոռանում այն գրկախառնութիւնը, որ ունեցել են բոլոր աշակերտներն իրանց սիրելի ուսուցչի հետ՝ թիֆլիզից Երևան պաշտօնով հրաժեշտ տալու օրը, բոլոր աշակերտները մի քանի վերստ ուղի են գրել Արովեանին» (պ. Պ. Պոօշ. նամակից):

Զգուած նախանձոտ պաշտօնակիցներից, սակայն վրդովուած իւր սիրելի աշակերտներից բաժանուելով 1844 թ. ապրիլի 27-ին թողնում է թիֆլիզը՝ Կիսատ-թերատ թողնելով և իւր գիշերօթիկ վարժարանի գործը, որ բացած ունէր թիֆլիզում իւր մօտ առանձին» (Փորձ):

Ներսէս Տէր-Վարպետեանց:

(Վերջը հետևեալ գրքում):

Մ Ե Ր Տ Է Ր Ը

Աստուած մեր տէրին հաստատ պահի իր ժողովրդի համար, երկար կեանք ու փառաւոր օրեր տայ նրան: Նա որ կայ—ինքը Մովսէս մարգարէն ա. բոլր երկար, թիկունքը լայն, միտքը մինչև գոտին է հասնում, իսկ մազերը ծալ-ծալ իջնում են ու նստում ուսերի վրայ. լիքը լրկւելում է ¹⁾), գնալիս մի աջ, մի ձախ է թեքում, յետևից նայելիս այնպէս է թւում, թէ բոլոր ժամանակ «խաղաղութիւն ամենեցուն» ասելով օրհնում է չորս կողմի ժողովրդին: Երկար գաւազանը ձեռքին, սաղաւարտանման մորթէ փափախը գըլխին մեր տէրը երբ աչքիդ առաջն է դուրս գալիս, կարծում ես թէ ինքը Լուսաւորիչն ա Խորվիրապից դառնում. փափախդ վերցնում ես կռան տակիդ դնում, ձեռքերդ կրծքիդ խաչ անում, մօտենում առաջին թեքւում ու «օրհնեա, տէր» ասում. «Աստուած օրհնի, որդի ջան», պատասխանում է տէրը ու մի պահպանիչ կարգում գլխիդ: Մեր տէրը այն ուսումնական շրակաւոր քահանաների նման մինչև կէս օր քուն չի լինում. վաղ առաւօտեան, մինչև տաւարը հանդը գնալը, նա արդէն ոտի վրայ անգիր աղօթքներ է կարդում, կամ ինքն իրան շարականներ երգում: Փամկոյը հէնց որ բռնում է զանգակի թելը, տէրն արդէն սրան-նրան

¹⁾ Տառանւում է:

«Աստուած օրհնի ասելով» եկեղեցու շէմքին է մօտենում: Առաւօտեան ժամն ասելուց յետոյ տէրը եկեղեցուց դուրս է գալիս գիւղը շրջելու, մեզ, իր զաւակներին, ակը տալու: Մինի վրայ բարկանում է, որ հրեաներն բանի գնայ, միւսին մի.երկու զաւազանով խփում է, երբ դեռ մրափած է տեսնում, փոքրերին խրատում է, որ ծնողաց հնազանդ կենան, ինչ բանի նրանք ուղարկում են, անտրտունջ գնան, աշխատաւորին խրախուսում է ու օրհնելով ճանապարհ գցում գէպի դաշտը, — մի խօսքով տէրը ամբողջ գիւղը պտըտում է, համարեա ամեն տուն մտնում է ու մի բարի խորհուրդ տալի կամ մի քաղցր խօսք ասում: Շատ անգամ պատահում է, որ տէրը ոչ թէ մինչև կէսօր, այլ մինչև երեկոյ էլ իրանց տան երեսը չի տեսնում:

— Ատա իսկի տեսնում ա քնչ անի, իրանց տունը որն է, մեր տունը որը: Նա մեր տէրն ա, մեր տներն էլ, մեր ունեցած չունեցածն էլ նրանն ա: Դէ կարելի ա, որ մենք տէրին ամբողջ օրը սոված թողնենք. չէ, հայ քրիստոնեայի աղաթում այդ չը կայ. այն տունն ու նրա մէջի օջաղը նզովեալ է, ուր տէրը մի բան չը ճաշակի, օրհնութեան բաժակ չը խմի. մի տեղ մի բաժակ արաղ է, միւս տեղ մի քեաշի գինի, մի այլ տեղ մի կտոր պանիր-հաց է կամ պասուց մի որ և է չոր ու ցամաք կերակուր: Տէրն ամեն տեղ օրհնում է իր զաւակներին ու ինչ որ տալիս են, բաւական ա մնում, մինին հազար խնդրելով Աստծուց տան տիրոջ համար, ու դուրս գնում: Պատահում են օրեր, որ տէրը այս կամ այնտեղ ճոխ սուփրի է պատահում, մի բաժակ արաղով ու պանիր-հացով փոր չի կշտանալ. այդպիսի դէպքերում բոլորը ոտի են կանգնում ու տէրին ամենապատուաւոր տեղը նստացնում. երբ տէրը նստում է, այն ժամանակ սուփրի տէրը նա է, միւս բոլորը նրա

խոնարհ ծառաներն են: Մեր տէրը սովորութիւն չունի ուսումնականների նման մերժել ուրիշի աղ ու հացը. նրանց, երբ ասում ես պատահած ժամանակ. «վարժապետ, կամ՝ ա՛ տէր, եթէ տէրտէր է, համեցէք, համեցէք, ո՛ւր էք գնում». ասում են՝ «չէ, չէ, շնորհակալ ենք, մենք քելեխ չենք ուտում», կարծում են թէ հէնց ամեն սուփրի վրայ հոգեհաց ա փռած, որի հետ նրանք առհասարակ չունին: Ասենք Աստուած նրանց բարի տայ, որ ամեն ժամանակ սուփրի չեն մօտենում. ուսումնական մարդիկ են, պէտք ա լաւ պատիւ տաս, հաւ ա, ճիւ ա պիտի մորթես, եղբւր-մեղբւր պիտի ուտացնես. թէ չէ ուրիշ կոշտ ու կոպիտ բաներից մէկ էլ տեսար հիւանդացան, շօլն առանց վարժապետի մնաց, եկեղեցին առանց տէրտէրի: Էս ու էն կը հարցնեն, թէ այդ ինչ է պատահել, որ վարժապետն ու տէրտէրը հիւանդացել են. կասեն, որ այս ինչ ախմախի տանը լօբի ու շըլըփլաւ են ուտացրել, նրանից են հիւանդացել,—դէ արի այն ժամանակ էշը փրակիցը հանի: Այն ինչ մեր տէրի առաջին դիր, ինչ որ ուզում ես. մեր երկրում ծնուած, մեր երկրում մեծացած մարդ է. մոխոխ, լօբի, կոնչոլ, խաշու, բոխ, շուշան,—բոլորը նրա համար եղբ ու մեղրն է. «այս բանը ես չեմ ուտում, կամ այս բանը ես չեմ սիրում», նրանից երբէք չես լսիլ: Միայն մի բանի մեր տէրն աչքով աչք չունի նայելու—այդ էգի միսն է, որին նա իրան Աստուծուն նուիրելուց յետոյ մատով անգամ չի դիպչում. այդ պատճառով երբ մսեղէն կերակուր դնես տէրի առաջին, միշտ կը հարցնի՝ «էգ ա, թա՛ վերց»: ¹⁾ «Վերց ա, ա տէր, վերց, կարգիդ մատաղ, կեր ու փառաւորվիր», պատասխանում ես. տէրը ճաշակում է ու օրհնում քեզ:

¹⁾ Արու:

Մի անգամ, չեմ իմանում ում տանն էր, ժամահացի միջոցին, երբ խաշուն բերան, տէրը սովորաբար հարցրեց՝ «էգ ատ, թա վերց»։ Մուսունց Մնացական ապէրը, որը նստած էր տէրի դիմաց, իր սովորական զուարճախօսութեամբ պատասխանեց. «Հատ, էգ ատ, էգ ատ, կեր բալքի ¹⁾ քեզ սպանի»։ Տէրը, սովոր լինելով Մնացական ապօր հանաքներին, միայն բարձրաձայն ծիծաղեց. այն ինչ ուսումնական տէրտէրը ով ա իմանում այդպիսի հանաքի պատճառով ինչ զալմաղալ բարձրացնէր ու հացը գլխներէս հարամ անէր։

Ճշմարիտն ասած Մնացական ապէրը տէրի հետ այնքան էլ չունի։ Ինչ արած. նրան ներելի է, մեծ մարդ ա, պառակել ա ու խելքից ընկել։ Գուցէ կարծում ա, որ ինքն իբրեւ մահտեսի տէրից բարձրն ա. ինքը Երուսաղէմ ա գնացել, տէրը ոչ. ինքը չոք-չոք գետինը լի գելով Քրիստոսի գերեզմանին ա մօտեցել, տէրը ոչ. բա այն էլ իմանում ա Մնացական ապէրը, որ տէրը Հայրիկ կաթողիկոսի աջն առել ա, ինքը ոչ, տէրը սուրբազանների հետ մի սուփրի նստում է, ինքը ոչ. է՛, որն ասեմ. Մնացական ապէրը ամեն կերպ աշխատում է տէրի պատիւը գցել, բայց այդ նրան չի աջողվում։ Ասում ատ, մի անգամ, երբ գեռ տէրը գոմերում տաւար էր պահում, գալիս է տուն գոմերը հաց տանելու։ Մայրը տանը չի լինում. տէրը դէս է ընկնում, դէն է ընկնում, մի ուտելու բան չի գտնում, մտածում է ձուածեղ անել. մառանի կողքէքը կոտրում է, ներս մտնում, փափախը ձուաներով լցնում, որ մինչև մօր գալն իր բանը տեսնի։ Հակառակի պէս մայրը այդ բոպէին գալիս է ու տէրին մառանումը տեսնում։ Ոնց անի, ոնց չանի, որ մօր քօթակից ազատուի, տէրը փափախը ձուա-

¹⁾ Գուցէ։

ներով գլխին է դնում ու համարձակ մօր առաջը դուրս գալիս: Մայրը, տեսնելով նրան մառանում, սաստիկ բարկանում է ու երկու ձեռքով տերի գլխին պինդ բանփում. ձուաները կոտրատվում են ու տերի գլուխ-մլուխը ու թուշերը նախշում:

Մի ուրիշ անգամ, պատմում է Մնացական ապերը, հայրը գոմերից ուղարկում է տերին տուն իր մուշտակի ետևից: Տերը մուշտակը ուսին դրած գոմերը դառնալիս ճանապարհին սաստիկ լողնում է. առանց երկար ու բարակ մտածելու վերցնում է մուշտակը իր ուսերից ու իրանց ահագին Քօնթի շան մէջքին բարձում, այնպէս որ շունը կորչում է մուշտակի մէջ. այդ դեռ բաւական չի, հացի տոպրակն էլ պնդացնում է մուշտակից, լաւ կապկպելով նրան: Հենց որ տերն ու Քօնթին գոմերն են հասնում, այնտեղի շներն, իրանց բարեկամ Քօնթիին մուշտակի մէջ չը ճանաչելով ու նրան մի օտարօտի գազանի տեղ ընդունելով, կատաղաբար յարձակում են վրան ու սկսում է սարսափելի քօլօլ: Տերը ձեռքի մհակով սկսում է նի պրանել շներին, բայց ոչինչ չի կարողանում շինել. շները մուշտակը մաս մաս են պատառոտում ու տոպրակի հացը մաքրագարդում. խեղճ Քօնթին էլ հագիւ է նրանց ատամներից պրծնում:

Այս դեռ բաւական չէ, Մնացական ապօրը որ լըսես պատրաստ է օր ու գիշեր տերի կեանքից հազար ու մի խայտառակ բան պատմել: Քուրքի լուրը գոմերը հասաւ, ուր գտնւում էր այդ ժամանակ տեր հայրը: Տաւարածներից մինը, գալով գիւղը, յատուկ զնաց տերի մօտ ու ասաց. «*ա՛ տուն կրակ ընկած, հրետին փախի դադագիւն ընկի* ¹⁾ թէ չէ հայրդ գալու ա քեզ

¹⁾ Կորիւր:

սպանի»։ Տէրը հէնց այդպիսի մի բանի էր սպասում, որ թողնի տունն ու տեղ ու դադարգիւն ընկնի. իրա գնալու տեղը նա վաղուց գիտէր։ Հօր դալու լուրն առնելով, նա հետեւեալ օրը վաղ առաւօտեան վերկացաւ, մի հաց աղլուխում փաթաթեց, մէջքին կապեց և գրնաց։ Նա փախաւ, գնաց Ծաղկոց անապատը այնտեղ հռչակաւոր Յովհաննէս հայր սուրբի մօտ կարգալու ու դպրութիւն սովորելու, որ վերջը քահանայ դառնայ։ Ծնողները մի երկու շաբթից յետոյ իմացան ուր ար փախել տէրը, բայց ետեւից չը գնացին. աւելի լաւ համարեցին թողնել այնտեղ, քանի որ նա տանը աւելի վնաս էր տալիս, քան օգուտ։ Անապատումն էլ, Մնացական ապօր ասելով, նա շատ բան չը շինեց, գրաբարի հօտը վայ էն հալին առաւ, իսկ «այլը-բէնից» և առ հասարակ կարգալ գրելուց բոբիկ մնաց։ Նրա սովորած գրաբարն էլ Աստուած ինքը գրաբար համարի։ Խեղճ հայր սուրբը շատ աշխատեց, ամա տէրը էլի այն տուլարածը մնաց։ Մի անգամ սրբազանը Ծաղկոց հիւր է է գալիս։ Հայր սուրբը տէրին նրա մօտ սպասաւոր է նշանակում։ Մի քանի օրից յետոյ վանքից հեռանալիս ի միջի ալլոց ասում է հայր սուրբին. «Յովհաննէս հայր սուրբ, գիտեմ, որ փոքրաւորիդ քահանայութեան համար ես պատրաստում. նա բաւականին համեստ ու խոնարհ է, բայր դեռ շատ գռեհիկ է, աշխատիր նրա լեզուն փոքր ինչ կոտրել, գրոց լեզուի հետ ծանօթացրու»։ Սրբազանի գնալուց յետոյ հայր սուրբը սաստիկ յանգիմանում է տէրին ու խստիւ պատուիրում, որ նա իրա, հայր սուրբի հետ, միշտ գրաբար խօսայ։ «Ծառայ եմ կամքիդ, հայր սուրբ», պատասխանում է տէրը և սկսում է այնուհետև հայր սուրբի հետ գրաբար կոտրատել։ Բայց շուտով պատահում է մի դէպք, որը վերջ է դնում գրաբարի յաճախ գործածութեան։ Մի

օր վաղ առաւօտեան դեռ մութը պատած տէրն ըստ սովորականին գնում է մօտակայ անտառը շալակով փայտ բերելու: Վանքի պարսպից դեռ մի քանի քայլ չը հեռացած, մօտակայ ժայռի վրայ մի ինչ որ բան է նկատում, մօտենում է և ինչ է տեսնում—հայր սուրբի սիրելի աւանակի արիւնշաղաղ ոսկորներն այս ու այն կողմը ցրուած. «Տէր, մեղայ քեզ Աստուած. սա ինչ բան է, տէրամեռ գայլն այս ինչ է արել»,—բացականչում է տէրը ու հարա տալով դէպի վանքը վազում: Հայր սուրբը տէրի այլայլուած դէմքը տեսնելով, հարցնում է շտապով. «Հ՞ր, ինչ է պատահել, որդի ջան, ասա»: Տէրը այդ նեղ սհաթին էլի գրաբարով է խօսում: «Հայր սուրբ,—զլեռնային ծաղկակոխը ¹⁾ ի գիշերէ այսմիկ եկեալ ու ի վերայ ժայռի պատռեալ ու մաքրագարթեալ է գորովայնը մոխրաթաւալի ²⁾ մերոյ»: —Ա՛ որդի, ինչ, ինչ,—ասում է հայր սուրբը,—շիտակ ասա, չեմ հասկանում»: Տէրը ձեռաց աշխարհաբարի է փոխում ու պատասխանում. «դէ օնց շիտակ ասեմ, հայր սուրբ. գիշերիս գայլը եկել ա ու մեր իշի թափան-մափանը ³⁾ ցրիւ տուել»: Հայր սուրբը սաստիկ բարկանում է տէրի վրայ, որ նա երեկոյեան էջին ախոռատանը չի կապել, զայրացած անիծում է ու ասում. «շուն անիծած, եթէ այսուհետեւ էլ դու ինձ այդպիսի գրաբար խաբարներ պիտի բերես, հրետին իմ անապատից քո փասափուսէն քաշի ⁴⁾»: Տէրը ծնկաչոք թողութիւն է խնդրում: Բարեսիրտ հայր սուրբը ներում է: Եւ շատ դժուար էր նրա համար իր փոքրաւորին թերուս դուրս անել վանքից. տէրը յաւիտեան տգէտ կը մնար. էս ու էն կը հարցնէին, գուցէ և հէնց

1) Գայլը: 2) Էջի: 3) Փորը, ստամոքսը: 4) Գնա՛, կորիւ:

ինքը սրբազանը, այս քահանայացուն ում աշակերտն է.
 — Յովհաննէս հայր սուրբի: «Ե՛, ծերացել է Յովհան-
 նէս հայր սուրբը, կասէր սրբազանը. նրա փոքրաւոր-
 ներն առաջ շատ հմուտ ու բանիմաց էին, իսկ այժմս
 անտաշ ու թերուս են»: Վերջ իվերջոյ խեղճ հայր սուր-
 բը սև երես կը մնար. ձար չը կար, հայր սուրբը վրձ-
 ոեց դարձեալ տէրին թողնել իր մօտ ու շարունակել
 նրա կրթութիւնը: Շատ աշխատեց հայր սուրբը, ամա
 տէրը գրել-կարդալը մի շիտակ չը մարսեց: (Մի էդ
 Մնացական ապօրը հարցնող ըլի, թէ ինքը Յովհաննէս
 հայր սուրբը իւր ամբողջ կեանքումը գրել-կարդալը
 մարսել է, որ նրա աշակերտը մարսի): ձարը կտրած
 հայր սուրբը «այիբ-բէնարանը» թողեց ու սկսեց տէրին
 անգիր աղօթքներ, շարականներ, սաղմոս ու մինչև ան
 գամ աւետարան սովրեցնել: Այդպէս մի քանի տարի
 անցաւ մինչև որ տէրի միրուքն եկաւ կրծքի վրայ նրս-
 տեց: Այդ միջոցին տէր-Մինասը վախճանուեց: Գիւղիս
 իշխանները ժողովրդի կողմից մի խնդիրք ուղարկեցին
 սրբազանին, որ նա տէրին ձեռնադրի: Սրբազանը պա-
 տասխանեց, որ մի ուրիշ ուսումնական քահանայացու
 ունի, նրան է ուզում ձեռնադրել ու մեր գիւղն ու-
 ղարկել: Իշխաններն այս որ լսեցին բոլորն էլ գնացին
 քաղաք սրբազանի մօտ. նրա խաթրն առնելու համար
 մի քանի հաց մեղր, կարագ, մի մոթալ պանիր, մի
 վայրենի այծ ու բախրա ¹⁾ սպանած տարան իրանց
 հետ: Երբ իշխաններին ընդունում է սրբազանը, նրանց
 մէջից դուրս է գալիս Բալունց Սային ու ասում. «սուր-
 բազան հայր, թա մեր Առուշանին տէր ես շինում, շի-
 նի, թա ու չէ էլ ուրիշ ոչ մի երէց չենք թողնիլ, որ
 մեր շէնը մտնի. էլ ոչ պըտարագ կանենք, ոչ ժամ կը

¹⁾ Եղջերու:

գնանք»։ Ի՞նչ պիտի անէր խեղճ սրբազանը. հրամայում է, որ Զատիկից յետոյ Առուշանին իր մօտ ուղարկեն ձեռնադրելու։ Զատիկին անցաւ թէ չէ, Առուշանը ճանապարհ ընկաւ քաղաք։ Իշխանները խնդրեցին Յովհաննէս հայր սուրբին, որ նա էլ Առուշանի հետ գընայ քաղաք, այնտեղ աշխատի, որ քննութեան ժամանակ Առուշանը սեւերես չը մնայ։ Հայր սուրբը գնաց, բայց յետոյ շատ փոշմանեց։ Քննութեանը Առուշանը վաչ էն հալին մի քանի աղօթքներ է բերանացի կարդում ու մի քանի շարականներ երգում, բայց երբ բանը հասնում է աւետարանին, խեղճը բոլորովին գլուխը կորցնում է։ Քննութիւն անող քահանաներից մինը հակառակի պէս մի բոլորովին անծանօթ գլուխ է բաց անում աւետարանից ու առանց կարգալ տալու սկսում հարցնել. «ցոյց տուր, տիրացու, այս երեսում «այիբը» որն է, «բէնը» որն է և այլն։ Առուշանը համարձակ բոլոր տառերը ցոյց է տալիս, բայց երբ հերթը հասնում է «ն.ին», սաստիկ շփոթւում է, դէս ու դէն է ընկնում, զատ չի դառնում։ Հայր սուրբը, տեսնելով, որ բանը խարաբ ա լինում, իսկոյն մէջ է մտնում. «Որդի ջան, — ասում է նա, — բա չես յիշում «Նուն» ուր ա։ (Հայր սուրբը դեռ վանքում եղած ժամանակ Առուշանին ասած է լինում, որ «Նուն» հէնց ա թա աղբանոցում պըպզած շուն լինի)։ Քեզ հարցնում են, — շարունակում է հայր սուրբը, — «Նուն» ուր ա, «Նուն» ուր ա»։ — «Հայր սուրբ, էնա հրէ աղբանոցում պըպզած» պատասխանում է մեր Առուշանը, բոլորովին գլուխը կորցրած, մտաբերելով հայր սուրբի համեմատութիւնը։

Է՛, Մնացական ապօր պատմածի որ մէկն ասեմ։ Նա մեր տէրի աչքի տակիցն է կալել, բայց ոչինչ չի կարողանում շինել։ Էս ու էն պատի տակին նստած բամբասում է, ուրիշ ոչինչ։ Երկու երեսանի մարդ է.

տէրին առանց «օրհնեա տէրի» երբէք չի հանդիպում, միշտ բերնում պատրաստ ունի այդ խօսքերը, Երբ տէրին պատահում է նրանց տունը գնալ, Մնացական ապերը քիչ է մնում նրան պատուելու համար տան կթի կովը մորթի: Ի՞նչու. որովհետեւ տեսնում է, որ տէրը մեր երկրի, մեր հողի մարդ է, մեզ հետ եօլա գնալն իմանում է: Ասացէք, խնդրեմ, մի ուրիշ քահանայ այսպիսի դէպքն առանց զալմաղալի կը թողնի: Չունամանց Ասրի տանը կնունք է լինում: Երբ տէրը կնքաւորով, տիրացուով ու հիւրերով ներս է մտնում, տեսնում է տան մէջ տեղը կապերտի վրայ Չունամանց Բողար շունը փառաւոր նստած. տէրամեռն իսկի տեղից չի շարժւում. բոլորն էլ մնում են կանգնած: Այդ միջոցին ներս է մտնում Ասրին ու, տեսնելով բանն ինչումն է, դառնում է Բողարին հետեալ խօսքերով. «ա՛ շուն, վեր կաց, տէրը նստի. ա՛, սատկած, քեզ հետ չեմ, վեր կաց, տէրը նստի. հրէ, հրէ. հրէ, տէրամեռը կապերտի վրայ հէնց նստել ա, կասես թա՛ տէրն ինքն ա, ըսին ինքն ա կնքել»: Բողարը վեր է կենում, իր փասփուսէն քաշում: Տէրը հիւրերի հետ նրա տեղը ծալապատկում է, սկսում է ուտել, խմել ու Ասրի տուն ու տեղն օրհնել:

Մի ուրիշ անգամ տէրը Ադունց տունն է գնում տնօրհնէքի: Յայտնի է, որ Ադունք շատ կոշտ ու կոպիտ մարդիկ են, մանաւանդ նրանց Սահակը: Երբ տէրը ներս է մտնում, մահի տարած Սահակը իսկի տեղից չի շարժւում: Տէրը նրա ինչ պտուղ լինելը լաւ իմանալով, ամենեւին բան չի ասում: Երբ տունն օրհնում է, Սահակի մայրն ուզում է տէրին մի բանով պատուել, ուստի հրաւիրում է նստել. բայց արջ Սահակը ամբողջ կապերտը բռնած չի էլ մտածում տեղից շարժուել: Մայրը, այդ նկատելով, քաղցրութեամբ

դառնում է նրան և ասում. «՛՛՛ Սահակ, քե՛ մատաղ, վեր կաց, տէրը նստի»։ Սահակը մօր երեսին անգամ չի նայում։ «Սահակ ջան, վեր կաց, տէրը նստի», — կրկնում է մայրը. Սահակը դարձեալ մնում է անշարժ։ Երրորդ, չորրորդ անգամ կրկնում է մայրն իր խնդիրքը. վերջապէս Սահակը կանգնում է տեղից, քայլերը դէպի դուռս ուղղում ու իր սովորական կոպտութեամբ ասում «Հայ, իմ վեր կենալից ետը տէրը չի նստի իմ տեղը մի սև շուն նստի»։

Սահակը յայտնի արջ է. նա իրանից ոչ մեծ է ճանաչում, ոչ փոքր։ Տէրը նրանից չի նեղանում. նստում է Սահակի տեղն ու մեղրով ձուածեղ անուշ անում։

Ասենք առաջին անգամը չի Սահակը տէրի հետ այդպէս վարւում. տէրը լաւ սովոր է նրա կոպտութիւններին։ Մք անգամ Ադունց տանը կնունք է լինում. տէրը երեսային երբ եկեղեցուց բերում է, տունն օրհնելուց յետոյ ըստ սովորականին դառնում է երեսայի մօրը, Սահակի մեծ եղբօր կնոջն ու ասում. «ասա՛ բուրվառ», կինը կրկնում է՝ «բուրվառ», «իմը տուր, քոնն առ», — պատասխանում է տէրը, այսինքն՝ կնքադրամը տուր, երեսայիդ առ։ Սահակն այդ միջոցին մօտենում է տէրին ու ասում. «՛՛՛ տէր, դէ դու էլ ասա՛ քահանայ»։ Տէրը կրկնում է՝ «քահանայ» — «Հոգիդ առնի մի սև սատանայ», — պատասխանում է Սահակը։ Տէրը փոխանակ բարկանալու, բարձրաձայն ծիծաղում է, հիւրերը հետեւում են նրա օրինակին ու կնունքն ուրախ, զուարթ անց է կենում։

Մեր տէրը մեծի հետ մեծ է, փոքրի հետ փոքր. դատարկ բաներից նա չի նեղանում երբեք. շատ որ բարկացնես, հօրդ կանիծի, մօրդ կանիծի, թէ խմած լինի, մի քանի թունդ խօսք կասի։ Ամա բաւական ա, որ փափախդ վերցնես, մօտենաս աջն առնես, որ ամեն

բան մոռանայ ու «Աստուած թողութիւն շնորհի, որդի ջան» ասի ու գլխիդ մի պահպանիչ կարգայ: Տէրը իր ժողովրդի հետ ամեն բանում եօլա գնալն իմանում ա. եկեղեցում զանձանակ հաւաքելիս թաբախի մէջ փողի տեղ պատահում է մի զոյգ մեխ, կամ մի իշի նալն ես գցում. տէրը չի նեղանում, օրհնութեամբ ընդունում է: Նա էլ մարդ ա, նա էլ տուն ու պուճախի, հանդ ու հայվանի ¹⁾ տէր ա, նալն ու մեխը նրան էլ են պէտք գալիս: Զրօրհնէքին ու Զատիկին տէրը գալիս է տունդ օրհնելու. քեասիբ ²⁾ մարդ ես, պատահում է որ գրպանումդ մի կոպէկ անգամ սև փող չը կայ, ասում ես. «ա՛ տէր, կարգիդ մատաղ, մի քանի շահի սդ փող կար ձեռքիս, այն էլ գրագիր Մինասն առաւ անցեալ տարուայ իր գրած մի խնդրքի համար: Այս իմ տունն, այդ դու. տանով ու տեղով լոխ քոնն ենք, ինչ քէֆդ տալիս է, վեր առ հետդ տար»: Տէրը դէս է նայում. դէն է նայում. կամ մի ճուտ է վերցնում, կամ մի պուլիկ իւղ ու Աստուծոյ օրհնանքը գլխիդ թափելով տնիցդ դուրս գնում:

Ամեն ցաւի, ամեն պատուհասի մեր տէրը միշտ վերահասու է լինում: Պատահում է կովդ կորչում, սար ու ձոր չափում ես, բան չես գտնում. գընում ես տէրի մօտ երկու ձեռքով աջը բռնում, համբուրում ու առաջին խոնարհում: «Ա՛ տէր, — ասում ես, — իմ տունն ու տեղը, քուլփաթս ու օղլուշադս քեզ ղուրբան, կովս կորել ա, Կիլ-կապ արա, հէնց որ գտայ, մի գառը մատաղ կանեմ, հէրին ³⁾, մորթին, գլուխն ու ոտքերը քեզ կուղարկեմ»: Տէրը ձեռաց թուղթ ու զալամը ձեռք է առնում ու Աւետարանի վրայ կիլ-կապ անում: Աստուծուն փառք ես տալիս ուզնում

¹⁾ Անասունի: ²⁾ Աղքատ: ³⁾ Աջ կողմի թիակը:

Հանգիստ քնում. գիտես, որ տէրի կիւ-կապից ետը գայ-
լի ռեխը ¹⁾ բաց չի լինիլ. անիրաւը սովից պատառ-պա-
տառ կը լինի, ամա կովիդ մի մազին անգամ չի կարող
դիպչել:

Երբէք չեմ կարող մոռանալ տէրի կատարած հե-
տեւալ հրաշքը: Մի անգամ մեր Ջէյրան կովը իր հոր-
թի հետ կորել էր: Տէրը կիւ-կապ արաւ: Մի ամբողջ
շաբաթ մենք էլ տեղ չը թողինք, ման եկանք. զատ
չի երեաց. վերջը գտանք Ջէյրանին Աւազանայ աղբրի
ձորում իր հորթի հետ հանգիստ արածելիս, իսկ նրա
մօտ երկու գալլերի անշնչացած դիակներ ընկած: Դէ-
եթէ մեր տէրի կիւ-կապը չը լինէր, այդպիսի հրաշք
կը պատահէր: Մնացական ապէրն ասում ա, որ այդ
Ջէյրան կովի պողերի հունարն էր, ալ ոչ թէ տէրի
կիւ-կապի. բայց յայտնի է արդէն, որ նա խելքից ըն-
կած ծեր մարդ է. նրա խօսքերին ով է ուշադրութիւն
դարձնում:

Մորեխի ու մկան տարի է պատահում: Տէրն ար-
դեօք մի ըոպէ հանգիստ ունի. ո՛չ, Խաչն ու Աւետա-
րանը ձեռքին, մէր ու մանուկ ետեից գցած դաշտ է
դուրս գալիս, էս խաչի էն խաչի մօտ թափօր անում,
Աստուծոց զթութիւն և ողորմութիւն խնդրելով մեզ
համար: Երբ տէրը հեկեկալով երգում է՝ «Օրհնեսցի և
նախախնամեալ պահեսցի այս նշանաւս, սուրբ խաչիւս
և սուրբ աւետարանաւս արեւելեան կողմն աշխարհի»,
կանանց աչքերից արտասուքը հեղեղի պէս թափվում է,
սուգ ու շիւանի ձայնը մինչև երկինք է հասնում և
Աստուած մեր աղաչանքը լսում է: Թափօրը վերջանում
է: Տէրը դառնում է ժողովրդին և ասում. «սիրելի ժո-
ղովուրդ. մուկն ու մորեխը Աստուծոյ ուղարկած պա-

1) Բերանը:

տիժ է: Ի՞նչու համար.—մեր մեղքերի: Տեսնում էք, գնալով նրանք բազմանում են. նրանց ոչնչացնել մենք չենք կարող: Աստուծուց ուղարկած պատժին չը պիտի ընդիմադրես, այլ պէտք է նրա անունն օրհնելով կրես պատիժն ու քաւես քո մեղքերը: Եթէ ընդիմադրես, երկնքից հուր ու կրակ կը թափուի աշխարհիս վրայ ու ամեն ինչ կը ոչնչացնի, ինչպէս այդ պատահեց Սոդոմ Գոմորի հետ: Արդար Յովբը երբ զրկվեց աշխարհքիս բոլոր բարիքներից, չը կորցրեց իր հաւատն առ Աստուած: Այդ բաւական չէր. նա սկսեց մարմնով փտել, գարշահոտութիւն տարածելով իր չորս կողմը, բայց նրա արդար հոգին չը կորցրեց իր մաքրութիւնը ապականուած մարմնի մէջ: Նա շարունակում էր փառաբանել Տիրոջ անունը և Տէրը նրան կրկին առողջութիւն ներշնչեց որից յետոյ առաքինի Յովբը կրկին ձեռք բերելով իր բոլոր կորցրածը, կրկին տէր դարձաւ կնոջ, զաւակների թողներին, ծուռների, հոտերի և նախիրների: Ուրեմն սիրելիք, դուք էլ հետեցէք այդ արդար նահապետի օրինակին, միք տրտնջալ, մի ընդիմադրէք Աստուծու պատժին, այլ հեղութեամբ տարէք այս բոլոր պատուհասները. աղօթեցէք Աստուծուն, փառաբանեցէք նրան Որն է տէր երկնքի և երկրի, ծովի և աւազի, հանդ որ հանդաստանի,—մի խօսքով, բոլոր շնչաւոր և անշունչ արարածների: Նայեցէք վերև, այնտեղ երկնքում դրած է ոսկէ թախտը, որի վրայ բազմած են Հայր, Որդի և Հոգին Սուրբ, իսկ մեր Տէր Լուսաւորիչը նրանց մօտ կանգնած բարեխօսում է մեզ համար: Արտասուեցէք, աղօթեցէք, խաչի և Աւետարանի առաջ ծուներ չոքեցէք ու չոք-չոք մօտեցէք նրանց: Աստուած կը լսի մեր լաց ու կոծն ու կրակ կը թափի ոչ թէ մեր գլխին, այլ նրանց, որոնք այսօր լափում են մեր ոսկեփայլ արտերն ու կանաչազարդ դաշտերը»:

Տէրը վերջացնում է իր քարոզը: Ժողովուրդը մօտենում է խաչն ու աւետարանը համբուրելու: Շատերն առնում են տէրի աչն ու աջահամբոյր տալի: Տէրն օրհնութեամբ առնում է, ինչ որ տալիս են. նրա համար շատ ու քիչ չը կայ, նրա համար հարուստ ու աղքատ չը կայ, — բոլորը հաւասար են, բոլորը նրա ժողովուրդն ու հարազատ զաւակներն են: «Աստուած չէն պահի իմ ժողովուրդը, — լուծախ կրկնում է նա, — հարուստն իր գառը չի խնայում ինձ համար, իսկ աղքատն իր ճուղը: Տէրի համար ամեն տանը բաց սուփրայ կայ, ամեն տան մի բաժակ գինի կամ արաղ է գտնվում նրանց հին ու նոր ննջեցելանց ողորմաթասը խմելու համար, կամ նրանց տունն ու պուճախն օրհնելու: Ե՛, ի՞նչ ասեմ էլ. Աստուած ժողովրդդին պահի տէրի համար, իսկ տէրին ժողովրդի»:

Կան մարդիկ, որոնք բամբասում են, թէ տէրը չի վարում, չի հնձում, արտ ու առօտատեղի չունի, այդ պատճառով էլ ուրիշներին յորդորում է, որ մորեխին ու մկան չընդիմադրեն, որ Աստուած աւելի խիստ չը պատժի: Ե՛, ինչ ասեմ այդպէս ասողներին: Նրանք որ կան կոյր մարդիկ են, եկեղեցու շէմքը չեն ճանաչում, այստեղ-այնտեղ ալիւ-բէնի հօտ են առել, էլ իրանցից մեծ չեն ճանաչում. տարին մի անգամ ամառ ժամանակ սպիտակ շլապկաներ գլխներին դրած թալակից փախած աղուէսների նման երևում են մեր մէջ, էլի կրկին անհետանում, եօթը սարի. եօթը ձորի քամակ կարդալու գնում ու քանի շատ են կարդում, այնքան աւելի են սարսաղվում, էլ ոչ պաս են ճանաչում, ոչ ուտիս: Վարդապետի կամ քահանայի պատահած դէպքում ոչ «Աստուած օգնական» է լսվում նրանցից, ոչ «օրհնեա տէր». շատ-շատ ձեռքը մի ալին-օյին դէպի շլապկէն կը տանեն ու «բարի: ձեզ, տէր հայր» կասեն, հէնց գի-

տենաս թէ «տէր-հայրը» նրանց պէս օձ պարածող լինի: Մինն ասի. «ատա՛, շըլըպկա՛վեր պարուն, մէջքդ կը կոտրի, որ էդ գահրումար շըլապկէդ վերցնես կռան տակիդ դնես, մօտենաս տէրի աջն առնես, մի ըռեխ «օրհնեա տէր» ասես ու մի պահպանիչ խնդրես: Ասում են թէ տէրը վար ու ցանքս չունի: Խի, կարծում էք, թէ տէրը ձեզ պէս ձէթի ճրագ է, որ թեթեւ քամուց հանգչի: Մի նեղութիւն քաշեցէք, գնացէք դաշտը, տեսէք տէրն ինչպէս գութանի մածը բռնած «հօ քե մատաղ, հօ» անելով ակոսն ակոսի վրայ է դնում, կամ շորերը շալվարը հաւաքած մանգաղը ձեռին սարի նման կանգնած արտը մի քանի սհաթում նստացնում է տեղը, կամ գերանդին երկու ձեռքով բռնած կանաչ դաշտին է ածիւում: Տէրի գերանդիի առաջ աբրեշումանման խոտերը հէրանց գնացող հարսների նման դէս ու դէն են տատանվում, — այդ բոլորը մի տեսէք, յետոյ մեր տէրի մասին խօսեցէք է: Մի պիտի տեսնէիք, ինչպէս մեր տէրը ձեռքերը դէպի երկինք բարձրացրած փառաբանում էր Աստուծուն, երբ նրա Խաչի հողի արտը մորեխը մի քանի օրում անհետացրեց: Ես տէրի հնձողն էի. Լուսաւորչի պասն էր, գնացել էինք միասին հընձելու, վաղ առաւօտեան գնացինք և ի՛նչ տեսանք. մորեխն եկել էր, արտի սահմանը ծածկել ու քիչ-քիչ առաջ էր շարժվում: Տէրն այդ որ տեսաւ, փափախը վերցրեց, երեսին խաչակնքեց ու դարձաւ մորեխին հետեւալ խօսքերով. « այ, դուք բարով էք եկել, հազար բարի էք եկել. էդ որտեղ էիք ձեր սուփրայսեղանը այստեղ պատրաստ, դուք ո՛ւր էիք մինչև այժմ անշուր ու անպտուղ անապատներումը թափառում. արտ ու դաշտը ձեզ փէշքէշ, կերէք լիացէք, մենք վարել, ցանել, բուսցրել ենք ձեզ համար: Աստուծոյ տունը շէն կենայ. նա մեզ մինին հազար կը տայ: « Գնանք, որդի

ջան, գնաք, դարձաւ ինձ տէրը, թող Աստուծոյ կամքը կատարվի: Ես էլ մարդ եմ, ես էլ պիտի իմ պատիժը կրեմ: Մեծ է Աստուծոյ գթութիւնը. նա մեզ սոված չի թողնիլ. երբ հաց չի լինիլ, խոտ կարածենք. երբ ամեն բան ոչնչանայ, էլի մենք սովամահ չենք լինիլ. Աստուած իր երկնային մանանէն մեզանից անպակաս կը պահի:

Երաշտ է պատահում: Տէրը դարձեալ հանգստութիւն չունի. սար ու ձոր չի մնում, ամեն տեղ թափօր է անում, այս ու այն սրբավայրում, վանքում ու անապատում մատաղ է անել տալիս: «Ձեր մատաղը միշտ ընդունելի կը լինի Աստծուն, — ասում է տէրը, — եթէ անկեղծ սրտով զոհ բերէք Նրան: Ամեն մարդ իր կարողութեան համեմատ պիտի մի բան զոհի ու սրբերի բարեխօսութիւնը խնդրի: Եթէ եզն ունես, եզդ զոհիր, եթէ արջառ — արջառդ, եթէ ոչխար — ոչխարդ, եթէ ուլ — ուլդ, իսկ եթէ շատ խեղճ ու քեասիբ մարդ ես, այն ժամանակ գոնէ մի աքաղաղ զոհիր, իմացած լինելով, որ քո միակ աքաղաղն էլ այնքան ընդունելի է Աստծուն, որքան դրացի հարուստի եզը կամ արջառը»: Չար մարդիկ, Աստուած նրանց թայփէն կտրցնի աշխարհիս երեսից, — այդպիսի դէպքերում էլի բամբասում են. «Ձեր տէրը ստիպում է ձեզ մատաղներ անել, լաւ իմանալով, որ երաշտի վերջանալը կամ շարունակուիլը մատաղից չի կախուած: Այդ մատաղներից նա մեծ շահ ունի, նախ քան մատաղացուին մորթելը նրան պէտք է օրհնած աղ տալ, իսկ այդ աղն ո՞վ է օրհնում. — տէրտէրը: Զրի՞. — ո՛չ, մի կամ երկու շահի սև փող է ստանում: Այդ դեռ բաւական չէ. մատաղի հէրին, ոտները, գլուխըն ու մորթին ո՞ւմ է պատկանում. — տէրտէրին: Ժամկոչին էլ հօ Աստուած հեռու տանի. հարկ հաւաքողի պէս իւրաքանչիւր մատաղատիրոջ գլխին հարիւրտա չա-

քուչ է զարկում ու ամեն տեղ կրկնում. «Լաւ, շատ
լաւ, շատ օրհնուիս, տանով-տեղով շէն կենաս, երեք
հարիւր վաթսուն հայրապետների օրհնութիւնը քո ու
քո օջաղից անպակաս լինի. էդ բոլոր տուածդ տէրին,
բա ինձ, ես էլ եկեղեցու սպասաւոր եմ. ինձ որ զրկես,
Աստուած էլ քեզ կը զրկի իր բարիքներից»։ ձար չի կայ.
մատաղատէրը հէրի միւսն էլ ժամկոչին է տալիս նրա
անէծքներից ազատուելու համար։ Մի նեղութիւն քա-
շեցէք, պարոններ, — ասես այդ բամբասողներին, — գնա-
ցէք սպիտակամիրուք ծերերի մօտ այդպէս խօսեցէք,
միայն ոչ խելքից ընկած Մնացական ապօր մօտ, նա էլ
ձեզ պէս փարմասոն ա։ Այ ինչ կասեն նրանք ձեզ.
«Մատաղը սկսած հայր Աբրահամից ու Նոյ նահապե-
տից Աստուծոյ սեղանի զարդն ա, որը բաց է բոլոր
մահկանացուների առաջ, թէ հարուստի, թէ աղքատի,
թէ մեծի, թէ փոքրի, թէ արանց և թէ կանանց։ Մա-
տաղ անելով, մենք դնում ենք մեր զոհը Տիրոջ սե-
ղանի վրայ, որին ամեն մարդ կարող է մօտենալ, իսկ
առաւել ևս քահանան, Տիրոջ ծառան։ Ծերունիները
ուրիշ շատ իմաստուն բաներ կասեն դեռ, բայց իզուր.
այդ պարոնները նրանց հասկանալ չեն կարող։ Մեր
պապերից ու տատերից մնացած սովորութիւն է մա-
տաղի աղն օրհնել տալը, հէրիները, մորթին, ոտներն
ու գլուխը տէրտէրին ու ժամկոչին զրկելը, հակառակ
դէպքում մատաղն անընդունելի կը լինի։ Ինչ արած,
որ մենք խաւար մարդիկ ենք այլ-բէնի համ չենք
առել, քերականութիւն ու նրա նման հաստ-հաստ գըր
քեր չենք կարդացել։ Ինչ ճանապարհով մեր պապերն
են գնացել, այն ճանապարհով էլ մենք ենք գը-
նում։ Մեր կապը մեր տէրի ձեռքին է. նա լաւ է ի-
մանում ուր է տանում մեզ. մենք էլ չենք հարցնում,
թա՛ն տէր ո՛ւր ես տանում, այլ գլուխներս քաշ ա-

րած խաչուորի իշի պէս յետևից գնում ենք: Նա մեր հովիւն ա. ոչխարի հօտը հարցնում ա արդեօք թէ հօ-
վիւը նրան ուր ա քշում. մենք էլ նրա հօտն ենք,
գնում ենք առաջ առանց հարցնելու, լաւ իմանալով,
որ մեր տէրը թոյլ չի տալ գայլերին մեր մի մագին
անգամ գիպել:

Երաշտի ժամանակ, երբ երկնքից կրակ է թափ-
ւում. տէրը միմիայն մատաղներով չի զբաղւում: Նա
գիւղի պառաւ կանանց ետևից գցած գնում է գետի
յատակն արօրով վարելու, որը նոյնպէս շարժում է Աս-
տուծոյ զթուլթիւնը: Մի պիտի տեսնէք, ինչպէս տէրը
պառաւների հետ ընկած մինչև գօտին ջրի մէջ թա-
ղուած արօրը դէս ու դէն է ձգում, շարականը շարա-
կանի ետևից երգելով, խրախուսելով զառամեալ տա-
տերին, որոնք նոյնպէս կիսով չափ ջրի մէջ ընկղմուած
արտասուք թափելով հետևում են տէրին, հաւատացած
լինելով, որ նրա աղօթքները կը հասնեն Տիրոջ ական-
ջին, ու փրկարար ածըրենները լիութիւն կը տան այ-
րուող, պլպլացող աշխարհին: Երբ «գետի վարելն» էլ
չի օգնում, կարծում էք, թէ տէրը յուսահատ տեղը
նստում է՝ ոչ: Նրա չարչարանքներն այն ժամանակ
կրկնապատկուում են. նա այն ժամանակ ոչ հանգիստ
ուտիլ ունի, ոչ խմիլ, ոչ քուն, ոչ հանգստութիւն, ոչ
տուն, ոչ տեղ: Քրիստոսի առաքեալի նման ոտաբոբիկ
ու գլխաբաց երկար ցուպը ձեռքին նա ճանապարհ է
ընկնում դէպի հեռաւոր Արթոն սարը:

Դիտէք արդեօք որտեղ է գտնուում այդ սուրբ
լեռը. հեռու, շատ հեռու, Աստուծու պատի տակին.
Ամպերն են միայն նրա գագաթին հասնում: Արեգակը,
լուսինն ու աստղերն են միայն տեսնում, թէ ինչ հրաշք-
ներ են կատարւում նրա բարձրութեան վրայ: Մեղա-
ւոր մահկանացուն երբէք ոտք չի դրել նրա գագաթի

վրայ. արդարներին է միայն նա մատչելի: Նրա ձիւնա-
գարդ զագաթի վրայ հանգչում են Արթոն ճգնաւորի
սուրբ նշխարները: Երաշտ տարիները ձիւնը քիչ-քիչ
հալւում է. հարկւրաւոր վտակներ ցած են հոսում դէ-
պի լեռան խորքերը, իրանց հետ կեանք և կենդանու-
թիւն տարածելով այրուող դաշտերի համար: Սեր տէրն
ասում է, որ առաջին վտակը գոյացաւ Արթոն ճգնա-
ւորի արտասուքներից: Տէրը ոտաբոբիկ ու գլխաբաց
գիշեր ցերեկ գնում է դէպի Արթոն: Գազաններն ան-
գամ խոնարհւում են նրա առաջ: Տէրի շարականների
քաղցրահնչիւն մեղեդին զսպում է նրանց: Թուրք և
քիւրդ խաշնարածներն ու աւազակները չեն համարձակ-
ւում տէրի մի մագին անգամ դիպչել, որովհետեւ նրանք
լաւ իմանում են, թէ ուր է գնում տէրը, նրանք էլ
այրւում են երկնքից թափւող կրակի մէջ ու զգում են
որ իրանց փրկութիւնը սուրբ Արթոնի գագաթից է գա-
լու, երբ տէրը ծունկ կը չոքի այնտեղ ու կը վերցնի
նուիրական քարը: Երկար տառապանքներից ու անքուն
գիշերներից յետոյ տէրը վերջապէս հասնում է Արթո-
նի ստորոտին: Ծունկ է չոքում տէրը, գլուխը գետնին
խոնարհեցնում ու աղի աղի արտասուք թափում: Ի՞նչ
է խնդրում նա, ի՞նչ է աղաչում, պաղատում, — այդ ի-
րան է յայտնի: Աստուած լսում է նրա աղօթքը, ոյժ
և արիութիւն է տալիս նրան, և նա, մոռանալով կրած
տանջանքները, ոտի է կանգնում ու սկսում մեղմ, բայց
հաստատ քայլերով բարձրանալ լեռան գագաթը: Ի՞նչ,
ի՞նչ տանջանքներ չի կրում նա, ինչ վտանգների չի
ենթարկւում. անդունդների ծալքերով է անցնում, ան-
դունդների խորքեր է իջնում, սրածայր քարերից ու
մացառներից բռնելով, քայլ առ քայլ առաջ է գնում,
չորերի փալանները թողնելով մացառների վրայ, ձեռքե-
րի ու հոտների արիւնով ներկելով ատամնաւոր ժայռերը:

Տէրը ցաւ չի զգում. նրա հոգին ու միտքը ուրիշ տեղ
են: Վերջապէս տէրը հասնում է գագաթին. այդ ըո-
պէին նա չի զգում, թէ ինչ է կատարւում իր հետ.
մոռանում է կրած ցաւերն ու նեղութիւնները. նա ի-
րան զգում է մի տեղ, որ աշխարհքից բարձր, շատ
բարձր է, բոլորովին երկնքի, լուսնի ու աստղերի տակն
է, մի տեղ, ուր միայն արդարներն են ժողովւում, ուր
մեղաւորն իսկոյն կայծակահար կը լինի, եթէ համար-
ձակուի ոտք դնել այնտեղ. Տէրի աչքերի առաջ այնտե-
ղից բացւում է Մասիսը Նոյի տապանով, Խոր վիրապն
ու Ս. Էջմիածինը: Երբ տէրը մօտենում է Ս. Արթուրի
գերեզմանին, բոլոր մարմնով ցնցւում ու տարածւում
է նրա վրայ. երկար, շատ երկար աղօթում է տէրը,
արտասուքը հեղեղի նման թափւում է նրա աչքերից:
«Ես քո սուրբ զօրութեանը մատաղ, ով մեծ ճգնաւոր,
ասում է տէրը հեկեկալով,—երկնքից կրակ է թափ-
ւում ու այրում աշխարհքս. էլ արտերում հասկ չկայ,
դաշտերում խոտ ու ծաղիկ, ծառերի վրայ կանաչ տե-
րև: Առուններն ու գետերը ցամաքել են, աղբիւրների
ակներում օձերն են բուն դրել: Մարդ ու անասուն կո-
տորւում են, նրանց արտասուքից գետեր կարող են գոյա-
նալ, բայց այդ գետերը դառնութիւն միայն կը տարա-
ծեն ամեն կողմ, այլ ոչ թէ կեանք ու կենդանութիւն:
Ով սուրբ նահատակ, բարեխօսիր Տիրոջ առաջ մեղ-
մեղաւորներիս, համար. մեծ է նրա գթութիւնը. նա
իւր ստեղծած աշխարհը մի բուռը մեղաւորներին պատ-
ժելու համար չի ոչնչացնիլ:» Վերջացնելով իր աղօթքն
ու աղաչանքը, տէրը դողդոջուն ձեռքով Ս. Արթուրի
գերեզմանի վրայից մի փոքրիկ ձիւնաթաթախ ձիւնի
նման սպիտակ քար է վերցնում, խորին ջերմեռանդու-
թեամբ համբուրում նրան ու, փաթաթելով աբրշումի
թաշկինակի մէջ, դնում է ծոցը: Վերջին անգամ համ-

բուրում է տէրը Արթոնի ս. գերեզմանը ու ծանր քայլերը դէպի ցած ուղղում: Տէրն ուրախ և զուարթ է. նա շարժւում է շատ ծանր, այնքան ծանր, կարծես իր ձեռքերում բռնած լինի օկիհը ս. մասունքներով: Տէրը ցաւ ու տանջանք այլ ևս չի կրում. մացառներն ու թուփերը նրա առաջ խոնարհւում են ու սրածալք քարերն իրանց տակ թաղում, — այնքան մեծ է ս. Արթոնի զօրութիւնը: Երբ տէրը հասնում է լեռան ստորոտին, նրա առաջին այլ ևս ասեղ գցելու տեղ չի լինում. հայ ու թուրք ամբողջ լեռնադաշտը ծածկած իրանց հօտերով ու նախիրներով նրան են սպասում, թէ տեսնեն, ինչ խաբար է բերում տէրը սուրբ Արթոնից՝ խէր, թէ շառ, մահ, թէ փրկութիւն: Այդ միջոցին մեր տէրը նմանւում է Մովսէս մարգարէին տասը պատուիրանները ձեռքին Սինա սարից իջնելիս: Տէրի ձեռքին ճշմարիտ է ոչինչ չը կայ, բայց բոլորն էլ գիտեն, որ նրա ծոցում աբրըզում է աղլուխի մէջ փաթաթած կայ «Արթոնայ քարը», որ իր հետ կեանք ու փրկութիւն է բերում ամբողջ աշխարհին: Լեռնային ժողովուրդը, որ բաղկացած է հայ և թուրք խաշնարածներից, երկու մասի է ճեղքւում ու տէրի առաջին լայն ճանապարհ բաց անում: Տէրը գլխաբաց ու ոտաբոբիկ ձեռքերը դէպի երկինք ամբարձած աղօթքներ մրմնջալով նրանց միջով անցնում է: Տէրի լուռ, բայց զուարթ հայեացքը բաւական է նրանց հասկացնելու, որ Աստուծոյ գթութիւնը մեծ է. նա չի ոչնչացնիլ իր ստեղծած աշխարհը. պիտի աղօթել ու ծոմ պահել ու այդպիսով շարժել նրա գթութիւնը: Հայ ու թուրք խոնարհւում են տէրի առաջ. հայերը փափախներ են վերցնում, իսկ թուրքերը ձեռքերը սրտերին դրած խորը երկրպագութիւն են տալիս մեր տէրին: Տէրը ծանր, խորհրդաւոր քայլերով առաջ է շարժւում, կրկին մին-միայնակ շա-

ըունակում իր ճանապարհը օր ու գիշեր համարեա մի հանգիստ ըրպէ չունենալով. շատ որ յոգնի, գլուխը մի չոր քարի վրայ կը դնի ու մի քիչ աչքահոսքի տալուց յետոյ կրկին ոտաբոբիկ կը շարունակի ճանապարհը, նուիրական քարը երբէք ծոցից չը հանելով: Վերջապէս տէրը հասնում է գիւղը. պիտի տեսնէք ինչ փառաւոր մուտք է գործում նա գիւղը: Ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ դուրս է գալիս նրա առաջ: Տէրը, աղօթելով, լուռ անցնում է ժողովրդի միջով: Խորին ակնածութեամբ ամեն ոք խոնարհեցնում է իր գլուխը մինչև գետին. շատերն արտասուում են: Բոլորն էլ զգում են, թէ ինչ է խնդրում այդ ըրպէին նրանց համար տէրը, որը, շարունակելով աղօթել, ուղղում է իր քայլերը դէպի եկեղեցին, իր յետևից ունենալով ողբացող ամբոխը: Եկեղեցու զանգակները աւետում են ամբողջ աշխարհին տէրի Արթոնից գալն ու ս. քարի անվտանգ տեղ հասնելը. հեռու, շատ հեռու են սլանում զանգակների աւետաբեր հնչիւնները, տարածելով ամեն կողմ յոյս, հաւատ և մխիթարութիւն: Տէրը, երբ մուտք է գործում եկեղեցին, իսկոյն ծուռկ է չոքում ու չոք չոք առաջ շարժւում դէպի ս. սեղանը: Երբ տէրը սեղանին է հասնում, կանգնում է տեղից ու կրկին տարածւում գետնի վրայ. նա ծունր է դնում ու գոհութեան աղօթքներ կարդում, որ Աստուած արժանացրեց նրան Արթոնի գագաթից ս. քարը բերել: Դողդոջուն ձեռքերով հանում է տէրը ծոցից աբրշուժէ աղլուխն ու դնում սեղանի վրայ. յետոյ էլի մի քանի անգամ ծունր է դնում տէրը ու լուռ ուղղւում իր քայլերը դէպի շէմքը: Տէրը գնում է տուն, ամբոխը ցրւում է: Նա ոչ ոքի հետ չի խօսում, մինչև անգամ իրանց տանեցիների հետ. նա պիտի մինչև պատարագի օրը միայն

սուրբերի ու հրեշտակների հետ խօսէ, որ ու գիշեր սաղմոսագիրքը կարդալով:

Վերջապէս հասնում է պատարագի օրը: Եկեղեցին լցւում է ամբոխով. թէ դրսում և թէ ներսում ասեղ գցելու տեղ չի լինում: Տէրը պատարագիչ է: Բոլորի աչքերը դէպի ս. սեղանն են ուղղուած, ուր լուսազարդ խաչկալի առաջ կանգնած է տէրը, զպիրներով ու տիրացուներով շրջապատուած: Նրա առջև ս. սկիհի կողքին արծաթէ թեփշի վրայ դրած է Արթոնայ քարը աբրշումէ աղլուխով ծածկուած: Տէրը մեծ ջերմեռանդութեամբ աղօթում է. ժողովուրդը նոյնպէս աղօթում է: Դրսից մտնողները հաղորդում են, որ երկնքի վրայ ամպեր են երևում: Պատարագը վերջանում է: Տէրը սաղաւարտը գլխին սեղանից իջնում է. ներքեւում խաչ, աւետարան, խաչուառն ու քոյցները պատրաստած նրան են սպասում: Տէրը, երբ ցած է իջնում, մի թեթև կարգ է կատարում ու վերջը նշան է տալիս առաջ շարժուել: Տիրացուներն սկսում են քաղցրահնչիւն շարականներն ու դուրս գնում եկեղեցուց. այժմս գնում են գետը Արթոնայ քարը ջուրը գցելու համար: Թափորի վերջում ծանր քայլերով շարժւում է տէրը, երկու ձեռքով բռնած ունենալով արծաթի թեփշին, որի մէջ է ս. քարը: Ժողովրդի անթիւ, անհամար բազմութիւն խորին ակնածութեամբ շարժւում է տէրի յետևից: Դպիրները տէրին խնկարկում են: Տէրը լուռ է. նա չի երգում. նրա սրտում մեծ խորհուրդներ են կատարւում այդ ըոպէին: Ժամանակ առ ժամանակ տէրը նայում է երկնքին, կամ ուղղում է իր հայեացքը դէպի Արթոն, որտեղից այդ ըոպէին ամպերի կոյտերը միմեանց յետևից դուրս են լողում: Երկինքը քիչ քիչ ծածկւում է ամպերով. գետնի վրայ տեղ տեղ լայնածաւալ ստուերներ են երևում: Հասնում են գետը: Տէրն սկսում է

կարգ կատարել. երգւում են շարականներ. յետոյ ծընկալոք «Տէր ողորմեա»։ Տէրը առանց հողաթափները հանելու մտնում է գետը ու մինչև ծնկները թաղւում ջրի մէջ։ Նրա օրինակին հետևում են ծերերը, մահտեսիները (բացի փարմասունքմահտեսի Մնացական ապօրից, որը սատանէն է գիտում որ պատի տակի նստած այդ միջոցին տէրին բամբասում է) ու իշխանները, որոնք կանգնում են ջրի մէջ այն կարգով, ինչպէս այդ լինում է Քրիստոսի Մկրտութեան օրը։ Գրքակալը դնում են տէրի առաջին, և նա ջրի մէջ կանգնած մի քանի գլուխ աւետարան է կարդում։ Յետոյ սկսում է կրկին երգեցողութիւն։ Բոլորը նայում են այդ ընկալին տէրին, որը, վերցնելով խորին երկիւղածութեամբ թեփշից Արթոնայ քարը, համբուրում է ու բաց թողնում ձեռքից դէպի գետի խորքը։ Տէրը դուրս է գալիս գետից. թափորը դառնում է եկեղեցի։ Այդ ընկալին մութը պատում է ամբողջ աշխարհը։ Երկնքի վրայ արեգակն այլ ևս չի փայլում։ Ամպերն ամեն ինչ ծածկում են։ Եկեղեցու զանգակներն աւետում են ամբողջ աշխարհին կեանք և կենդանութիւն։ Յանկարծ Արթոնայ կողմերում փայլում է կայծակն ու լուսաւորում մութ երկինքը։ Յանկարծ օդի մէջ լսւում է մի ուժգին շվիւղ. թափւում են կենսաբեր անձրևի առաջին կաթիլները. որոնք գնալով զօրեղանում են ու մեծանում։ Աշխարհը լիանում է։ Մարդ, անասուն և բոյս կարծես մեռելութիւնից կենդանութիւն են ստանում, այնքան մեծ է նրանց ուրախութիւնը։ Առուակներն ու վտակները դէս ու դէն օձի նման ոլորւում. գետերը լայնանում ու մռնչում են։ Ջրի կատաղի հոսանքը քարը քարի վրայ չի թողնում գետի խորքում. ոչ մի ծանրութիւն չի դիմանում ալիքների ուժգին հարուածներին, միայն մի փոքրիկ ձիւնափայլ քար 'անշարժ ընկած է մնում իր

տեղը: Զրի ոչ մի հարուած նրան չի դիպչում, նրա տակի աւազը չի փորում: Կատաղի հոսանքը նրա մօտով անցնելիս մեղմանում է ու կարծես մի քիչ հանգստանում, որ յետոյ նոր ոյժով առաջ շարժի ու շարունակի իր կատաղի կռիւը քարերի ու ժայռերի հետ: Այդ հրաշալի քարը Արթունից բերուած ս. քարն է, որ իր հետ բերում է աշխարհին փրկութիւն երաշտից և որը մատչելի է միայն մեր տէրի նման արդարներին: Այգալէս կատարում է այդ հրաշքը:

Շատ չէ անցնում, կրկին ծաղկում են լայնածաւալ դաշտերն ու հովիտները: Կանաչ-կարմիր գորգերը փռւում են այս ու այն կողմ: Թռչունները նրանց մէջ թաւալւում ու ծլւում են, կարծես նրանք էլ օրհնելիս լինեն մեր տէրին: Անասունների երամները կրկին ծածկում են լայնածաւալ դաշտերն ու հովիտները: Հորթերը քամի վերցրած կալծակի արագութեամբ դէս ու դէն են վազում: Նիհար ու գունաթափ արտերը կրկին բարձրացնում են իրանց գլուխները ու շարէ շար կանգնում, կարծես Ալաջա սարի զոյունը լինեն Մուխտար փաշային սպասելիս նրան ջարդ ու փշուր անելու ու շան օլինը գլխին դնելու համար:

Բա ո՞վ է նրանց Լօրիս Մելիքովը, կը հարցնեն շատերը. — մեր տէրը: Նրա կարգին մատաղ ես. նա որ չը լինի մորեխի ու մկան տարիները սովից կը կոտորուինք, երաշտի տարին կրակի մէջ կայրուինք, իսկ ազարի ու խուլ ցաւի տարիները հող ու մոխիր կը կորչենք: Զժմարիտ է, կան անտաշ ու կոպիտ մարդիկ, որոնք երբեմն տէրի վրայ բարկանում են, բայց վերջն էլի փոշմանում են, ու գալիս նրանից թողութիւն խնդրում: Լաւ չեմ յիշում երբ էր, տէրը Արթուն էր գնացել: Այն տարուայ երաշտը մեծ չէր, միայն մեր կողմերումն էր. տէրը չէր ուզում գնալ. շատ որ խըն-

դրեցին, տէրը վեր կացաւ, գնաց: Յետ դառնալիս Խաչ-
 Բուլաղում նրան պատահում են թուրք հովիւներ: Այդ
 տարին Խաչ Բուլաղում սաստիկ անձրևներ էին գալիս:
 Թուրքերը, երբ տեսնում են տէրին Արթոնից գալիս,
 իսկոյն իմանում են, որ տէրը գնացել ւ անձրև բերե-
 լու: դառնում են նրան ու ասում. «Ս. քէշիշ, ա քո
 աղբաթը խէր ըլի, մենք այստեղ անձրևի տակ փտում
 ենք, իսկ դու գնացել ես էլի անձրև բերելո՞ւ. բա մենք
 խեղճ չե՞նք, մեզ Աստուած չի ստեղծել: Արբ՝ մեզ լսի՛ր,
 քարը տար էլի կրկին իր տեղը դիր»: Տէրը, ի հարկէ,
 նրանց չի լսում: Թուրքերն ուզում են քարը խլել.
 տէրն ասում է, որ Արթոն ճգնաւորը ձեզ կուչ կածի:
 Թուրքերը վախենում են ու քարին էլ համարձակում
 չեն ձեռք տալ. կրկին խնդրում են, որ քարը լետ տա-
 նի, տէրը չի լսում ու շարունակում է իր ճանապար-
 հը: Վայրենի հովիւներն իրանց էլ կարողանում չեն
 զսպել ու սկսում են մհակներով թակել տէրին. էլ ոչ
 ձեռք, ոչ ոտ, ոչ մէջք, ոչ ուս էեն թողնում, — աջ ու
 ձախ հէնց ածոց են անում ու նի պրանում: Այդ դեռ
 բաւական չէ, անիրաւները շներին տէրի լետեից քիս
 են տալիս: Բայց մեր տէրն ընկած, դուրս եկած մարդ
 է. շատ թալակից է նա պանիր կերել. պատահած տե-
 ղը մազէ կարմնջով անց կը կենայ. ոտով այնքան Ար-
 թոն է գնացել, եկել որ ամեն ձի էլ չի կարող նրա
 հետ մանգզիլ ¹⁾ չափել:

Շները երբ յարձակում են, տէրը, ջահիլութիւնը
 միտը գցելով, փրաջէն գոտիկն է հաւաքում, երեսին մի
 թեթև խաչ անում ու զորս դու պատուիրեցեր ճոխտը
 վեր կենում: Հովիւները տեսնում են որ ոչ թէ շները,
 այլ հրացանի գնտակն անգամ նրա լետեից չի հասնիլ:

Այդպիսով տէրը շներին պրծնում է. բայց երբ եկաւ տուն հասաւ, ամբողջ տասն օր պարկեց: Անաստուած հովիւները տէրի ամբողջ մարմինը համարեա ջարդել էին. արաղ քսեցին տէրի ջանին, դէս արին, դէն արին, Գիւլունց դալլաքն արին առաւ մարմնից ու այդպիսով շուտով տէրին օտի վրայ դրին, որ Արթոնայ քարը հրետին գետը գցի: Քարը գցեց. անձրևները մեր կողմերը եկան, իսկ երաշտն անցաւ Խաչ-Բուլաղ: Թուրքերն այս օր տեսան, իսկոյն հասկացան, որ տէրի անէծքը Ս. Արթոնը լսել է և հիմա նրանց պատժում է: Ի՞նչ անէին, ո՞նց անէին. վերջապէս վճռեցին մի մի գառ առած գան տէրից թողուլովն խնդրեն. եկան իրանց իւղբաշու հետ միասին, տէրի համար մինչև 10—15 գառը բերին, մեղայ եկան ու խնդրեցին, որ տէրն աղօթի ու խնդրի Արթոն ճգնաւորին ների նրանց: Տէրն ընդունեց գառները, խրատեց թուրքերին ու խոստացաւ աղօթել: Ս. Արթոնը լսեց տէրի աղօթքներն, ու շաբթից յետոյ Խաչ-Բուլաղում կրկին սկսուեցին անձրևները:

Ասենք թուրքերին էլի մի կերպ կարելի է ներել, որ նրանք տէրի քէֆին դիպան. ճոկ հաւատի մարդիկ են. նրանք երբեմն իրանց մօլլին էլ մի բանի տեղ չեն դնում, ոչ թէ միայն մեր տէրին: Տեսէք, ինչ էին ուղում անել տէրի հետ հայ քրիստոնեայ մարդիկ: Կրուռի տարին էլի սաստիկ երաշտ էր, իսկ տէրը հակառակի պէս հիւանդ պարկած էր. դէս ու դէն արին, մի կերպով տէրին լաւացրին ու Արթոն ուղարկեցին: Տէրը վայ էն հալին գնաց, քարը բերաւ ու ջուրը գցեց: Երաշտը, ինչպէս միշտ, այդ անգամ էլ հրաշքով անհետացաւ: Մեր կողմերում լաւ անձրևներ եկան, իսկ քարկապի ու Դառչովի սարերի վրայ սաստիկ կարկուտ եկաւ ու բոլոր արտերը ոչնչացրեց: Դժբաղդուլովն

մեծ էր, բայց ինչ արած. Աստուծոյ պատիժ էր, պէտք էր համբերութեամբ տարած: Յայտնի է, որ քարկապեցիք ու դառչովեցիք կոշտ ու կոպիտ լեռնականներ են: Նրանց համար օրէնք չը կայ գրած. նրանք համբերել չը գիտեն. բոլոր մեղն իսկոյն խեղճ տէրի վրայ գցեցին, ասելով. «Նրա տունը իր գլխին քանդվի. նա խճա գնացել կարկուտի քար բերել: Մենք նրան ասել ենք անձրևի բեր, թէ կարկուտի: Ահր էդ ետղի տարած երէցը տակէց մեզ հետ չունի. այս տարի մենք էլ գնացինք, խնդրեցինք, որ Արթոն գնայ անձրևի քար բերի. աջահամբուրդ, — ասացինք, — ան տէր, յետոյ կը տանք: Տուն կրակ ընկածը գնաց ու մեզ համար կարկուտի քար բերաւ, ան կարկուտը նրա տուն ու տեղը սկի, տանի»: Աչքովս տեսայ, ինչպէս մի կիսավայրենի դառչովեցի կատաղութիւնից պռոշները կծոտում էր ու, գլուխը թափահարելով, ինքն իրան մոլորչում և ասում. «Ը՛ր, Արթոնայ երէց, էդ որտեղ ես. ո՛ր ես, մի ճանկըս ընկնես, թիքա-թիքա կոտորեմ քեզ: Անձրևի քարը գլխէդ կարվել էր, որ կարկուտի բերա՞ր: Այդ դեռ բաւական չի. սարսաղ դառչովեցիներն ուզում էին գրնան սրբազանին գանգատ անել, թէ՛ «Սուրբազան հայր, տէր-Առուշանը գնացել ա Արթոնայ սարը կարկուտի քար բերել ու մեր տուն ու տեղը քանդել: Նրան հող ու մոխիր կորցրու, թէ հու չէ գնում ենք կաթղակոսին գանգատ»:

Տեսանք, որ բանն այդտեղ է հասնում, մի քանի իշխան մարդիկ ուղարկեցինք Քարկապ ու Դառչով, որ մի կերպով խե լեռնականներին խելքի բերեն ու տէրի հետ հաշտեցնեն: Մեր մարդիկը գնացին ու ասացին. «Ա՛ մարդիկ, գիժ չէք, պել չէք. անձրևի քարը ո՞րն ա, կարկուտի քարն որը: Արթոնայ քարը մի տեսակ է լինում. մենք տեսել ենք. մեր տէրը մեզ ցոյց ա

տալիս: Քարը ջուրը գցելուց յետոյ երկնքից կամ փըրկութիւն, կամ պատիժ պէտք է սպասել: Եթէ մեր աղօթքներով Աստուծոյ գութը շարժում ենք, անձրև է գալիս, իսկ եթէ ոչ, նա աւելի սաստիկ է պատժում ու կարկուտ է ուղարկում, — ուրեմն տէրը ինչ մեղք ունի այստեղ: Ասում էք՝ գնանք սուրբազանին գանգատ անենք. իսկի միտք էք անում, թէ ինչ էք ասում: Լաւ, գնացիք գանգատ արի՛ք: Նա որ ձեր գանգատը բանի տեղ չդրաւ, կասէք գնում ենք կաթկուսին գանգատ անենք: Սուրբազանը կասի՝ յաւ, գնացէք: Կը գնաք Էջմիածին: Ով ա՛ իմանում, բալբի կաթկուսը ձեզ ծուռ ա համարում ու անիծում: Բաւական ա, որ նա մի բերան ասի՝ «անիծեալ լինէք»: Այն ժամանակ ոչ էս աշխարհում, ոչ էն աշխարհում հանգստութիւն չէք ունենալ դուք. ոչ թա ոչխար, գառը, եզն ու արջառ, այլ որ ձեր որդկերանց էլ մատաղ անէք սուրբերին, էլի էն աշխարհում դժողքի տանջանքներից չէք պրծնիլ»:

Այս որ լսում են լեռնականները, շլինքները քորում են ու վճռում են իրանց միջից մի քանի աղսախկալներ ուղարկել տէրի մօտ նրա աջն առնելու ու թողութիւն խնդրելու: Աղսախկալներն եկան. տէրի համար պանիր, կարագ ու մեղր բերան իրանց հետ, թողութիւն խնդրեցին ու աջն առան: Տէրը ներեց ու օրհնեց նրանց, բայց դորանից յետոյ համարեա մի ամբողջ տարի նա ոտք չի դրեց Քարկապի ու Դառուլի կողմերում. այն վայրենիները ո՛վ է իմանում ինչ օյին դնէին տէրի գլխին, եթէ նա նրանց մէջ երևար:

Չի կարելի ասել, թէ մեր տէրը վախկոտ մարդ է. Հարկը պահանջած դէպքում նա միշտ պատրաստ է իր կեանքը մահու տալ իր ժողովրդի համար. ագար, մահ, ցաւ, հազար ու մի չոռ ու ցաւ պատահած դէպքում նա հօր պէս իր ժողովրդին հսկում է ու պաշտպանում

է նրան ամեն տեսակ պատուհասներից: Խուլ ցաւի ¹⁾ տարին մեր տէրն էր, որ կարողացաւ իր ժողովրդին Աստուծոյ ճանապարհի վրայ պահել ու փրկել նրան անդառնալի կորստից ու դժոխքի անվերջ չարչարանքներից: Խուլ ցաւն ո՞վ չի տեսել. ազար ա, քամու պէս մի քանի օր, շատ շատ մի քանի շաբաթ փչում է ու կըրկին անհետանում: Մեռնողը մեռնում ա, ապրողն ապրում. ում ճակատին ինչ գրուած է, այն է կատարւում. զարմանալի ոչինչ չը կայ: Բա դու չես ասիլ, որ այն ժամանակ գտնւում էին մարդիկ, որոնք մեզ ու մեր տէրի վրայ ծիծաղում էին ու ուզում էին մեզ առանց աղօթքի ու մատաղի մահի ճանկերից ազատել: Հակառակի պէս խուլ ցաւն ամառուայ ժամանակն էր, երբ աշխարհքիս ամեն կողմերից շրջապկաւորներ են գալիս, շէնս լցւում. մինը Մոսկովի սամթիցն ա, մի Ֆրանգի, մինը Լէմսի, մինն Խնգլիզի, — մի խօսքով որտեղ այիբ բէն սովորող կայ, փախած շէնս ա գալիս, ինչպէս իրանք գրաբար ասում են՝ «մի փոքր ինչ հանգստանալու ու թարմ օդ շնչելու համար»: Գալիս են մեծ մեծ խօսում ու մեզ խելք սովրեցնում. էլ ոչ հնձում են, ոչ խախում, ոչ վարում են, ոչ ցանում: Նրանց բանը հէնց այն ա՝ հաւաքուել էս ծառի, էն ծառի տակ, էս աղբրի, էն աղբրի մօտ, նայել էս հարսի, էն հարսի յետեւից, կառես, թէ մեր հարսներն իրանց տեսած շրջապկաւորներից լինեն: Հա, ասեցի, որ խուլ ցաւի տարին էդ պարունները շէնս լցրել էին: Երբ մի, երկու մեռնող եղաւ, մին էլ տեսանք մեր շրջապկաւորները՝ որը թուղթ ու ղալամ, որը կազէթ ձեռներին շէնս ընկած ման են գալիս, շներին հաչացնելու համար գիւղի գզիրին իրանց առջևից ունենալով: Գզիրը մի բե-

¹⁾ Խօլերա:

րան հէնց գոռում էր. «սամիտարնիք են գալիս, ա՛խալ-
խը, դռներն ու տները թամուզ արէք»։ Սկզբում բան
չէինք հասկանում. յետոյ իմացանք, որ մեծաւորը
մեր շրջապկաւորներին սամիտարնիք ա նշանակել ու
հրամայել նրանց, որ մեր ու շրջակայ գիւղերի վրայ
հսկեն։ Դէ եկ էշը փխակից հանի. առաջ մենք հանգըս-
տութիւն չունէինք շրջապկաւորներից, իսկ հիմա նրանք
մեր հոգիները բոլորովին կը հանեն,—այդ էր մեր բո-
լորիս կարծիքը և հէնց համարեա այդպէս էլ եղաւ։
Անունները սամիտարնի գրած, կազէթները ձեռներին
շէնս ընկած ամեն մի պատի տակի սրան-նրան քարոզ
են տալիս, թէ էս կերէք, էն ոչ, էս խմեցէք, էն ոչ,
կասես, թա խուլ ցաւը երբ գալիս է պկիցդ բռնում,
հարցնում ա, թա էսօրի քնչ զահրումար ես կերել կամ
խմել։ Այդ դեռ բաւական չի. ասում են՝ պաս միք պա-
հիլ, մեռելի վրայ միք խմբուիլ ու լաց լինիլ, ասում
են առհասարակ միմեանցից ճոկ-ճոկ ման եկէք. մի
տեղ միք հաւաքուիլ (ուզում էին հասկացնել, որ ժամ
չը գնանք, թափօր չանենք). ժամաւարին ու ժողովըր-
դին ժամահաց մի տուէք, մատաղ միք անիլ, այդ բա-
ներից ցաւն աւելի կը տարածուի։ Մինն ասէր. «տա
ցաւը դուք ինքներդ էք. ոտից մինչև գլուխ սպիտակ
շորեր հագած, հէնց էք ջաղացպանի ալրաթաթախ շը-
ներ լինէք, ուր որ գնում էք, ցաւը ձեր վրայից թափ-
ւում ա»։ Բայց ասող չը կար. ով պիտի մեզանից ասէր.
մենք խեղճ ըռհաթ մարդիկ ենք. մեր գլխին մեծ ու
մեծաւոր ունինք։ Եթէ ասէինք, սամիտարնիքը կը գնա-
լին մեծաւորին գանգատ. նա էլ ասողին կը կանչէր,
կը բարկանար, մի երկու անգամ ճպատով կը տար ու
դեռ շտրափ էլ կառնէր։ Ասենք մեծաւորը մեր աղէն
ա, թող տայ, եթէ հարկաւոր ա տալ, նրա տուածից
ցաւ չի տալիս. իսկ սամիտարնիքն ինչացու են, որ նը-

րանց համար մեր աղէն մեզ վրայ բարկանայ ու իր քէ-
ֆը խարաբ անի: Սամիտարնիքը տեսան, որ մենք սուս
ենք կենում, աւելի սարսաղութեան: Կոտրած գդալի պէս
սկսեցին ամեն բանի մէջ ընկնել, խառնուել: Էլ թող
չէին անում, որ մի հալալ հաց ուտենք, կամ մենք մեր
գլխի ճարը տեսնենք: Շատ որ զահլա տարան, մի քա-
նի մարդ հաւաքուեցինք ու զնացինք տէրին գանգա-
տուելու, թա՛ «՛ տէր, կարգիդ մատաղ, դու այդ ոչ
բարով սամիտարնիների ըռելը մի փոքր հաւաքի, նը-
րանց աչքը մի քիչ վախցրու»: Սկզբում տէրն էլ մի քիչ
քաշուում էր նրանցից. նա ասաց մեզ. «՛ որդիք, ո՛նց
վախցնեմ նրանց, որոնք ոչ Աստուածանից են վախե-
նում, ոչ մարդկանցից, որոնց համար ոչ վերջի դատաս-
տան կայ, ոչ Գաբրիէլ հրեշտակապետ, որոնք միշտ կա-
ղէթներ են կարդում ու մեծաւորների հետ խօսում,
կարծես իրանք էլ մեծաւորներ լինեն»: Բայց էլի մեր
յոյսը տէրից չը կտրեցինք. բոլորս էլ միաբերան ասում
էինք, որ նա մեր շէնը պէտք ա սամիտարնիներից
փրկի. նրանց յետևից այն ժամանակ ցաւը կամաց-կա-
մաց կանհետանայ: Վարդավառի պատում ցաւը սաստ-
կացաւ: Ամեն տան համարեա թէ սուգ ու շիւան էր
տիրում: Սամիտարնիները շէնս ընկած քարոզում էին,
որ զիւղացիներն ամենևին պաս չը պահեն. մսեղէն կե-
րակուր գործածեն:

Մեր տէրն այդ ժամանակ էլ հանգստութիւն չու-
նէր. մեռելը մեռելի յետևից տանում էր գերեզմանա-
տուն, յետոյ մի քանի մեծ մարդկանց հետ գալիս էր
մեռելատուն ժամահաց ուտելու ու մի-երկու ողորմի
ասելու. բացի այդ միւս ազատ ժամերին փոխանակ
հանգիստ տանը նստելու ժողովուրդն ետևից արած գը-
նում էր այս կամ այն սրբատեղին թափօր կատարելու:
Այդ թափօրների ժամանակ լաց էր լինում տէրը, լաց

էր լինում ժողովուրդը. ամեն մարդ իր աչքի առջև տեսնում էր մահը և ողբում էր ոչ թէ իր, այլ իր սիրելիներին սպառնացող կորուստը:

Մահը երբ սաստկացաւ, տէրը բացի թափօրներ կատարելուց սկսեց նաև խոստովանել ու հաղորդել ժողովրդին, մեծից սկսած մինչև փոքրը: Վարդավառ կիրակի օրը մեր տէրը մեծ կարգ կատարեց եկեղեցում: Պատարագի ժամանակ բոլորի աչքերում արտասուք էր փայլում. ամեն մարդ, ջերմեռանդ աղօթելով իր մեղքերն էր քաւում: Երբ տէրը դառնում էր դէպի ժողովուրդն ու «խաղաղութիւն ամենեցուն» ասում, բոլոր ներկայ եղողները ծունկ էին չոքում ու թեքում իրանց գլուխները դէպի գետին, հեղեղի նման արտասուք թափելով աչքերից: Երբ տէրը ս. սկիհը երկու ձեռով բռնած չոքեց սեղանի ծայրին, նախ քան հաղորդութեան ս. խորհուրդն սկսելը, նա դարձաւ ժողովրդին հետևեալ խօսքերով. «Սիրելի եղբայրներ և քոյրեր, սիրելի ժողովուրդ հայոց. ողջոյն և աւետիք ձեզ: Հրեշտակների փողերը հնչում են երկրի բարձրութեան վրայ: Տէրը կանչում է մեզ իր մօտ. թողնենք մեր մեղքերը այս անցաւոր աշխարհում, մաքուր խղճով ու արդար սրտով շտապենք տեղ բռնել արդարների շարքում, Տիրոջ աջ կողմում: Ամբողջ աշխարհս տառապում է մեղքերի ծանրութեան տակ: Մենք պիտի քաւենք մեր մեղքերը, որ Տէրը մեզ չը պատժի, որ նա հեռացնի մեզնից այս մահաբեր ցաւը. բայց ընդհակառակը փոխանակ այդ անելու, ուզում են մեր մեղքերի վրայ նոր-նոր մեղքեր բարձել, որ մենք իսպառ ոչնչանանք, որ գթօխբումն էլ մեզ համար տեղ չը գտնուի: Մեզ ասում են՝ պասն քնչ ա, պաս միք պահիլ, ժամն քնչ ա, ժամ միք գնալ, հոգեհացն քնչ ա, քահանային ու ժողովրդին հոգեհաց միք տալ, — բայց բոլորը տես-

նուաճ ու լսուած բան ան, սիրելի ժողովուրդ, բա գիտէք, թա վերևից այդ Տէրը չի լսում ու չի տեսնում: Խուլ ցաւն էլ միւս պատուհասների պէս Աստուածային պատիժ ա. ում ճակատին գրուած է նրանից մեռնելը, կը մեռնի, ում ոչ,— ոչ: Մահի ճանկերից չի կարելի փախչել. մահն Աստուած է ուղարկում մեզ համար: Ուր որ էլ լինենք՝ մեզ փնտռող մահը կը գտնի մեզ. ոչ սար, ոչ ձոր, ոչ անտառ, ոչ անապատ մեզ թագցնել չեն կարող նրանից: Նա ոչ մի արգելքից չի վախենում. նա ամեն բան տեսնում ա, ամեն բան իմանում: Եթէ նա տանում է մեղաւորին, այդ պատիժ է նրա մեղքերի, նրա անարժան կեանքի համար. եթէ նա տանում է արդարին, անմեղ մանկան, այդ դէպքում նոյնպէս Տիրոջ հրամանն է կատարւում, որպէս զի արդարը չը փշանայ այս մեղաւոր աշխարհում, ուր ամեն քայլափոխում մարդ կարող է գայթակղուել ու խաբուել սատանայից: Իսկ գիտէք ո՞վ է և ո՞ւր է սատանան. նայեցէք ձեր չորս կողմը և կը տեսնէք նրան: Այդ սատանան այժմս ամեն ըսպէ ձեր ականջին փսփսում է՝ «պաս կերէք, միշտ իւր ու փլաւ վայելեցէք, եկեղեցում ու ուխտատեղերում միք կուտակուիլ, թափօրները ձեզ մահից չեն փրկիլ, մեռելների ետևից խմբերով միք գնալ, նրանց գիականերին միք դիփչիլ, եթէ դիփչէք էլ, ձեռներդ ահա այս դեղերով լուացէք, մատաղներ միք անիլ, մատաղի միս բաժանելով, դուք ցաւն աւելի էք տարածում, հոգեհաց միք տալ, տէրտէրը թող գնայ իրա տանը հաց ուտի, նա իր պարտաւորութիւններն է միայն կատարում, դուք պարտաւոր չէք նրան ու նրա տիրացուներին կերակրելու», — մի խօսքով էլ բան չի մնում, որ սամիտարնի սատանան ձեզ չասի: Միք լսիլ, սիրելիք իմ. նշովեալ լինի նա, ով կը լսի սամիտար-

նուն, այս ս. հաղորդութեանը անարժան է այդպիսին-
նրան ոչ թէ միայն խուլ ցաւ, այլ այն աշխարհում
դժոխքի անվերջ ահաւելի չարչարանքներն են սպասուած:

Այդպէս մեր տէրը ներկեց սամիտարներին և չը
թողեց, որ իր ժողովրդի կապը նրանց ձեռքում մնայ:

Մինչև օրս էլ մեր տէրն է իր ժողովրդին ուղիղ
ճանապարհ ցոյց տալի: Լուծը մեր ուսերին դրած, մեր
տէրը լծան վրայ նստած գութանի հօտաղի պէս հօ ա-
նում մեզ ու առաջ քշում: Երբ տեսնում է, որ մէկը
ճանապարհից ծռւում ա, ճիպոտն առնում ու այնքան
նի պրտնում, աջ ու ձախ խփում, որ նա կրկին իր
խելքը գլուխն է հաւաքում ու կրկին լուռ ու մունջ
շարունակում տէրի ցոյց տուած ճանապարհով գնալ:

ՍՏԵՓԱՆ ԱՒԵՑԻՔԵԱՆ:

ԱԶԳԱՍԷՐ ՄԱՐԴԸ (ԱՌՈՎԵԱՆՆ) ԻՐ ՄԱՀՈՒԱՆ ՎԱՒՏԸ ¹⁾

Մնաք բարով մնաք անցկացած օրեր
Մոռացիր Աշխարհ քեզ տուած ցաւեր.
Մարդիկ ընտանիք ուր էք դուք լալիս
Մարմինս թէ փթի, սիրէ ձեզ հոգիս:
Էս ճամփէն մէկ օր պէտք է մենք գնանք,
Մահով էն կեանքին հասնենք, դիւջանանք
Բայց մեռնել որ ես չուտ ուզում չէի,
Յետ կըգամ ազգիս, ան ասում էի:
Բայց ուր իմ մուրազն որ սիրտս էրում էր,
Տանջում, ինձ մաշում ան ցերեկ գիշեր.

1) Մենք ձեռք բերինք մի փոքր գրչագիր տետր, որի մէջ գրուած են մի քանի գրաբար ոտանաւորներ, որոնց սկզբնատառերը կազմում են «Աբէլ» բառը: Այդ տետրի վերջը գտանք երկու աշխարհաբար ոտանաւոր միւսնոյն գրչութեամբ գրուած այս վերնագրերով. «Ազգասէր մարդը (Աբովեանն) իր մահուան վախտը» և «Առ մայրն իւր». երկու ոտանաւորների լեզուն ու ոճն ևս անկասկած խաչատուր Աբովեանինն է, իսկ «Աբէլ»ը կարծում ենք Աբէլարքիսկոպոս Մխիթարեանն է, որ իւր բանաստեղծութեանց տետրում արտագրել է նաև Աբովեանի յիշեալ երկու ոտանաւորները, «Ազգասէր մարդը» բառերից յետոյ փակագծում աւելացնելով «Աբովեանն» բառը: Մենք այդ ոտանաւորները նոյնութեամբ հրատարակում ենք ներկայ գրքում յապաւելով առաջինից միայն 4 տող:
Խմբ.

Թէ իմ աշխարհքիս ջանս ղուրբան տայի,
 Բն հողի տակին ո՞վ պէտք է փթի:
 Աշխարհքիս փառքն՝ ոչ են մեծութիւն.
 Ես չեմ ափսոսում, որ մնացի մաղբուն.
 Բայց ի՞նչպէս փակեմ աչքս ու ան չքաշեմ.
 Որ հազար մտքեր հողն պէտք է տանեմ:
 Ո՛չ երկար ապրելն էր իմ ուզածը
 Ո՛չ լաւ օր քաշելն՝ ան իմ խնդրուածը.
 Իմ էն քաշած շունչն էլ մահ էր աչքիս
 Երբ չէի կարում պէտքը գալ ազգիս:
 Եկէք հողիս վրայ հոգիս յիշեցէք
 Իմ ազնիւ որդեակներ ձեր խեղճ հօրը ողորմի տուէր:
 Լեզուս որ լռուի, իմ հոգս ձեզ կասի,
 Թէ երկնքումը էս ինձ կտանջի:
 Փակիր աշխարհքը սև իմ քաշած օրեր,
 Որ ձեռս չի հասաւ սրտիս ուզածն անել.
 Արարի՛չ իմ տէր Թէ մարդ չի իմանայ
 Իմ աղօթքն էս էր, բեզ լաւ յայտնիայ:
 Մարդիկ ան մարդիկ, դուք երբ կզարթնիք,
 Որ սիրտ սրտի տանք, միմեանց բոմակ ընինք.
 Իմանաք մեր դրախտումն կեանքը հէնց էն ա,
 Ո՛վ որ խեղճ ազգի ցաւը կիմանայ:

ԱՌ ՄԱՅՐՆ ԻԻՐ

Նազլն իմ Նազլն, աննման Նազլն,
Սիրտս խորովի անունդ յիշելով.
Նազլն իմ Նազլն հրաշալի Նազլն
Որդիդ քէ կտայ իւր յետին բարով:
Սարերի ցողին ձորերի միջին
Վայ գլխին տալով քո խեղճ որդին
Երեսիցդ զրկուած քո սիրովն մաշուած
Տատրակի նման փշի վրայ նստած:
Լեզուս հող գետին, այրիմ, մղկտամ
Կամիմ օր յառաջ ախ որ հոգիս տամ
Երբ մահը մօտենայ սառը թևերով
Հոգիս պահանջէ որ տանի շուտով:
Էս դառն աշխարհքիցս ախ ինձ ազատ անի,
Ոսկերքս գաղանաց կերակուր չանի
Կամ երբ գետի ափն նստած, շուարած
Աչքերս նուազի թմրած սասանած.
Գլորիմ կատաղի գետի փրփռի մօտը
Ախ ախ քաշելով, պարզեմ ես իմ ոտը.
Կամիմ գերեզմանս որ էս ջուրն ընի
Էս սառը պատանը ինձ հողը տանի
Կամ մէկ քարափի բաշից նայելով,
Աչքս մեր տան ծուխը յանկարծ տեսնելով.
Քո անոյշ երեսն ինձ փակ մնալով,

Նազլիւ իմ Նազլու անոյշ իմ Նազլիւ
 Թերեմ, ու հանդարտ գայ ինձ քուն մահու:
 Երեւի աչքիս թէ անդունդը խոր
 Մօտ է ինձ գրկել, տանել ինձ լին ձոր.
 Նազլիւ իմ Նազլու, մէկ շունչս ա մնացել,
 Ոսկերքս քրքրուել, աչքս խաւարել:
 Թող մէկ շուրջ առնեմ ետե հող մտնեմ,
 Դժոխքն էլ տանեն ես հանգիստ ընեմ.
 Քեզ եմ մնում քեզ, քո ջանին մեռնեմ
 Հող ու գերեզման ես վրէս ունեմ
 Քանց իմ սառը մարմինն էլ ի՞նչ գերեզման
 Ինձ պէտքը կգայ, երեսիդ մեռնեմ:
 Արի ասածըդ արա՛, ինձ թաղիր
 Բեր երեսէքս, ու վրէս կանգնիր.
 Մէկ նրանց տեսնեմ աչքս խփելիս,
 Մէկ նրանց ասեմ լեզուս լուռելիս:
 Մնաք բարով որդիք ազիզ սիրական,
 Էլ չէք տեսնիլ ինձ ան դուք յաւիտեան.
 Ձեր անբաղդ հօրը էլ միտք չբերէք,
 Մնաք բարով քնոցը սիրուն երեսէք.
 Ձեր հօր տեղ՝ ձեր խեղճ մօրը սիրեցէք:
 Ու իմ հեռացած հոգիս յիշեցէք:
 Սար ու ձոր ընկած մէկ չոր դրի տակի
 Դեռին նայելով, մնացել եմ նստած.
 Ձեռս ծոցումս գլուխս մէկ լեռ քարի
 Տուած լալիս եմ, օրս խաւարած:
 Ամպերն առաջիս, սարերն ետեիս
 Քեզ մտիկ տալով ան իմ քաղցր Մասիս.
 Աղի արտասուներով էրուած խորոված
 Երեսիդ նայեմ, մնամ քարացած:

Մ Հ Ո Յ Ա Հ Խ Ա Ր Հ

Մշոյ աշխարհի արդի ստորագրութիւնն ու վիճակա-
գրութիւնը ընել ուղող ազգային մը՝ եթէ անոր հին վի-
ճակին վրայ գէթ ակնարկ մը չձգէ, անհնարին է որ ան-
մեղադրելի երևայ ուսումնասէր ազգայնոց առջև. վասն
որոյ պատշաճ կը համարիմ նախ Տուրուբերան աշխարհի
հին վիճակին վրայ համառօտ տեսութիւն մը ընել
և ապա բուն դործոյս սկսիլ:

Ըստ Խորենացւոյն որ Հայկական պատմութեան նա-
խահայրն է, ջրհեղեղէն ետքը Տուրուբերանի մէջ առաջին
բնակութիւն հաստատողը Սէմ նահապետը եղած է, որ
Մշոյ գաշտի հարաւային արեւելեան եզերքը Տօրոս լեւան
մէկ մասին վրայ բնակելով այն մասին անունը Սէմ լեւան
անուանած է, որ ցայսօր Սէմ սար կամ Սև սար կը կո-
չուի: Սակայն այս աշխարհը և մասնաւորապէս ալ անոր
Տարօն գաւառը իրենց անունները առած են Տարբանէն,
որ Սէմայ պզտի տղոցմէն մէկն էր. և իր բազմաթիւ
տղայներովն ու աղջիկներովը Տարօն գաւառին մէջ բնա-
կեր և հոն շիներ է մասնաւորապէս Յրօն և Տաղօն կամ
Տարօն գիւղերը, որ ցայսօր նոյնպէս կը կոչուին. և այս
Տարօնոյ անուամբ կոչուած կերևի և անոր մեծ դաշտն
ալ դաշտ Տարօնոյ, և ոչ թէ Տարօն դաշտ կամ գաւառ:

Տուրուբերանի գաւառաց անուանակոչութեան հնու-
թիւնն ալ իր անուան հնութենէն նուազ չեն. վասն զի
աշտարակաշինութենէն անմիջապէս ետքը մեր ազգին

նահապետը Հայկ իր բնակութիւնը Տուրուբերանի գաւառներէն մէկուն մէջ հաստատելով՝ և հոն սկսելով իր իշխանութիւնը՝ անոր անունը Հարր կանուանէ, իբր թէ Հայոց հայրերուն առաջին բնակութեան տեղը. նոյնպէս կանուանէ և Ներրովթական լեռը՝ իր թշնամոյն, Ներրովթի անունովը, անոր մարմինը այն լեռան գլուխը թաղելուն համար:

Հայկ Հարրայ շուրջի գաւառներն ալ իր քաջագուն որդւոց և թուանց վրայ բաժնած ըլլալով՝ անոնք ալ իւրաքանչիւր որ իր անունը կը դնէ իր գաւառին վրայ. Խոռ իր անունով կը կոչէ Խորխոռունիքը. Ապահ՝ որ Հայկայ տղոցմէն մէկը կը կարծուի, Ապահունիքը. Մանաւազ՝ Մանաւազկերտը, և անոր որդին Բազ՝ Բզնունիքը, որոնք այն երկիրներու մէջ բազմանալով՝ հազարաւոր տարիներ ճոխութեամբ տիրեցին իրենց այն գաւառներուն, մինչև փոքր Խոսրովու ատենները և անկէ ետքն ալ:

Տուրուբերան աշխարհին մեծ փառք մ'է իր մէջ գտնուած այս վաղեմի հիւութեանց յիշատակութիւնները, նա մանաւանդ Հայկայ հոն բնակիլը և մեռնիլը, և Հայկազանց իշխանութեան առաջին գահը Հարր գաւառին մէջ հաստատուիլը, որով Մեծ Հայոց ամեն աշխարհներէն աւելի կրնայ պարծիլ:

Այս աշխարհը հին ատեն իր մեծութեան և տարածութեան կողմանէ ալ Մեծ Հայոց տասն և հինգ աշխարհաց եթէ առաջինը չէր, վերջիններէն ալ չէր, այլ երրորդ կարգն ունէր, այսինքն Վասպուրականէն և Արարատէն ետքը ինքն էր:

Իսկ իր կլիմային և օդին ազնուութեան ու բարեբերութեանը կողմանէ կը կարծուի թէ Հին Հայաստանի խիստ ընտիր գաւառներէն մէկը եղած պիտի ըլլայ. և առոր ապացոյցը կրնայ համարուիլ Մէմայ և իր որդւոց Արարատէն մեկնելէն ետքը նախ առաջին այս կողմերը

ընակել բազմանալը. և Հայկ նահապետն ալ Բարիլոնէն դարձած ատենը իր դահը այստեղ Հարք գաւառին մէջ հաստատելը. նոյնպէս և անկէ ետքն ալ այս աշխարհին միշտ բազմաբնակ և ճոխ գտնուիլը՝ այս կարծիքին հաստատութիւն կուտան:

Տուրուբերան ունի իր մէջ առանձին լեռներ և մեծամեծ լեռանց երկայնաձիգ գօտիներ: Ա. Տօրոս՝ որուն մասերն են, Բարձրաբերձն Անդովկն (Անտօք), Սիմ և Խոյթ (Ծովասար): Բ. Ներքովթեան լեռինք (Նեմրուտ), որուն մասերն են. Գրգուռ և Մշտաձիւնն Գոռոզ (Սիփան): Գ. Որմանց լեռինք (Ջատան), որոց մասն է Քարկէոյ կամ Արձան լեռն: Դ. Աւոս (Պինկեօլ) լեռինք, որոց մասն են Չուշար լեռն և սպիտակ լեռն (Ագ-Տաղ): Եւ Ե. Խամբբերդ լեռն, և այլն:

Այս հովասուն և ջրաբաշխ լեռները որ մեծաւ մասամբ Արածանին կամ Արևելեան Եփրատը կը հարստացնեն իրենց վճիտ վտակներովը, ընդհանրապէս գեղեցիկ և ճոխ արօտավայրեր են, ուր Տուրուբերանի Հայնախարարութիւնները բոլոր ամառը զուարճութեամբ կանցնէին իրենց ամեն ընտանեօքն ու ազխերովը:

Անտառի գեղեցկութենէ ալ զուրկ չեն եղած այս լեռինք. ինչպէս Զենոբ ակնարկութիւններ կընէ, և Մամիլոնեանց պատմիչն ալ շատ պարագայներու մէջ Տարօնոյ անտառները և երկրին սրսաշատ և որսալից ըլլալը կը յայտնէ:

Այս աշխարհը մեծամեծ դաշտերով, մեծամեծ լեռներով ու լեռանց գօտիներով ձևացած ըլլալուն՝ թէ բնական շքեղ դիրք մը ունի և թէ բնութեան ամեն կերպ հարստութիւններով լի եղած է. իր լեռներն և անտառները դաշտերն ու ջրերը՝ որ թևաւոր ու անթև կենդանիներով լի են ցայսօր. մեր որսասէր նախնեաց ընտիր որսարաններն ու կրթարաններն էին:

Երկրին այս շքեղ ու վեհ դիրքը և օտարաց նախանձելի ճոխութիւնը բնական էր որ Տուրուբերանցի հայն ընէր քաջ ձիավարժ, յաճողակ զինաշարժ, որսասէր, զուարթամիտ, քաջասիրտ և հսկայ, ինչպէս էին նախնի Տուրուբերանցիք:

Տուրուբերանի ընդհանուր երկրին բարեբերութեան վրայ կատարեալ յիշատակութիւն մը չկայ մեր հին մատենագրաց մէջ. սակայն Զենոբ միայն Տարօնոյ՝ որ միւս գաւառներէն նուազ պտղաբեր է այժմ, աղնիւ պտղաբերութիւնը և օգին քաղցրութիւնը քաջապէս կը նկարագրէ: «Երկիրս բարի է. կըսէ, և վայրքս և օգս անոյշ, և ջուր բազում: Երկիր դաշտ և շուրջանակի լերամբք պարըսպեալ և բազում ամրոցք. երկիր խստաբուղիս և մեղրաբուղիս. և որպէս մանանայն որ յերկնից իջանէր. նոյնպէս և աստ իջանէ ի վերայ անտառացն, զոր գաղպէն կոչեմք: Եւ զի Զեր երկիրդ (եգիպտացուց) խորշակահար է և հացապական. իսկ մերս ամենայն բարութեամբ լըցեալ»:

Նոյնպէս բաւական կը ծանօթացնէ մեզ Զենոբ և երկրին բազմաբնակ ըլլալը Տրդատայ ատենները. վասն զի Լուսաւորչայ առաջարկութեամբ Դլակայ վանաց ծառայութեանը տրուած եօթն աւանագեօղերու մէջ միայն, որ են Կուառս, Մեղտի, Բրեխ (Պաղլու), Տում (Տոմ), Խորնի (Խորոնք), Կետդէք և Բազում (Բազու), տասը հազար տնէն աւելի բնակիչ ըլլալ կը ցուցնէ. թող դաշտին միւս բազաբներն ու ընդարձակ մասերը. վասն զի այս աւանագեօղերը Դլակայ վանաց շուրջն են, և ամենէն հեռաւորը որ Խորոնքն է՝ հազիւ վեց ժամու չափ հեռու է:

Այս բազմաբնակ երկրին ժողովուրդը չկարծուիր թէ միայն երկրագործութեամբ ու զինուորութեամբ զբաղած ու ապրած է. այլ ամեն արհեստներ ու վաճառականու-

Թիւն ծաղկած պիտի լլային անշուշտ իր բազմաթիւ բաղաբաց մէջ. երկրագործութիւնն ու այգեգործութիւնն ալ ժամանակին համեմատ խիստ ծաղկած. ինչպէս ցարդ կը վկայեն խոպան այգիներն ու վայրենացած պտղատու և շահաբեր ծառերը, որոնք Տարօնոյ ամենաբեր դաշտի շորս կողմի լեռնոտները բռնած են, և որոնք երբեմն այս երկրի ժողովուրդներու շահու և զուարթութեան աղբիւրներն էին:

Մեր նախնեաց ատեն Տուրուբերան աշխարհը արեւելքէն սահմանակից էր Վասպուրականի և Արարատայ. հիւսիսէն՝ Արարատայ և Բարձր Հայոց, արեւմուտքէն՝ Չորրորդ Հայոց, իսկ հարաւէն՝ Աղձնեաց աշխարհին և Վասպուրականի ծովուն:

Մեր նախնիք Տուրուբերան աշխարհը տասն և վեց զաւառներու բաժնած են. որք են իրենց կարգովն ու արգի անուններովը: Ա. Խոյթ (Խուլթ և Բռնաշէն): Բ. Ասպակունիք (Չատախ. Չէնըք և Գաւառներ): Գ. Տարօն (Մշոյ դաշտ և Չըսուր): Դ. Աշմունիք կամ Արշամունիք (Վարդօ և Կոյնուկ): Ե. Մարդաղի կամ ուլիղ ես Մարդաղի (Խնուս և Արեւելեան Տաղ—Էթէկ): Զ. Դասնաւորք (Կեօք-սու և Դարա-Նաղը կամ Արեւմտեան Տաղ-Էթէկ, արեւմտեան Չուշար և Խուլթուզ կամ Թագման որուն արեւմտեան կողմն է Մանանաղի սահմանակից Կարնոյ և Դերջանայ): Է. Տուարածատափ (Կեօք-սու և Խալի-Նաղը): Ը. Դալառ (Հանդէպ, Պարագցոց ձոր և Թորլու): Թ. Հարք (Պուլանըքներ և Խանտրէզ): Ժ. Վարաժնունիք (Քօսուր և Նագուկայ լճի շուրջերը): ԺԱ. Բղնունիք (Խըլաթ և Արծկէ): ԺԲ. Երեվարք (Երեւիլի արք) կամ Երվարք (Կարճգան և իր Կաւառը): ԺԳ. Աղիովիտ (Արճիշու արեւմտեան մասը և Սարը-սու): ԺԴ. Ապահունիք (Մանազկերտ): ԺԵ. Կորի կամ Տկորի, (Անյայտ է՝ սակայն նախնի մատենագիւրք սահմանակից կը դնեն Հարքայ և

Ապահունեաց, որով կը կարծուի թէ Մանազկերտ Մեծ գաւառի հարաւային արեւմտեան կողմը սահմանակից լլայ Բզնունեաց և Աղիովտի, ուր է հիմայ Սուժայ կոչուած վիճակը: Կամ թերեւս Ապահունեաց հիւսիսային արեւմտեան մասն լլայ, Խնուսայ Հաֆթ-Ըռէնկ գետի և Եփրատի մէջ տեղը, որուն միջավայրը կը գտնուի այժմ Տկորի անուան մերձաւոր Տիւկնիւկ մեծ գիւղը՝ Մանազկերտ բերդի վեց ժամ հիւսիսը՝ Եփրատի աջ եզերքին մօտ: ԺԶ. Խորխոռունիք (Արծկէի արեւելեան մասը, սահմանակից է Աղիովտի. և իր երեկելի գիւղերն են Խոռեանց և Նորաշէն՝ Բզնունեաց ծովուն մօտ):

Այս գաւառներէս Բզնունիք, Խորխոռունիք, Աղիովտ և Երեւալք ծովեզրեայ գաւառները բաւական պղտիկցած կերակին՝ Բզնունեաց ծովուն օրէ օր մեծնալովը:

Այս տասն և վեց գաւառներու մէջ հարկաւ չատ մը քաղաքներ եղած պիտի լլան, սակայն պատմութիւնը ասոնց որքանութեան և մեծութեան վրայ կատարեալ լոյս մը չտար:

Տուրուբերան աշխարհի կառավարութեան կեդրոն յայտնի է որ Հայկայ ատենները Հարք գաւառի մէջ եղած պիտի լլայ, և Հագարական ու թուրքական բռնակալութեանց ատեններն ալ երբեմն Մանազկերտ և երբեմն ալ Բզնունեաց Խլաթ քաղաքը. իսկ այս փոքրիկ բացառութիւններէն գատ՝ միշտ Տարօն գաւառի գլխաւոր քաղաքներէն մէկուն մէջ եղած է:

Տարօն որ բոլոր նահանգին նկատմամբ արեւմտեան հարաւային անկիւնը կիյնայ, և Չորրորդ Հայոց Հաշտեանք գաւառին սահմանակից է, իր գլխաւոր քաղաքները եղած են՝ Ողական կամ Ուղկան բերդաքաղաք (Ուկան և Ուռուղայ բերդեր), Արածանույ երկու կողմը՝ դաշտի արեւմտեան ծայրը: Բ. Աշտիշատ (Մահակ հայրապետ կամ Տէրբ), Մանրավանից և Արածանույ մօտ: Գ. Մուշ քաղաք

դաշտի հարաւային եզերքը: Եւ Դ. Օձ բերդաբաղարը (Օձ բերդ կամ Օձ քաղաք), դաշտի արեւելեան հիւսիսային ծայրը: Իսկ երկրորդականները՝ Ա. Մծուրք՝ Չարպուհուրայ շուրջը: Բ. Վիշապ քաղաք Աշտիշատու կից կամ անոր արեւմտեան թաղը, (Պահճէ գիւղ): Այս քաղաքին Վիշապ կոչուելուն պատճառը Վահագնի վիշապաբաղ արձանին այս տեղ գտնուիլը կը կարծուի: Դ. Տաղօնք քաղաք Արածանույ կամ Եփրատի ձախ կողմը՝ Մանրավանից մօտ (Տաղօնք): Դ. Տիրակատար քաղաք՝ Մշոյ Ծիրինկատար լեռան ծայրին մօտերը: Ե. Պորպէս քաղաք՝ Գիւ-Ը-Ուշու ձորի մէջ: Եւ Զ. Նոր Քաղաք (Նոր Քաղաք և այժմ գիւղ), Պորպէսի և Օձ քաղաքի մէջ տեղը՝ դաշտի հիւսիսային արեւելեան կողմերը:

Այսքան քաղաքներու մէջ բնական էր որ ընտիր շինութեանց մնացորդներ կամ հնութեանց ազնիւ ճաշակի հետքեր երևէին՝ Հայաստանի զօրեղ թագաւորութեանց և Տուրուքերան աշխարհի հոյակապ նախարարութեանց նայելով, ինչպէս էին Վահուռնիք, Սլիւռնիք, Մամիկոնեանք և երբեմն ալ Բագրատունիք ու վերջին Մամիկոնք՝ տասներորդ դարու ատենները: Սակայն յիշեալ քաղաքաց աւերակները թէ խիստ փոքրկացած են այժմ. և թէ միջին դարու աւերիչ, ապականիչ բռնութիւնները չ'էնցնող կոշտ աւերակաց դերբուկներ միայն կը ներկայացնեն:

Աշտիշատ քաղաք նաև Վիշապ որ թերևս Վիշապագանց յաղթող Վահագնի արձանին համար հռչակաւոր ուխտատեղի և հանդիսավայր եղած էր բոլոր Հայոց. և այս երկուքն ալ իրենց նուիրական տաճարներովը և աշխարհահանդէս տօներովը կը պարծէին կռապաշտութեան աւտեն. իսկ քրիստոնէութեան առաջի դարերու մէջ խիստ հռչակաւոր եղած էր Աշտիշատ՝ Հայաստանեայց Մայր և կեղեցին անոր մէջ կառուցուած ըլլալուն. և ինչպէս կը գրէ Բուզանդ Հայոց կաթողիկոսը թագաւորով և մեծա-

մեծ նախարարներով մէկ տեղ տարին հօթն անգամ կուգային մեծահանդէս տօն կատարելու, ոսկայն այսօր բընաւ լոյս մը չտար այն շքեղութեանց, և բաց քանի մը աղքատ մատուռներու մնացորդներէ. և բաւական մեծագիր եկեղեցւոյ մը աւերակէ զատ՝ իր շուրջը նշանաւոր բան մը չերևիր. Այս մեծագիր եկեղեցւոյ աւերակը կը կարծուի ըլլալ հանուրց հայաստանեաց Մայր եկեղեցւոյ անփառունակ մնացորդը, որուն բնական բարձր դիրքը խիստ գեղեցիկ և հրապուրիչ է, լեռան ստորոտը դաշտէն քիչ բարձրութեամբ և բովանդակ դաշտին վրայ կը դիտէ: Իր պարիսպները և որմերը գրեթէ գետնի հաւասար եղած են ամեն կողմանէ. իր ներքին կողման երկարութիւնը ճիշդ 38 ոտք է. և լայնութիւնը 31. խսկ կրաշագախ որմերու թանձրութիւնը 8 ոտք:

Եկեղեցւոյ յատակը փլածոյներով լցուած ըլլալուն՝ չերևիր թէ արդեօք սիւնադանդ եղած է, թէ առանց սիւներու պարզ կամար ձգուած է վրան:

Ասոր քիչ մը հարաւային կողմն է Սահակ Պարթև օտրը հայրապետի մատրանը, որ նա ևս քակուած ըլլալով հայոց ռմթ թուականին սուրբ Կարապետի վանահայր և առաջնորդ Վանեցի Մկրտիչ վարդապետ ամփոփեր և միայն սրբոյն Սահակայ և Զուշանկայ գերեզմանաց վրայ փոքրիկ՝ բայց սրբատաշ քարերով, մատրան մը շիներ է և յետոյ պիւղացիք ալ գեղջուկ ժամատուն մը անոր կըցորդեր են: Այս մատրանիս շուրջը շատ մը խաչ՝ քարեր կան հին և սպիտակ՝ այլ և այլ կերպերով ու ձևերով ճարտար քանդակուած:

Ահա այս է միայն հին Տուրուբերանի և Տարօնոյ քաղաքական փառքին մնացորդը զոր ծանօթացնելով դառնանք մեր գործոյն, որ է Մշոյ աշխարհի արդի ստորագրութիւն ընելը. և նախ Մշոյ գաւառաց բնական դրփից և անոնց մէջ բնակող ժողովրդոց, ազգայնութեանց

կրօնից, բարուց, և անոնց ներկայ վիճակին վրայ ընդհանրապէս խօսելէ զկնի՝ ապա մեր բուն նպատակին դառնանք, մասնաւոր կերպով Տարօնոյ դաշտին վրայ խօսելու, անոր բնական դիրքը, երկրին ընդհանուր որպիսութիւնը, պտղաբերութիւնը, ժողովրդեան վիճակն ու կեանքը և ապա բուն իսկ մեր ազգայնոց Ազգային, Կրօնական և Ուսումնական վիճակը նկարագրել:

ՄՇՈՅ ԵՐԿՐԻ ՍԱՀՄԱՆՔ, ԴԻՐՔ ԵՒ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մշոյ երկիրը (լիվայութիւն) հիմա արեւելքէն սահմանակից է Վանայ և Ալաշկերտի. հիւսիսէն՝ Կարնոյ. արեւմուտքէն՝ Կեղուայ և Բալուայ. իսկ հարաւէն՝ Տիգրանակերտի և Սերթի գաւառներուն:

Երկրին հարաւային կողմը լեռնոտ (Տօրոս) ու չափաւոր անտառուտ է. իսկ մէկալ մասերը աւելի դաշտային են:

Դաշտային գաւառներն են՝ Վարդօ, Խնուս, Մանադկերտ, Պուլանքներ, ծովեզերեայ խլաթներ և ամենէն մեծատարածն է Մշոյ դաշտը. իսկ լեռնայիններն են Բաղէշ (Պիթլիզ), Մօտլքի, Սասուն, Խոյթ և Չըխուր, որոնք երկրին հարաւային կողմը կիյնան: Ասոնցմէ զատ Մշոյ արեւմտեան մասերն են նաև Կոյնուկ, Զուշար, Տաղէթէկ և Կեօք-սու, որոնք քանի մը տարի առաջ Կարնոյ լիվայութեան հետ միացուցին՝ ինչպէս և Խնուսը:

Մշոյ երկրին երկարութիւնը գրեթէ 35 ժամու չափ է. նոյնչափ է և լայնութիւնը: Այս երկրին կառավարութեան կեդրոնը Մուշ քաղաքն է, որ բոլոր երկրին նկատմամբ կիյնայ արեւմտեան հարաւային ծայրը:

Կ Լ Ի Մ Ա.

Մշոյ երկրի այս ընդարձակ դաշտերու մեծատարած հորիզոնները զուարթութիւն ու վեհութիւն կազդեն զգա-

յուն և բանական բնութեան: Օգը պայծառ և մաքուր է ամառը թէ դաշտային և թէ լեռնային գաւառներուն. սակայն անտառաց նուազութեան և մեծ ծովերէն հեռու գտնուելուն պատճառաւ խիստ չոր է. և ամառը խիստ քիչ անձրև կուգայ: Կլիմայն է գարունը զուարճալի, ամառը բարեխառն և առողջարար. իսկ լեռները և հիւսիսային բարձր գաւառները զով, տեղ տեղ ալ ցուրտ, որով այն գաւառները խաղող չհասնիր: Կլիմայից փոփոխութիւնը խիստ կանոնաւոր է՝ տարուան չոր եղանակներուն մէջ ալ: Իսկ ձմեռը բազմաձիւն՝ հրբեմն դաշտերու մէջ իսկ մինչև 1—2 կանգուն թանձրութեամբ. նոյնպէս ցուրտ և սաստիկսառույց, և երբեմն երկարատև 3—5 ամիս:

Ձմեռը ձեան բազմութեան թանձրութիւնը նկատմամբ՝ երկրին բնակիչը հետիկ կը գործածեն, ոտքերնին կապելով ձեան վրայ հանգիստ քալելու: Այս կողմի տնելու գետնափոր կամ դարափոր ըլլալն ալ որ խիստ հին նահապետական դրութիւն մ'է, կերելի թէ ձեան ու ցըրտոյ սաստկութեան պատճառաւ հնարուած է ի սկզբան:

Մշոյ երկրի հարաւային մասը որքան որ լեռնային է, այսուամենայնիւ հարաւային և արեգդէմ դիրք ու խորածոր մասեր ունենալով՝ տարբեր ալ կլիմայ ունի. ձիւն քիչ կը նստի և գարունը շուտ կուգայ. և այդեաց ու ազնիւ պտղոց ալ մեծ առատութիւն ունի. նոյնպէս են և երկու խլաթները՝ Բզնունեաց ծովուն եզերքը գտնուելով. ասոնց մօտ կլիմայ ունի նաև Մշոյ դաշտը (Տարօն)՝ միւս դաշտերէն բաւական ցած ըլլալուն պատճառաւ:

Խլաթներու և Մշոյ ձմեռն ալ երբեմն Տիգրիսի դաշտերու նման խիստ բարեխառն կըլլայ և առանց ձեան իսկ կանցնի, և գետերն ալ գրեթէ բնաւ չեն սառեր. ինչպէս եղաւ 1852-ի և 1873-ի ձմեռները. որ բնաւ ձիւն չնստաւ այս դաշտերը. և գրեթէ բոլոր ձմեռը ցանք կը-

նէին երկրագործք. և այն տարիները բերք ու արմտիք ալ խիստ առատ եղան:

Այս երկրի կլիմայն շատ փոփոխուած կերևին, ու այս ետքի տարիներս ալ նախընթացին նկատմամբ փոփոխութեան մէջ դեռ յառաջ կերթայ: Հռչակաւոր Պին-կեօլ բարձր լեռան կողերը աւերակ բերդերու և անբնակ գիւղերու շուրջը վաղ ժամանակներէ տնկուած շատ մը այգիներ կը նշմարուին ու խաղողի հնօրեայ որթոտներ կերևին, ուր հիմա գարի անգամ խիստ դժուարաւ կը հասնի՝ կլիմային սաստիկ ցրտութեանը և ամրան կարճութեանը համար: Ուստի կը կարծուի թէ այս լեռները հին ատեններ կամ թերևս քանի մը դար առաջ բաւական բարեխառն կլիմա ունեցեր են:

Հ Ո Ղ Մ Ո Ւ Ն Ք

Այս աշխարհին՝ չորս գլխաւոր կողմանց քամիներն ալ փոփոխակի կը տիրեն. սակայն Արևելեանը որ ամառը կը փչէ, աւելի կը տիրէ Մանագլերտի և Պուլանըրներու և Վարդովայ, որոնց և խիստ օգտարեր է՝ եթէ ցորենները հասնելու ատեն փչէ, վասն զի խիստ առատ ցորեն կըլլայ և հատերը լաւ լցուած: Իսկ Խնուսայ և Մշոյ դաշտերուն խիստ վնասակար է արմտեաց մասին. վասն զի եթէ ցորենի եղիկ վիճակի մէջ գտնուած ատեն 2—3 օր շարունակ փչէ՝ ցորենի հատեր կը զարնուին և խիստ ապարդիւն կըլլայ կը փճանայ: Ասոր հակառակ մարդկան ու կենդանեաց ամեն տեղ ալ անվնաս և առողջաբար է: Հարաւային քամին որ ամառը խիստ շատ անգամ և սաստկութեամբ կը փչէ, Մշոյ դաշտին ընտիր բեղմնաւորութիւն կը բերէ, իր զով խոնաւութեամբ զոր կառնու Տօրոսի գլխու ձիւներէն. նոյնպէս և Խնուսայ՝ Խամրբերդ Բարձր լեռան վրայէն անցնել և կրկին զովա-

նալուն համար: Իսկ Վարդավայ, Պուլանրքներու և Մանազկերտի խիստ վնասակար է, անոնց ցորենները բոլորովին կը զարնէ՝ կը փճացնէ՝ եթէ անոնց եղիկ ատենը հանդիպի. սակայն մարդոց և կենդանեաց անվնաս է և առողջարար:

Արևմտեան հողմն ալ խոնաւ է՝ ձիւնապատ բարձր լեռանց վրայէն փչելուն համար, և ամեն տեղի բուսոց օգտակար. նոյնպէս և մարդոց ու կենդանեաց ալ անվնաս:

Հիւսիսը որ քիչ անգամ կը փչէ՝ մանաւանդ ամառը, առողջարար և օգտակար է ամեն տեղ՝ բուսոց և կենդանեաց և թէ մարդկան: Ասոնցմէ զատ գլխաւորապէս երկու կողմնական քամիներ ալ կը տիրեն այս երկրի հիւսիսային ալ և ալ մասերուն. որ են (Տաշօ կամ Խապիբ և Ալիլիի) կոչուածները, որոց առաջինը հիւսիս և երկրորդը հիւսիսային արեւմուտք է, և ասոնք աշնան և ձմրան շատ անգամ կը փչեն՝ երբեմն 3—7 օր շարունակ, և կարի սաստկաստուոյց են, և այս երկրի ձմեռը ասոնք կը ծանրացնեն:

Իրենց բնութիւնը առողջարար է՝ ցամաք երկիրներու և բարձր լեռանց վրայէն փչելով. բայց ցրտէ պատճառուած ամեն տեսակ հիւանդութեանց պատճառ կրնան համարուիլ այս երկրին. որով շատ զոհեր կը տանին ամեն հասակէ՝ մանաւանդ աշնան ու ձմրան ալ և ալ տեսակ շոպայներով (Թիֆօ, Հիւմմա):

Այս երկիրներ ծաղիկն ալ խիստ մեծ կոտորածներ կընէ, մանր տղայք առանց պատուաստի պահելնուն և հիւանդ ատեննին պէտք եղած խնամքը չգիտնալ ընելով. և այս ամեն յանցանքը ոչ թէ տգիտութեան՝ ալ բնութեան կուտան. չըսեմ թէ Աստուծոյ:

ՄՀՈՅ ԵՐԿՐԻ ԴԱՀՏԵՐ

Մշոյ երկրի դաշտերը ամենն ալ ընդարձակատարած, լայնածաւալ, տափարակ, ջրաբուղիս, ջրաւէտ, դալարապեղ, բարեբեր, և բազմաբեր են՝ բայց քիչ մշակուած. նաև արօտալից, որսաշատ, չէն, բազմաբնակ՝ ըստ երկրին դրութեանը, ազատ խոպաններէ և քարուտներէ. բայց մէջերնին ամենեկին ծառ չգտնուիր, այլ բոլորովին լերկ են:

Այս դաշտերու հողերու տեսակները խիստ ազնիւ են, այնպէս որ մէջերնին արտավար մը անգամ անմշակելի հող կարելի չէ գտնել:

Լ Ե Ռ Ն Ե Ր

Մշոյ երկրի լեռները բոլորն ալ խիստ ջրաւէտ են գօտեոր ու բարձր, որոց ծայրերը շատ տեղ սև ծովու երեսէն 10 — 12000 ոտքի կը հասնի, ինչպէս են Սիփան, Նեմրուտ, Մշոյ Ծերինկատար և Տօրոսի չղթայներու մէջ տեղը Ծովասար և Անտօք. և Պինկեօլ լեռանց ծայրերը: Իսկ Սասնոյ երկակատար Մարութա (Մարաթու) ապառաժուտ սրածայր լեռը, որ հարաւային մասն է Տօրոսի չղթայից, միւսերէն աւելի բարձրութիւն ունի: Բաղէշ, Խոյթ, Մօտգան. և Սասուն գաւառաց բազմագօտի լեռները, որ մասն են Տօրոսի չղթայներուն, դժուարին, ապառաժուտ և անտառային մասեր և ահարկու խորճորեր և կապաններ ու կիրճեր շատ ունին. որոնք այն երկիրները գրեթէ անմատչելի կընեն օտարաց, որով և երկրին Քուրդ ժողովուրդները ցայսօր անգուսպ կը մնան:

Այս գաւառները մշակելի հողեր խիստ նուազ ունին, բայց պտղաբեր են, երկիրը առատաջուր, պարարտաբոտ, որսաշատ և հանքալից է և անասնաբուծութեան խիստ յարմար:

Իսկ Մշոյ երկրի հիւսիսային և արևելեան կողմի լեռները միագօտի ըլլալով՝ դժուարին մասեր խիստ քիչ ունին. նոյնպէս և ապառաժուտ, որ գրեթէ բնաւ չունին և իրենց ձորերն ու կողերը տեղ տեղ փոքրիկ անտառակներով զարդարուած են ըստ բաւականին:

Սեփան, Նեմրուտ, Ծովասար և Ջատան լեռներու գագաթի ընդարձակ և տափարակ սարահարթներու մէջ տեղերը, նոյնպէս և Խամրբերդ լեռան սարահարթի՝ բաւական մեծութեամբ շատ մը լճեր ու լճակներ կը գրտնուին քաղցր ջրերու, որոց շուրջը պսակած են գունագեղ ծաղկունք: Ասոնցմէ միայն Ջատանու (Կէօլէ-Կավլւռան) ըսուածը, որ 500 կանգուն երկարութիւն և 300 լայնութիւն ունի, կը վաղէ Վարդօ գաւառին մէջ. իսկ միւսերը տեղերու վրայ կը բղխին յայտնապէս իբրեւ աղբիւր և առտեղեան դարձեալ կը սուզին՝ լեռնոտներէն վերստին դուրս բղխելու. ինչպէս ընդհանուր կարծիք է երկրացւոց Նեմրովթ լեռան փոքրիկ լճակներու և Մեղրեայ գետի ական համար. նոյնպէս և Ծովասարու, Սիփնայ և ուրիշ լեռանց լճակներու համար ալ:

Պինկեօլ լեռան գագաթի ընդարձակ սարահարթները և կողերն ալ այս կերպ լճադրերներ շատ կը գտնուին, բայց միւսերու նկատմամբ խիստ փոքր են:

Լ Ի Զ.

Մշոյ Պուլանըք գաւառին մէջ երկու լճեր կան Խաչլուայ և Նազուկայ անունով, առաջինը մէկ քառակուսի ժամ տարածութիւն ունի և երկրորդը ինն ժամու չափ, բազմաձուկն են և քաղցրաջուր՝ որ ձմեռը կը սառնի և վրայներէն կանցնին ճանապարհորդք ձիով, արագահաս դահուկով և եղնաձիգ բալխիրով: Չափաւոր մեծկազ Մօրուտ կամ Ջամբ մ'ալ կայ Մշոյ դաշտի արևելեան մասին

մէջ՝ Օձ քաղաքի շուրջը, որուն շրջապատը 7 ժամէն աւելի է: Այս լճերու եզերքը տեղ տեղ և մանաւանդ Մօրուտը լի է բարձրահասակ եղէգներով, տափակ և կլոր պրտոններով (ջիւ) և բազմատեսակ կնիւնով և կակուղ խիտ ու երկար բալախով. նոյնպէս և տեսակ տեսակ մեծ ու փոքր ջրասէր ու ճախնասէր թռչուններով:

Գ Ե Տ.

Այս երկրի մէջէն շատ գետեր և գետակներ կը բխեն, կը վազին և գլխաւորներն են Խնուսայ (Հաֆթ-Ըռէնկ), և Վարդավայ (Չար-Պուհուր), որ Պին-Պիօլի արևելքէն ու հարաւէն կիջնեն: Մշոյ Մեղրագետ և Բաղիշոյ գետ, որ Նեմրուտայ արևմուտքէն և հարաւէն կը բխեն, Խուլթայ գետ և Չախտոյ գետ, որ Սիմ և Խոյթ լեռներէն կը բխեն, կային: Ասոնց առաջին երեքը Արածանի և վերջին երեքը Տիգրիսի կը խառնուին. ամենն ալ աղնիւ ջրեր են բաց ի Մեղրագետէն, որ շամբի ջուրը ընդունելուն համար շատ քաղցր չէ:

Այս գետերու գարնանային առատութիւնը չափազանց է և մինչև Յունիս 10 ը կը տևէ. և արևադարձին անձրևակարգներուն վերջը գալով և բնական կերպով գրեթէ իսպառ կտրելով և ձիւններն ալ սպառած և միայն լեռանց բարձր ծայրերը մնացած ըլլալով՝ գետերը կսկսին նուազիլ:

Արածանի և իր այս մեծ վտակները երկիր ոռոգելու կամ ջրադացներ դարձնելու՝ բնաւ օգուտ մը չունին երկրին, բայց եթէ հասուն խելքով ու բաւական դրամաւ պիտով հոգ տարուի՝ մեծամեծ օգուտներ կրնան բերել ջրանցքներով և ուրիշ մեքենական միջոցներով: Միմիայն Խաչուլայ լիճը, որ երկու փոքրիկ առու ջուր կ'ընդունի Պիեճան լեռնէն, մեծ առու մը ջուր կ'արտադրէ,

շատ մը ջրաղացներ կը դարձնէ շարունակ և քանի մը մեծամեծ գիւղերու արտեր կը ջրէ Վերին Պուլանըխայ մէջ. ասոր համար գարնան խնամք կը տանեն առաջը շարելու, որ լիճը շատ լցուի և ամառը ջուրը պակսած ատեն՝ հետզհետէ քակելով ջուրը շատցնեն և արտերը ջրեն:

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր

Ռոյոր երկրին մէջ ինչպէս լեռները այնպէս ալ դաշտերը աղբիւրներով լի են որոնք ընդհանրապէս առատաջուր պաղ և բարեհամ են: Բնակչաց գործածածը այս ջրերն են. քիչ գիւղեր կը գտնուին որ առուի կամ գետի ջուր խմեն և կամ իրենց կենդանեաց խմցընեն: Կենդանեաց գոմերու մէջ ջրհորներ ալ ունին քիչ խորութեամբ. որոց ջրովը կենդանիք կը ջրեն ձմեռը՝ նոյն գոմերու մէջ, սաստիկ ձմրան պատճառաւ կենդանիք դուրս չհանելնուն համար. բայց խմելու կամ կերակրի երբէք չեն գործածեր:

Հ Ա Ն Ք Ա Յ Ի Ն Զ ՈՒՐ Ք

Ռոյոր երկրին մէջ տեսակ տեսակ հանքային և աղային ջրեր ու ջերմուկներ պակաս չեն: Բայց գլխաւորապէս աղային ջրեր Խնուսայ երկիրը շատ կան. որոց միայն արքունականները որ երկու տեղով են և մէկ մէկու մօտ՝ հազար լճէն աւելի են, և անբաւ աղ կարտադրեն կարմիր ու սպիտակ աղնիւ տեսակէն:

Ջերմուկներու ամենէն աղնիւներն են Լալուգար կոչուածը՝ Արեւմտեան Զուշար գաւառի մէջ՝ Պին-Կեօլի մօտ. Վարդովայ Պասքամ գիւղի մէջ եղածը, և Զիսուր գաւառի շամբի մօտ եղածը: Թէև ասոնք քննութեան առնուած

ու բժիշկներու կողմէն վկայութիւն ընդունած չեն իրենց աղետութիւնը, սակայն երկրին մէջ հռչակուած են: Ջերմութեան մասին երրորդէն շատ տաք է առաջինը, որուն ջերմութեանը ամեն մարդ չգիմանար, երրորդն ալ երկրորդէն աւելի տաք է:

ԵՐԿՐԻՆ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Մշոյ երկրի ամեն լեռանց բարձր գագաթներն ու ընդարձակատարած սաւրահարթները հարիւրաւոր հովիտներու բաժնուած և դալարագեղ բնական ճոխ վայելչութեամբ մը ծածկուած են: Այս հովիտներու մէջ և անոնց շուրջը Արածանին և Տիգրիսը օժանդակող հազարաւոր սառնորակ աղբիւրներ կը բղխին արծաթափայլ հոսանքով վճիտ ակներէ. գորս սլակած են բազմատեսակ գունազեղ աղնիւ ծաղկունք: Հոն հարսնանման կանգնած է խմբովին դեղնաշորթն, նունուֆարն ու սարու սմպուլը, մանուշակագոյն հօրուտ մօրուտն ու արբեցուցիչ գինարբը. խարտիշագոյն նարգէսն և բոսորային աղբրանց աբիւնն. գորշագոյն ալրիկն ու ակնապարար գորտան ծաղիկը. չիկագոյն քապապ քամամն ու ջրասէր ջոկնիկը. բարացօղուն քոլսի ծաղիկն ու կարմրագոյն նաւուղը. բոսորային մեծաթերթ ճշնանորն ու սպիտակ քաղցրաբոյր շուշանը. մանրատերև, լուի ծաղիկն ու բազմատեսակ եղան աչքը, և այլ հազարաւոր մանր ու մեծ ծաղիկնք բիւրաւոր գոյներով և հազարաւոր ձևերով, գորս ո՛վ կըրնայ նկարագրել:

Հոն բազմատեսակ սարու ճնճղուկներն ու արտուտիկները իրենց բոյները կը չինեն, հոն կարան ու սաւամբը և վայրի աղանին ու հաւքալը ձագ կը հանեն, և անթիւ երգեցիկ մանր թռչուններ ամառը կանցնեն սքանչելի դայլայիկներով:

Աղբերակներէն և անոնց կարկաչասահ առուակներէն հեռու բոլոր լեռանց երեսը կը ծածկին պարարտարօտ կիզը իր տեսակներով և պոճախը, առուոյտը, եղան առուոյտը, կրրի առուոյտը, խորորսը և կորնկանը շատ տեղ գրաւած են. նոյնպէս երկտեսակ հոսիներ և բազմատեսակ երեքնուկը, օշոշիկն ու խոշրուկը. մամուռն ու ցորենուկը, նաև ճումրը, կցկցուկը, բերեղան, փսիկը, բաղեղը, մոլլի գլուխը և հաճի պաշն ալ ամեն կողմ տարածուած են: Երկտեսակ քաղցր կանկարը, կաթնաբուլղիս սինձը, կիծակը, խնձորուկը, աստղփուշը, երնջնակը. երկտեսակ տատրակը, կիրտուկը, օձխուկը, կմուկը և մանտակը, ծիթրենը, սև ծիթրենը, կատղենը, անխոնը, անոխը (անանուխ), խանտոխը, կոճղէզը, ձիակոճղէզը, սապտուկը, կռզիկը, և աթմաթիթոնն ալ պակաս չեն. ասոնցմէ զատ առատապէս կը գտնուին նաև բազկիկ, մորեմուկ, տանդանիկ, օղին, շաղգմուկ, խրխնտուկ, բդուկ, ցինկ, խոշու պլոր, ճառճուկ, ճգիկ, վայրենի մեղր, երկտեսակ ժախ, վայրի բոխ երկտեսակ, որ կը բուսցնէ նաև այս երկիրներու սեպհական պատուական սունկը, գեղ, դդուարաշ (թրթնշուկ), դդմաճ, սէզ, մշտադալար, խիթըր. և այլ բազմատեսակ արօտի խոտեր, որոց մէջ շատերը դեղեցկապէս ծաղկելէն զատ՝ մարդոց ալ համեղ կերակուրներ կըլլան: Այս ամեն ծաղկազարդ դալարեաց մէջ խիստ գեղեցիկ կերեի անթառամ ծաղիկը իր բազմատեսակ ձևերովն ու գոյներովը. նոյնպէս սարու կակաչն ու զամպուրը, գելբոուկն ու գելկակաչը. օձի թուրն ու գարնանային ճնծաղիկը, բազմագոյն հոտաւէտ վարդն ու պատկառոտ մանուշակը:

Իսկ առուներու եզերքին ու հովիտներու խոնաւ մարգերուն կը տիրեն ջրասէր սպիտիւկն, սոխուկն ու սըխտորուկը, դաղձն ու առուի կարոսը, ջրկոտմուկն ու աւելուկը, լողմատինարն ու բնկին, նուրկն, կաքուեղիգն,

մատուկն ու չրչուկը, մոմեմարն, ճնճղու պաշարն (մոլոշ), ծներեկն, իշտոռուկն ու սարու սխտորը և բաղմատեսակ փափուկ բալախը, նոյնպէս ճղաթուփն, օձի լեղուն և եղան լեզուն:

Խաշանց և այլոց դեղի համար ալ կը բուսցնեն այս լեռներ՝ խաւրժիլը (խաշնդեղ), աղչբան, սղանդ, լոշտակ, խտուտ, տուղտ, օձխուկ, կերտուկ, իշկաթնուկ, գռեկան, օշինդր ագնիւ, երկտեսակ մատուտակ, հաւածոր, թանթրուհնի, լուի խոտ, եղան աչք (փափաթիա) և ուրիշ շատ տեսակ խեթեր ալ կառնուի դեղոյ համար՝ վերոգրեալ բոյսերէն ու խոտերէն:

Այս լեռները վառելու համար ալ կը բուսցնեն խռանտատ երկտեսակ, օխգի, Եղան կաղ, կրրի կաղ, սև կաղ, գնտայ կաղ, ուռի կաղ, նաև խաթուն աւել, ծաղիկ աւել, սպիտակ աւել, և կարմիր աւել: Ահա այսպէս ամառը խիստ սքանչելի կերևի Մշոյ երկրի լեռանց տեսքը և դալարագեղ ակնահաճոյ վայելչութիւնը. և հազարաւոր հօտեր կը մակաղին այս պարարտարօտ լեռներու շուրջը և անոնց սարահարթերու վրան:

Արդարև այս կանանչեղէններէն և ծաղիկներէն շատերը դաշտերու մէջ ալ կը գտնուին, բայց մասնաւոր կերպով գտնուածներն ասոնք են, կոպեղ, քարգառ (փրփրեմ), սիպէխ, բաղեղ, սէղ, չերեփուկ, վարժոխ (վարսակ), պատրխան, լեղվռճուկ, պոչով փառջիկ, ճնճղու հինայ, գեղաւրիշը, խաժըք, վարդապետիկ, կռնկու ճղայ, խաշրմ, եղիճ, ձկնխոտ, կամբտախոտ, մկնփուշ, կառ, աղուխարտուկ, չարփուշ, տատասկ, և այլ շատ տեսակ արօտական խոտեր, որոց անունները գիտնալ անհնարին. ըլլալով դանց կընենք:

Այո խոտերէն շատերը եփելով կամ առանց եփելու մարդիկ ալ կուտեն, զորս իր տեղը պիտի յայտնեմք:

Մշոյ երկրի լեռնային գաւառները բաւական մեծա-

մեծ անտառներ ունին: Իսկ դաշտային գաւառներուն մէջ ամենէն անուանին է Սև սարու անտառը, որ ամենէն ընդարձակ ու մեծամեծ կաղնիներով հարուստ է, և գրեթէ Մշոյ դաշտային գաւառաց բոլոր շէնքի մեծամեծ գերանները ինք կը մատակարարէ՝ քիչ բացառութեամբ:

Երկրէն միւս մասերն ալ զուրկ չեն անտառային գեղեցկութենէն. անոնց մէջ ալ կը գտնուին մանր պրակներ, անտառակներ և թավուտներ:

Այս անտառները կը բուսցնեն 'ընդհանրապէս կաղնի փայտի տեսակներ, այն է՝ խոզ կաղնի, յոգբի, հոշի, մաղծթի, գխտորի, շնակի, որոց վերջին երեքը Տօրոսական անտառաց մէջ միայն կը գտնուին: Ասոնցմէ զատ կը գտնուի նաև բարտի, կաղամախի՝ քանի մը տեսակ, տխգի, քար տխգի, հացի, քար հացի, թուխ ամպի, գեղի, եղրդի, ճուգի, կեչի, ճավրապի, բոծեխի, կանտոնի, մառան, մոշի և ուռի բազմատեսակ: Անտառային պըտղատու ծառոց կարգէն կը գտնուին հետեւեալք. քարճնի, տառնճի, ալուճի, նորգենի, չորենի, պնտուկի (ֆընտըք), մամոխենի, փշատի, մասրունի, չաքրունի և Ալաժարի:

Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ի Ք

Մշոյ երկրի անտառներ լի են գաղաններով՝ որսորդներ խիստ նուազ ըլլալուն համար. կը գտնուին շատ արջեր մեծամեծ, գայլեր՝ խիստ բազմաթիւ և կիկնճեր ու էրէններ. նոյնպէս առատութեամբ կը գտնուին աղուէս ու կուզ. վարշախ և ջրչուն և փորսող ալ խիստ նուազ: Հատ կը գտնուին նաև ոռտին և ջրի կրեալք. ջրի օձերէն զատ՝ ցամաքը կը գտնուին նաև խօլ, սև, կարմիր, խազալ, և կամ բետիկ օձերու տեսակներ:

Անտառներու և ժայռերու մէջ կը բնակին նաև մեծամեծ սև արծիւներ, որ գելհաւ կը կոչուին, նոյնպէս

անգղներ (գիշհաւ)․ յուրուր (տողան), պաշոն (աթմաճա), բաղէ (շահին), ագռաւ, ճարեկ, անծեղ, ճղայթ (քիսէ), բու՛ երկտեսակ և ուրիշ շատ տեսակ թռչուններ։

Դաշտերը երամներով կը շրջին արոսներ (պոր) երկու տեսակ (թոյ), սրսրիկ (մէզմելթէր), կռունկ երկու տեսակ, լոր, լորամարգ, ճուր, տատրակ (տիրդոնա), կիտուռներ ջարդող զոգուռ, տարմահաւ կամ սարեակ (սըղըրճըր), քաղցրասուլ ձախ սարեակ (գարա թաւուք), սոխակ, ասպուճակ (սարի սանդալ), շատ տեսակ դեղձանիկներ, արտուտիկ երկտեսակ՝ յոպոպիկ (երկտեսակ ուրուր և բըբուկ), կիու, շինասէր արագիլ և ծիծառն և մանկութիկ և ճնճղուկներ և ուրիշ շատ տեսակ երգեցիկ թռչուններ։ Կաքաւ, ճիւղաքաւ (սալամբ), վայրի աղանի, հաւբալ և ճղայթալ կը գտնուին դաշտի բերաններ։ Այս թռչնոց շատերը հոկտ. և նոյեմբ. ամիսներուն կըսկսին գաղթել հարաւային տաք երկիրներ՝ մարտին և ապրիլին վերադառնալու համար։ Իսկ Արածանայ և անոր այլ և այլ վտակներու վրայ ամառը կը ծփան ու կը ծփծփան երամներով ջրխոթան (թանձր, սագազուշու), սագ երկտեսակ, բաղ կարի բազմատեսակ, կարմրագեղ ճշնարոր (շնորոր, անդուտ), աղեղի խշոյ կամ ջրկռունկ, ջրի արագիլ, ձկնկուլ, կլիր կլիր, կռո կռո, տիւլիլի, կիւիւ, ձիական (շուշուր), հովիւսափան կամ էծէծ և ուրիշ շատ տեսակ թռչուններ։ Այս ամենուն մէջ բազերէն, աղանիներէն, ճիւղաքաներէն, անծեղներէն և ճնճղուկներէն գատ ամենն ալ գաղթական են, միայն այս թռչունները և քանի մալ գիշակեր թռչունք կը մնան Մշոյ երկրի ձմրան տխրութիւնը տանող։

Արածանայ և իր վտակաց ձկները խիստ առատ և համեղ են, որոց համեղագոյներն են խայտ (ալա պալըր) և մող (մերսին), խաղլիս և դեղիկ ձկները, և պոկլանայ խաճի և մամուտ ձկները։ Ասոնցմէ վար տեսակներն են

Թեփուկ, սոյ, տաշեղ կամ կարապետիկ, օձաձուկ, գեղին ձուկ և ուրիշ շատ տեսակ ձկներ, որոց անունները մարդ կը դժուարանայ գիտնալ: Բզնուհեաց ծովու տառեխ ձուկն ալ որ չափազանց առատ է, աշխարհիս խիստ համեղ ձկներէն մէկն է: Գետերու մէջ խաչափառ (խեցգետին) և ձկնականջ կամ ուրկանջ (միտիա) ալ շատ կայ:

Հ Ա Ն Ք

Երկրին մէջ աղահանքէ գատ (աղքարի հանք չկայ այլ լճի սառուցեալ աղ է), ամեն տեղ կը գտնուի առատ կիր: Սիւմ լեռանը՝ ամենէն ազնիւն է. մարմարիոն առատ կայ Բաղէշ քաղաքի մէջ՝ բաւական ալ ազնիւ. տեսակ մը հասարակ մարմարիոն ալ Մշոյ քաղաքի շուրջը կերելի. երկաթ՝ հարաւային լեռնային գաւառները, Սասնոյ և Բաղէշոյ շուրջը շատ առատ կը գտնուի, և բաւական ալ ազնիւ է: Արծաթ կը գտնուի Սիւմ լեռան շատ կողմերը և մասնաւորապէս Մօտգան. և ոսկի Սասնոյ շուրջը. բայց ամենն ալ անգործ և անօգուտ վիճակի մէջ:

Բ Ե Ր Ք

Այս երկրի բերոց թէ տեսակը և թէ քանակութիւնը կարելիէն խիստ ստորին և նուազ է. եթէ հոգ տարուի՝ անտարակոյս պիտի ազնուանայ և չափազանց առատանայ ու մեծ վաճառականութեան գուռ բանայ:

Կենդանական բերքերէն խիստ ազնիւ ձիեր և գոմեշներ կը գտնուին. իսկ եզն ու կովը հասարակ և ստորին են, նոյնպէս ոչխարն ու այծն ալ հասարակ տեսակէն են, բայց առատ ըլլալով՝ ամեն տարի հարկւրաւոր ձիւղերով Դամասկոս և ուրիշ կողմեր կը տարուին:

Մուշտակցու մորթենիներէն խիստ առատ և ազնիւ

է գայլենին, աղուէսենին և կզենին, որ ամէն տարի մեծ քանակութեամբ Կարին կը տարուին. շնջրի ալ բաւական կը գտնուի:

Բոլոր երկրին մէջ սերմանուած ընդեղենի տեսակներն են. ցորենեղէներէն՝ հըվետիք, գարնցան, մարմուտ, աշնցան, զարա զըլշըխ, դիրք, տարեկան, հաճար և գարի: Կտաւատ, սիսեռ. ոսպն, շոլ կամ կլուլ (որուն): Կորեկի տեսակներ՝ խաշիկ և սամիր կորեկ. սպիտակ և կարմիր կըլկըլ (ծիակորեակ). քիշ ալ կուռճի կըլկըլ (սիմինտր, լազուտ), քիշ՝ փաթաթէս (արևմտեան գետնախնձոր), նոյնպէս քիշ ալ բամբակ կը մշակուի: Ասոնցմէ զատ կը սերմանուի նաև գիվան (որումն), խարտալ (մանանեխ), առուոյտ, քիւշնէ, կորնկան, կանափ, ձմերուկ, կլոր (սեխ), շամամիկ և ծխախոտ, տորոնն ալ լնընաբոյս կը գտնուի շատ տեղ:

Պարտէզներու մէջ ալ կը մշակեն քալամ, վարունք, բակլա, քիշ լուբիա. բողի, շողգամ, բազուկ (ճակնդեղ), տապղէն (ստեպղին, նաւուճ), սոխ, սխտոր, արևելեան գետնախնձոր, արևելքի ծաղիկ. պորինճան, տոմաթէս (որբուկ), դդում, կոտմուկ, գինձ, տէր աղօթիկ, այծ տերեւ, կարոս (մաղտանոս), ռահան և կարմիր պղպեղ:

Իսկ ծառու պտուղներ կը գտնուին միայն Խլաթ, Մսւշ, Պիթլիզ, Մօտգան և Մասուն գաւառներուն մէջ, միւս գաւառաց մէջ բնաւ չկան: Պտղոյ համար մշակուած ծառերն են՝ ընկուզի, թթենի սպիտակ և սև, տանձի, խընձորի, դամոնի, չորի, սերկիկի, ծիրանի, նշենի, պնտուկի, թզենի, կեռասի, բալենի (ֆիշնէ), դեղձի կամ խոխենի, յունապի, փշատի և այլն և Այգոյ տեսակ տեսակ խաղողներ: Մասուն մեծամեծ ողկոյղներով և մանր ընկուզի հատի մեծութեամբ տեսակ մը աղնիւ խաղող կայ թէ սև և թէ սպիտակ գունով. սասնոյ երկիր խաղողի որթոտներ մեծաւ մասամբ մեծամեծ ծառերու վրայ կը

փաթտեն, սակայն այգիներ ալ կը գտնուին: Այս այգիներու բերքէն կելլեն պաստեղ (փեստիլ), շոպաք (քիւմէ), կամ սուճակ), չամիչ, բուպ (պէքմէզ) և ագնիւ գինի: Վերոգրեալ պտղատու ծառոց մէջէն բիչերը կը գլտնուին խլաթներ և Մուշ: Խլաթներ լաւ ծիրան կը գլտնուի և առատ խնձոր:

Մշոյ երկրէն կելլէ նաև առատ իւղ, մեղր, մոմ, շրէզ, գազպէ (գուտրէթ յէլվասի), և կանկար ձիւթ. հաւալային գաւառներէն կելլէն նաև խէժ, գղթոր և շնակ, բաւական ալ երկաթ՝ գլխաւորապէս Սասնոյ Տալուորիկ գիւղէն: Գոմշու և եզան կաշի և այծենի. բուրգ, կապերտ, խալիչէ (գորգ), թաղիք (քեչէ), բուճ և սաղ (գուրպա և չանկապան), և բրտի աման:

Եթէ հոգ տարուի ամեն գաւառներէն ալ առատ բոբակ կելլէ վառօթի (կիւվէրչելէ). բայց հիմա միայն Ծրօնք գիւղի մէջ կը հանուի առատ: Բզնունեաց ծովու եզերքէն ալ շատ բորակ (պոռա) կելլէ, որ շատ բաներու կը գործածուի:

ՄՇՈՅ ԼԻՎԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

Մշոյ արդի լիւայութիւնը որ կազմուած է Հին Հայաստանի Տուրուբերան և Աղձնիք աշխարհներու մասերէն, տասն երեք գազաներէ և նահիլէներէ կը բաղկանայ. գազաներն են՝ Մուշ քաղաք՝ ութ գիւղերով, Պիթլիզ քաղաք՝ 54 գիւղերով. և Խոյթ, Վարդօ և Պուլանլը գաւառները. իսկ նահիլէներն ութ են՝ Խանտրէզ, Քօսուր, Մալաղկերտ, Վան և Մուշ Ախլաթի, Չուբուր, Մօտըզի և Սասուն *):

*) Մուշ, Քօսուր, Խանտրէզ և Չուբուր Տուրուբերանի Տարօն գաւառէն ձևացած են, վրան աւելցնելով

Մուշ գաղայի գլխավոր գիւղերն են Գառնէն և Ջրիկ: Քօսուրայ գաւառապետը կը նստի զաշտի մէջ Աւաղղըիւր հայ գիւղը. միւս երեւելի գիւղերն են Խաս գիւղ և Նորչէն հայ գիւղերը: (Այս երկիրներ քրդաբնակ գիւղերով մէջ մեծ գիւղեր խիստ քիչ կը գտնուին): Խանտրէզ Քօսուրայ սահմանակից է և անոր արեւմուտը. գաւառապետը կը նստի Աւրան անուն հայ գիւղը, որ կէս ժամ է Մանրավանից, Նոյնպէս և Աշտիշատայ, անոնց արեւմտեան կողմը: Միւս երեւելի գիւղերն են Ջիարէթ, Ղրզըլ-Խաչ և Կոմս, և քրդաբնակ Մղագոմ գիւղը: Չխուրայ գաւառապետը կը նստի Նորչէն գիւղը, միւս երեւելի գիւղերն են Կոտնի և Մուշկան՝ ամենն ալ քրդաբնակ:

Վարդօ գաւառը Խանտրէզի սահմանակից և անոր հիւսիսային արեւմտեան կողմն է. մէջէն (Պինկեօլայ հարաւային թեւէն) կը բղխի և կանցնի Չար-Պուհուրայ սրբնթաց գետը. գաւառապետը կը նստի Կումկում քրդախառն գիւղը. երեւելի հայաբնակ գիւղերն են Կունտէմիր և Պասքամ: Վարդուլայ մէջ քրդաց հետ խառն տրմիկներ ալ կը բնակին: Խնուս մեծ գաւառը արեւմուտքէն Պինկեօլ և հարաւէն Խամրբերդ լեռներով պարսպուած է, որ զինք

միայն Քօսուր և Խանտրէզ հիւսիսային փոքրիկ վիճակները, որ Վարաթնունիք և Հարք գաւառաց մասերն են: Տարօնոյ արեւելեան մասը Քօսուր է, արեւմտեանը Խանտրէզ և հարաւային արեւելեանը Չուքուր: Պիթլիզ գաւառը կազմուած է Աղձնեաց Սախոյ ձոր, Ազնուաց ձոր և Տաթիկ գաւառներու մասերէն: Մօսըրին՝ Աղձնեաց Սասուն և Գցեխ գաւառներու մասերէն: Սասունը՝ Հին Սասնոյ արեւմտեան և Տուրուբերանի Ապակունիք և Խոյթ գաւառաց մասերէն (Բոնաչէն): Ախլաթները՝ Բզնունեաց արեւմտեան և Վարաթնունեաց արեւելեան և հիւսիսային մասերովը ձեւացած են: Մալազկերտը՝ Ապահունիք և Կորի գաւառներէն ձեւացած է:

Վարդովէն և Խանտրէզէն կը բաժնեն: արեւելքէն սահմանակից է Վերին Պուլանըխայ և Մանազկերտի: Չաթախու լեռներով անկէ բաժնուած. հիւսիսէն Սպիտակ և Դեղթափ խոնարհ լեռներով բաժնուած է Կեօք-Սուէն և Թաքմանէն: Իսկ արեւմուտքէն Ջուշար գաւառէն բաժնուած է Պինկեօլ լեռամբ, որմէն կը բղխի Հալթ-Ըռէնկ գետը և ամբողջ Խնուսը երկուքի բաժնելով՝ դաշտի երկարութեամբ կը հասնի Թուզլաները, և անկէց Պուլանըք անցնելով Եփրատի կամ Արածանույ կը խառնուի աջ կողմէն:

Գաւառագլուխը Խնուսայ բերդաւանն է. իրմէն կէս ժամ հեռու չէ Մժնկերտի կիսաչէն վանքը: Խնուսայ դաշտի գեղերը գրեթէ բոլորն ալ հայ են և երեւելիներն են Չեուրմէ, Արօս, Հարամիկ, Կոզլու, Խրրթ՝ ուր Քառասուն մանուկ անունով հայոց ուխտատեղի կայ: Խալիլ-Չաուշ, Քաղքիկ, Գարա-Քեօփրու, Կովանտուկ և Գարա-Չօպան՝ դաշտին արեւելեան ծայրը Թուզլաներու մօտ: Հարամիկ գիւղի արեւելեան կողմն է Ջրղրդան կոչուած տեղը՝ գետի ձախ եզերքին մօտ, որ մեծկակ այգիի մը չափ տեղ մ է՝ մէջը քանի մը պաղ աղբիւրներով և տեսակ մը ուռի ծառերով, զորս ոչ որ չէր համարձակէր կտրելու և ոչ ծառերէն թափած չորուկ ճիւղերը վառելու, մինչև Հարամիկ գիւղի բողոքականք սկսեցին վառել և կտրել: Այս տեղի համար աւանդութեամբ կըսեն թէ երկրացիք՝ Կայենի այգին է եղած, ուր զԱբէլ ուռի ճիւղերով կապեր և խողխողեր է՝ այնտեղ գտնուած սուր գայլախագներով: մօտի եղած Քաղքիկ գիւղն ալ Կայենի շինած քաղաքն է կըսեն. և Խամրբերդ լեռն ալ Ղամէքայ լեռն է. ուր զԿայեն սպաննեց իբր որս: Այս աւանդութեանց հստուգութեանը թէև մարդ չկրնայ երաշխաւորել, բայց մեր նախնեաց՝ դրախտը այս կողմերը կարծելուն ճիշդ ապացոյց մը կրնայ համարուիլ:

Պուլանքը գաւառը սահմանակից է Խանտրէզի և Քոսուրայ միանգամայն՝ անոնց արեւելքը. մէջէն կանցնի Արեւելեան եփրատ կամ Արածանի գետը. գաւառապետը կը նստի Վերին Պուլանքիսայ Կոր ձայ գիւղը, որ կէս ժամ հեռի է սուրբ Դանիէլի շէն վանքէն: Ուրիշ խրեկի գիւղերն են՝ Ներքին Պուլանքիսայ մէջ՝ Փիօնք, Ատիօն, Բրգաշէն. Կողակ, Խօշկելտի և Լիզ, ուր եղած է Պորօ անուն հռչակաւոր քաջ ձայը գրեթէ ասկէ դար ու կէս առաջ : Իսկ վերին Պուլանքիսայ երեկի գիւղերն են Ուոնչոր, Դեղուտ, Եօնճալու, Յամգաշէյս, Չէյիս Եաղուպ, Քաբալու և Խարապա շէհր գիւղերը՝ ամենքն ալ հայաբնակ: Խարապա շէհրը կը կարծուի թէ ձայկաշէնն ըլլայ, և է սուրբ Դանիէլի վանքի սահմանակից և Խաչուլայ լճի հիւսիսային արեւմտեան եզերքը: Այս լճի մէջտեղը փոքրիկ կղզի մը կայ աւերակներով, բայց բերդի թէ վանքի աւերակ ըլլալը չգիտցուիր. անցեալ տարիք երաշտով թեան պատճառաւ լիճը բաւական ցամքած ըլլալով՝ քուրդ մը ձիով կղզին հասաւ և մէջէն բաւական պղնձեղէն անօթներ հանեց: Երկրացւոց մէջ աւանդութիւն կայ թէ Պռոշ անունով թագաւոր մը այդ տեղրանի տիրած է և այս Պռոշի թուրը վերջապէս այս լճին մէջ ձգուած է և այլն:

Մանազկերտ գաւառը Պուլանքիսայ սահմանակից և անոր արեւելքն է. Մանազկերտի և Ալաշկերտի մէջ տեղն է ձանդէպ Գաւառը, Մանազկերտի հարաւային կողմն է Գոռոզ կամ Մասիս լեռը: Մանազկերտի մէջէն կանցնի Արածանի և մասնաւորապէս ալ Սարը-սու գետը որ հարաւէն գալով Արածանիի կը խառնուի անոր ձախ կողմէն: Գաւառագլուխը Մանազկերտ բերդաւանն է, երեկի են հայոց Մառմուս, Ղարա-դայա, Նորադին, Ղասմիկ և Ռստամ կետուկ գիւղերը, և Տիւկնիւկ, Թունտրասուլագար հայախառն գիւղերը: Գաւառիս մէջ նշանաւոր են Պոստան

Քայայի և Բաթնոցի Ազնաւորաց գերեզմանները՝ իրենց վէպերովն հանդերձ:

Վան և Մուշ Ախլաթի կոչուած վիճակները Մանազկերտէ հարաւային արեւմտեան կողմն են՝ Ներքովթի դէպ ի Գոռոզ լեռը երկնցած արեւելեան բազուկով անկէ բաժնուած: Այս վիճակները Բզնունեաց ծովուն եզերքը անոր հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը բռնած են. ունին երկու շէն վանք Դեղուտայ սուրբ Յովհաննու և Մատրավանք կամ Մայրավանք անունով. Նազուկայ լիճն ալ իր շրջակայ գիւղերովն ու ընդարձակ երկրովը որքան որ լեռներով բաժնուած է՝ դարձեալ այս վիճակաց կը պատկանի այսօր. Դաւառապետը կը նստի չին Խլաթ կամ Խարապա-շէհը քաղաքի մէջ որ հիմա հայախառն գիւղ է. միւս երեւի գիւղերն են՝ Ճէմալտին, Դեղուտ, Տափավանք, Բըխուս, և Դատուան՝ ամենն ալ հայոց գիւղեր: Դատուանի և Ջրնոր գիւղի մէջ տեղն են Գրգուռի ստորոտը Ներքովթի առասպելեալ քարացեալ ուղտերը, որոնք մեծամեծ ժայռեր են կարգաւ ձորու մէջ ընկած:

Պիթլիզ գաւառը Խլաթայ (Ախլաթ) սահմանակից է՝ անոր գրեթէ արեւմտեան կողմը, նոյնպէս սահմանակից է և Չըխուրայ՝ անոր հարաւային կողմը, քաղաքի մէջէն կանցնի Ըռահվայի գետը՝ որ քաղաքի մօտ հիւսիսային կողմերէն կը բղխի և Սերթ քաղաքի բովերէն անցնելով Տիգրիսի կը խառնուի: Թուխ գետն ալ քաղաքի հարաւային կողմերէն սկսելով Կիւզիլ-Տէրէ գաւառէն կանցնի և Դատուանայ սահմանակից Թուխ գիւղի մօտ Բզնունեաց ծովը կը թափի:

Դաւառապետը Պիթլիզ քաղաքը կը նստի. քաղաքը իր մէջ և մօտերը ունի հինգ վանք, որ են Ամրտու, որ քաղաքի եկեղեցեաց ալ կալը կը համարուի. Խնդրակատար, Աւեխ, Ծագրկորու վանք և Պոռայ վանք. հինգն ալ իրենց վիճակին համար շէն: Քաղաքի մէջ հինգ եկեղեցի

և 1500 տան չափ հայր կան. ունին երեք դպրոց. և մէկ դպրոց ալ բողոքականաց կայ. Պիթլիգի երեւելի հայ գիւղերն են Պամախ, Ծուար, Խախուէվ, Բարշէն, Ծակ դար, Խուլթիկ, Տաղիկ, Սագ, Նել և քրդաբնակ Պոտոմ:

Խոյթ գաւառը Բաղիշոյ արեւմտեան հիւսիսային կողմը և անոր սահմանակից է, նոյնպէս և Զխուրայ. իր մէջէն կանցնի Բռնաշինու գետը, գաւառապետին է Խուլթայ բերդը. բնակիչն է Պալաքցի, Քուրդ և Հայ, (միւս գաւառները միայն հայր և Քուրդք կը բնակէին): Երեւելի հայ գիւղերն են Թաղու, Ագարակ, Թաղավանք, Հնիստ, Փիճոնք և Թաղուայ ձոր: Գաւառիս մէջ շատ մը աւերակ եկեղեցիք կան. գիւղ կայ որ քանի մը մեծաշէն եկեղեցեաց աւերակներ ունի:

Մօտգան գաւառը սահմանակից է Խուլթայ և Պիթլիգի անոնց գրեթէ հարաւը. մէջէն կանցնի Բռնաշինու գետը՝ Խուլթէն գալով, որ Զոխ գիւղաքաղաքի քովէն անցնելով Տիգրիսի կը խառնուի. Մօտգանցիք ապստամբ վիճակի մէջ են միշտ և իրենց սեպական ցեղապետներով կը կառավարուին. երկրին հայերը 25 տարիէն ի վեր է որ քրդաց բռնութեան հրեռէն հեռանալով օր լստ օրէ կը պակսին. Մօտգանայ գլխաւոր հայաբնակ գիւղերն են Նիշ, Արծուրք և Կրիու, իսկ քրդաբնակներն են՝ Էղգիկ և Նարմանտ:

Մասուն գաւառը Բռնաշէնն ալ հետը՝ սահմանակից է Խուլթայ և Մօտգանայ և անոնց հիւսիսային արեւմտեան կողմն է. Ասոր և Մօտգանայ մէջ ալ շատ աւերակ եկեղեցիք և վանորայր կան, երկրին նախնի բնակչաց՝ մանաւանդ Թուռիկեանց Մամիկոնէից ջերմեռանդ կրօնասիրութեան ապացոյց. այժմ միայն սուրբ Աղբերիկ վանքն չէն մնայած է՝ Բռնաշէն վիճակի մէջ: Գաւառիս քիւրդերն ալ գրեթէ չարունակ ինքնագլուխ վիճակի մէջ ըլլալով հայր օր լստ օրէ այս գաւառէս ալ կը պար-

պուին. Բռնաշինու մէջ պալակցիք և հայր խառն կը բնակին. իսկ Սասնոյ մէջ միայն քուրդ և հայ կը գտնուին: Բռնաշինու երևելի հայ գիւղերն են Զօրաւա, Օշուտ, Ընկուղիք և Կոստ որ եօթն եկեղեցի ունի, վեցն աւերակ և միայն մէկը չէն: Սասնոյ գաւառագլուխը Սասնոյ բերդն է ուր երբեմն Միւտիւրներ կը նստին. Սասնոյ ուրիշ երևելի գիւղերն են Խան, Զրաղբի և Գոմք, որոյ մօտն է Գոմաց կամ Մատին Առաքելոյ չէն վանք. Աշմուշատ ¹⁾ քաղաքն ալ այժմեան Սասուն գաւառի արևմտեան հիւսիսային անկիւնը Տալուորիկ գիւղի մօտ է, անոր հարաւային կողմը, որուն ընդարձակ աւերակներուն վրայ հիմա երկու փոքրիկ հայ գիւղեր կը գտնուին. Արթիւու և Քորոխու անունով, ընդ ամենը 11 տուն բնակիչով. Արթիւու ունի եօթն եկեղեցիք որոց միայն մէկը չէն է. աւերակ եկեղեցի մալ Քորոխուի մէջ կերակայ: Այս գիւղերը ունին բազմաթիւ այգիներ ու պտղատու ծառեր, թուզ, նուռն, նուշ, սերկիկիլ, տանձ, խնձոր և այլն, խաղողներ և ուրիշ շատ տեսակ մրկաբեր ծառեր ու ծառաստաններ բնեկների, կաղամախներու, մանրագորի և չըղտ կոչուած պտղոյ, որուն կուտը օճառի տեղ կը գործածեն:

Ոչ միայն Մշոյ լեռնային գաւառաց, այլ նաև համայն Կորճէից և Վասպուրականի հարաւային գաւառաց. նոյնպէս համայն Մոկաց, Աղձնեաց և Չորրորդ հայր կոչուած աշխարհաց, մէկ խօսքով արդի Քիւրդիստան քսուած երկրի մանրամասն ստորագրութիւնն ու վիճակագրութիւնը եթէ կարող ազգային մը ձեռնարկէ կատարել, ոչ նիւթ կը պակսի և ոչ ի փառաց անմասն կը

¹⁾ Աշմուշատ քաղաքը Աղձնեաց, Չորրորդ հայոց և Տուրուբերանի սահմանակցութեանց մէջ տեղն է: Այն է՝ Կապուտունց (Ասպակունիք), Խորտոց (Արզն) և Մեծ Ծոփաց արևելեան սահմանաձայր (Խիեանք) գաւառաց մէջ տեղը:

մնայ. մանաւանդ որ այս աշխարհաց վրայ հինները լաւ ծանօթութիւն մը մեզի հասուցած չեն և նորերն ալ այս աշխարհները մոտ գործած չեն, որով ցայսօր դեռ ան ծանօթութեան մէջ կը մնան, նա մանաւանդ Տօրոսային աշխարհները իրենց բազմաբիւր թշուառ հայերով, որոնք ազգի թէ գիտութենէն և թէ գլխութենէն հեռու վիճակի մէջ կապրին բոլորովին:

Բ Ն Ա Կ Ի 2

Մշոյ լիվայութիւնը ինչպէս յիշեցինք՝ տասն երեք գաղաներէ և նահիէներէ և 700-ի չափ գիւղերէ կը բաղկանայ:

Երկրին բոլոր բնակիչը 25000 տնէն աւելի է, 100000-ի չափ արական շունչով, ըստ արքունական նոր հաշուոյ. և ըստ իւրաքանչիւր գաւառի հետեւեալ կերպով կը հաշուուի:

Գաղա և Նահիէ.	Գիւղ.	Գրիս. շունչ:	Իսլամ. շունչ:	Համագումար միայն արաբ.	Տնէն.
Մուշ գաղա	8	4919	5781	10700	2704
Պիթիկ »	54	7270	10782	18052	6024
Խոյթ »	74	640	2106	2746	449
Վարդօ »	87	750	3948	4698	1272
Պուլանըր »	43	4035	1441	5476	2049
Խանտրէզ Նահիէ	65	6344	3490	9834	1686
Քօսուր »	92	11520	4786	16306	3136
Մանազկերտ »	64	1976	3518	5494	1510
Վանայ Ախլաթ »	15	1001	2964	3965	631
Մշոյ Ախլաթ »	18	2264	2422	4686	502
Զըխուր »	18	177	3962	4139	524
Մօտղան »	69	1301	5825	7126	2669
Համագումար	607	42197	51025	93222	23156

Սասուն գաւառը Մշոյ հետ նոր միացած՝ և անոր ճիշդ վիճակագրութիւնը Կարնոյ վալիութեան (սախամէի) մէջ դեռ երեցած չ'ըլլալուն զանց ըրած ենք:

Քերը երեցած կրօնական գլխաւոր բաժանման մէջ ուրիշ ճիւղեր ալ կը պարունակուին. վասն զի Քրիստոնէից մէջ քանի մը հարիւր տուն պապական և հարիւր տան չափ ալ բողոքական հայր կան. քանի մը տուն ալ պապական քաղղէացիք (Քըլտանի) կը գտնուին Բաղիշոյ մէջ: Իսկ իսլամաց թուոյն մէջ կան քանի մը հարիւր տուն Խորոմըկցի կոչուած աղանդաւորներն որ (Մում-սոյընտըրան) են, և երկու հազար տնէն աւելի Պալաքցի անկրօն ժողովուրդը, որոց ազգութեան, գաղթականութեան և կեանքին վրայ ալ կարժէ՝ որ առանձին առանձին համառօտիւ խօսինք՝ Մշոյ երկրի բոլոր ժողովրդեան ազգայնութեան վրայ ակնարկ մը ձգած ատեննիս:

ՄՀՈՅ ԵՐԿՐԻ ԱԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆՔ, ԲԱՐՔ, ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԱՅԼՆ

Մշոյ երկրի ընդհանուր բնակիչք չորս ազգութեանց կը վերաբերին, և այս կարգը ունին իրենց առանձին բազմութեանը նկատմամբ: Ա. Հայք. Բ. Քուրդք, Գ. Թուրքք, Դ. Պալակցիք և Ե. Դելումք կամ Տըմըլիկք. որոնք ամենքն ալ ընդհանրապէս առողջ, առոյգ, բարեկազմ և զօրաւոր մարդիկ են:

Այս ժողովուրդները կրօնքի նկատմամբ, ինչպէս տեսնուեցաւ, գլխաւորապէս երկու մասի կը բաժնուին, քրիստոնեայ և իսլամ: Բոլոր երկրին մէջ գործածական լեզուն ալ տէրութեան պաշտօնական լեզունն զատ, երկու է, հայերէն և քրդերէն: Տըմըլիկերէնը երկրին արեւմտեան մասին միայն ծանօթ է, և արաբերէնն ալ հաբաւային կողմը պալաքցւոց:

Հ Ա Յ Ք

Մեր աղգայինք այս երկրիս մէջ իրենց յարեալ ժողովուրդ չունին, ինչպէս ուրիշ տեղեր Ուտիկամ Աղուան, Բոշայ և այլն, այլ զուտ հայ են, որոց վրայ ետքէն պիտի խօսիմք: Իսկ իրենցմէ բաժնուած են կրօնքով 400 տան չափ պապականք, և այս ինչպէս կը կարծուի, ժամանակի հայ իշխանաց անկարգութենէն և վանականաց անփոյթ անհոգութենէն, ուրիշ անուն մը չուզելով տալ: Այս բաժանումը Աբբայի օրէն չեաքն է եղած, և խիստ քիչ եղած են մինչև մօտ տարիներս, սակայն ազգին անտարբերութեամբը իրենց գիւղերու մէջ գտնուած միւս հայերն և դուրսէն վարձած մշակներն ալ հետզհետէ պապականութեան գոյնալով այս թուոյն հասուցեր են այսօր:

Պապական հայերէն 80 տան չափ Մշոյ քաղաքին մէջ կը բնակին, և մնացածներն ալ Մշոյ մօտակայ երեք գիւղերու մէջ, որ են՝ Առինչ, Օղոնք և Նորշէն: Ուսման և յսուաջադիմութեան նշան մէջերնին չերեիր. ոչ կանոնաւոր դպրոց ունին և ոչ աւելի հարուստ վիճակ. խիստ տղէտ և պապական երկկողածութեամբ ու ջերմեռանդութեամբ զգածեալ մարդիկ են՝ կօլէճցի կոչուած կարգէն: Քիւղացւոց արհեստը երկրագործութիւն է, սակայն գրեթէ իրենց մեծագոյն մասը Պօլսոյ մէջ կը գտնուի. ոչ երկրին նեղութենէն՝ որքան իրենց սովորութենէն: Բազիշոյ մէջ ալ 40 տան չափ քաղղէացի պապական զը գտնուի:

Բողոքականութեան այս կողմերը երկնալը հագլութէ 20 տարի կայ, և բողոքական հայք ալ հագլութէ 100 տան չափ ըլլան. Մշոյ մէջ 10 տան, 40-ի չափ Բաղէշ, 10 ը հաւատորիկ գիւղ Մշոյ. 30 տուն չափ ալ Խնուս գաւառի գլխաւորապէս Չէվուրմէ և հարամիկ գիւղերու մէջ:

Ասոնք ալ մի և նոյն պատճառներով ազգէն բաժնուած են. և տգէտ ու մոլեռանդ մարդիկ են. Բաղիշոյ մէջ դպրոց ունին՝ միսիօնարաց իշխանութեան տակ. նոյնպէս Խնուսայ 2էվուրմէ և Հարամիկ գիւղերու մէջն ալ. Երբեմն յիշեալ երկու գիւղերն և անոնց շուրջերն ալ. նոյնպէս Պուլանըխայ և Մշոյ քանի մը գիւղերն: Այցելունք ալ կը հանեն Բաղիշէն և Խարբերդէն, թէ եղածները հաստատելու և թէ նորեր որսալու: Մշոյ երկրի վանորէից բազմաթիւ վարդապետներ աչքերնին լաւ թող բանան:

Բողոքականք՝ մանաւանդ սաստիկ մոլեռանդները, ազատ ու ճերջանիկ ապրելու համար Ամերիկա գաղթել կ'երազեն, իրենց հայրենեաց քաղցրիկ ճաշակը չզգալով. և այսպէս իրենց յոյսը Ատլանտեան Ովկիանոսի արեւմտեան եզերաց վրայ դրած ատեննին ալ՝ դեռ կը յանդիմենին ազգասէր և հայրենասէր ձևանալ և յառաջագիմութիւն քարոզելով պարզամիտներ որսալու: Բայց իրենց որսերը օրէ օր պակսելով սպառելու վրայ են:

Ք Ո Ւ Ր Դ

Քուրդ ազգը ինչպէս յայտնի է պատմութենէ՝ զուտ ժողովուրդ մը և հին Մարաց ազգը չէ. այլ ձևացած է ասկէ գրեթէ 10 դար յառաջ Կորդուաց լեռներու մէջ քանի մը ազգաց խառնուրդներով. այսինքն թուրքաց, մարաց, թերեւ հազարացոց, պարսից նաև հայոց և քաղդէացոց և այլն. և անկէ ցրուած ու տիրած են Հայաստանի այլ և այլ գաւառներուն մինչև ցայսօր: Արդէն բուրդ բառն ալ մարք չնշանակեր, այլ կորդուացի: Եւ ոչ միայն այն ատեն Կորդուաց ու բոլոր Կորճէից, Մուկաց և Պարսկահայոց հայերն մեծաւ մասամբ անոնց հետ առ տգիտութեան և կամ բռնի միացան. այլ նաև անկէ

ետքն ալ մինչեւ ցայսօր միշտ և ամեն տեղ թէ շէյխերու և թէ բռնակալներու բռնութեամբ և թէ ուրիշ պատճառներով խումբ խումբ և թէ առանձին առանձին բըրդացած են և կը քրդանան. որով այս ազգը մեծաւ մասամբ հայ արիւնէ յառաջ եկած կերեւի: Քրդեր ինքզինքնին կուրմուռ կանուանեն. լեզունին պարսկերէնին մօտ է և ամեն գաւառաց մէջ շատ քիչ կը տարբերի: Կրօնքով Զաֆրի հաշում են այս կողմեր:

Մշոյ երկրի ջրուրդը տգէտ, բիրտ, զօրաւոր և մոլեռանդ ժողովուրդ մէ ընդհանրապէս. և կրնայ երեք ճիւղի բաժնուիլ. Աշարէթ, Ըռայէ, և Լօրիկ:

Ն Շ Ա Ր Է Թ

Աշարէթ կամ Աշիր կոչուած բազմացեղ քրդերը երկրին զինուորական ժողովուրդը կը համարուին. գիւղաբնակ են հիմա, բայց գրեթէ երկրագործութիւն չեն ըներ ընաւ, ըրածնին ալ խեղճ բան մէ: Ընդհանրապէս ամենն ալ հարստահարութեամբ, գողութեամբ, աւազակութեամբ և աւաբառութեամբ կը զբաղին և յափշտակութեամբ կ'ապրին. որով իրենց մէջ գտնուած բայէ քրդերէն և հայերէն շատ աւելի հարստացած են. և շատ տեղեր ալ անոնց կալուածներու լաւերն ալ գրաւած են: Մուշ և Բաղէշ քաղաքներու բանտերը շատ անգամ ասոնցմով կը լցուին. և շատ անգամ ալ կը յաջողին մեծ յանդգնութեամբ բանտերը ծակելով և կամ ուրիշ բռնական միջոցներով փախչել ազատուելու:

Ասոնք ամենն ալ աշխոյժ. խիզախ, յանդուգն, ըմբոստ, յանձնապաստան, դէզ, ռիսակալ, քինախնդիր, նենգաւոր, աւազակաբարոյ և ազատասէր մարդիկ են. մանաւանդ լեռնայինք սր մասնաւորապէս ալ սակաւապետ են և չարբաշ, յափշտակասէր, և զգեստուց մասին պար-

դասէր. ինչպէս են նաեւ իրենց մէջի հայերն ալ. իսկ դաշտայինք պճնաօէր և նիգացող. և նմենն ալ պաճիս-
տէր և երգասէր, որով իրենց քաջերը և իգական գեղեց-
կութիւն միայն կը ներբողեն:

Ասոնց ստորին կարգի ժողովրդեան տնական կեան-
քը խիստ դժուծ և աղտեղի է: Ամենքն ալ նախապաշար-
մունքներով լի, կրօնամոլ են խիստ և կարի տգէտ և
զուրկ քաղաքակրթութեան ամէն ձիրքերէ. շատերն ալ
կէս վայրենի վիճակի մէջ:

Ձէյխերէն զատ ուրիշ ամեն տեսակ քրդեր իրենց
ծերացած հայրերուն պատիւ չեն տար. այս ժողովրդեան
մէջ ծերութիւնը ակնածելի չէ: Բոլոր քրդեր և գելուք
սովորութիւն ունին իրենց մեծերը ողջունելու համար ա-
նոնց աջ արմունկը կակուղ մը բռնելով բազուկը բարձ-
րացնել և թեք համբուրել. անոնք ալ եթէ արժանաւոր
համարին ողջունողը՝ նոյն բազուկը անոր վզին փաթա-
նով ճակատը կը համբուրեն. կանանց ողջունելու սովո-
րութիւնն ալ այսպէս է:

Աշայիր քրդերը իրենց բնակած երկրին գրողթեանը
և կլիմային համեման կենօր, զգեստուք, և զինուորու-
թեամբ իրարմէ խիստ տարբեր երկու գլխաւոր խումբե-
րու կամ ժողովուրդներու կը բաժնուին, որոց մէկ խում-
բը Տօրոսի լեռներուն մէջ ու միւսը Մշայ երկրի ընդար-
ձակ դաշտերու մէջ կը բնակին:

ՏՕՐՈՍԻ ԼԵՌՆԱԿԱՆ ԱՇԱՅԻՐՆԵՐ

Տօրոսի լեռնականները՝ պիթլիզցիք, չըխուրցիք,
խութեցիք, մօտաքանցիք և սանցիք, մանաւանդ վերջին
երէր գաւառի ժողովուրդը յանձնապատասխան, խիստ յան-
դուգն, յափշտակասէր, աւագակաքարոյ, խռովասէր և
ապստամբասէր են: Ասոնց մեծագոյն մասը դեռ ևս կա-

նոնաւոր տուրք և զօրք չեն տար տէրութեանս և երբէք
օտարութիւն ալ չեն երթար, ասով միշտ իրենց ամուր
լինենք մէջ անկիցթ ըմբոստութեան մէջ կը մնան տե-
սակ մը անկախութեամբ. ինչպէս են ցայսօր մօտգանցիք
և սասնցիք, որոնք և իրենց շրջակայ երկիրները շարու-
նակ անհանգիստ կընեն և կաւրեն ու կաւարեն. և այս
պատճառաւ Սասնոյ և Մօտգանայ և իրենց շուրջի հայե-
րը 30 տարիէն ի վեր շարունակ դէպ ի Մուշ և ուրիշ
գաւառներ գաղթելու հետ են՝ ամեն բանէ զրկուելով:

Մօտգանցիք շատ մը ցեղերու կը բաժնուին որոց
գլխաւորներն են՝ քօսնցիք, տըռնանցիք, եղէգցիք, քե-
պուրցիք և պուպնցիք: Իսկ սասնցւոց գլխաւոր ցեղերն
են՝ պօզըքցիք և ջամայանցիք, յորոց ոմանք իրենց ցեղա-
պետին և ոմանք ալ բնակած գիւղին անունովն կոչուած
են. այսպէս են և ամէն քրդական ցեղերն ալ: Խութեց-
ւոց գլխաւոր ցեղերն են՝ Տափեցիք, գործովարցիք և կո-
ռեցիք:

Այս ամէն ցեղերը միշտ մէկ մէկու գրեթէ անհաշտ
թշնամի են. որով գրեթէ և շարունակաբար իրարմէ մարդ
կըսպանեն. և շատ անգամ ալ մէկ մէկու ըռայէ հայերը
կըսպանեն և անոնց գիւղերն ու ստացուածները կը կո-
ղոպտեն վրէժխնդրութեան համար: Այս ամէն ցեղեր իշ-
խող հին տներ ունին, որոնց մէջէն կընտրուին միշտ
ցեղերը կառավարող Աղայները. որոնք էլ Աղասի ալ կը
կոչուին. Աղայք իրենց ցեղերու շուրջը գտնուած հա-
յերը մէջերնին բաժնելով (Խաֆիրութիւն) անունով տե-
սակ մը տուրք կանեն անոնցմէ ամեն տարի, և առած-
նին է ստակ, ոշխար, իւղ, պանիր, ցօրեն, կօրեկ, կը-
կըլ, ձէթ, ընկոյզ, բուրդ, թաղիք, կապերտ, չուան, տը-
րեխ և մինչև իսկ տրեխի թել՝ իւրաքանչիւրէն իրենց կա-
րողութեան համեմատ. և ասիկա իբր իրենց իշխանական
իրաւասութեան և կամ իբր երկրին տէր ըլլալուն պատ-

ճառաւ (ինչպէս իրենք կը համարին) կը պահանջեն ու կառնեն՝ ամենայն բռնաւորական խստութեամբ: Այնպէս կը թուի թէ այս իրաւունքը ձեռք բերած ըլլան թերևս Լէնկլթեմուրի օրերը Սասնոյ տէր հռչակաւոր թիւրքմէն Գարա-Յուսուֆի յաջորդներէն, որոնց սերունդէն է, ինչպէս կը կարծուի Խարզանց Փաթա-Պէկ, և ցայսօր նոյն ազգեցութիւնը ունի գրեթէ ժողովրդեան վրայ: Այս Գարա-Յուսուֆի ատենն էր որ սովի պատճառաւ Սասնոյ մէջ հազարաւոր հայեր քուրդ եղան: Այս ցեղերը ամենն ալ ընդհանրապէս փոքր գիւղերու մէջ կը բնակին ի բնէ, բայց ամառները կենդանեօք հանդերձ լեռները (ղօզան, եայլա) կելին և ընդհանրապէս վրաններու տակ կը բնակին: Գիւղերնին ընդհանրապէս ցրիւ վիճակի մէջ է. և տներնին ալ մեծաւ մասամբ կրկնայարկ և անշուք. և կահ կարասեաց կողմանէ ալ խիստ աղքատ: Ունին այգիներ և փոքրիկ կալուածներ, ուր տեսակ տեսակ կորեկներ և կըլըլներ կը մշակեն իրենց ուտելիք. ունին նաև շատ մը ոչխարներ, այծեր և մեղուի փետակներ. բաւական հարուստներ կան մէջերնին. վասն զի երկիրը դեռ իրենց հին երեսի տներու ձեռքը ըլլալով կը հարկեն և իրենք չեն հարկուիր:

Լեռնականներու արանց զգեստը զուսպ և խոշոր բրդեղէն է. չապիկներու վարի մասը ցանցաձև կարուած և թևերու ծայրերն ալ կանգունի մը չափ երկար կըլլայ՝ սուր վերջաւորութեամբ և ծայրը ծոպերով, զոր հուշիկ կանուանեն, և երկու ծայրերը երբեմն մէկ մէկու հանգոյցելով վզերուն վրայ կը ձգեն. և երբեմն ալ դաստակներուն վրայ կը փաթաթեն. անդրափարտիկնին զոր բրդէ և բամբակէ կը շինեն, լայն բանթալօնի ձև ունի. գլուխնին բրդէ սև և սուր երկարկէկ գտակ մը կը դնեն, զոր քոլօս (քիւլահ) կանուանեն. առոր վրայ ալ գոյնզգոյն շատ մը լաչակներ կը փաթուլեն մինչև ծայրին մօտ.

ոտքերնին ալ ընդհանրապէս խարուկ է, որ երեսը մազէ և տակը կանրի բարակ տոռուն է կարի խիտ կարուած տեսակ մը ոսնաման է, լեռնային ժայռուտ ափափայ տեղերը լաւ կռուել չսահելու համար:

Զէնքերնին է ընդհանրապէս խորշաւոր ծանր հրացան մը, սուր մը, ասպար մը զորս խիստ յաջողակութեամբ կը գործածեն, և քրդական փոքր և ծայրը թեք դաշնակ մը: Ամենն ալ քաջ հետևակ են մինչև իրենց մեծամեծ աղայներն ալ. վասն զի այս նեղ երկիրներ ձի պահելը դժուար է ու հեծնելն ալ դժուարին և փորձանք. անոր համար գրաստի տեղ ալ առ հասարակ ջորի և էշ կը գործածեն:

Լեռնական կանանց զգեստն է երկար բաճկոն կամ անթերի, (հուշկով) չապիկ՝ վարի կողմը ցանցաձև (թօռ) կարուած. գլուխնին բաւական շատ լաշակներ կը կապեն՝ գազաթնուն հետ հաւասար դափակ ձևով. շատերը կէս կանգուն լայնութեամբ սպիտակ և քանի մը կանգուն երկարութեամբ կտաւ մը մէջ տեղէն կը ձգեն գլխուն, որ երկու ճոթերը գետին կը հասնի՝ մազերը ծածկելով: Սառնոյ կողմերը մասնաւոր սովորութիւն մը կայ (կարծեմ հին ճոխութեան նշանակ, բայց Մամիկոնեան թէ Թիւրքմէնեան՝ չեմ կրնար որոշել). կանայք սպիտակ բլրդեղէն բարակ սաւան կառնեն, որ քառակուսի ու գրեթէ Պօլսոյ (Ֆերաճէի) մը չափ է՝ գունաւոր եղերքներով ու ծոպաւոր վերջաւորով. բայց զառիկա չ'է թէ գլխուն կը ձգեն, հապա փիլոնի նման ուսերուն կառնեն և վերին ծայրերը կուրծքերնուն վրայ կը հանգոյցեն: Այս լեռնականաց կանայք սրտանոց կամ կրծկալ և շատրիկ կամ գոգնոց և մազերնուն ծայրն ալ ծամկոթ կապելու սովորութիւն չունին:

Ասոնց մէջ բնակող հայոց և բայէ քրդերու ալ թէ արանց և թէ կանանց զգեստն ու տնական կեանքն ալ

գրեթէ մի և նոյն կերպ է, և օտարական մը չկրնար զանոնք այս մասին մէկ մէկէ որոշել: Տօրոսականաց պարելու կերպը բաւական յոգնեցուցիչ է: Թեկերը միշտ կախ մէկ մէկու ձեռքէ կը բռնեն ու այնպէս կը պարեն. ինչպէս է ընդհանուր սովորութիւն այս երկիրներու. իրենց նուագարանը միայն փող է, երբեմն՝ նուագարանով կը պարեն և երբեմն ալ պարերգով:

ԼՆՌՆԱԿԱՆ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆՔ

Այս լեռնականաց կարգէն էին քանի մը Թափառական ցեղեր ալ, որոնք Մշոյ Սէմ լեւան վրայ ամառը կը բնակէին վրանաբնակ՝ ասկէ հինգ տարի առաջ: Ասոնք ամեն տարի մայիս 15-ին Տիգրիսի ձախ եզերքի դաշտերէն իրենց վրաններով և հօտերով շարժելով՝ կուգային այս լեռան գեղեցիկ սարահարթներու բոլոր արօտավայրերը, խոխոջուն սառնորակ աղբերակները և բովանդակ անտառները ծայրէ ի ծայր կը գրաւէին՝ մինչեւ սեպ. 25-ը: Եւ ոչ միայն այս լեռը Արշակունի մը կը նմանցընէին, այլ և Մշոյ դաշտին մէջ ալ, նոյնպէս Խոյթ և Բռնաշէն Չատախ և Չէնքը ալ անբաւ գոգութիւն, աւազակութիւն, յափշտակութիւն, աւարառութիւն, հրձգութիւն և սպաննութիւններ ընելէն ետքը՝ և շատ մ'աբ (խաւֆիրութիւններ) ժողովելէն զկնի՝ ազատ, համարձակ երկրէն հեռանալով՝ վերստին կը դիմէին Տիգրիսի մարմանդները, ամեն անցած տեղերը աւերելով ու կողոպտելով:

Ասոնք կառավարութենէ գրեթէ վախ մը չունէին, վասն զի կառավարութիւնը չէր ուզեր ասոնց հետ զբաղիլ, և դժուարաւ ալ կրնար զասոնք հնազանդեցնել իրենց աստանդական Թափառական վիճակին մէջ. մանաւանդ երբ հալածուելով վախչէին՝ գիտէին ամուր տեղեր

խիստ չարքաշ սակաւապետութեամբ երկար ատեն պատրաստուիլ:

Ասոնք բնաւ Երկրագործութիւն չէին ընել՝ բաց ի Պատկցիներէ. իրենց գէնքերը ճիշդ միւսերու նման էին, և ամենքն ալ ժիր հետեակ. սակայն հանդերձի ձեով բաւական կը տարբերէին անոնցմէ, այս մասին միայն Կաթընցոյց նմանելով, և խիստ գձուձ էին ընդհանրապէս և ազտեղի: Իրենց քաջութիւնը, բնաւորութիւնը և կեանքինն ալ միւս լեռնականներուն նման՝ սակայն անոնցմէ խիստ դաժան ու կէս վայրենի վայրագ էին և աղքատ: Կրօնքը ասոնց վրայ ազդեցութիւն չունէր երբէք, և ընտանեկան կարեկցութենէ զուրկ ու գթութեան անճաշակ կեանք մը կը վարէին. մէկ խօսքով իրենց կոխած երկիրներուն՝ մանաւանդ Մշոյ դաշտին պատիժ մ'ը էին: Այս պատճառաւ Մշոյ և Տիգրանակերտի կառավարութիւնը միաբանելով՝ այս անգուսպ ցեղերը Բաղիշոյ, Սէրթի, Ջըզուայ և Ռնտուանի կողմերու ամայի երկիրներու մէջ նստուցին. որով քիչ մը ընտելացան և սկսեցին կանոնաւոր կենաց վարժուիլ. տէրութեան տուրք և զօրք ալ տալ, և Մշոյ երկիրներն ալ իրենց ձեռքէն ազատուեցան:

Այս թափառական ցեղերը 4000 ի չափ վրան էին, որոնք հիմա տէրութեան շնորհիւ ամենն ալ հաստատուն բնակութեան և կալուածոց տէր եղան: Այս աշարէթներու անուններն են՝ Սուլուխցիք որ հիմա Բաղիշոյ շուրջը հաստատուած են. Փէնճինարցիք, Ընրշկօտցիք, Ջըբբիք, Պաքրանցիք, Զէյխ Տօտանցիք և Խըրըզանցիք Տիգրիսի շուրջը նստած են. Պատկանցիք, Ալմանցիք և այլն Մշոյ դաշտի հարաւային լեռները բնակած են:

ՄՇՈՅ ԵՐԿՐԻ ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԱՇԱՅԻՐՆԵՐ

Դաշտային Աշիրները որ երկրին հիւսիսային և ա-

ընձեռնան մասերուն մէջ կը բնակին, խիստ տարբեր կեանք ունին միւսերէն (լեռնականներէն), և անոնցմէ աւելի հարուստ են: Իրենց հարստութիւնն է ձի, կով և ոչխար, անոր համար լեռները ամառանոց կեցին միշտ, և ամեն տարի Դամասկոսի թեճիրներուն կը ծախեն շատ մը ոչխար: Նոյնպէս կը ծախեն նաև ազնիւ ձիեր, եղներ, և մեծ քանակութեամբ ալ իւղ, պանիր, բուրդ, թաղիք, կարպերտ, խալիչէ և ձիու վրայ ձգելիք լաւ (ջուլիք), զորս իրենց կանայր կը մանեն, կը ներկեն և կը գործեն:

Ասոնք ալ շատ մը ցեղերու կը բաժնուին, և գլխաւորներն են իրենց բնակած տեղերովը՝ Մըմըգանցիք և Հասանանցիք՝ ի Մանագկերտ. Ճպրանցիք՝ ի Վարդօ. Մէյտանցիք՝ ի Քօսուր՝ Պըլըկցիք՝ ի Խանտըզ. Չըռըզցիք՝ ի Խնուս և Ալմանցիք՝ ի Մուշ կը բնակին: Այս ցեղերը դարձեալ տոհմերու կը բաժնուին, ինչպէս Հասանանցւոց տոհմերն են՝ Մալը Դալըդ (Խալթի տուն), Հաճի Մահմուտ աղայի տուն, Պէկզատէի տուն, Խասցիք և Պէլպաշցիք. և Ճպրանցւոց տոհմերու երեւելին է Մալէ-Սիւեր (Չիւաւորի տուն). Նոյնպէս և ուրիշ ամեն մանր ցեղերը ունին իրենց մասնաւոր տոհմեր և գերդաստաններ, որոնք դարձեալ քանի մը ընտանիք կը պարունակեն: Այս երեւելի ցեղերէն զատ կան և ուրիշ մանր ցեղեր ալ և կը կոչուին Մալպաթցիք, Խարաճանցիք, Գուլոյեանցիք, Զեխըրցիք ևայլն: Այս ցեղերու ազնուականները (թոռն) կը կոչուին, և բնութեամբ խրոխտ, սէգ, դուռոգ և փառասէր մարդիկ են՝ նոյնպէս և կարի յափշտակասէր: Գիշխեն իրենց ցեղերուն, և բայէ քրդերէն ու հայերէն ալ (ըռըճու) անոննով ամեն տարի կամայ ակամայ կառնեն ցորեն, ոչխար, մագ, ձէթ, ստակ, խոտ, յարդ և ամեն բան: Նաև զանոնք չարաչար կը ծեծեն կը բանցնեն անվարձ՝ երբեմն և անհաց՝ խոտ, ցորեն, ևայլն

քաղելու օրերով շարաթներով. նոյնպէս կաշխատցնեն ձրիապէս և կը գործածեն անոնց կենդանիք, սայլեր և այլն: Թէ և այս հինգ տարիէ ի վեր բաւական թեթեւացած են այս քրդական հարստահարութիւնք՝ շնորհիւ Իսմայիլ փաշայի հաստատած բարեկարգութեան. սակայն տեղ տեղ նորէն բռնութիւններ երևան ելլել սկսած են. իսկ եթէ կառավարութեան կողմէն անընդհատ շարունակութեամբ հոգ տարուի այս մասին՝ քիչ տարիէն անոնց ըրած բարբարոսութիւնք իսպառ կանհետանան և այս երկիրներ բարեգարգուելով ցանկալի դրախտ մը կըլլան:

(Թոռնները) պճնասէր մարդիկ են, և իրենց նշանաւոր ու բարեձև հասակը ամենայն պճնասիրութեամբ կը զարդարեն հագուստներով ու զէնքերով. շատերը թանկագին ազնիւ ձիեր կը հեծնեն, որոց իւրաքանչիւրը քանի մը հազար դուրուշ կարժէ: Տեղ մը գնացած ատեննին շատ մը ղինեալ մշակներով (խօլամ) կը շրջին. զորս պէտք եղած ատեն գողութեան և յափշտակութեան կը դրկեն հեռաւոր տեղեր իսկ, և այս գործին խիստ յաջողակ են. խեղճ անղէն ժողովուրդն ալ անոնց ձեռօք կը հարստահարեն չարաչար և կը կողոպտեն:

Երբ կառավարութենէն երկիւղ մը ունենան և ըստ սովորականին կաշառք տալով ազատուին, ապահովութիւն գտածներով (ըռըճուի) կելլեն և խեղճ ժողովրդէն անոր քանի մը պատիկը կը ժողովեն բռնութեամբ. ըսելով թէ՝ «Մենք ինչ պարտք ունինք Ձեր փաշայներուն և Միւսիւրներուն բան տալու. պէտք է դուք անոր տեղը լեցնէք». և այն միջոցին բնականապէս աղքատին բողոքն ու աղաղակը գրեթէ անլսելի ըլլալով՝ կ'այրի կը տոչորի անոնց ձեռք:

Այս աշարէթները բնաւ երկրագործութիւն չեն ընենք. օտարութեան ալ չեն երթար. միայն հալէպ և Շամ

կերթան շատերը ոչխար ծախելու համար. և անկէ Ջամայ ապրանք կը բերեն հետերնին՝ իրենց երկիրներու մէջ ծախել կամ ոչխարով փոխանակելու:

Յայտօր նիզամ չեն տար տէրութեան, միայն պատերազմի ատեն իւրաքանչիւր տուն հեծեալ մը կուտայ պէրութեան բանակին, զրեթէ անոր բարեկարգութիւնն պարել և կողոպտելու նպատակաւ. ինչպէս շատ անգամ տեսնուած է: Իրենց մէջ ընտիր ձիեր ու լաւ հեծեալներ շատ կան. զէնքերնին է զոյգ մը ատրճանակ մէջքերը, փոքր (գարապինա) մը աջ կշտէն կախուած, սուր մը, (ոմանք ասպար մալ կունենան,) քրդական փոքր դաշնակ մը աջ կուշտը կապուած և ձեռքը եղեգնեայ նիզակ մը՝ միջակ երկարութեամբ. (թոռները) շատ անգամ զոյգ մը ատրճանակ ալ կունենան, զոր ձիու թամբի առջևի կողմը կը կախեն պատեանով: Սոոնր ամենքն ալ ընդհանրապէս ատրճանակներ գործածելու այնչափ յաջողակ չեն. սակայն սուր և մանաւանդ նիզակ գործածելու յաջողակութիւննին շատ է, և որքան աւելի յարմար են հեծելութեան, այնքան բոլորովին անյարմար են հետեակութեան մէջ:

Դաշտային Աշայիրները լեռնականաց նման պարզասէր չեն, թէ և աղքատը պարզութիւն մը ունի ակամայ, իսկ հարուստները ինչպէս ըսինք զգեստուց կարի պճնասէր են. արանց զլիսու սպիտակ (թիֆթիթ) քօշօններուն, որ լեռնականաց նման սուր չըլլար, մինչև 40—50 (հազմա) և մետաքսեայ (փուշիներ) կը փաթութեն և ահագին թանձրութեան ու ծանրութեան մը կը հասցնեն. ոմանք անոնց ծայրերն ալ ծոպի նման չորս կողմէն 2—3 մատի չափ կախ կը թողնեն իրր գեղեցիկութեան համար, որ օդի մէջ կը ծածանի: Կը հագնին Ջամայ դուրնիէ կամ կեղիէ երկար ու կարճ պարեգօտներ, կարմիր չուխայէ սրմալի չէփկէն, նոյնպէս կարմիր կամ ուրիշ գոյ-

նէ (Թաթարճիւպէսի). լաճիվերաի գոյներէ չուխայ մեծ (չալվար) ձիաւորի՝ ամենն ալ շատ խարճերով և սրմա-
ներով, պարսկական մեծ գօտին կամ Դարապուլունն ալ
վրայէն կապած՝ լայն ձևով մինչև ծծերը. և ամենուն
վրայէն ալ չուխայ (հաւրանի) մը (լօղիկ) ծանր խարճե-
րով. որով զրեթէ 12 կանգունի չափ չուխայի ծանրու-
թիւն կը կրեն վրայները. ոտքերն ալ Կարնոյ լայն կար-
միր կօշիկներ (ճիգմէ): Ըրայէ քրդաց և գիւղաբնակ չայ-
ոյ հարուստներու հագուստն ալ քնդհանրապէս այս է:
Բայց հիմա չուխայ մեծ (չալվարներու կամ պսնաւարա-
ներու) տեղ օր ըստ օրէ կընդհանրանան Վանայ և Մեր-
թի կողմերու (չալերէն) բանթալոնի ձևով չալվարները),
որոնք թէ շատ զուսպ և թեթև և թէ պարզ ու ածան են:

Աչայիրներու կանանց զգեստը թէև իրենց պճնասի-
րութեանը չափ չէ, բայց շատ ալ պակաս չէ:

Աղբատներէն գատ՝ կանանց ամենն ալ Ըամայ և Հա-
լէպու ղուլթնի և կէզի երկար պարեգօտներ կը հագնին՝
երկար և լայն թեւերով և շատ (խարճերով), Պարսկական
կամ Դարապուլուն գօտի կը կապեն, նոյնպէս սրտանոց,
ծամկոթի զոգնոց, գլուխնին կը դնեն կէս թղաշափ
բարձր և ծայրն ալ կէս թղաշափ տրամագծով կլոր և
տափակ գտակ մը (գօֆի)՝ բոլորտիքը բաւական (եազմա)
և գոյնզգոյն մետաքսեայներ փաթութուած, ոտքերն ալ
Կարնոյ դեղին կօշիկ, և նեղ անդրաւարտիք ղուլթնիէ,
զգեստներու վրայէն ալ կարմիր չուխայէ վերարկու մը
(գարօթ). աղջիկներէն գատ՝ հարսներն ու կանայք գլու-
խու գօտիներու վրայ սպիտակ կամ ուրիշ գոյնով լաշակ
մալ կառնեն:

Դաշտային քրդերու պարելը բաւական հանդարտ ու
ծանր է, երբեմն ալ շատ դանդաղ. մերթ պարերգով կը
պարեն և մերթ նսազարանով, նուազարանին է փոքր
շեփոր (զուզնա) և մեծ թմբուկ (տառւ). այս երկիրներ

պարը բազմութեամբ կը խաղան և այր ու կին տղայ ու աղջիկ խառն կը պարեն՝ առանց ազգի խտրութեան։

Աշայիրներ քանի որ վրանաբնակ թափառական կեանք կը վարէին՝ տնական կահ կարասեաց տէր չէին, և հայերնին ալ (սաճի) վրայ կեփէին, ինչպէս և ամեն թափառական վրանաբնակը, բայց հիմա քանի որ ետեղակալ եղած են՝ իրենց տները բաւական կահ կարասիք ունին. և կերակուր ու հաց ալ թոնիրի մէջ կեփեն կը կողեն՝ ըստ հայոց սովորութեան։ Գերակուր եփելու մասին խիստ տգէտ են և ալքատ, ինչպէս և հայերն ալ. խոհարարութեան արհեստ և խոհարարական տնտեսութիւն գրեթէ ծանօթ չէ այս երկրին։

Ասոնք ժամանակ մը առաջ ամենն ալ վրանաբնակ կը թափառէին այս երկրին մէջ, և այն ատեն խիստ յանդուգն և ահարկու էին ներքիններուն և արտաքիններուն։ Ասոնց մէկ մասը թերեւս դար ու կէս առաջ, ինչպէս կը պատմուի, սովորութիւն ունեցեր են Տիգրանակերտի կողմերէն ամեն գարուն այս երկիրներ գալ խումբերով, և իրենց հօտերով լեռնէ լեռ բոլոր ամառը վրանաբնակ թափառի՝ երկիրներ աւերել աւրշտրկել և աշնան վերստին յետ դառնալ։

Սակայն այն ժամանակաց այս երկրի բռնակալ իշխանը, թերեւ հռչակաւոր Ալատին պէկն եղած ըլլայ, սոյն վրանաբնակ խումբերը քաջասիրտ տեսնելով և իր թշնամեաց դէմ գործածել ուզելով՝ հետերնին դաշնակցեր և զանոնք հայոց գիւղերու վրայ բաժներ է, հայոց հացով, խոտով, վառելիքով և ամեն բանով զիրենք և իրենց բազմութիւ կենդանիք ամբողջ ձմերել և գարուն հանելու. որուն անունը (ղըշլա) դրեր է։

Այս սովորութիւնը ամեն տարի ի գործ դրուելով, չատ երկիրներէ հետզհետէ քրդեր գալով լցուած են Մըշոյ երկիր. վասն զի ինչպէս ծերերէն կը պատմուի՝ ա-

ուաջ խիստ քիչ եղած են, և ի սկզբան Մշոյ դաշտի հայերը այս Մլանցւոց հատուած ցեղերու հետ շատ կրփիւններ և սպանութիւններ ըրած են. ինչպէս կերևի հատուկօրէն պատմութիւններէ, և մասնաւորապէս Կէմկայ քաջ Ալէքսանի վրայ եղած քրդերէն խաղէն, որ Կեմիկ գիւղի մէջ եղած մեծ պատերազմի մը գրեթէ նկարագրութիւնն է:

Այս ձմերկու (ղըշլա) սովորութիւնը վերջերը սարսափելի կերպարանք առաւ և անտանելի ու երկրին աւերման պատճառ եղաւ, Վասն զի մէկ կողմէն ասոնք ժողովուրդը չարչարած ատեն և ձմեռը ցաւէ և ուրիշ պատճառներէ սատկած իրենց կենդանիները՝ գարնան հայերէն խստիւ և բռնութեամբ պահանջած և յափշտակած ատեններն, միւս կողմէն ալ ոչ միայն երկրին իշխանը իրեն պահանջներովը և անկանոն տուրքերու հաւաքմամբ գոհ չէր ըլլար, այլ և իր զօրութիւնը և ապահովութիւնը աւելցնելու համար ուրիշ երկիրներէ Տէլիներ, Սէյմներ, Հայթայներ և չեմ գիտեր ինչեր հազարներով կը բերէր լեցնէր երկրին մէջ, որոնք շարունակ խումբ խումբ կը պտտէին հայոց գիւղերը կարգաւ՝ մտքէ շանցած անօրէնութիւններ գործելով: Զատ անգամ ալ իշխանք իրենց զօրութեանը ապաւինելով կապստամբէին՝ չուզելով երկրին փոքրիկ տուրքը տէրութեան վճարել, և այն ատեն Կարինէն և ուրիշ կողմերէ բանակներ գալով՝ սոսկալի գործեր և աւերութիւններ կրնէին դարձեալ խեղճ հայերուն. թող գաւառական քրդերու ապստամբութեան պատճառաւ մերթ ընդ մերթ իշխանի զօրաց երեսէն կրած վնասները:

Ուստի ասկէ իբր 30 տարի մը առաջ Սուրբ Կարապետի Վանից և Մշոյ առաջնորդներէն բարեյիշատակ Գուրաւցի Պետրոս եպիսկոպոսը երկրին կողմէն բողոքելով Բ. Դռնէն յաջողեցաւ հրովարտակ բերել տալ և այս

աշխարհաւեր չար սովորութիւնները երկրէն և ժողովրդեան վրայէն վերցնել տալ: Այս (ղըշլայի) սովորութիւնը վերցուելէն ետքը՝ տէրութեան բարեկարգիչ փաշայներն ալ քանի մը անգամ այս քրդաց վրանները այրել և վրանաքնակ թափառելը ի պաշտօնէ արգիլելով, հազիւ հազ այսօր ետեղակալ եղած են՝ հաստատուն բնակութեանց մէջ հաստատուելով և իրենց համար գիւղեր ու մեծամեծ կալուածներ (թափու) ընելով: Սակայն ամառները նորէն շատերը իրենց լեռնոտն գիւղերու մօտակայ լեռները կելլեն վրաններով՝ իրենց բազմաթիւ հօտերը արածել և զով օդ վայելիւ: Ասոնց վրանները՝ ինչպէս և բոլոր քրդաց, սև այծի մազէ գործուած է. գրեթէ քառակուսի ձևով է և շատ մը սիւններու վրայ, շատերու մէջ մինչև 15-էն աւելի սիւններ կը գտնուին:

Հոս հարկ կը համարիմ յիշել մասնաւորապէս Մամրգանցւոց կամ Մամանցւոց երեկիւններէն լսած աւանդութիւններս: Ասոնք զիրենք Մամիկօնեան ցեղէն և Մշոյ երկրին բնիկ տէր կը համարին և կըսեն. «մեր նախնիք հայ և քրիստոնեայ եղած են, իսկ երբ քրիստոնէից իշխանութիւնն ընկաւ և մուսուրմանութիւնը տիրեց երկրին, մեր նախնիք կրօնքը ձգելով՝ իշխանութիւնը ձեռքերնին պահած են ժամանակ մը. յետոյ երկրին մեծ իշխաները տեսնելով մեր նախնեաց քաջութիւնը և ակնածելով ու վախնալով թէ երկիրը ձեռքերէն կը հանեն, արդի քուրդ Աշիրները Տիգրանակերտի և ուրիշ կողմերէ այս երկիր ժողովեր. մեր նախնեաց ակնածելիները սպաններ և իշխանութիւնը նորեկներին տալով՝ մեզի նուաճէր և անգլուխ թողեր են»:

Իրաւի ասոնց քաջութիւն, ազատասէր բարք, և գինուորական ու վրանաքնակ կեանք՝ հովասուն լեռները բոլոր ամառ թափառելով՝ ըստ Եղիշէի, հին հայ նախարարութեանց կեանքն ու բարքը մեզ յիշեցնել կուտայ:

կրնանք ըսել թէ արդի այս Աշարէթներ մեր հին նախա-
րարութեանց միացորդներն են. և իրենց կեանք՝ ճիշդ
անոնց կեանքը՝ և անոր խիստ մերձաւոր է. վասն զի Բիւ-
զանդայ և Մամիկոնեան պատմչի գրածներուն ծանօթ ե-
զով մէկը՝ երբ ասոնց կեանքը, բնաւորութիւնը, ըրած
քաջագործութիւնը և խօսուածքին կերպերը կը դիտէ և
կը լսէ՝ խիստ մեծ առնչականութիւն և մերձաւորութիւն
կը տեսնէ այն գրուածոց և արդի ասոնց մէջ կատա-
րուածոց. և հարկաւ պիտի ըսէ կամ երկրին ջուրն ու
օդը այսպէս մի օրինակ կը դաստիարակեն և կամ ժա-
ռանգական դաստիարակութիւն մ' է, որ յաջորդաբար
այսօր ալ մեզ գրիթէ նոյնութեամբ կը ներկայանայ:

Ոմանք Պաքրանցիքը որ Պէքերէ մը սերած կերկին,
Բագրատունի կուզեն համարել և Ըռըջօթցիքը՝ ըռչտու-
նի, և Սիւլանցիքը՝ Սիւլունի. բայց վերջինը միայն քիչ
մը հաւանական կերկի. միւսերը երբէք՝ տեղոյ և դի-
մաց գծագրութեան յարմարութիւն չտեսնելով վրայնին,
մանաւանդ որ այդ երկուքը վայրենագոյն ցեղեր են,
զուրկ ամեն ազնուութենէ և մարդկութեան ձիրքերէ:

ԸՐԱՅԷ ԿԱՄ ԷՔԻՆՃԻ ՔՐԴԵՐ

Քրդերու երկրորդ մասը կը կազմեն Ըրայէ կամ է-
քինճի կոչուածները, որոց մէջ ալ անտարակոյս շատ մը
քրդացած հայեր պիտի ըլլան՝ այլ և այլ ժամանակ դար-
ձած: Այս ժողովուրդը հինէն ի վեր ետեղակալ գիւղա-
բնակ են և երկրագործ. սակայն ասոնց երկրագործու-
թիւնը խիստ խեղճ կերպարանք մը ունի. և թէպէտև
հայոց զբացի գիւղերու մէջ և շատ անգամ ալ խառն կը
բնակին. այսու ամենայնիւ հայերէն խիստ ետքն են երկ-
րագործութեան մէջ, որով և բնդհանրապէս ալ հայերէն
չատ աղբատ: Ասոնք՝ ինչպէս և Աշիրներն ալ, գաշտա-

յին գիւղերու մէջ քիչ կը գտնուին, իրենց գիւղերն են ընդհանրապէս դաշտաց եզերք լեռնոտները, լեռանց կողերը, փոքրիկ հովիտները և կամ խոր ձորամէջերը: Իրենց ապրուստը կը հոգան ընդհանրապէս անասնաբուծութեամբ, և խաշնադարման են. ամառը շատերը կելլեն վրաններով՝ իրենց կենդանիքը արածելու համար՝ իրենց մերձակայ լեռները, որ բնական արօտներու առատութեամբ անասնաբուծութեան խիստ յարմար են. և ամեն տարի բաւական ոչխար կը ծախեն թեհիրներու. նոյնպէս կով, եզ, իւղ, կապերտ կային:

Ձգեստուց մասին ընդհանրապէս գծուծ և աղտեղի են. նոյնպէս է և իրենց տնական կեանքը. ստրկաբարոյ և անզէն ու խեղճ են ընդհանրապէս. գէնք ունեցողներու կամ կրողներու բով ալ ոչ յաջողակութիւն, ոչ աշխոյժ և ոչ իսկ քաջութեան հոգի կերևի: Գողեր ալ քիչ կը գտնուին մէջերնին. այն ալ կամ Աշիրներու ծառայ գտնուելով և կամ անոնց ընկերանալով կընեն. տէրութեան հլու հպատակ են, և կանոնաւոր զօրք կուտան. և Աշիրներու ապստամբական գործոց խիշտ անմասն գտընուած և հայոց հետ լաւ վարուած են:

ՇԷՅՆԻՐ ԵՒ ՓԱՆԻՐՆԵՐ

Ըրայէներու կարգէն են այս երկրի բազմաթիւ շէյ-խերն ալ իրենց բազմախումբ ֆախիրներով (սօֆթա), որ խիստ մոլեռանդ ըլլալով Աշիրներուն էջը հասուցած մնասը ասոնք կը հասցնեն Քրիստոնէից: Ուրիշ ամեն մասերով և բարբով Աշիրներու նման են, միայն զգեստով քիչ մը կը տարբերին: Այս շէյխերը ամեն գաւառաց մէջ կը գտնուին, շատ մը գիւղեր ունին իրենց ձեռքերը, և անոնց մէջ թէքեններ հաստատած են, ուր ամեն տեղերէ ֆախիրներ կը ժողովուին կարգալու, ո-

րոնք կրօնամոլութենէ և անդրալեռնական քաղաքակրթութութենէ և կախարդութենէ զատ որուն ժողովուրդը քաջ կանսայ, ուրիշ բան մը չեն սովորիր: (Աշիրներէն ոչ ֆախիր կըլլան և ոչ շէյխ, միայն երբեմն աղքատներէն ոմանք թարիխ կը մտնեն, և կը հրաժարին զէնք գործածելէ, գողութիւն ընելէ և հայոց եփած հացը ուտելէ):

Այս ձէյխերու գլխաւոր գիւղերն են, Վարդովայ մէջ՝ Խարամէշ, Խուուսայ մէջ՝ Խըրթ, Պուլանըխայ մէջ՝ Կողակ, Ապրի և Մուլա-Քէնդ, Մանաղկերտի մէջ՝ Լադար, Մշոյ դաշտի մէջ՝ Թիլ, Խլաթներու և Բաղիշոյ ու Խիզնայ կողմերը, Նոյնպէս և Մուշ և Բաղէշ քաղաքաց մէջ ալ շատ մը ձէյխեր կան մէկ մէկու պաշտպան և համագործ, որ տէրութեան հաւասարութեան արդարասէր օրինաց հակառակ՝ մոլեռանդ կրօնամոլութեան քաջալեր տալով իսլամ և քրիստոնեայ ժողովրդաց մէջ հակակրութեան և հակառակութեան շղթայ մը կուզեն ստուարացնել ի վրէնսս երկրին և Նոյն իսկ ժողովրդոց, զանոնք անհաշտ առեւտրութեամբ միշտ մէկ մէկէ հեռու պահելու:

Ձէյխերը իրենց մոլեռանդ ֆախիրներու ձեռք՝ որոնք զէնք գործածելու վարժ կըլլան, Աշիրներու հասարակ հղած ոճիրները, որ են՝ սովորական գողութիւնք, զանակոծութիւնք, չարաչար հարստահարութիւնք և կեղեքմունք, խտերու և որայից դեղեր, մարաքներ և տուներ այրել, առեանգութիւնք և սպանութիւնք կատարել տալէ զատ՝ ամենայն յանձնապատանութեամբ եկեղեցեաց և վանորէից սրբապղծութեանց և զանոնք շարունակ կողոպտել և աւերելու ալ ձեռք կը զարնեն միշտ. ինչպէս ըրած են և կընեն Բաղիշոյ և Մշոյ քաղաքաց և երկրի շատ մը եկեղեցեաց և հնութեամբը հռչակաւոր Սուրբ Յովհաննու և Առաքելոց վանորէից. կը թողում Մանրավանից և սուրբ Կարապետի վանքերու իսպառ կողոպտուիլ ու ժամանակ մ'ալ ամայի մնալլ, ժամանակին

խառնաշփոխութիւնը, այն է՝ Ռուսի առաջին արշաւանացը
և բաւական ժամանակ առաջ ըլլալուն պատճառաւ:

Միթէ այս շէյխեր չէին զօրացնող բարբարոս
քուրդ իշխաններու բազուկներ՝ անմեղ քրիստոնէից ար-
եամբ երկիրը ողողել և Քրիստոնէից վրայ հալածանք
հանելու: Ինչպէս եղած է 1820-ի առեւտներ Սղերտու
մօտերը բնակող Չէյս-Տէվրիշ-Հապիի ձեռք: Նոյնպէս Պէ-
տէր-խան պէյի օրովն Կորդուաց շէյխերու ձեռք: Ասոնք
մօտ երկիրներ և մօտ ժամանակներ եղածներն են որ
փոքր ի շատէ կը գրենք, հեռաւորներ ով կրնայ գիտնայ:
Մշոյ երկրի շէյխեր ընդհանրապէս թշնամի կերեկին
քրիստոնէից և գրեթէ միշտ անհաշտ թշնամի՝ անոնց
կարգաւորներուն: Երկուսն որ կասկածելի է կտրգաւորաց
անոնց գիւղերէն անցուղարձ ընելը: Մշոյ և դաշտի Փա-
խիրներն էին 1852 թուին Մուրը Կարապետի վանա-
հայր և Մշոյ առաջնորդ Եօզղաթցի Մատթէոս և նախ-
կին վանահայր Զարարիա և Առաքելոց վանից վանահայր
Մկրտիչ վարդապետները և Մշոյ երեկի գերդաստաննե-
րէն Քէշիշեան Մկրտիչ Աղա ազգապետը, չորսը մէկ տեղ
Մշոյ շուկայի եզերքը և կառավարութեան ապարանին մօ-
տիկ պաշարողները՝ սպաննելու համար, որոնք թէն չու-
տով զօրք հասնելով աղատուեցան՝ բայց չարաշար գա-
նակոծուեցան ու շատ անպատուեցան՝ փախած առեւ-
տին մերձակայ տաճիկ տանց լուալիքները իրենց ապաս-
տանարան ընելով: Այս Փախիրները նոյն օրէն դաշտէն
օգնականներ կանչելով կուգէին Քրիստոնէից կոտորած
կամ մեծ վնասներ տալ, երեք օրի չափ շուկայն գոց
մնաց, ապա հազիւ հազ խաղաղացան: Սակայն դաշտի
մէջ շատ առեւտնութիւնք և սպանութիւնք եղան որոց մէկ
քանին եզրտի էին որ զոհ եղան Փախիրներու մոլեռան-
դութեան, և իրենց մնացած ազգակիցներ փախան Ա-
լաշկերտ: Այս միջոցին շատ մալ հայոց եկեղեցիներ պղ-
ծուեցան զաւառներու մէջ և համարձակ ալ կը խօսէին
Փախիրները որ վանքերն ալ համարձակապէս կողոպտե-
լու պատրաստուած են: Ահա այս է այս երկիրներու
Փախիրներուն և շէյխերուն կրթութիւնն ու բարոյականը:

(Կը շարունակուի)

Կ Ե Ր Օ Ս Խ Ա 2

Հօտաղներ դուրան ¹⁾ դաշտին, ուրանք ²⁾ ուրանք խաչ
շինեցին,

Ընկուզի թփով փաթեցին, չոգան լացին աղաչեցին,
Աստուծմ է շատ խնդրեցին,— դու շնորհք տաա քա-
րոզ խաչին:

Ծնորհք եկաւ քարոզ խաչին, թոաւ ինկաւ ծառի
պրտին, ³⁾

Երազ գնաց Տ. Յովհաննին.— արի՛ տար զիս եկեղեցին.
Գիշեր մեծ լոյս տամ տաճարին, ցորեկ հով ընեմ
աշխարհին:

Եօթ քահանայ եծթ վարդապետ եկան կանան ⁴⁾ ծա-
ռի կշտին,

Թոաւ ինկաւ գիրկ Յօհաննին ոսկի քարոզ վարդապետին,
Տարան դրին եկեղեցին. գիշեր լուս կուտար տաճարին
Յորեկ հով կընէր աշխարհին, դուրքան եղնիմ քա-
րոզ խաչին:

Հայ մը ուրացաւ Հայոց հաւատ՝ գնաց ըսեց պարսիկ
խանին,

Խաչ մը ելեր Հայոց ազգին՝ էն արժան չէ Հայաստանին,
էն արժան է քու խազինին. ակն ու գոհար քու խանմին
Խանը կանաւ վըր պատանին ձեռքով ըրեց Չու-
խատարին,

¹⁾ Հարթ տեղ: ²⁾ Իրանք: ³⁾ Կողք: ⁴⁾ Կանգնեցին:

Գնա՛ քարոզ խաչ քեր ինձի. էն արժան չէ՛ Հայոց Ազգին,
 էն արժան է իմ խազինին ակն ու գոհար իմ խանմին.
 Գնաց Զուխատար գեղի կշտին, փէտ մը զարկեց գե-
 ղականին

Մէկ լէ զարկեց ոէսի տղին. —

Թէփսի մը ոսկի գեղականէն, Թէփսի մը ոսկի ոէսի
 տնէն,
 Էղնի քու սօլ ⁵⁾ ու մխսի ⁶⁾ գին, ձեռք մի՛ զարկի
 քարոզ խաչին.
 Գնաց ըսեց պարսիկ խանին, ան չընդունեց այնքան
 ոսկին,
 Խանը կանչեց իր քով զԱլին, խրկեց գնաց քարոզ
 խաչին.
 Ալին ծին կապեց ժամու դռան, մտաւ ներս ծունկ
 զարկեց քիման,
 Ձեռքը զարկեց քարոզ խաչին, կատղաւ Ալին, կերաւ
 զիր ծին,
 Մազէ՛խարար ⁷⁾ փաթաթեցին, պատնի տկով գլորեցին.

Ղուրպան եղնիմ՝ քարոզ խաչին.

Պարսիկ խան կանաճ վըր պատնինասկար ըրեց քա-
 րոզ խաչին,
 Առջին դարձաւ վըր յետինին, յետին դարձաւ վըր
 առջինին,
 Ամենք զիրար կոտորեցին, կատղաւ խանը վըր պա-
 տանին,
 Կատղաւ խանմ՝ ի հարամին, կատղաւ մանուկ մէջ
 որոցին.
 Պատան եօթ տեղ ժաժը եկաւ, նոր քարոզ խաչ յետ
 դարձուցին,

⁵⁾ Մաշիկ: ⁶⁾ Մախս — զանկապան կաշուէ: ⁷⁾ Պօրկ:

— Ճիւղ (հօտ) մը ոչխար քո խնկան գին. հլխի մը ծի
քո մոմի գին.

Ջուխտակ գութան քեզի ընծայ, դու խնայէ իմ տան
տեղին. —

Տարան դրին եկեղեցին, գիշեր լուս կուտար տաճարին,
Յորեկ հով կընէր աշխարհին, էն արժան էր Հայոց
Ազգին

Շատ արժան էր Հայոց հաստին, դուրքան էղնիմ քա-
րոզ խաչին:

Տրապիզոնում՝ հանգ. Սրուանձաեանց սրբազանի Թըղ-
թերի մէջ մենք գտանք ժողովրդական բանահիւսութեանց մի
բանի տետր, ժողովուած պ. Լ. Մագսուտեանի ձեռքով,
որտեղից առնելով հրաաարակում ենք «կարօս խաչ»-ը նշյ-
նութեամբ ինչպէս որ կար:

ՀՐԱՏ.

ԻՆՔՆՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ԿԱՆԱՆՅ ԿՕԼԼԵՋՆԵՐՈՒՄ

Մ Ս. Բ Է Ն Ք Ս Ի

Ինքնօգնութեան այն միջոցները, որին դիմողքս իմ ա-
մերիկացի աղջիկները բարձրագոյն կրթութիւնն ստանալու
համար, գրեթէ անյայտ են Ատլանտեան ովկիանոսից այս
կողմն ապրողներին, մինչդեռ արժէր առանձին ուշադրու-
թիւն դարձնել դորա վերայ, քանի որ անչափ պարզ են և
օրինակելի։ Այդ միջոցներից շատերը մշակուած են դեռ^և ևս
կոլլէջներում և ամերիկացի աղջիկները, որոնք իրենց մեծ
փառասիրութեան հետ նիւթապէս ապահով չեն, հէնց որ
առիթը ներկայանում է, իսկոյն օգուտ են քաղում նրանից։
Երբեմն ինքնօգնութեան նորանոր գաղափարները ծնունդ էին
առնում իրենց ուսանողների շրջանում և հետեւանքը այն
էր լինում, որ շատ աղջիկներ, որոնք նիւթականի պակա-
սութեան պատճառով պիտի զուրկ մնային բարձրագոյն գի-
տութիւնից, միջոց էին ստանում աւարտելու գպրանոցները
կամ կոլլէջները ու այդպէս կեանք էին մտնուս — միանգա-
մայն պատրաստուած իրենց ընտրած ասպարէզի համար։
Ամերիկացի աշակերտներին շատ լաւ յայտնի է, որ հանգու-
ցեալ Հարֆիլդ նախագահը իւր կրթութիւնը լրացնելու մի-
ջոցներ ձեռք բերելու համար ջորի էր քշում — իսկ ամե-
րիկացի աշակերտուհիները գոհութեամբ կարող են յիշել
այն փաստը, որ երբ Միացեալ Նահանգների ապագայ նա-
խագահը այդ օրինակ ծանր աշխատանքով դիմում էր իւր
ձգտումների նպատակակէտին, ապագայ տիկին Հարֆիլդը,
երկրի մի այլ անկիւնում, կոլլէջում, տնտեսական աշխատանք-

ներ էր կատարում, որպէս զի միջոց ստանայ կրթութիւնը շարունակելու:

Ոչ որ չի կարող վիճել, որ կանանց բարձրագոյն կրթութիւնն ստանալը միանգամայն ցանկալի է, սակայն այդ նպատակին հասնելուն յաճախ արգելափակ են լինում զուտ տնտեսական հանգամանքներ: Մեծ կամ փոքր բաղաճններում ապրող աղջիկները, ուր հասարակական ուսումնարանները հաւասար չափով մատչելի են ինչպէս տղամարդոց նոյնպէս կանանց, հազիւ են այդ օրինակ արգելափակների հանդիպում: Նոքա կարող են անցնել ստորին և միջնակարգ դպրոցների դասընթացը, լսել համալսարանի դասախօսութիւնները, առանց փող ծախսելու, բացի դասագրքերի ծախքից: Սակայն այդպէս չէ գիւղերում և ագարակներում ապրողների դրութիւնը, որոնց համար «աղջիկներին կրթելու խնդիրը ընտանիքին ամենամեծ հոգս պատճառող խնդիրն է»:

Հետաքրքիրն այն է, որ արեւելքի ագարակատէրերի աղջիկները փոքր հասակից ականատես են թէ ինչպէս իրենց ծնողները փող են դիզում իրենց կրթութիւնը շարունակել տալու համար:—Այն վայրկեանից, հէնց որ նրանք մտնում են գիւղական սկզբնական դպրոցը, լսում են ծնողների խօսակցութիւնը, թէ երբ իրանք կաւարտեն այդ դպրոցը—նրանց կուղարկեն պանսիօն: Այդ հայրերից շատերը երիտասարդական հասակում բարեբաղդ էին համարում իրանց, եթէ իրենց յաջողում էր դպրոցում ամենատարրական գիտելիքները ձեռք բերել, սակայն այժմ մշակելով իրենց դաշտերը և հունձը ժողովելով մեծ գոհունակութեամբ յափշտակում են իրենց որդոց, մանաւանդ աղջիկներին բարձրագոյն կրթութիւն տալու ցնորքներով: Երբեմն դպրոց մտնելու պատրաստութիւնը մի տեսակ պարգևի ձև է ստանում, որ ծնողները տալիս են իրենց դստեր: Երբեմն նրանք բաժին են հանում մի կտոր հող, որ նա ինքը պիտի մշակէ, ցանէ և ստացածը ծախէ. այդպիսով ձեռք բերած փողը տարեց տարի ժողովելով մի գումար է կազմում, որով նա մի տարի կարող է ուսանիլ կոլլէջում: Այդ հողէ կտորը կոչւում է «կրթական պարտեզ»: Ագարակատէրերը երբեմն հողի փոխարէն իրենց դստեր նուէր են տալիս «դպրոցական կով» (collegecow). Նա ինքն է կթում իւր դպրոցական կո-

վը, սէրը քաշում, իւղ հարում և տանում ծախուէր— աշխատելով ըստ կարելոյն թանկ վաճառել: Այս կերպ ստացած փողը կաղմում է «կրթական հիմնադրամի» սկիզբը, որը «դպրոցական կովի» ընտանիքի բազմանալովը— աւելի և աւելի է շատանում: Կրթական հիմնադրամը մեծացնելու համար բացի այդ գոյութիւն ունին և այլ միջոցներ, ինչպէս օրինակ «դպրոցական հաւեր», որոնք ածում են «դպրոցական ձուեր» և այլն:

Յաճախ պատահում է, որ բոլոր այս միջոցներն տեղամ անկարող են լինում «դպրոցական հիմնադրամի» այնքան մեծացնել, որ կարողանայ ծածկել կրթութեան հարկաւոր ծախքը: Հունձի պակասութիւնը և կամ անասունների մի հիւանդութիւն կարող են արգելել հօրը մեծացնելու ֆոնսիւր հարկաւոր չափով: Ահա այդ օրինակ դէպքերում անձնավստահ աղջիկներն օգուտ են քաղում կրթութիւն վաստակելու այն միջոցներից, որ նրանց առաջարկւում է կուլէջներում:

Այդ միջոցներից ամենաընդունուածը, որ երկար տարիներից հետէ գործադրւում է Արեւելեան Ամերիկայում, այն է, որ աղջիկները կօլլէջում կատարում են սպասուհու մի քանի պարտաւորութիւններ և դրա փոխարէն ազատւում են ուսման վարձի մի մասը հատուցանելուց: Այդ միջոցը այն աստիճան յաջողութեամբ գործադրւում է Ամերիկական կօլլէջներից շատերում, որ համարւում է Ամերիկացի աղջիկների ինքնօգնութեան ամենագլխաւոր միջոցներից մեկը և որովհետեւ ես էլ իմ ուսանողութեան ժամանակ օգտուել եմ նոյն միջոցից, ուստի սեփական փորձի հիման վրայ կարող եմ համարձակ խօսել ի նպաստ նորա:

Արեւելեան Ամերիկայի ագարակատէրերի աղջիկների մեծագոյն մասի նման, ես մեծանում էի յոյս ունենալով, որ տեղական գիւղական դպրոցն աւարտելուց յետոյ, կ'աջողուի մտնել մի բարձրագոյն ուսումնարան և շարունակել ուսումս: Սակայն աշակերտութեանս վերջին տարուայ ձմեռը շրջակայ ագարակատէրերը մեծ անյաջողութեան հանդիպեցան. դաշտերում լոյս ընկաւ մի տեսակ բզեզ, որ բոլոր հունձը փրչացրեց: Ես իսկոյն գլխի ընկայ, որ վատ հունձի հետեւանքը այն կլինի, որ ես հնար չեմ ունենայ դպրանոց մտնել,

ուստի սկսեցի ջանքով ուսումնասիրել գիւղատնտեսական լը-
րագիրները, յոռսալով մի նորագոյն միջոց գտնել այնտեղ
այդ բէգի հետ կառուելու համար: Այդ կերպ ժողոված բո-
լոր տեղեկութիւններս իսկոյն հաղորդում էի բանուորներին
և խնդրում անպատճառ փորձել ամեն մի միջոց: Սակայն, չը
նայելով մեր միացեալ ջանքերին բոլորով զաշտեւում ազատու-
թեամբ տեսնում էր իւր գործը և մեր պատուական ցորե-
նը ոչնչացաւ: Երբ ինձ յայտնեցին, որ ո՛չ միայն այդ, այլ
և հեռւեալ տարին ես պիտի հրաժարուեմ իմ փայփայած
ցնորքներից—բարձրագոյն դպրոց մտնել, որովհետեւ Փոնդի
երրորդ մասը դեռ ևս պակասում էր, ես տեսայ որ ազա-
րակում ապրելը բոլորովին միտք չունի և գրեթէ յուսահա-
տուել էի: Բայց այդ ժամանակ փոստը ստացուեց և ինձ
համար ծագեց յուսոյ մի ճառագայթ: Փոստը ի միջի սլոյց
բերեց կանանց մի կօլլէջի կանոնադրութիւն, որի մէջ ես
կարդացի հետեւեալ յօդուածը:

«Ուսանողուհիք դպրոցի տնտեսական մասում կարող
են աշխատանք յանձն առնել, օրական մի ժամ աշխատու-
թեան փոխարէն նրանց տարեկան ուսման վարձը 25 դո-
լարով կը պակսի: Ով ցանկութիւն ունի այդ ձևով իւր ուս-
ման վարձը զեղջել, պիտի օր առաջ յայտնէ նախագահու-
հուն, թէ օրական որքան ժամ է ցանկանում տնտեսական
աշխատութիւններին նուիրել, որպէս զի կառավարչուհին գի-
տենայ թէ քանի ցանկացող կայ, որ ըստ այնմ էլ կարողա-
նայ ապաստւորներ վարձել առաջիկայ տարուայ համար:

Ես իսկոյն հաշուեցի, որ այդ կերպ օրական 4 ժամ
աշխատելով ես տարեկան կտնտեսեմ 100 դոլլար, իսկ չորս
տարուայ ընթացքում 400 դոլլարի պատկառելի գումարը:
Աւելորդ էլ է ասել, որ ես իսկոյն պինդ բռնեցի առաջար-
կած միջոցից, որ կարծես բաղդն ինքն էր ուղարկել ինձ:
Ապագայում այդ միջոցն այն աստիճան բարեյաջող եղաւ
ինձ համար, որ ես յաճախ մտածում էի, թէ մեր դաշտե-
րի բոլոր ինձ բաղդաւորութիւն բերեց. իմ տնտեսական աշ-
խատութեան նկարագիրը կոլլէջում գաղափար կարող է տալ
այն կարգ ու կանոնի մասին, որ տիրում է Միացեալ Նա-
հանգների մի քանի տասնեակ՝ կանանց կոլլէջների մէջ:

Տնային աղտոտ աշխատութիւնները, օրինակ՝ խոհանոցի

ամաններ լուանալը, հանդերձեղէնների մաքրելը, կերակուր պատրաստելը և այլն բոլորը կատարուում էր խոհանոցում վարձկան ծառաների ձեռքով, և այնտեղ ուսանողուհիք չէին ընդունուում: Բայց սեղանատան բոլոր աշխատութիւնները ուսանողուհիների ձեռքն էր. նրանք պարտաւոր էին փոշին մաքրել, սեղան պատրաստել և վեր քաղել, ամանները լուանալ, արծաթեղէնները մաքրել և այլն: Երեք չորս ուսանողուհիք օգնում էին բուսեղէն կերակուրներ պատրաստելուն և մի քանիսին իրաւունք էին տալիս փորձել իրենց դժերը խոհարարական արուեստի մէջ. հիւրասենեակի, երաժշտութեան դասարանների և եկեղեցու մաքրելը նոյնպէս յանձնուում էր նոցա, թէ և յատակը մաքրում էին իսկական աղախիները: Ուսանողուհիք նոյնպէս բաց էին անում մուտքի դուռը և այդ հաշուում էր օրական երկու ժամուայ աշխատութիւն: Ուսանողուհիներից մէկը ժամանակի մի մասը նուիրում էր սպիտակեղէնների կարկատելուն և հարթելուն: Աշխատութեան ժամանակ մենք երբեք չէինք հանդիպում իսկական ծառաներին: Այդպիսով տնային աշխատութեան մեծագոյն մասը, առանց որևէ դժուարութեան, կատարում էին 25 կամ 30 ուսանողուհիք: Ամեն ինչ անուում էր հետևողաբար, կանոնաւոր կերպով և զուարճութեամբ: միակ անյարմարութիւնն այն էր, որ ամեն մի օր 3—4 ժամ այդ օրինակ զբաղմունք ունեցողներին բնականաբար քիչ ժամանակ էր մնում հանգստութեան համար: Գրանից զատ ուրիշ ոչինչ զանազանութիւն չկար սեպհական աշխատանքի գնով իրենց ուսման ծախքի պակասորդը լրացնող աշակերտուհիների և ունեւոր ծնողների աղջիկների մէջ: Սակայն այս ասելով ես ի նկատի ունեմ նրանց դրութիւնը ուսումնաւորանում, իսկ ինչ վերաբերում է ուսման մէջ արած յառաջագիմութեանը, այդ կողմից մեծ զանազանութիւն կայ: Իրենց ընդունակութեամբ աչքի ընկնող աշակերտուհիք սովորաբար աշխատում էին տնտեսութեան մէջ և շատ քիչ էր պատահում այնպիսի քննական գրաւոր աշխատութիւն, որ արժանացած լինէր բարձրագոյն գնահատութեան—100 թուանշանի և որի գրողը չլինէր, ինքը իւր համար ճանապարհ հարթող ուսանողուհի, ինչպէս սովորութիւն ունինք նրանց անուանելու: Նոյնը կարելի էր ասել նուագածուկութեան

և առհասարակ գեղարուեստի մասին: Ուսումնարանի ամենատաղանդաւոր նուագածուռն մի գիւղական քահանայի դուստրն էր, որ ամեն առաւօտ երկու ժամ շարունակ, սպիտակ գոգնոցը կապած զբաղուած էր թէյի ամանները լուսնալույսի և ժողովելով: Ճաշից յետոյ նա նստում էր դաշնամուրի առաջ և նրա մատների տակից պնպիսի հրաշալի ձայներ էին հնչում, որ մենք միշտ կանգնում էինք դրան առաջ և հիացմամբ լսում նրա նուագածուռութիւնը:

Գործերի այս օրինակ հանգամանքներն ի նկատի ունենալով, պարզ է, որ աշխատանքով զբաղուող աղջկերբը չէին կարող բարձրից նայել իրենց ընկերուհիների վրայ: Ուսանողուհիների թւում կային փաստաբանների, բժիշկների, քահանաների, վաճառականների, ագարակատէրերի, լրագրողների և քաղաքագետների աղջկերբ: Նրանցից և ոչ մէկը մտքով չէր անցկացնում մի ուրիշին իրանից բարձր կամ ստոր համարելու ի նկատի առնելով ծնողների նիւթական վիճակը, բայց եթէ լինէին իսկ այդ կերպ մտածողներ, նրանք էլ չէին վստահանում արտայայտել այն: Ամենաընգունակ և ամենաշխատասէր ուսանողուհին ամենայարգին էր ուսուցիչների առաջ, իսկ ընկերուհիների շրջանում—նա էր առաւել լաւ ընդունուած, որ ամենալաւ ընկերուհին էր համարւում:

Աղջկերբը տնտեսական աշխատութիւնն յանձն էին առնում միմիայն անհրաժեշտութիւնից ստիպուած: Ոչ մի հարուստ ծնողի դուստր հակում չէր ցոյց տալիս ժամանակ անցկացնելու և կամ ուղղակի որպէս զուարճութիւն յանձն առնելու այդ գործը, եթէ անգամ այդպիսի մի ցանկութիւն արտայայտէր, նրան միջոց չէին տալ իրականացնելու այն, որովհետեւ տնտեսական գործեր կարող էին յանձն առնել միայն սահմանափակ միջոցների տէր ծնողների աղջկները, որոնց համար այդ անհրաժեշտ էր: Ուսանողուհիներից շատերը աշխատում էին օրական միայն մի ժամ և այդպիսով վաստակած 25 դոլլարը գործ էին ածում մի որեւէ մասնագիտական պարապմունքի համար, որի դասաւանդութիւնը չէր մտնում ընդհանուր ծրագրի մէջ: Մի մատաղահաս օրիորդ գրաւուելով բնական գիտութիւններով, այդ դրամով ձեռք բերեց իւր սիրած առարկայի վերաբերեալ թանկագին հրա-

տարակուծիւններ: Մի ուրիշը սեղանատանը օրաքան կէս ժամ աշխատելու փոխարէն իրաւունք էր ստանում մի ժամ վարժուելու դաշնամուրի վրայ:

Տնտեսական մասում ծառայութիւն յանձն առնող աղջիկները սովորաբար մտնում էին այնտեղ ոգւորուած մի ուրեւ է ազնիւ գաղափարով: Ահա, օրինակ, մեր դպրոցում ամենամեծ ժողովրդականութիւն վայելող աղջիկներից մէկի պատմութիւնը: Նրա ծնողները իրենց զրկելով և մեծ խնայողութիւն անելով հազիւ հազ կարողացել էին մի գումար կազմել, որ բաւական էր նրան չորս տարի դպրոցում ուսում շարունակելու համար: Բայց կուլէջ մտնելուց մի ամիս առաջ նա իմացաւ, որ իւր երկու տարով մեծ եղբայրը նոյնպէս ձգտում է բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու և յուսահատ վիճակի մէջ է, որով և նիւթականի նշանակութեան պատճառով ստիպուած է հրաժարուելու իւր ցնորքներից: Այդ ժամանակ քոյրը առաջարկեց կիսել իւր ուսման համար ժողոված դրամը, վճռելով մնացածը իւր աշխատութեամբ լրացնել այն պայմանով միայն, որ եղբայրն էլ նոյն կերպով «հարթի իւր ճանապարհը» համալսարանում: Երկուսն էլ ճանապարհ ընկան տնից: Եղբայրն իւր ծախքերի մի մասը ծածկում էր քրոջ տուած գումարից, իսկ իւր սնունդը հոգում էր ճաշին և նախաճաշին մի պանդոկում՝ սպասաւորելով, իսկ քոյրը իւր ուսման ծախսերի կէսը հոգում էր մասնակցելով կուլէջի տնտեսական ծառայութեանց:

Կուլէջում կար մի այլ դեռահաս օրիորդ, որ մեր մէջ իբրեւ «հարս» միակը լինելով, առանձին ուշադրութիւն էր գրաւում: Նա ուսանողուհիների մեծ մասից մի քանի տարով մեծ կլինէր և նախ քան կուլէջ մտնելը ուսուցչուհի էր եղած և այժմ էլ բոլոր դասընթացը չէր անցնում, այլ լսում էր միայն մի քանի առարկաներ: Իւր ժամանակի մեծագոյն մասը տնտեսութեան նուիրելով—նա իւր վերին աստիճանի սուղ միջոցներով հնարաւորութիւն ունէր սովորելու: Մեզ թւում էր որ նա ամբողջապէս ապրում է վիպական աշխարհում և մենք միշտ աշխատում էինք նրա հետ խօսք ձգել իւր նշանածի մասին և թէ երբ պիտի պսակուի: Ո՛րչափ մեծ եղաւ մեր զարմանքը, երբ նա մի օր յայտնեց մեզ, որ դպրոցի դասընթացը աւարտելուն պէս մարդու կը

գնայ: Ուրեմն ի՞նչու էր այդքան աշխատում և իւր վաստակած փողերը ծախսում լատիներէն լեզուն և բարոյագիտութիւնը ուսանելու վրայ, քանի որ նա ուսումն աւարտելուն պէս պիտի պսակուէր: Ինչու իւր ժամանակը և դրամը չէր գործադրում օժիտ պատրաստելու համար: Երբ ներքին այդ հարցը ինքն՝ հետեւեալ պատասխանը տուեց. պարոններ, ահա՛ թէ բանն ինչումէն է: Ես պսակում եմ մի անձի հետ, որ մտաւորապէս անհամեմատ բարձր է ինձանից: Երբ մենք ծանօթացանք, նա արդէն աւարտել էր համալսարանը, այն ինչ ես անցել էի սովորական բարձրագոյն դրասարանը, այն ինչ ես անցել էի սովորական ուսուցչուհի էի, ես վրձուեցի, և գիւղական ուսումնարանի ուսուցչուհի էի, ես վրձուեցի, որ մինչև նրան չհաւասարուիմ, չեմ պսակուի հետը: Նա շատ բան գիտէր, այն ինչ ես նրա համեմատութեամբ կատարեալ տգէտ էի և վախեցում էի, չլինի՞ թէ արգելադրութ լինիմ նրա յառաջադիմութեան քան օգնական: Ահա թէ ինչու առանձնապէս պարապում եմ այն խնդիրներով, որ ամենից շատ են հետաքրքրում նրան: Ես չէի կարող հաշտուել այն գաղափարի հետ, որ նա առնում է մի այնպիսի կին, որի վրայ պիտի նայէ ինչպէս մի փոքրիկ սիրելի արարածի վրայ և որ անընդունակ է հասկանալու նրա շահերն և ձգտումները: Այդ պատճառով ես մտայ կոլլէջ, որ պատրաստուիմ նրան իսկական կին լինելու համար:

Ընդհանրապէս, կոլլէջում սովորող գրեթէ բոլոր աղջիկները, ի հարկէ առանց բացառութեան միայն նրանք — որ աշխատում էին տնտեսութեան մէջ, ուսանում էին մի որոշ նպատակով: Մեծագոյն մասը ձգտում էր այս կամ այն ասպարիզում որոշ դիրք ձեռք բերել: Շատերը պատրաստուում էին ուսուցչուհիներ կամ ուսուցչապետուհիներ լինել այս կամ այն ուսումնարանում, այլք նպատակ ունէին ապագայում իրենց բժշկականութեան նուիրելու կամ գործելու լրագրական ասպարիզում և կամ վարչական որոշ պաշտօններ ստանձնելու: Սակայն մեր «հարսնացուի» որոշած նըպատակը ի հարկէ արժանի չէր պակաս յարգանաց, քան մնացած բոլորինը՝ և ապագան ցոյց տուեց, որ նա կատարելապէս հասաւ իւր որոշած նպատակին: Ես առիթ եմ ունեցել տեսնելու նրան պսակուելուց յետոյ և համոզուեցայ, որ նա գարձել է այն կանանցից մէկը, որոնց ըստ սո-

վորութեան անուանում են «իշխանութիւն բազմած գահի վրայ»:

Հիւսիսային նահանգներում գոյութիւն ունին վեցի չափ, գուցէ մի փոքր աւելի, կոլլէջներ, ուր գործադրւում է ինքնօգնութեան վերոյիշեալ ձևը: Հարաւային նահանգներում սակաւ է պատահում այդ և ցաւելով պիտի նկատել, որ սակաւ պահանջ է դրան զգացւում: Հարաւային նահանգների կանայք անկախութիւն և դիրք ձեռք բերելու ձեռներեցութեան կողմից բաւական յետ են մնացել իրենց հիւսիսային բոյրերից: Այս եղանակը բացառապէս կանանց դպրոցներին չէ վերապահւում. նա յաղորդութեամբ գործադրւում է նաև «խառն» դպրոցներում: Այդ օրինակ հաստատութիւնների կարգին է պատկանում ՕՏէօի Օբերլին — կոլլէջը, որ ահագին անուն և հռչակ ստացաւ անցեալ պատերազմի ժամանակ նրա ուսուցչապետների և ուսանողների գերութեան դէմ մղած ագիտացիայի պատճառով: Օբերլինում, Լիւսի Ստոնը, որ կանանց ընտրական իրաւանց առաջնակարգ պաշտպաններից մէկն է, շարունակ աշխատում էր տնտեսական մասում, որպէս զի միջոց ունենայ բոլոր դասընթացն տնցնելու ահագին ժամանակ նուիրելով նաև յունարէն և եբրայերէն լեզուների ուսումնասիրութեան, ցանկանալով Աստուածաշնչի բնագրի մէջ կարգաւ այն, ինչ որ ասած է ձկանանց ստոր դրութեան մասին: Ուսման բոլոր ընթացքում նրա շաբաթական եկամուտը հասնում էր 50 ցենտի կամ մօտ 5 ֆունտի (մօտ 50 րուբլի) տարեկան և բոլոր չորս տարուայ ընթացքում նա միայն մի նոր շոր կարեց իւր համար:

Տնտեսական աշխատութեան մասնակցելու գաղափարը առաջին անգամ գործադրուեց Գօլիօկ կոլլէջում — Մասաչուսետում 1837 թուին: Այդ կոլլէջի հիմնադիր օրիորդ Մերի Լօցոնը, ի նկատի ունէր չափնասացնել այն աշակերտուհիների ծախքերը, որոնք ցանկութիւն կունենան ի հաշիւ իրենց ուսման վարձի աշխատանք յանձն առնել, այլ բնակարանի և սնունդի ծախքը այնքան բացնել, որ կարողանային օգտուել ամենաչքաւոր աղջիկներն անգամ: Այդ նպատակի համար նա վճռեց տնային բոլոր աշխատութիւններին մասնակից անել բոլոր ուսանողուհիներին, որպէս զի

այդպիսով ծառաների ծախքը կրճատուի: Ո՛չ մի ուսանողու-
հի, ինչքան և հարուստ ընտանիքից լինէր, ազատ չպիտի
համարուէր աշխատանքից: Այդ ծրագիրը գործադրուեցաւ
և հազարաւոր օրիորդներ, որոնցից շատերը պատկանում
էին Միացեալ Նահանգների ամենաականաւոր տոհմերին—
անցան Գօլիօկ—կոլլէջի դասընթացը, իւրաքանչիւրը կա-
տարելով իւր աշխատութեան մասը: Այդ հիմնարկութեան
կանոնադրութեան մի յօդուածում ասուած է. «Իւրաքան-
չիւր աշակերտուհի օրական մօտ մի ժամ պիտի պարապէ
տնտեսական գործերով, սակայն ժամանակի տւողութիւնը
կարող է մի քիչ փոփոխուել նայելով գործի տեսակին, ա-
ռաւել դժուար և անախորժ աշխատութեան համեմատաբար
առաւել պակաս ժամանակամիջոց է նուիրուում, քան աւելի
թեթեւ և ախորժելի գործի համար: Կիւրակի օրերով աշ-
խատութեան պիտի նուիրել միայն կէս ժամ, այդ պատճա-
ռով անհրաժեշտ էր չորեքշաբթի օրն աշխատանքը կէս ժա-
մով աւելացնել: Ուսանողուհին ամբողջ սեմեստրի ընթաց-
քում աշխատում է որոշ նշանակած ժամին—եթէ դրան ար-
գելառիթ չի լինում ուսանելի առարկաների դասաւորու-
թիւնը: Հիւանդութեան դէպքում ուսանողուհու գործը
կատարում է պահեստի ծառան, որ օրավարձ է ստանում»:

Այսպիսի կազմակերպութեան շնորհիւ աշակերտուհու-
տարեկան ծախքը պակասում էր 100 դոլլարով, որ վճար-
ւում էր վարձկան ծառաներին: Գպրոցում մի սպասուհի
կայ միայն և մի ծառայ, որոնք կատարում են բոլոր ան-
մաքուր և ծանր գործերը, իսկ մնացած բոլոր տնային գոր-
ծերը մի ընտանիքում, որ 300—400 անդամ ունի, կա-
տարում են ուսանողուհիք: Սակայն չպիտի մոռանալ, որ բո-
լոր այդ աշխատութիւնները կարելւոյն չափ իննայւում է
տնտեսական յարմարութիւններով, և որ բոլոր ընակարան-
ները տաքացնում են շոգիով:

Այս ուղղութիւնը, որ յայտնի է «Գօլիօկի ուղղութիւն»
անունով, 1875 թուին ընդունուեցաւ Վելսլեյեան կոլլէ-
ջում, այն տարբերութեամբ միայն, որ աշխատութիւնը պար-
տադիր չէր այնտեղ բոլոր աշակերտուհիների համար, այլ
ըստ ցանկութեան:

Վէստար—կոլլէջում ուսանողուհիներին առաջարկուած

է ինքնօգնութեան մի այլ միջոց. ուսանողուհիք, ըստ ցանկութեան, կարող են յանձն առնել դասարանների օգը մարելու հսկողութիւնը, նամակներ բաժանելու աշխատանքը և կամ գրադարանում ու դիւանատանը աշխատել:

Զիկագոյի նոր համալսարանում աղջիկների տրամադրութեան տակ դրուած են ամենաբազմազան միջոցներ իրենց համար «ճանապարհ հարթելու»: Համալսարանին կից ապրող աղջկերքը չեն մասնակցում տնտեսական աշխատութեանց: Սոկայն բազմաթիւ ուսանողուհիք, որոնք ապրում են համալսարանից դուրս, իրանց ապրուստը հայթայթում են առևտուր և երեկոյ մի քանի ժամ աշխատելով դուրսը ընտանիքներում: Համալսարանին կից գոյութիւն ունի մի գրասենեակ, որի նպատակն է աշխատանք որոնող աշակերտուհիների համար գործ գտնել: Այդ գրասենեակի միջոցով գործ են գտնում մասնաւոր դպրոցներում և գիշերային կուրսերում. այլք ամեն օր աշխատում են Զիկագոյի լրագիրների խմբագրատներում և գրադարաններում: Համալսարանում ապրող շատ ուսանողուհիներ իրանց ապրուստը հայթայթում են այս և այն ուսուցչապետի երեխանց հրահողութիւն յանձն առնելով: Եւ այդ ժամանակաւոր դասակները սովորաբար գիտութիւններով են պարապում պատիզում—ուր զբօսնելու են տանում իրենց մատաղհաս սաներին:

Համալսարանի փոստային բաժանմունքում ամեն օր մի ժամ պարապում են մի քանի դեռահաս օրիորդներ, որոնք ստանում, բաժանում են նամակները և օգնում են պատասխանելով ուսուցչապետներին ուղղած նամակներին, իսկ այդ նամակների թիւը հասնում է 200-ի: Այդ աշխատութեան փոխարէն նրանց ազատում են իրենց ուսման վարձի երկու երրորդականից: Նոյնչափ վարձատրութեամբ ուսանողուհիք աշխատում են գրադարանում գրքերին կնիք զարկելով: Գրադարանում օրական չորս ժամ աշխատելու փոխարէն նրանք ուսումնական տարուայ ընթացքում վաստակում են 300—350 դրլլար:

Փակուկտէտի անդամների համար սղագրութեան և արտագրութեան մեծ մասը նոյնպէս կատարում են ուսա-

նողուհիք: Մի բանիսը որոշ գումար են վաստակում մասնակցելով երգեցիկ խմբին:

Ամառային երկարատև արձակուրդներին ուսանողուհիք ցրում են զանազան կողմեր և ընդունում են ամեն տեսակ աշխատություններ. նրանցից շատերն այդ ժամանակամիջոցում վաստակում են 200, 300, անգամ 500 դրլար, որով նրանք վերադառնում են կոլլեջ: Մօտ ժամանակներս արևելեան Ամերիկայում հրատարակուող մի լրագրում տրպուած էր անգործ մնացած աղջիկների ժողովարանի կողմից մի նամակ, որով նրանք բողոքում են, որ ամառը անհնարին է լինում սպասուհու տեղ գտնել, որովհետև ուսանողուհիների մի ամբողջ բանակ հեղեղում են քաղաքներ և գիւղեր ու յանձն են առնում վարել տնտեսական գործը «գիտնական հիմունքների վրայ»: Շատ շատ դեռահաս օրիորդներ ամենեւին անպատուութիւն չեն համարում կապել գոգնոցը և մասնաւոր տներում աղախնի կամ խոհարարուհու պաշտօն ստանձնել: Աղջիկների ամբողջ խմբեր ամառը պաշտօն են ստանում լողարաններում, ուր նոքա հսկում են սպիտակեղէնի պահպանութեան վրայ կամ տոմսակներ են վաճառում: Չորս տարի առաջ ես ամառը անցկացրի մի հիւրանոցում, որի սեղանատանը սպասաւորում էր արեւելքի ամենամեծ համալսարանի մի ուսանողուհի, նա իւր 10 ընկերուհիների շրջանում փող էր վաստակում հետեւեալ սեմեստրի իւր ուսման ծախքը հոգալու համար: Յետոյ լսեցի, որ այդ ուսանողուհիներից մէկը չի աւարտել ուսումը, որովհետև ամուսնացել է մի հարուստ դրամատիրոջ հետ, որ նոյն ամառը ապրում էր այդ հիւրանոցում և որին նա սեղանատանը սպասաւորել էր:

Մի քանի ուսանողուհիներ ամառը փոխարինում են այր պաշտօնեաներին, որոնք արձակուրդ են ստանում: Այդ դէպքում նրանք անշուշտ պիտի իմանան սղագրութիւն, հաշուապահութիւն և լաւ ձեռք պիտի ունենան: Յաճախ ուսանողուհիք պարապում են նաեւ գրաշարութեամբ, նոքա որ քիչ շատ գրական տաղանդ ունին, բաղմամարի ամառանոցներից թղթակցում են լրագիրներին և այդպիսով բաւական դրամ են վաստակում: Այլք յանձն են առնում գրավաճառական այլ և այլ հաստատութիւնների ժամանակաւոր

գործակալի պաշտօն, բայց այդ գործը համարուում է ամենաանախորժ պարապմունքներից մեկը, որը յանձն է առնում կին մարդը վերջին կարիքն ընկած ժամանակ, երբ այլ ևս հնար չէ լինում ուրիշ գործ գտնելու:

Պէտք է իմանաք, որ բացի կարիքից ուրիշ պատճառ չկայ, որ ուսանողուհուն ստիպում է յանձ առնել այդ աշխատութիւնները: Օտար աղջիկները կարող են ասել, որ «ամբիբիկացի աղջիկները այդ անում են հետաքրքրուելով տեսնելու կեանքը և նորանոր տպաւորութիւններ ստանալու համար»: Սակայն այդ հայեացքը շատ հեռու է ճշմարտութիւնից: Ամբիբիկացի աղջիկները առանձին բաւականութիւն չեն ըզգում խոհարարուհու, սպասուհու, ամառային ուսուցչուհու, անուշաբուհու, անուշաբուհու և կամ գործակատարի պաշտօնները ստանձնելու: Ես դեռ չեմ լսել, որ մի ուսանողուհի «զուարճութեան» համար այդ ձևով անցկացնէ իւր ամառային արձակուրդը: Նրանցից իւրաքանչիւրը նախամեծար կհամարէր գնալ ծովային լողարանները և ապրել այնտեղ ոչ իբրև աղախին, այլ իբրև հիւր: Եւ ուսուցչական տարուայ ընթացքում էլ նախամեծար կհամարէին պարապել միայն գիտութիւններով: Եթէ պարտաւորուած չլինէին ուսման վարձի մի մասը սեպհական աշխատանքով հատուցանելու: Ամբիբիկացի աղջիկներն այդ բոլորը յանձն են առնում ոչ թէ նրա համար, որ այդ նրանց դուր է գալիս, այլ որովհետև ստիպուած են մի կերպ օգնել իրենց, հակառակ դէպքում պիտի հրաժարուէին բարձրագոյն կրթութիւնից: Ամբիկայի աղջկերանց բնորոշ գծերից մէկն է հանգամանքների հետ հաշտուելու ընդունակութիւնը: Տուէք նրան ամեն տեսակ յարմարութիւններ և պերճութիւն, որ զուգակից է հարըստութեան, տանը բաղտաւոր մանկութիւն, ուր վխտում են բազմաթիւ սպասաւորներ, սիրագործով ծնողներ և եղբայրներ, որ նրան երես են տալիս, գիշերօթիկ դպրոցի թեթև կրթութիւն, այնուհետև աշխարհային յաջողութիւնների կեանքի մէջ, միջոց տուէք նրան ճանապարհորդութիւններ անելու և ամուսնանալ որևէ անպիացի լորդի հետ—նա ի հարկէ օգուտ կը բաղի այդ բոլորից և կեանքից կբաղի այն ամենը ինչ որ նա միայն կարող է տալ: Բայց երևակայեցէք նրան առանց այդ բոլոր յարմարութիւնների, մինչև իսկ եթէ նա

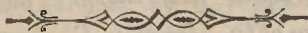
մի ժամանակ ունեցել է այն և այժմ կորցրել և նա իսկոյն կյարմարուի նոր պայմաններին և միջոց կգտնի ձեւակերպելու իւր կենցաղը: Ահա թէ ինչ բանի վրայ է հիմնուած ամերիկացի աղջիկների հնարագիտութիւնը, որ չնայելով իրենց նիւթականի պակասութեան, կարողանում են հարթել իրենց ճանապարհը:

Ամերիկայի կոլլէջներում — ինչպէս Անգլիայում — գործադրուում է աւագ շաւկերտուհիների կրտսերներին սովորեցնելու սովորութիւնը: Սակայն Անգլիայում այդ համարուում է ինքնօգնութեան ամենագլխաւոր միջոցներից մէկը, այն ինչ Ամերիկայում դա բազմաթիւ այլ միջոցներից մէկն է համարուում, որ սակայն շատ չի գործադրուում, որովհետեւ դա յարմար է բարձրագոյն դասընթացների ուսանողուհիներին և միանգամայն անպէտք կոլլէջ նոր մտնողների համար:

Բոլոր կոլլէջներում և սեմինարներում գոյութիւն ունին նաեւ մի քանի թոշակներ. բացի այդ ամենաընդունակ և աղքատ ուսանողուհիք յաճախ օժանդակութիւն են ստանում կոլլէջում այդ նպատակի համար դրուած զանազան գումարներից: Այն ուսումնարանները, ուր ընդունուած է ուսանողուհիներին տնտեսական մասում աշխատեցնելու սկզբունքը, թոշակ նշանակելում նախապատուութիւն են տալիս նրանց, որոնք ամենաշատ ժամանակ են նուիրել աշխատանքի: Կոլլէջներից մեծ մասում աշխատութեան համար նշանակուած է ամենաշատ ժամանակը օրական 5 ժամ. հինգ ժամ աշխատող աղջիկները ազատուում են իրենց սընունդի վարձը վճարելու պարտականութիւնից, իսկ թոշակով էլ ծածկում են ուսման վարձը:

Ի հարկէ ինքնօգնութեան վերոյիշեալ բոլոր միջոցները չի կարելի այնքան էլ դուրեկան համարել, սակայն որոշ նպատակին հասնելու համար նրանք յանձն են առնում այն և նոյն իսկ հասնում են, որով անհրաժեշտութիւնը դառնում է մայր հնարագիտութեան:

Թուրգով. Ա. Սպարապետեան

ՎԵՂԱՎԵԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԻՆ ԱՂԽԱՐՀՆԵՐ

(VICTOR HEHN)

Թէ կենդանական ու բուսական աշխարհը, ուրեմն մի երկրի տնտեսական ու դաշտանկարական կերպարանքը կարող է փոխուիլ դարերի ընթացքում, դա անհակառակելի իրողութիւն է մանաւանդ Ամերիկայի գիւտից յետոյ: Նորագիւտ կղզիների վերայ և արեւմտեան կիսագնդի՝ եւրոպացի գաղութների գրաւած երկրների մէջ վերջին երեք դարերի ժամանակամիջոցում, ուրեմն տպագրութեան գիւտից յետոյ և միւսոյն ժամանակ կրթութեան աշխարհի աչքի առաջ բնաշխարհիկ անասուններն և բուսականութիւնը (Fauna und Flora) յետ մղուեցան եւրոպական կամ աշխարհի ամեն կողմերից ներս խուժածներու միջոցով:

Օրինակ ս. Հեղինէ կղզու վերայ նախաբոյս վայրերի բուսականութիւնը խոյս տալով նորեկներից՝ հետզհետէ նահանջեց դէպի միջնաշխարհը և չորս կողմից պաշարուեցաւ եւրոպայի բոյսերով: Նոյնպէս և Բուենոս Այրեսի (Buenos Ayres) Պամպասում (Pampas) որչափ աչքը կը կտրէ, ոչ մի տեղ չեն երևում բնաշխարհիկ բոյսեր, այլ եւրոպացի նորեկ բուսականներից իսպառ ոչնչացան: Սակայն դարձնենք մեր հայեացքն աշխարհի մի այլ կողմ՝ դէպի Իտալիա և Յունաստան, ուր մեզ ներկայանում է յարդարեալ գործարանաւոր բնութեան պատմութիւնը, որ պարունակում է երկու կամ երեք հազար տարուայ մի ժամանակամիջոց: Այս երկու աշխարհները՝ ինչպէս որ հիմայ կան, արգասիք են շատ երկարածիճ ժամանակի և մարդու բազմազան գործունէութեան, և խիստ շատ տարբեր նոցա նկարագիրն այն ժամանակից, որ ունէին սկզբում: Այն ամենը, որ Ալպեան

լեռների հիւսիսից եկող ուղեւորի ուշն ու միտքը յափշտակում է իւր շնորհագեղ վայելչութեամբ իբրեւ նոր մի աշխարհ, բաւականութեան այն բոլոր հրաշալի գեղեցկութիւնը և տեսարանների սքանչելի ու նկարակերտ պատկերը, կենդանական, այո՛, մասամբ և երկրախօսական կազմութիւնը դարերի ընթացքում յօրինուեցան և արդիւնք են մշակութեան ու կրթութեան: Ալպեան լեռների բարձունքից՝ ուղեւորի դէպի հարաւ ձգած ամեն մի ակնարկը հիացման ակնարկ է ուղղած Իտալիայի նախկին և յետին դարերի պատմութեան վերայ: Բնութիւնը հաստատեց այս երկրի բարձրութիւնը, տուաւ նորա հողի կազմութիւնն ու որոշեց նորա աշխարհագրական դիրքը. իսկ մնացած բոլորը սակայն արգասիք է մշակութեան, սերմանելուն, խնամկոտ հոգատարութեան, որ բնաբարձ ջնջում է անպէտք բաները, և նոցա փոխարէն ներմուծում է պատուականը՝ միշտ ջանալով ազնուացնել: Իտալիայի դիրքը, որ տարածւում է Եւրոպայի ցամաքի և Միջերկրական ծովի կղզիների միջև, իւր բարեխառն կլիման, պատմական յարաբերութեան պէսպիսութիւնը, հին ժամանակ քանիցս կրկնուած հիւսիսականների արշաւանքը, տիւրացւոց ծովագնաց հաղորդակցութիւնը, Յունաց գաղութները, ափրիկեան եղերքի մերձաւորութիւնը, Հռովմի տիեզերակալ իշխանութիւնը, որ Արեւելքի բոլոր բարիքն ու արուեստները փոխադրեց Իտալիա, յետոյ հիւսիս-արեւելեան ազգերի արշաւանքը բիւզանդական ու Արաբների պետութիւնը, խաչակրաց արշաւանքը, Իտալիայի ծովեզրեայ քաղաքների տուրեւառիկ ջարարերութիւնը Փոքր-Ասիայի քաղաքների հետ, վեր ապէս Ամերիկայի գիւտի պատճառով իւր սերտ աշխարհավարական հաղորդակցութիւնը Սպանիայի հետ—այս բոլորն և ուրիշ տեսակ տեսակ պայմաններ և բախտի փոփոխմունք ստեղծեցին ու տուին այս երկրի նկարագիրը. ուր մթին ստուերուտ հովանոցում փայլում է ոսկեգոյն նարինջը, ուր մրտենին ու դափնին ուռձանում են ու փթթում: Ամերիկեան պերճածաղիկն (*agave americana*) ու ադամաթուզը (*opuntien—cactus*), այս կանաչ-կապտագոյն փշուտ բոյսերն, որ սփռուած տարածւում են Միջերկրական ծովի բոլոր ափերի վերայ և այնքան գեղեցիկ պատշաճում նոյն տեղերի ա-

պատաժուտ բնութեան ու հարաւի մշակուած պարտէզներին՝ տասնևվեցերորդ դարից յետոյ միայն Ամերիկայից փոխադրուեցան Եւրոպայ։ Վինզերի (Winzer) տուն շրջապատող բարձրաբերձ ու տխրատեսիլ նոճիներն, որոնք միմեանց շաղապատած երկինք են հասնում, բնածին են արդէ Աֆղանից աշխարհին, որովհետեւ արեւելեան Երանի լեռնաշղթաների գահաւանդներն են նոցա բուն հայրենիքը. ինքնահաճ կերպով իրար խառնուած այս ձիթենիները՝ զարդարուած վայրահակ մոխրագոյն սաղարթներով՝ տարագիր այստեղ բերուեցան Պաղեստինից և Փիլնիկեցւոց աշխարհից. հայրենիքն այս արմաւենիների, որոնք զարդարում են Հռովմի Բոնաւանտուրա վանքի պարտէզը, Եփրատ ու Տիգրիսի գետախառնուրդն է։ Այս մշակուած ընտիր բոյսերը, որչափ էլ մեզ թւում են, թէ արեւմտեան երկրի ու կլիմայի ծնունդ են, բերուած են այստեղ դարերի ընթացքում և այն ոչ միանուագ։ Յաճախ շատ կամ սակաւ ակնյայտնի տեսնում ենք նոցա պատմութիւնը. սակայն խիստ շատ անգամ էլ հին նշխարեալ մնացորդները հարկ է միասին ժողովել և այսպիսով մի հետեւութիւն հանել։

Արդեօք այս փոփոխութիւն ու այլալուծիւնը, որ հիմայ կոեսնենք, չե՞ն երկրի կենսաւէտ զօրութեան սպառումը կամ ցամաքութիւնը։ Խորհրդական (միտիք) պատմաբանները բնաւ չվարանեցան արտայայտել այս չարագուշակ միտքը, որ միանգամայն թշնամի է քաղաքակրթութեան։ Ինչպէս որ մարդկային ազգը, ասում են նոքա, իւր նախասեղծ ազնիւ վիճակից այսօր գահավէժ եղած ենք տեսնում, ինչպէս որ մենք մեր ուժերն ի յայտ ենք բերում, որպէս զի Արարչի հրաշակերտ գործերը խանդարենք ու ապականենք, ինչպէս որ իւրաքանչիւր ազգ ու երկիր ունի իւր սեպհական փայելու ժամանակը և ամեն մին իւր ժամանակին նոյն գործողութիւնն է կրկնում, որովհետեւ պատմութիւնն ևս ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ բնութեան յարադարձ դէպքերի սոսկ կրկնութիւն, որի վախճանը Քրիստոսի գալուստն է և հաջող դատաստանը, — այսպէս և նախնի ծաղկեալ երկրներն այժմ զառամել են արդէն, նոցա բնական

կարգն ու յօրինուածը խանգարուած է և բաղաբակրթութիւնը ցամաքեցրել է երկրի զօրութեան, աղբիւրն և մշակութիւնը սպառել է հողի արդիւնաբեր դժը: Առաջին ակնարկով այս կարծիքն աներկբայելի է թուում Յունաստանի վերաբերմամբ: Կ. Փրասս (C. Fraas) իւր գրքում նկարագրում է Յունաց աշխարհի կլիման (1847 թ.) իբրև լերկ ու անապատ մի աշխարհ, անջրդի բոլորովին՝ երկրի անտառազուրկ լինելու պատճառով. այն ինչ երբեմն անտառները գեղապաճոյճ զարդարում էին այս երկրի երեսը. իսկ այժմ կիզիչ արևի ներքոյ խանձուած է ամեն ինչ ու մրկած. յետոյ հաշակում է, թէ այս երկիրն յարմար չէ շահաւէտ երկրագործութեան՝ ինչպէս և տեսակ տեսակ արուեստագործութեան համար, որոնք փայտի մեծ պէտք ունին. ուստի չի կարող բնակավայր դառնալ մի հասարակութեան, որ տընտեսապէս հարուստ է և յառաջագէտ. Յունաստանը հին ժամանակ՝ իւր պատմութեան ծաղկեալ շրջանում անձրևաշատ էր և բազմաթիւ վտակներ ու գետեր ուղղում էին ամբողջ երկիրը: Այս առարկութիւնը առաջ վարելով՝ նոյնը հաստատում են և բոլոր առաջակողման Ասիոյ համար. օրինակ, Բաբելոնը, ասում են, իւր հնագոյն շրջանում սպառել է իւր զօրութիւնը նախնի ազգերի բաղաբակրթութեան ձեռքով և այսպէս կործանած՝ առանց վերստին կանգնելու: Սակայն ո՞րն և ի դերև ելած ինչ ինչ յոյսերը խիստ հեռու է մղել այս ապացուցութեան մէջ այն գիտունները, որոնք իրենց աշխատանաց փոխարէն ապերախտութեամբ վարձատրուեցան: Նախնի մատենագրաց վկայութիւնները միակողմանի կերպով են բաղուած. դուրս են թողուած այնպիսի վկայութիւններ, որ իրենց տեսութեան չէր պատշաճում և կան նաև այնպիսի կոչումներ ևս, որ շտապ ու եռանդի մէջ սխալ են մեկնուած: Օրինակ՝ Վենդիդադի (Vendidad) նախերգի մէջ, ուր կը բողոքուի ձմրան խիստ սառնամանիքի դէմ, չի կարող հաստատել, թէ Երանի կլիման փոխուած է հետզհետէ բոցակէզ արևի. որովհետև այս վկայութիւնը կամ աւանդական մի նշխար հաստատուած Զրադաշտի հետևողների մտքում իրենց նախկին հայրենիքի նկատմամբ, այսինքն կեդրոնական Ասիոյ ձիւնապատ լեռների բարձրաւանդակների մասին, կամ ակնար-

կուամ է մի այլ ձիւնաշատ լեռնաշղթայ, որոնք սակաւագիւտ չեն Արեաց աշխարհում: Այն առարկութիւնը, թէ Եփրատի հոսանքով նոճի փայտ էին հայթայթում Աղեքսանդր մեծի նաւատորմի շինութեան համար, նոյնպէս ծանրակշիռ փաստ չէ, նախ՝ որովհետեւ հին ծովագնաց փիւնիկեցիների ժամանակից սկսած՝ նոճին հռչակուած էր իբրեւ լաւագոյն փայտ նաւաշինութեան համար. երկրորդ՝ ո՞վ է վկայած, թէ Բաբելոն երբեմն հարուստ էր բարձրաբերձ և կարծրափայտ անտառներով: Թէ Յունաստանը Հոմերոսի օրով և նորանից առաջ առաւել հարուստ էր ստուերախիտ անտառներով՝ քան թէ այժմ, աներկբայ է ու հաստատուն: Սակայն թէ Պելոպոնէսն էլ այժմ տեղ տեղ առաւել զարգարուած է կաղնի ու եղևին անտառներով՝ քան թէ հին ժամանակումն էր, երբ ցան ու ցրիւ աւաններ ու քաղաքներ էին տարածւում, նոյնպէս ապահով է. թէ Ատտիկէ ևս Պերիկլէսի ու Ալկիպիատի ժամանակ զուրկ էր անտառներից՝ ինչպէս և հիմայ, նոյնպէս հաստատ է: Պղատոն Իլիսուսը (Ilissus) գետ է անուանում կամ վտակ, Պիզիստրատը պէտք է առաջինը լինի Յոյներից, որ մինչև այն ժամանակ լերկ ու ծառազուրկ Ատտիկէն զարդարեց ձիթենիներով ու ձիթաստաններով: Անտառների ոչնչացումը մի եղևոյթ է, այլ ոչ թէ քաղաքակրթութեան համար վերջնական վճիռ: Երբ մարդկային ընկերութիւնն երկրի ո՞ր և է կողմ իւր նախկին քայլերն է առնում դէպի յառաջագիւտութիւն ու զարգացում, այն ժամանակ նախաբոյս անտառը պէտք է տեղի տայ մարդոց առաջին պէտքերին և այս շրջանում ո՞չ որ չէ խորհում ընտրել կամ խնայել անտառին: Իւրաքանչիւրը գործ է ածում բնութեան այս անբաւ գանձից՝ որչափ էլ կամենայ, որ օդի պէս երկնատուր մի պարգև է հասարակաց համար: Այո՛, քաղաքակրթութեան այս շրջանի մէջ անտառներ ոչնչացնողը թւում է իբրեւ բարերար մարդոց և ձեռնառու մի դիւցազն: Այն հին նախնական շրջանում անտառի մէջ խոր մտնելը շատ աւելի դժուար էր՝ քան թէ այժմ երեւակայել կարող ենք, որի համար դիւցազնական քաջութեան և մեծ աշխատանքի պէտք կար: Թէոփրաստը (Theophrast) պատմում է հռովմայեցւոց մասին, թէ կամեցան Կորսիկա կղզու վերայ գաղթա-

կանուծիւն հաստատել, ապա յնոցա բոլոր ջանքերն ի դերս ելան անմատչելի անտառի դէմ և նորեկները ստիպուած էին խաւարին անտառի թաւուտներից յետ նահանջել: Շատ հրահանգիչ է այս առթիւ և Ստրաբոնի մի վկայութիւնը (14, 6, 5) «Երատոսթենէս (Eratosthenes), պատմում է Կիպրոսի մասին, թէ ի սկզբանէ անտի կղզու ամբողջ հարթավայրը ծածկուած էր խիտ խիտ անտառներով և խոչընդոտն էր շինութեան: Հանքագործութիւնը փոքր ինչ անօտարացրեց, յետոյ վրայ հասաւ նաւագնացութիւնը, որի համար նոյնպէս փայտի մեծ պէտք կայ: Բայց որովհետեւ այս միջոցներով վայրերի անտառը տեղի չտուաւ, ուստի հրաման եղաւ ամենին՝ կտրել անտառի ծառերը ու այնտեղ հաստատել իւր բնակութիւնը, ուր որ իրեն հաճելի երևայ: Իսկ երկրի այն մասն, որ այս կերպով ձեռք կը բերուի, պիտի դառնայ նորա սեպհականութիւն և աղատ ամեն հարկից»: Օրէնսդրութեան այս վերջին վճիռը միայն ստեղծեց լոյս ու քաղաքակրթութիւն: Որչափ որ անտառը կըրծատուելով ամփոփուեցաւ, բնութիւնը նոյնչափ առաւել վայելչութիւն ու հրապոյր ստացաւ, այնչափ աւելի զարդարուեցաւ գունակ գունակ բոյսերով և ճոխացաւ տեսակ տեսակ պտուղներով: Երկիրն անտառից մաքրուելով դարձաւ ամենանաճիւն: Վասն զի յաւիտենական անտառների միջին ստուերում, որ տարածուած ամբողջ երկրի երեսն էին գրաւել, աճում էին սակաւ բոյսեր և այն ոչ բազմատեսակ: Յետոյ միայն կ'անդրադառնայ մարդ՝ սթափած հետևեալ շարժառիթներից, այսինքն՝ փայտի, ստուերի և խոնաւութեան պակասութիւնից և այսուհետեւ է, որ սկսում է բողոքել անտառների և բնութեան զովութեան չքանալու դէմ: Գիտակցութիւնը զարթնում է և ամեն ջանք գործ են դնում ապահովել անտառների գոյութիւնը մի որոշեալ շրջանում, կամ ուր բոլորովին ոչնչացած են, վերստին տնկել և անշքացած բնութեան վերադարձնել իւր նախկին շուքը, ինչպէս որ Եւրոպա ամեն տեղ կատարւում է: Սակայն երբ գիտակցութիւնն ու խոհուն անտեսութիւնը ձեռնամուխ է լինում անշքացած բնութիւնը վերստին պրծնել իւր նախկին զարդերով և վերականգնել ինչ որ նախնի սերունդը կործանել ու ապականել է անգիտակցաբար,

յաճախ վրայ են հասնում ուրիշ աւերմունք ու խժդոկութիւններ՝ արդիւնք այլ և այլ պատմական դէպքերի. և այսպէս երկիրը, որի զօրութիւնը մասամբ սպառուած է մշակութեամբ, մեզ ներկայանում է նաև իբրև աւար կոյր ու թշնամի մարդոց և անզուսպ բնութեան (օրինակ դառնում է Ճահիճ)։ այս վիճակում տեսնում ենք այժմ և Յունաստանը։ Ո՛չ մի տեղ՝ նաև հին ժամանակ այս երկիրն այնպէս տամուկ ու մառախլապատ չենք գտնում, որպիսին է Անգլիան. միշտ մօտ է գտնուած Ափրիկէի, հենքն ևս բաժանում էին այծերի հօրաններ, թումբեր էին շինում և երկիրը ոռոգում։

Անշուշտ Քրատսից ազդուեցաւ և Ե. Սուրտիոս (Curtius), երբ իւր Պելոպոնէսի ճանապարհորդութեան ներածութեան մէջ այնպէս մթին ու յուսազուրկ է տեսնում Յունաստանի բնական աշխարհագրութիւնը։ Եթէ Յոյն իմաստասէրների երկերում՝ ինչպէս Պլատոնին գտնում են տեղեր, որոնց վկայութեան նայելով՝ զառամել է երկիրը՝ մանաւանդ Հելլաս (Hellas) և իբրև լերկ կմախք է ներկայանում։— Ի՞նչ կուզէ ասել։ Պլատոն իւր բոլոր նկարագրով հանդերձ ողբերգու տեսլական (elegischer Idealist) և Սենեկա (Seneca) է, որ՝ երբ գործ է ածում «զառամութիւն երկրի» (loci senium) ասացուածը, այստեղ ևս երևում է իբրև կարապետ քրիստոնէութեան։ Ո՛չ ապաքէն և մեր օրով մի ընդհանուր տարածուած զգացում է և իւրաքանչիւր ոք կարող է լսել ամեն տեղ, թէ կլիման փոխուած է, թէ խօսողի պատանեկութեան ժամանակ մարդիկ առաւել զօրաւոր էին ու առողջ, երկիրն աւելի պտղաբեր և յուսթի էր և այլն։ Ծերունի նաւազը, որ Յուլիոս Ճրօքելի հետ նաւում էր Նիւ-Եօրքից դէպի Շագրէս (chagres), հաստատում էր թէ ծովի պարբերական հողմերի կանոնաւորութիւնը խանգարուած է արդէն իւր կենաց տարիների ընթացքում։ Աշխարհիս մէջ տիրող յարաճուն չարութեան պատճառով՝ շատ անգամ եղան տխուր գուշակութիւններ ու միշտ լինում են աշխարհի մօտալուտ վախճանի մասին։ Մի այլ վիպագիր՝ (Lasaulx) Միւնխենցի, ոչ շատ ժամանակ առաջ մարգարէանում էր արեւմտեան քաղաքակրթութեան կործանումը և Սլաւոններին նոցա ժառանգորդ էր համարում։ Այսպիսի անհիմն կարծիքներ, և ցնորամիտ բանդազուշանք-

ներ ջրելու համար այժմ այնպիսի փաստեր կան, որոնցից միանգամայն զուրկ էր հին ժամանակը, այսինքն՝ վիճակագրական թուերն և բնական գիտութեան հաշիւները:

Եւ Կուրտիոս իւր խօսքն այսպէս է վերջացնում: «Այս ցոռի վիճակի մի մասը (որոնք առաջ են եկել անտառներ ոչնչացնելով) կարելի է վերստին բարւոքել, երբ բնութեան խանգարուած կարգերը նորից վերականգնեն: Միւս վնասները չի կարող փոխարինել ո՛չ մի երկրորդ բաղաբաղրթութիւն, ինչպէս որ գործարանաւոր մարմնի մէջ մեռած ուժերը չի կարելի արուեստի միջոցով փոխարինուիլ: Արդեօք ո՞րոնք պէտք է լինին այս անփոխարինելի կորուստները: Լեռների վերայ դարատափեր շինելով կարելի է բուսահող գետին (Humuserde) ստանալ, մօրախից գետերը կարելի է մաքրել, ոստին (անջրդի) երկիրը կ'ոռոգուի, ճահճացած դաշտերը ջրանցքեր բանալով կը ցամաքին, անտառները, եթէ այծերի և հովիւների կրակի դէմ պաշտպանուին, այս երջանիկ կլիմայի մէջ կարճ ժամանակից յետոյ դարձեալ պիտի ծածկեն լեռներն ու նոցա զառիվայրերը: Ուրեմն դրամագլխի համար այստեղ ի՞նչն է անկարելի և ո՞ր ուժերն են այստեղ ընդ միշտ մեռածները: Բնութեան ընդհանուր աղբրսները, որոնց վերայ մարդս չի կարող իշխել, գոյութիւն ունին ինչպէս հին ժամանակ՝ նոյնպէս այժմ: Օրինակ՝ յանկարծահաս հեղեղները կործանելով ամեն արգելք միշտ պիտի խուժեն հովիտներ քանդելով շէնքեր, արմատախիլ անելով ծառեր և լեռների բարձունքից իրենց հետ բերելով ժայռերի բեկորներ, քար և այլն, ինչպէս և Հոմերոսի ժամանակ. իրենց ողողած երկրի վերայ պիտի թողնեն խիճ, աւազ, սիկ ու տիղմ. դէպքեր, որոնցից միջին Եւրոպայի դաշտավայրերի վերայ հարկ չկայ վախենալ, երբ մոխրագոյն ամպամած երկնքից գիշեր ու ցերեկ անձրեւէ անընդհատ: Այն, որ հիստիսային ուղեւորներին, որոնք իրենց երեւապատկերի (պատկերացում) մէջ ունին գաղափարական Յունաստան, ներկայանում է իբրեւ ժամանակի ընթացքում կատարուած աւերմունք, մասամբ ընդհանրապէս հաւաւային երկրների և կլիմայի բնորանիչն է: Այն պակասութիւնները, որոնց մասին բողոքուում է, անբախտելի կերպով միացած են այս արեգնամբձ երկրների դիւթիչ հրապոյրի և օրհնութեան հետ:

Նոյնպէս չպէտք է չափազանց մեծացնել անտառների կլիմայի վերայ ունեցած ազդեցութիւնը: Ինչպէս ամեն նոր տեսութիւն՝ նոյնպէս այս հայեցակէտն ևս ուղղում են գործածել առանց բացառութեան ամեն տեղ: Այս նոր տեսութեան (անտառների կլիմայի վերայ ունեցած մեծ ազդեցութեան) ընդհանրացման շատ նպաստեցին բանաստեղծ ոգիներն և մանաւանդ աւատական աղնուականութիւնը, որ կռիւ էր մղում մեծ կայուածներ սեպհականելու համար, չէր ուղղում զրկուիլ իւր մեծատարած որսավայրերից և այս անգամ պիտի բախտաւոր գտնուեցաւ, որ այս երկրագործական նոր վարդապետութեան և ազգային տնտեսութեան հետ խումբ կազմել յաջողեցան: Սակայն արդեամբ Եւրոպայի կլիման և օդերևութային երևոյթները մեծ մասամբ անկախ են բոլորովին Եւրոպայի երեսը ծածկող բուսականութիւնից, այլ նախ և առաջ կախումն ունին այն աշխարհագրական լայնութիւնից, որ Ափրիկայից և Ատլանդեան ովկիանոսից սկսած տարածւում է մինչև Արալ ծովն ու Սիբիրիան:

Փրասսից առաւել շրջանկատ է Փրանց Ունգեր (Franz Unger, Wissenschaftliche Ergebnisse einer Reise in Crichenland. 1862), որ իւր աշխատութեան մէջ դրականապէս պատասխանում է այս հարցման. արդեօք արևելքն իւր բնութեամբ ընդունա՞կ է վերստին ծննդեան: Ունգերը հէքբում է նաև այն վարդապետութիւնը, թէ բնութիւնն ունի իւր ուժասպառութեան (marasmus senilis) շրջանն և որպէս թէ քաղաքակրթութիւնն ինքն անձամբ փորում է իւր գերեզմանը: Միայն պէտք է փոխել այս աշխարհներ գրաւող մարդիկ, մայր երկրի արգասաբեր զօրութիւնը բնաւ չէ նուազել, նա միայն խնամքի և ձեռնտուութեան պէտք ունի: Օրինակ՝ եթէ այծերի հօրանները միայն պակասէին կամ ներսը կերակրուէին, այն ժամանակ մացառաբոյսերը պիտի դառնային հաստաբուն ծառերի անտառ և լերկ ու ցամաք լեռները պիտի ծածկուէին գոնէ մացառներով առանց ո՛ր և է արհեստական տնկագործութեան և դարատափեր կազմելու: Եւ կարճ ժամանակից յետոյ փիճին ու կաղնին չը պիտի լինին այն միակ ծառերը, որոնք հանդիպում են զբօսաշրջիկներուն Յունաստանի մէջ: Թէ քանի՞ տարուաւ պէտք կայ Արևելքը նորից ծառերով զարդարելու համար,

դժուար է որոշել, սակայն այս հրաշալի երկների ներքոյ ընտելեան ծննդական և բուժիչ զօրութիւնը հիանալի է: Եւ ինչպէս բուսականութեան, նոյնն է նաեւ միւս կրած փնաս- ների նկատմամբ, որ կրել է այս աշխարհն ի սկզբանէ ան- տի: Այսպէս օրինակ՝ շատ հին նաւահանգիստներ այժմ աւազուվ խցուել են, սակայն նոցա փոխանակ ուրիշ առա- լել յարմարագոյններն են բացուել, որոնք նախնեաց փոք- րիկ նաւերին անյարմար, շատ պատշաճ դիրք ունին ներկայ հսկայաշէն նաւերուն: Թէ արդեօք Յունաստանը, Փոքր- Ասիան, Հայաստան, Ասորիք և Պաղեստին, արդ ամայացած այս երկրները մի օր պիտի հրճուին նոր քաղաքակրթու- թեան ծաղկելով, ինչպէս երևում է, կախուած է տիե- ղերական և քաղաքակրթութեան պատմութեան ընթացքից. իսկ բնական աշխարհագրութիւնն ոչ ուրեք անյաղթելի ար- գելքներ պիտի դնէ ճանապարհի վերայ: Նոյնպէս այս գա- ղափարը թէ այս աշխարհներն առ միշտ ուժասպառ են ե- ղած, չէ հիմնուած տնտեսական և բնապատմական գիտա- կան դիտողութեանց վերայ, այլ միայն սխալ պատմական իմաստասիրական տեսութեան:

Մի ուրիշ կողմից ևս, սակայն նոյնպէս յոռետես հայե- ցակէտով, նոր մի գիտութեան հետեւողներ երկրագործա- կան և երկրաբանական տարալուծութեան արձակել են ար- դէն իրենց դատաւճիռն Արևելքի և Միջերկրականի շուրջը գտնուող երկրների վերայ և հնչեցրել յուղարկաւորութեան երգը: Հողագործութիւնը հարկւր ու հազար տարիներ շա- րունակելով՝ սպառել է հողի արգասաբեր ոյժը և ստի- պում է մարդոց գաղթել մի այլ երիտասարդ երկիր: Բոյ- սերի աճման և պտղաբերութեան համար պէտք եղած նիւ- թերը՝ աւշնան (ալկալեան հող), լուսակրի աղ (ֆոսֆոր) և այլն, երկրի մի որոշեալ մակերևոյթի վերայ՝ սահմանա- փակ չափով են միայն գտնուում. երբ երկար ու անընդհատ հնձով այս մթերքն սպառի, այնուհետև ագարակն այլ ևս պտուղ չի բերի, ինչպէս հանքագործութեամբ կողոպտուած մի լեռ, որ այլ ևս ընդունակ չէ մետաղ արտադրել: Երկրի հանգստանալովն հողի մէջ գտնուած մետաղները պատեհ մի- ջոց կը գտնեն քայքայիլ, լուծելի դառնալ. ժամանակն, այսպէս ասած՝ կը բանայ միայն հողը. սակայն աւելի հե-

ուս այլ ևս չի տարածի նորա ոյժը և ուր հողը զրկուած է մի մետաղից, այնտեղ ագարակի հանգստանալն էլ չի կարող օգնել: Խնամկոտ մշակութիւնը կը նպաստէ միայն, որ բնալուծական գործողութիւնը դիւրանայ, որին պիտի ենթարկուին հողի բաղադրիչ մասերը՝ բոյսեր մնուցանելու համար, սակայն նոր՝ նման բաղադրիչ մասեր ստեղծել չի կարող: Այլ ու թրքով հողին կը վերադարձնենք նորան մեր խլածի մի մասը: Բայց միայն մի մասը և ոչ աւելի և դարերի ընթացքում այնքան պիտի բազմանայ այս տարբերութիւնը, որ երբեմնական բերրի ագարակն անգամ չպիտի ըստ բաւականին վարձատրէ մարդու գործ դրած աշխատանքը: Անդաստանից դուրս կրած իւրաքանչիւր հունձ, ամեն մի ակաղձուն նաւ ունդ ու ցորենով բեռնաւորուած, որ անդաշատ մի երկրի արմտիք կը փոխադրէ այլուր, անմիջական նուազեցումն է հողի մէջ գտնուած դրամագլխին: Ինչ որ քաղաքները սպառում են, այն թւում է երկրից և բնաւ ոչ կամ խիստ նուազ չափով դառնում է նորան վերստին: Մարդոց ու կենդանիների կղկղանքն ու մնացորդը, ծառերի տերեւները գործարանաւոր մարմինների փտած մասունքը ցրւում է փոթորիկը, հեղեղը ողողում տանում է և այս երկուսի միջոցով վերջապէս ովկիանոսին՝ վերջին մեծագոյն շտեմարանին են յանձնուում: Ինչ որ Լոնդոնը ծախսում է, այն պիտի ատակարարեն կոմսութիւններն և Թեմզի հոսանքով թափւում է հիւսիսային ծովի անդունդը: Ինչպէս այժմ Լոնդոն՝ այսպէս էր երբեմն և Բաբելոն, Հռոմը, այսպէս և հին աշխարհի անթիւ քաղաքները: Որոնց շրջակայ երկրներն այժմ ուժասպառ միանգամայն և անոր կը գտնուին և վերակենդանացնելու ոչ մի յոյս այլ ևս: Վասն զի խիստ կանուխ սկսած ու երկար շարունակած մշակութեամբ բոյսերի աճման համար անհրաժեշտ նիւթերն իսպառ ծծուած ու վերջացած են:

Արդ՝ եթէ ճշմարիտ է խորհրդածելու այս ուղղութիւնը, ուրեմն ամբողջ աշխարհին սպասում է նոյն ճակատագիրը, որ ունեցան արդէն հին աշխարհի երկրները: Անգլիան նոյնպէս ցորեն չպիտի արտադրէ, ինչպէս երբեմն իւր քարածխի ու երկաթի հանքերը պիտի սպառին այսուհետեւ Մեքսիկա առաւել պրտադրեր պիտի լինի, սակայն և նորա համար յաւիտենական

Հանգստեան ժամը պիտի հասնի. և այսպէս մէկը միւսի ետեւից մինչև երկու կիսագնտի բոլոր երկրները զառամին: Եւ այն՝ ինչ որ մարդս իւր պիտոյքի համար կիրարկելով փութացնում է, պիտի կատարուէր իբրև վախճանական հետեւութիւն նաև բնական բուսականութեան աճման ճանապարհի վերայ: Այն ժամանակ, կաւեղացներ և մենք, բոլոր լեռները ջրի, հողմի և մրրիկների զօրութեամբ պիտի հաւասարուին երկրի վերայ. արեգակը, որի ջերմութիւնը նուազում է հետզհետէ, առանց ո և է կերպով փոխարինելու իւր կորուստը՝ որչափ գիտենք, պիտի դառնայ սառած ու մեռեալ գունտ, որի հետ նաև աշխարհս ու մարդիկ: Բարեբախտաբար չենք կարող այն ժամանակն, երբ այս բոլորը պիտի կատարուի, նոյն իսկ մօտաւորապէս հաշուել և օգտուելով այս պարապ ժամանակից հետազօտենք թէ արդեօք մեր հաւաքաբանութեան և եղբակացութեան շղթայի մէջ չը կայ ո և է անապահով մի օղակ, անգամ, որով և ամբողջ նախասացեալ գուշակութիւնը դառնայ խաբուսիկ ու յոռետես ցնորք:

Այսպէս այժմ արդէն երկրագնդիս շատ տեղերի վերայ անհատնում պաշար է գտնուած լուսակրի (Phosphorit), որոնք բաւական են ողջ աշխարհի բոլոր անդաստանները պարարտացնել անհամար տարիներ: Արդեօք մերձաւոր կամ հեռաւոր ապագայում չպիտի այնքան աճի տեղափոխութեան ծառայող աշխարհակալ մեքենայի զօրութիւնը, որպէս զի լուսակրի այս մթերանոցներից հեռու գտնուող երկրներում մի նոր արգաւանդ հող պարարատ է այսպիսով մի նոր մղում տայ բուսականութեան մշակութեան: Այն ինչ որ այս ճանապարհով մի ժամանակ հնարաւոր պիտի դառնայ, մասամբ ունին արդէն Միջերկրականի շուրջ գտնուող երկրները շնորհիւ իրենց լեռնային ու խորաձորերով հարուստ մակերևութի և անթիշելի ժամանակներից հետէ՝ այս վիճակից անբաժան՝ ոռոգութեան: Որովհետև միջերկր. Եւրոպայի անտառուտ և հարթավայր շրջանակներու անդաստաններն ունին միայն անձրևաջուր (Meteorwasser — եթերաջուր) և որով չեն կարող փոխարինել իրենց՝ բոյսերին իբրև սնունդ տուած կորուստը. միւս կողմից լեռնայինները պարարտա-

նում են լեռներից հոսող վտակներից ոռոգուելով, որոնք անվերջ պարարտութիւն են բերում երկրի խորը թաղուած գանձերից: Այս գործողութեան կենդանի օրինակն է Լոմբարդիան. այն ժսյոռոտ բարձրաւանդակը, որի ստորոտն է տարածւում, գետերի հոսանքով պինդ կամ լուծուած հողով միշտ ուղարկում է մետաղի նոր ուժեր և պահում է Լոմբարդիան և այժմ այնպէս արգաւանդ, ինչպէս էր արդէն երկու հազար տարի առաջ: Սակայն ինչ որ բնութիւնը միայնակ չէր կարող կատարել, մարդը լրացրեց կարիքից ուսած՝ գիտակցաբար գործելով որոշեալ նպատակի համար: Արեւելք և Միջերկրականի շուրջ անձրեւազուրկ ամրան ժամանակ ամեն տարի երեք կամ չորս տօթ ամիսներում սպառնում է բուսականութեան ծարաւահիւծ մահ: Այս պատճառով ամենահին ժամանակներից սկսած մարդիկ հոգացել են ոռոգութեան, աղբիւրների կամ լճերի մէջ ամփոփելու, կանոնաւոր ջրաբաշխութեան արուեստի առուներ հանելու, թումբեր կանգնեցնելու և ական բանայու, ջրհան անիւներ շինելու, և ագուգաներ կառուցանելու մասին: Ա՛յնքան անհրաժեշտ էին այս աշխատութիւններն այն երկրքի տակ, որ սերնդէ սերունդ շարունակուեցաւ և զարձաւ նոցա բնաւորութիւն և բնածին արուեստագիտութիւն: Եւ թէ արուեստական ոռոգումը նախապէս ինքն իրեն կառավարելու շրջահայեաց մտածութեան նշան էր, նա ևս իւր կողմից հզօր գրգիռ եղաւ հոգեկան զարգացման: Նա մարդը շաղկապեց մարդու հետ. — ոչ այն խուլ բնական յարումը, որ և կենդանիները մղում է հօտեր ու երամներ կաղմելու, այլ ազատ փոխադարձութեամբ, առաջին համայնքն ու վարչութիւնը կազմելով: Ալպերի հիւսիսային կողմը գոյութիւն չունէր այս անհրաժեշտութիւնը. ուստի և Գերմանը բնակւում էր, ուր իրեն հաճելի թուէր և պէտք չունէր բնաւ դրացու մասին հոգալ և զարգացրեց իւր մէջ անձնական ինքնութեան (Eigenschaft) նկարագիրը: Նոյն իսկ Նոր-Աշխարհում շարունակուեցաւ այս յարաբերութիւնը և այնտեղ, ուր այս երկու ցիւղերը նոյն բնութեան մէջ միմեանց հանդիպեցան: Նոր-Մեքսիկայի մէջ, օրինակ՝ Ռիո Գրանդի (Rio Grande) վերայ և Տեքսասի (Texas) մէջ Սպանիացիք մղոններով ջրանցներ բացին երկիրն ոռոգելու համար, որ Ամերիկացի անգլո-սաքսոն

գաղթականներ՝ ի մեծ վնաս երկրի արդիւնաբերութեան կըրկին խափանեցին: Երկրի այս ձև մշակութիւնն օտար է Միացեալ-Նահանգների բնակիչներին, և այս հակասում է նոցա անհատական ոգուն, որովհետև ոռոգման դրութիւնը չի կարելի մտածել մի երկրում առանց նորան աղերսակից օրէնսդրութեամբ և առանց սահմանափակելու անհատի ազատ տրամադրութիւնը իւր սեպհական հողի վերայ: (Fröbel, Aus Amerika, 2160): Այո, մի ամերիկացի — իսկ նկատում է թէ ամերիկացւոց ձեռքը գտնուած ոռոգման անհրաժեշտ պէտք ունեցող երկրագործութիւնը շարունակ յետադիմում է ճորովհետև այս դրութեան (ոռոգման) համար պէտք եղած՝ համայնքի բռնապետական վարչութիւնը շատ սակաւ է համապատասխանում տեղական բարբերին: Grisebach, Vegetation der Erde 2276): Ուրեմն կազմակերպուած յարաբերութիւնը ընդհանրապէս կը թուի բռնապետական Սաբսոնեան ցեղի համար: Միջերկրականի վերայ սակայն, Բալտիկի ու Բալթիկոնից սկսած մինչև Հերակլեան Սիւնները նա բնութեան մի օրէնք էր և դարձաւ նոյն աղգերի նկարագրի յատկանիշը: Բայց բացի այս աշխարհավարական բարոյական ազդեցութիւնից՝ ոռոգումը պարունակում է նաև երկրի ու հողի անանցանելի բնական երիտասարդութիւնը, որչափ կանգուն են լեռներն և հոսում վտակները: Ուր որ անդաստաններն ու մարգագետինները կախումն ունին միայն ծովից բարձրացող ու իջնող գոլորշից, այնտեղ պէտք է տուածել վաղ հասնի այն ուժասպառութեան վիճակը, որ երկչոտների, շատ կարելի է նաև ամբարհաւած քննադատների աչքին արդէն հասել է հին աշխարհի երկրների համար:

Ոչ եթէ բնութեան անողորմ ու անհամբոյր մի օրէնք էր, որ Արևելքի քաղաքակրթութիւնը խանգարեց ու կործանեց, այլ պատմական դէպքերի շարայարութիւնը, որ նախապէս նպաստեց մարդկութեան զարգացման, ապա սուրան վտանգող աշխարհագրական դիրքը, այլազան ցեղերի աղերսն ու շօշափումը, կենցաղավարութիւնն ու կրօնները և սոցա կցորդ՝ ամեն բան ոչնչացնելու կատաղութիւնը և արեան ապականութիւն: Առաջաւոր Ասիայի երկրագործ և շինարար ազգերի սահմանները կցւում էր անհուն տափաստաններին և անապատներին, որոնց խորերից միշտ դուրս էին

խուժում արհեստանձ վաճկատուն ցեղերի նորանոր խմբեր։ Մի ժամանակ և այն շատ վաղ Սեմական վաճկատուն ցեղը գրաւեց Կաւկասից սկսած մինչև Պարսից ու Արաբացւոց ծովածոցերն և կործանեց իրենից առաջ եղած քաղաքակրթութիւնն, որի էութիւնն ու ուղղութիւնն որոշել չենք կարող այլ ևս։ Երբ այս աւերից յետոյ նոքա սկսան բնակութիւն հաստատել այս նորագրաւ երկրում, վրայ հասաւ իրանական հեղեղը, որ, շատ կարելի է դէպի Եւրոպա արշաւող հնդկարոպացիների հետ միաժամանակ, սեմական աշխարհը միջ տեղից երկուքի պատուեց և առանձին խմբերով՝ Փոկագացի, Լիկիացի և այլն անուններով տարածուեցան մինչև Միջերկրական ծովը։ Այն ժամանակից ի վեր մաքառում են միմեանց հետ Ասիայի մէջ այս երկու ցեղերը. սեմեանները հսկայագործ բռնապետական կեդրոններում գեղապաճոյճ, նկարազարդ պալատների շուրջը խմբուած՝ սկսան ջրանցքներ բանալ և բահ ու բրիչ կիրարկել. իսկ Երանեանք աղատ բնութեան մէջ ճարակել իրենց հօտերը, բաժանուած զանազան ցեղերի կառավարւում էին նահապետներով, դարանակալ ու աւազակաբարոյ, աւերել կամ յափշտակել ինչ որ կարող էին։ Սակայն տակաւ առ տակաւ ժամանակի և օրինակի ազդեցութեան ներքոյ և առաւել քաղաքակիրթ երկրներին տիրելով՝ Երանեանց մի մասը դարձաւ հաստատաբնակ և թւակոխեց մինչև իսկ բարձր պետական կարգերի սահմանները, այն ինչ միւս մասը այս մեծ ցեղի — Սակիր ու Մասագէտներ, Սարմատներն ու Սկիւթներ, յետոյ Ալաններ ու Յազիգներ (Jazig) — պահեց իւր հին վաճկատուն թափառական կեանքն անհուն տափաստանների մէջ։ Այս երկու մասի բաժանումն Երանի և Տուրանի, քաղաքակրթութեան ու ազատութեան միջև եղած հակադրութիւնն էր. երանեան քաղաքակիրթ շրջանը հազիւ էր պաշտպանւում անապատի ծոցից միշտ դուրս խուժող վայրենութեան դէմ։ Արդէն մօտաւորապէս եօթներորդ դարու վերջերը նախ բան Քրիստոս Սկիւթները կողոպտիչ մի արշաւանք կատարեցին ամբողջ Ասիայի մէջ, որ սակայն միայն բսան և ութ տարի տևեց և իբրև մի յարավէպ շուտով ևս մոռացուեցաւ։ Այնուհետև Կիւրոսը փորձեց Մասագէտները, իսկ Դարեհ Սկիւթները շղթայել, բայց երկու փորձն ևս մնաց առանց

Հետևանքի: Ընդհակառակն Սելեկեանների տիրապետութեան ներքո՝ Եաքսարդ գետի կողմերից եկւոր ձիավարժ և հմուտ աղեղ կիրարկող երանեան ցեղը՝ Պարթեւներ հաստատեցին իրենց բնակութիւնը Ասիայի արևելեան մասում տարածուելով մինչև Եփրատ: Ապա եօթներորդ դարում յ. Բ. յարձակում գործեցին Արաքներ՝ անապատաբնակ կրօնամոք մի ցեղ և հիմնադրեցին կործանեցին այն բոլոր հիմնարկութիւններն, որոնք կապ ունէին կրօնի հետ—և ինչն արդեօք Արևելքում կախումն ու կապ չունի կրօնից ու կրօնի հետ—Դարձեալ մի անգամ ևս սեմական ոգին տիրեց երանեանի վերայ՝ իբրև փոխարինութիւն Մեդացիների և Պարսիկների իրենց վերայ գործ դրածներուն: Որչափ և մեծ լինէր Տուրանական ցեղերի և Մուսուլմանների Բակարիոյ ու Մարաստանի, Տիբէտի ու Եփրատի հովիտների, Հայաստանի, Ասորիքի ու փոքր Ասիայի այգեստաններին ու քաղաքներին հասցրած փնտն ու աւերը,—սյս վաշկատուն ձիավարժները բայց և այնպէս ունէին նոյն արիւնը, էին աղնուազարմ ու գեղատեսիլ, զարգացման ընդունակ և ձիրք ու պահանջ դէպի քաղաքակիրթ կեանքը որ յանգէտս կրում էին իրենց մէջ: Բուն իսկ աւերն ու ապականութիւնն առանց վերականգնելու հնարաւորութեան և շարայարութեան միայն այն ժամանակ տեղի ունեցաւ, երբ Ալրայի վերայ և հեռու Բայբալ լճի մօտ և աշխարհի սիրտն եղող արհաւիրաց սարահարթի մէջ ցարդ թագնուած անասնամիտ ցեղերը՝ թուրքերն և նոցա հետքով նաև Մոնղոլները գտան ճանապարհ դէպի հարաւ արևմուտք՝ դէպի Արիա. Սեմեան աշխարհը: Եւրոպայում առաջին անգամ յայտնուեցան թրքական ցեղերն իբրև Յունաց վաշկատուն խմբեր և թէ իրենց վայրենի արտաքին կերպարանքն ինչ ազդեցութիւն գործեց արևմտեան բնակիչների վերայ, տեսնում ենք ժամանակակից տեղեկատուների նկարագրութիւնից ու այն առասպելներից, որ շրջում էր Ժողովրդի բերնում այս նոր երևան եկած գարշելիների վերայ: Ամիանու Մարկեդինոսը այնտեղ ուր նկարագրում է Ալանների վայրենի բարքը, որոնք նախապէս Մասագետք էին կոչւում, աւելացնում է սակայն. «Ալաններն համարեա բոլորն ևս բարձրահասակ են, գեղադէմ մարդիկ, իրենց կենցաղավարութեամբ նման Հռոմեացուն, սակայն և

այսպէս մարդկութեան բարձրագոյն աստիճանի վերայ կեցած: Ասիայի մէջ վեցերորդ դարում (յ. Բ.) արդէն Սոգդիանա ու Բակտրիա կամ Հին-Երանեան՝ Եաքսարդ կամ Օքսուս գետերի ջրանցաշատ ափերն էին թրքական երկիր. այստեղից սկսան յաջորդ դարերում՝ հետզհետէ ասպատակել ամբողջ Ասիան, այրեցաւեր ապակաւել, հրդեհել, կողոպտել և բնակիչները սրախողխոխ կոտորել կամ գերի վարել: Սելջուկեան պետերը տատանում էին իրենց կաշեայ մորակները և իրենց ստրի տակ ձգում փոշեթաթաւ արաբացի պարտեալ էմիրներն և ապա յօշ յօշ պատառել հրամայում. նշաչուի ու երկար արտեանունքներով հաշակուած պարսիկ օրիորդները յափշտակուեցան և առեւանգուեցան իրենց ոռնացող, գարշադէմ իշխողների անմաքուր մորթեայ վրանները. այսպէս Արալ լճից սկսած մինչև Միջերկրակաւնը խառնուում էր Բարձր-Ասիայի անազնիւ արիւնը հին քաղաքակիրթ ազգերի արեան հետ՝ իբրև մշտապէս ներգործող մի տարր բարբի ստորացման և հոգեկան վատուծութեան վերայ: Այսու հանդերձ թրքական տիրապետութիւնը համեմատելով այն սոսկալի բարբարոսութեան հետ, որոնք ցոյց են տալիս Մոնղոլների ճանապարհը, թւում է իբր մի տկար, չնչին վիշտ: Ինչ որ այս ցեղը՝ Գոբի անապատի այս դեղնորակ, շեղահայեաց շնագայլերը (շակալ) գործեցին արևելեան երկրներում, խօսքով նկարագրել հընար չէ: Երբ Զինգիզխան 1221-ին—միայն այս մէկ օրինակը յիշենք—սպառնալից յարձակեցաւ ծաղկած, բազմամարդ Բալխ՝ հին Բակտրիա քաղաքի վերայ, որ 1200 մզկիթ և 200 հասարակաց բաղանիք ունէր, պատգամաւորները մեծագին նուէրներով ու պարէնով նորան դիմաւորեցին՝ պաղատելով խնայել քաղաքին. ըստ երևութիւն իջած էր՝ թւում խանի բարկութիւնը, յաղթական մտաւ քաղաքը և հրամայեց քաղաքի բոլոր ժողովուրդը՝ ընդհանուր վիճակագրութեան պատրուակով խումբ խումբ դուրս հանել քաղաքից դաշտի վերայ և այնտեղ բոլորին կոտորել, իսկ քաղաքն ևս հիմնայատակ կործանել—որ և այսօր կեցած է իբրև աւերակների դերբուկներով ծածկուած մի ընդարձակ դաշտ. Թրքական ցեղերն, որոնց արշաւանքի ընթացքն առաւել դէպի արևմուտք էր ուղղուած՝ սկզբից իսկ ըն-

դունեցին իսլամը և այսպիսով կապուեցան Արևմուտքի հետ. և հակառակ իրենց իշխանութեան ենթակայ առաւել բաղաբակիր զգեցերի մեղմ բարք ու վարքին չազդուեցան բնաւ և մնացին ցայսօր միշտ նոյն արիւնդուշտ վայրենա-միտները. մոնղոլական ամբոխը վարւում էր միայն աւերա-ծութեան ու արիւնհեղութեան բնազդով և իրենց ներ-կայութեան հետքերը ցարդ կան անջնջելի: Մոնղոլեան ար-շաւանքից սկսած Արևելքն ընկած է իբրև մահամերձ վի-րաւոր, առանց վերստին բժշկուել կարողանալու: Այսպէս արգելառիթ խոչնդոտներ ունեցաւ հնագոյն մարդկութեան և բարեւից ու օրհնեալ երկրներու բաղաբակիրութիւնը, զի անընդհատ սահմանակից էր մեծագոյն աշխարհամասնի ներսը տարածուող անբերրի, անապատ սարահարթին, հայ-րենիք մի պիղծ վարքով, զգուշի կերպարանքով ստոր մի մարդացեղի:

Նոյնպէս և յունական թերակղզին կործանեցին Ասիայի մերձաւորութիւնը և արևելեան Եւրոպայի տափաստանները և օտար արեան անմաքուր խառնուրդը: Վասն զի ի՞նչ եղաւ իւր ճակատագիրն ազգերի գաղթականութեան շրջանից սկսած: Բուլղարները՝ թրքական մի ցեղ՝ հաստատեցին իրենց բնակութիւնը Դանուբի հարաւում, մի այլ նոյնպէս թրքա-կան վայրենի ցեղ՝ Աւարները յարձակեցան կոտորելով ու ա-ւերելով ամրացած Մայրաքաղաքի մերձակայ գաւառները. Օսմանցիք արդէն կէս հազարամեակեց ի վեր ասպատակում էին ու տիրում Եւրոպայի այս նախամասի վերայ: Նոյն իսկ Գերմանների դեռ անզուսպ պատերազմասիրութեան և ան-սանձ աւարառութեան ասպարէզ դարձաւ Յունաստան—բա-ւական է միայն յիշել Գոթերի աւերիչ արշաւանքը Սև ծո-վի հարաւային ափերի, Փոքր-Ասիայի քաղաքների և կղզիների և Պելոպոնէսի դէմ. — դէպի Իտալիա նոքա փորձեցին արշաւել միայն այն ժամանակ, երբ իրանց առաջին թարմ վայրենութիւնից արդէն ազատուած էին: Սլաւները ոչ միայն շարունակաբար հեղեղեցին Դանուբեան երկիրներն ու Թրա-կիան, այլ նոյն իսկ հին Յունաստանի բոլոր երկիրներն և լեռները, հովիտները, գետերն ու բնակավայրերն ևս անուա-նեցին ու կնքեցին իրենց լեզուով. վայրենի լեռնանկիւնից-յարձակուեցան ահագին բազմութեամբ Ալբաններ ժողովրդա-

զուրկ այս երկրի վերայ. վերջին երկուքն եկեղեցու և աշխարհական վարչութեան միջոցով սեպհականեցին Կոստանդնուպօլսից եկած յունարէն լեզուն (Բիւզանդական աղաւաղ արտասանութեամբ) և հին բնակիչների մնացորդի հետ որչափ դեռ գոյութիւն ունէր կազմեցին ներկայ Յոյները: Այսպէս է լուսարանում այն բարբարոսութիւնը, որից Հելլադան այնքան դժուարութեամբ ազատուեցաւ. յափշտակութեան ու աւարառութեան անէծքն է այս, որ ծանրանում է նորա վերայ և ոչ թէ ներկայ բնութեան զօրութիւնների ու ժառպառութիւնը, որ ապահովապէս և այսօր նոյնչափ ներգործող ու արտադրող է, որչափ էր երբեմն այս երկրի ամենագեղեցիկ ծաղկեալ շրջանում:

Փոխադր. ՏԻՐԱՏՈՒՐ:

Վեննա, 1896

ԱՇԽԱՏԱՆԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐՈՒ

Սանահին, 27 յուլիսի, շաբաթ:

Առաւօտեան ժամի 4 էր: Արշալոյսը դեռ նոր էր ծագում և երկինքը կարծես թէ հրդեհուել էր աստղերը դեռ բոլորովին չէին անյայտացել, մի քանիսը նրանցից դեռ փայլում էին երկնակամարի վրայ: Բնութիւնը կենդանացել էր և գիւղացին էլ սկսել իր գործը:

Այդ ժամին եթէ մէկը մտնէր մեր սենեակը՝ անսովոր կենդանութիւն և իրարանցումն կնկատէր: Մէկը տրեխներն էր կապում, երկրորդը վերաբերուն ծալում, երրորդը գլխարկի արևակալ վզնոցն ամրացնում, չորրորդը ճանապարհորդական պարկի միջի իրեղէններն էր նորից դիտում և այլն:

Ինչն էր առիթ տուել այդ իրարանցման:

Այդ օրը պէտք է սկսուէր մեր առաջին ճանապարհորդութիւնը Լօռուայ գաւառում. այդ ճանապարհորդութեամբ մենք պէտք է ցոյց տայինք՝ թէ գիտենք կարգ ու կանոն պահպանել և աշակերտական նստարաններից դուրս ևս ընկերական կեանք վարել: Ահա այդ բարոյական պարտաւորութիւնն էր, որ մեզ հաքկադրում էր ամեն կերպ հոգալ՝ որ ոչ մի անկարգութիւն, ընդհանուր կանոնների զեղծումն չլինի մեր կողմից: Այդ էր պատճառը, որ թէև նախորդ երեկոյեան մեր բոլոր ճանապարհորդական իրեղէններն արդէն կարգաւորել էինք, բայց այնուամենայնիւ մեզնից ամեն մէկը տեղից վերկենալով՝ իր պարտաւորութիւնն էր համարում երկրորդ անգամ աչքի անցնել իրեղէնները և տեսնել թէ արդեօք ամեն բան իր տեղն է: Թէպէտ մեր ընկերներից մի քանիսը սովորութիւն էին արել՝ պահանջուած կարգապահութեան դէմ միշտ արատնջներ յայտնել, բայց այս անգամ, պէտք է ասած, որ ընդհանրապէս բոլորս էլ գոհ սրտով և սիրով էինք հնազանդում ընդհանուր կանոններին:

Չտապով թէյ խմելուց և նախաճաշելուց յետոյ, մօտաւորապէս ժամի 6 էր, երբ պատրաստ, զինուորական կարգով կանգնած էինք՝ երեսներս դարձրած դէպի մեր դաստիարակը, որ մի քանի խօսքով թուեց մեզ այն գլխաւոր վայրերը, որ պէտք է այցելէինք, խրախուսեց մեզ կարգապահ լինել և ոգևորեց՝ մեր նախնեաց անցեալ փառքի վեհութիւնը յիշեցնելով:

Յետոյ մեր դաստիարակի խնդրանքով՝ գերապատիւ Վարդան ծերունազարդ արքեպիսկոպոսը և Սանահնի ծխատէր քահանայ Տէր-Յովհաննէսը օրհնեցին մեր ճանապարհը «պահպանիչ»-ով և «Տէր ուղղեալ զգնացս մեր» մաղթանքով:

Անկարելի է նկարագրել թէ ինչ էր զգում մեզինց իւրաքանչիւրն այդ միջոցին, թէ ինչպիսի մտքեր էին խոնւում մեր պատանեկան ուղեղներում: Անկարող եմ բացատրել այն զգացմունքը, ինչ որ զգում էի այդ ըոպէին. երբէք ես այնպիսի ջերմեռանդութեամբ և զգացմունքով չէի հեռեել որ և է աղօթքի, ինչպէս այդ առաւօտ: Երեւկայութիւնս թռիչքներ էր անում և անցեալի յիշողութիւնները ներկայի ու ապագայի հետ շաղկապում... մինչ ես այսպէս մտքերիս մէջ խորատուգունած արձանացել կանգնել էի, յանկարծ լսեցի «յառաջ» խօսքը և քայլերգի ներդաշնակ հնչիւնները. առաջ էինք գնում զինուորական կարգով և համաշափ քայլուածքով: Մեր ճանապարհորդական հագուստը միատեսակ էր. հագած ունէինք սպիտակ կտորից (պարուսին) վերնաշաւիկ և անդրաւարտիք, մոխրագոյն գլխարկ՝ արեակալ վզնոցով. ձեռքերնիս բռնած ունէինք սրածայր փայտեւր, իսկ մէջքերնիս՝ ծալած ձմեռուայ վերարկուն և ճանապարհորդական պարկը, որի մէջ գտնուում էր մի ձեռք փոխնորդ, մի ձեռք ձմեռուայ զգեստ, գուլպայ, թաշկինակ և մի օրուայ պաշար՝ հաց ու պանիր:

Մեր ճանապարհորդական հագուստի նկարագիրն ամբողջացնելու համար պէտք է աւելացնել, որ հագած ունէինք լատրիններ՝ երկար գուլպաների վրայ. գուլպաների մէջ էին ամբողջրած անդրաւարտիքի ծայրերը: Ահա այս զգեստների մէջ զարմանալի չէ, որ շատ տեղերում մեզ նորակոչ զինուորների տեղ էին ընդունում՝ նամանաւանդ որ թմբկահար և փողհար էլ ունէինք:

Մեր քայլերգն ու երաժշտական գործիքների հնչիւնները մի ըոպէ հեռացնում էր գիւղացիների ուշադրութիւնն իրենց

դործից. նրանք մօտենում էին ճանապարհին՝ սիրով ողջունում և հետաքրքրութեամբ դիտում էին մեզ: Այս կարգով հասանք մինչև ձորի գլուխը և այդտեղ կանոնաւոր քայլուածքը ընդհատելով՝ առաջ շարժուեցանք մէկ-մէկ կամ ազատակամ կաղմուած փոքրիկ խմբերով: Մի լուպէ կանգ առնելով ձորի գլխին՝ զմայլում ենք գեղեցիկ տեսարանով. անդնդախոր ձորի մի կողմից բարձրանում են ուղղահայեաց ահաբեկ ժայռերը, իսկ միւս կողմից կանաչադարձ այգիները. հեռուից երևում է Լալուար սարը, իսկ ձորի մէջ վազում է կատաղի Չորագետը կամ Դերէտը՝ լայնարեւան ալիքները դարկելով անզգայ ժայռերի կրծքին: Չորի արեւելեան կողմից երևում է ահեղ քարաժայռի վրայ ցրցուած Կայեան պատմական բերդը: Արևն էլ արդէն իր ոսկեգոյն ճառագայթները սփռել էր լեռանց կատարների վրայ և հրաշալի գոյն էր տալիս սար ու ձորերին: Անսովոր ճանապարհորդը կը դարհուրի՝ տեսնելով այն սարսափելի ժայռերը, որոնց միջով մի նեղ օձապտոյտ շաւիղ իջնում է դէպի անդունդը. ահա այդ ծուռ ու մուռ և «մուտք» կոչուած ուղիով ցած ենք իջնում և մտածում, որ եթէ Աստուած մի արասցէ, ոտքդ մի փոքր սայլաթաքի՝ առանց այլայլութեան ահագին ժայռերին ջախջախուելով անդունդը պիտի գլորուես և Չորագետի փրփրադէզ ալիքներին զոհ գնաս:

Անվտանգ անցնելով քարածերակներից՝ հասանք ձորի այն տեղը, ուր սրբնթաց Դերէտի վրայ ձգուած է հոյակապ քարաշէն կամուրջը և դաստիարակի ցուցումներով սկսեցինք կամուրջի գլխողութիւնը: Սկորդեայ ձորի այս պատմական կամուրջը շինել է տուել Նանա այրի Թագուհին՝ ի յիշատակ իր վաղաթառամ ամուսնու, Լօռու Արաս Թագաւորի և Ջաքարէ ու Իւանէ սպասաւար եղբայրների: Կամուրջի երկարութիւնն է 28 սաժէն, լայնութիւնը՝ 5 արշին, կամարի բարձրութիւնը 19 արշին. շինուած է կամարների վրայ սրբատաշ քարերից: Կամուրջի մի ծայրը հաստատուած է ժայռի վրայ, իսկ միւս ծայրն ամուր որմի վրայ և դէպի հարաւ իջնում է աստիճաններով: Կամուրջի երկու կողմը գտնուում են չորս կոփածոյ քարից քանդակուած սաւիժներ, որոնք ժամանակի ընթացքում բաւականին մաշուել են: Կամուրջի ներքին ծայրում գտնուում է մի խաչքար՝ կամուրջ շինողի, Նանա քարեպաշտ Թագուհու հրամանով կանգնեցրած. խաչքարի վրայ արձանագրուած է հետևեալը.

«Կամուն Ըստուծոյ ես նանա յազգէ Բաղրատունեաց զուսարը Մեծին Սարգսի քոյը Զաքարէի և Իւանէի կին Արասայ թագաւորին որ վախճանեցաւ Կեսարեայ խաւարեցոյց զմեզ. կանգնեցի զխաչո, շինեցի զկամուրջս յիշատակ նմա և ի մխիթարութիւն ինձ և ի կեանս ծնողաց և եղբարց մերոց. յիշեցէք ի Քս. Յս. *)»:

Խաչի ճակատը, որ այժմ կոտրուած և վայր է ընկած, կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Նշանդ Ըստուծոյ լիւր բարեխօս իշխանաց յազգէն Բաղրատունեայ»:

Եթէ ճարիր տարուայ այս հրաշակերտ կամուրջը ապագայոց է մեր նախնեաց հմուտ ճարտարապետութեան. սա միակը չէ, մեր ճանապարհորդութեան միջոցին պատահել ենք նոյնաման քարակերտ կամուրջների, որոնք մօտ տասնեակ դարեր անցնելուց յետոյ էլ նայողին զարմացնում են իրենց ամրութեամբ և դիմացկունութեամբ՝ թէև շինուած են Զորագետի նման կատաղի հոսանք ունեցող գետերի վրայ:

Կամուրջի դիւղութիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ շարունակեցինք ճանապարհներս գետի ընթացքի հակառակ ուղղութեամբ, այգիների և ագարակների միջով: Բեռնակիր անասունների յետեից գնացող գիւղացիներից շարունակ լսում ենք. «աղմ, էս ուր էք գնում, սալդաթնի էք». «Ո՛չ, աշակերտներ ենք, գնում ենք Վարդարուր ուխտի», պատասխանում ենք մենք և հրկու կողմից էլ շարունակում ճանապարհը: Սկորդեաց ձորի անդ տեղ նեղանում և լայնանում է. անցնում ենք մի կամարակապ կամուրջի վրայից և հետզհետէ բարձրանում ծուռ ու մուռ ճանապարհով. ձորի երկարութեամբ արհեստական պարսպի նման կանգնած են բարձրաբերձ և ուղղահայեաց ապառաժները. արեն էլ բաւականին բարձրացել է և այդ ժայռերը տաքացնելով՝ օդը ջերմացրել: Թէև բաւականին դժուար էր այդ քարկապներով բարձրանալը, բայց բնութիւնն այնքան գրաւիչ էր, որ իր հրապոյրներով կաշկանդելով մեր սիրտն և ուշադրութիւնը՝ անհկատելի էր դարձնում ճանապարհի անտանելիութիւնը: Ուրիշ

*) Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան գաւառում իշխող Արաս թագաւորը մեռաւ 19 տարեկան հասակում՝ թողնելով նանայից մի որդի՝ Աղսարթան անունով, որ և յետոյ յաջորդեց նրան:

պայմանների մէջ գուցէ մենք դժուարանայինք բարձրանալ այդ օձապտոյտ լեռնային շաւիղներով, բայց մի այսպիսի գեղեցիկ և բանաստեղծական վայրում համարեւոյթ է անդգալի կերպով հառանք ձորի գլուխը: Այստեղից հորիզոնն աւելի ընդարձակուելով՝ տեսարանն էլ առաւել գեղանկար էր. մի կողմից խորն անդունդի մէջ Չորագետն արծաթեայ գօտու նման շրջապատում է անտառներն ու այգիները, միւս կողմից տարածւում է ընդարձակ դաշտը. դաշտի սահմանում երևում են բլրաշաւքեր և ապա Լալուար լեռան դագաթը. երևում են նոյնպէս Ամոճ և Օձուն գիւղերը:

Չորի գլխին, ուր մենք մի փոքր հանգիստ առանք և որը ծովի մակերևոյթից 1000 մետր բարձրութեան վրայ է դառնում, գտնւում է գեղեցիկ քանդակագործութեամբ մի խաչքար, որի պատուանդանի վրայ երևում են եղծուած արձանագրութեան հետքեր: Խաչքարն ինչպէս երևում է բաւականին հին պէտք է լինի և կարելի է ենթադրել, որ շինուած լինի այդ սեպագած քարոժայեանի միջով ճանապարհ հարթողի ձեռքով:

Մի փոքր ժամանակ հանգստանալուց յետոյ՝ ժամի ութին ճանապարհ ընկանք գէպի Օձուն կամ Ուզունլար կոչուած գիւղը՝ Յովհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոսի հայրենիքը. անցնում ենք ընդարձակ դաշտի միջով, որի մի մասը դեռ ծածկուած է ցորենի ոսկեգոյն արտերով: Աշխատասէր գիւղացին մի կողմից՝ մանդաղը փայլեցնելով հնձում է արար, իսկ միւս կողմից՝ արդէն հնձած արտերը վարում գութանով: Քանի առաջ ենք գնում, գիւղն աւելի որոշ է երևում. գիւղն ամբողջապէս շրջապատուած է ծառազարդ այգիներով: Իսկ այգիների միջից երևացող գէգերը մի առանձին գեղեցկութիւն են տալիս գիւղի տեսքին. ծառերի կտտարների վրայից փայլում է եկեղեցու կաթողիկէի խաչը:

Երբ մօտեցանք գիւղին, կարգի ընկանք և դիմաւորական քայլով ու երաժշտութեամբ դիմեցինք գէպի նորընծայ Տէր-Բաղդասար քահանայի տունը. մեր երաժշտական փոքրիկ խմբին ձայնակցում էր գիւղի ահագին գամփռների խմբական հաջոցը: Դիւղում կենդանութիւն էր տիրում, որովհետեւ կալի ժամանակն էր և ամեն կողմից «կալ արա, դարման արա, եղբ ջան...» էր լսւում: Մեզ դիմաւորեց նորընծան և երեւի գործի տուր ժամանակը լինելով՝ շուտ հեռացաւ և այնուհետեւ չերեաց. մենք

ներս մտանք սենեակը հանգստանալու, որպէս զի նորից կարողանանք շարունակել մեր ճանապարհը. երկար մնալ չէինք կարող, որովհետեւ այդ երեկոյ անպատճառ պէտք է Վարդաբլուր լինէինք, որպէս զի միւս առաւօտը հանդիսատես լինէինք սուրբ Սարգսի ուխտագնացութեանը:

Երկու ժամ հանգստանալուց և ճաշելուց (հաց, ձու, պտեր) յետոյ շնորհակալութիւն յայտնեցինք հիւրասէր քահանայի երիտասարդ եղբօրը և ժամի 11-ին գիւղից գուրու եկանք նոյն կարգով՝ ինչպէս որ ներս էինք մտել: Կէսօրուայ շոգն սկսուել էր, երկինքը պարզ և անամպ. արտերի միջով դնում ենք դէպի հարաւ-արեւմուտք. տեսարանն էլ միշտ միևնոյնը—անընդհատ դաշտեր՝ լեռներով սահմանափակուած: Առաւօտեան մեր ուրախ տրամադրութիւնը մի փոքր պաղել է. շագը զօր է անում, ջուր էլ չկայ. բայց երբ մեր շուրջը նայելով՝ տեսնում ենք արեւն-քրտինք մտած գիւղացուն արտը հնձելիս և երգելիս, քաջալերւում ենք և զրուցատրեւով առաջ քայլում: Տեղ սեղ մեր խումբն երեւալուն պէս՝ հնձուորները մի խուրձ ցորեն խատած վազում էին մեր դաստիարակի առաջը կարում. «Աղա՛, Ածու ողորմութիւնը քեզ փէշքէշ» ասում և զրամ ոտանալով օրհնելով հեռանում:

Վերջապէս երեսց Իգահատ կամ Այգահատ գիւղը, մօտեցանք, աղբիւրից ջուր խմեցինք և կրկին շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Դեղի մօտ ճանապարհը երկուսի էր բաժանւում և չգիտէինք թէ ո՞րն ընտրենք. դաստիարակը ձայն տուեց հնձուորներից մէկին, որ հարցնէ թէ՛ որն է Վարդաբլուր տանող ճանապարհը: Փոխանակ պատասխանի, մէկ էլ տեսնեա հնձուորներից մէկը մի խուրձը շալակած վազում է դէպի մեզ. երբ հասաւ, խուրձը դրեց մեր առաջը և ասաց. «ձեզ փէշքաշա, աղա»:

—«Դեռ իմ հարցին պատասխան տուր, ո՞րն է Վարդաբլրի ճանապարհը»:

—«Չէ, հլա մի որան ջուղաբ տու, եղիա»:

—«Ի՞նչ ջուղաբ, տամ»:

—«Դէ մի էրկու չահի բախշեցէք, հէնց դիտե՞նք թէ ուխտատեղումը տանձի էք տուել—կերեք»:

—«էդ լաւ փեշակ չի, ինչ որ դուք բանեցնում էք»:

—«Դէ ի՞նչ անենք, աղա, սովորութիւն ա, սնց որ տեսել ենք, էնպէս էլ տնում ենք...»:

Գիւղացիին հեռացաւ, իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Հասանք մի ձոր, որի միւս ափին երևում էին Ծաթեր և Զորագեղ հայ գիւղերը և հեռուից տեսանք Ղաչաղան կոչուած գիւղը, որ երևի «ղաչաղ» թուրքերէն բառից կազմուած լինելով՝ նշանակում է դաշաղների կամ աւաղակների բուն. դաշաղանցիները ժողովրդի բերանում կոչւում են «ագռաւ թռչնոգ», թէ ինչու, չկարողացանք իմանալ: Երբ իմացանք, որ աղբիւրը գտնուած է ձորի մէջ և թէ կէս ժամ էլ պէտք է գնանք, որպէս զի սառը ջրի համ տեսնենք՝ մեր գէմքերը կարծես թէ դժգոհ արտայայտութիւն ստացան. ճանապարհորդութեան առաջին օրը լինելով և քիչ էլ փափուկ ապրելուն սովոր լինելով՝ անսովոր էինք համբերութեան այսպիսի դասերին, բայց հեազհետէ այդ էլ սովորութիւն դարձաւ մեզ համար: Երբ հասանք աղբիւրին՝ սիրտներս ուրախացաւ. աղբիւրի սառնորակ, բայց չափազանց բարակ ծորոց ջուրը փայտեայ կիսախողովակի միջով թափուած էր նոյնպէս փայտեայ երկարաձև աւաղանի մէջ, որ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ ծառի մի ահագին բուն, մէջը փորած. դրան գիւղացիները կոչում են «նաւ» կամ «նով» և դրա միջից են անասունները ջուր խմում: Աւաղանի մէջ շարուած էին մի շարք մեծ ու փոքր փայտեայ ջրամաններ ու կժեր, իսկ դրանց մօտ կանգնած՝ կամ նստած էին մի խումբ երեխաներ, որոնք հերթի էին սպասում: Զուր չեն տուած ուրեմն «ջրջուր հղած դաշաղանցիք»:

Մենք մեր ճանապարհորդական թիթեղիայ բաժակներով խմելով ջուրը, ահամայ ուշադրութիւններս դարձրինք այն փայտեայ փոքր ջրամանների վրայ, որոնք իրենց ձեով արդէն ցոյց էին տալիս, որ գիւղացու սեպհական անարուեստ ձեռքի արդիւնք են:—Հայ գիւղացիին ամբողջ ամառը դաշտային պարապմունքով զբաղուած լինելով՝ ձմեռն էլ պարապ չէ նստում տանը և իր ձեռքով է պատրաստում տանու իրերը. աաշտ, ջրաման, կոթ, գդալ, աման, թի, յորսլի, եղան, սայլ, լուծ և այլն, որոնք հարկաւ մեծ մասամբ կոպիտ աաշուածքներ են լինում, թէև պատահում են նաև ճարտար արուեստագէտներ, որոնք հասարակ և նահապետական գործիքներով՝ նուրբ քանդակուած իրեր են պատրաստում:

Սառնորակ ջրով մի փոքր կազդուրուելով՝ իջնում ենք դէպի ձորը, որ կոչւում է «հնէվանայ ձոր». ժայռի գլխին կա-

ռուցուած է «Հնէվանք»ի անունով բերդը, որի աւերակներն են մնացել այժմ: Ճանապարհը քարքարոտ է, մեր ընկերներէց մի քանիսի ստերը «հրաժարիմք» են կարգում, սակայն «անճարը կերել է բանջարը», միւսներէց խրախուսուելով կամայ աւամայ առաջ են շարժուած: ամենից առաւել երկար մանգալու անսովոր են հանդիսանում մեր թիֆլիզցի ընկերները...: Անցնում ենք մի փայտեայ կամուրջի վրայից. ապստամբների ստուերում հանգստանում է ոչխարի հօտը. այդտեղից էլ սկսում է մի գաւիկը և օձապառլայ ճանապարհ և ապա իջնում կրկին ծխախոտի ընդարձակ ցանքսերով ծածկուած ձորը—ծխախոտի մըշակութիւնը այստեղ բաւականին տարածուած է. քիչ է արտահանում, մեծ մասամբ իրենց գործածելու համար են մշակում. ծխախոտը միջակ և սոորին տեսակիցն է, ծախում են ֆունար 20 կոպէկով:

Մինչ մենք գանդատում էինք՝ թէ Ադէլսանեանի գործարանում պատրաստուած և մասամբ եւրոպական շնորհք տուած տրեխները լաւ չեն պաշտպանում մեր ոտքերը քարերից, դաստիարակը մեր ուշադրութիւնը դարձրեց շուտ շուտ պատահող ուխտաւորների խմբերի վրայ, որոնք գնում էին «ոտաբորիկ»: Հայ ուխտաւորները ըստ նախնի սովորական ջերմեռանդութեան և հաւատի ոտաբորիկ են ուխտ գնում—երբեմն մի քանի օրուայ ճանապարհ:

Ահա մօտենում են մեզ մի խումբ ուխտաւորներ, մեծ մասամբ կանայք.

—«Նանի, բարի օր ձեզ, ո՛ւր էք գնում»:

—«Վարդաբլուր ուխտի, որդիք, ո՛րդիանց էք գալի»:

—«Սանահնից. հեռու է Վարդաբլուրը»:

—«Զէ, մօտ է, շատ հեռու չէ, իրիկնադէմին կհասնէք», պատառնեցին նրանք և առաջ անցան:

Մենք էլ մօտ ժամի 3-ին հասանք ձորի մի աղբրի մօտ և դաստիարակի պատուէրով հանգստացանք այդտեղ, ծառերի հովանեաց տակ, Զորագետի աջ ափին: Հետաքրքրական էր տեսնել՝ թէ ինչպէս մեզնից իւրաքանչիւրը մի անգ շտապ կամ կիսապառկած դրութեամբ մեծ ախորժակով մի կտոր հաց ու պանիր էր ուտում և սառն աղբրի ջրից խմում: Այդ միջոցին մեր սօսով անցնում էին երկու գիւղացի բեռնաւորուած ձիերով.

—«Բիձա, ո՛րտեղացի ես»:

—«Հաղպատեցի»:

—«Օ՛, փիչխուլ ուտող Հաղպատեցի» ես հա՛, ո՛ւր ես գը-
նում, ի՛նչ ունիս բարձած ձիւ վրայ»:

—«Գնում եմ Վարդաբլուր, տանձ եմ տանում որ ծախեմ»:

—«Ո՞նց ես ծախում»:

—«Տասը գրուանքան մի արտախ»:

Մենք ուզեցինք տասը ֆունտ գնել. գիւղացին Լօռեցուն
յատուկ ծանր ու բարակ և դանդաղ շարժողութեամբ հանեց
կշեռքը, որի թաթերը մի մի հին, ծակուած մագեր էին. մի
գրուանքանոցից մեծ չափ չունէր, ի՛նչպէս չափէր տասը ֆուն-
տը. մի քանի րոպէ տատանուեց՝ արդեօք տասն անգամ կշռէ,
թէ ուրիշ կերպ. վերջը վճռեց մի քանի քարեր հաւաքել և կշռ-
ուել. հէնց որ քարերն ածում էր, թաթի մէջ և կշիւր բարձրա-
նում՝ թաթը ծռւում էր և քարերը գետին էին թափւում. տես-
նելով որ այդպէս չի յաջողւում՝ գիւղացին մի թաշկինակ խնդ-
րեց մեղինից և քարերը մէջը կապելով՝ հազիւ կարողացաւ տասը
գրուանքանոց ծանրութիւն կազմել և ապա թէ տանձը կշռել:
Այդ գործողութեան միջոցին մենք դիտում էինք և երբեմն էլ
չկարողանալով ծիծաղներս պահել՝ գուարճանում էինք. գիւղա-
ցին նկատելով այդ՝ սկսեց կշեռքի տիրոջն անիծել:

—«Ո՛վ գիտէ քրէհով ես վերցրել կշեռքը»:

—«Բա քրէհով չի ինչ ա», պատասխանեց գիւղացին և քը-
չեց իր ձին:

Մենք էլ մօտ երկու ժամ հանգստանալուց յետոյ՝ ժամի
4-ին ճանապարհ ընկանք և կէս ժամ գնալուց յետոյ բարձրա-
ցանք այն փոքրիկ բլուրը, որի վրայ շինուած է Ձնէվանք կո-
չուած ուերակ եկեղեցին: Չտապով սկսեցինք մեր դիտողու-
թիւններն անել և դատախարակի ցուցումները գրի անցնել: Սըր-
բատաշ քարից շինուած եկեղեցու արտաքին ձեւը չէ՝ զանազան-
ւում հայոց եկեղեցիների ձևից, բացի գմբէթից, որ տարբեր է:
Եկեղեցու շէնքն անսիւն է և կաթողիկէն կանգնած է չորս խաչաձև
կտրող կամարների վրայ. նման է Սանահնու ար. Գրիգոր եկեղե-
ցուն: Արեւելքից և հարաւից ունի երկխորան գաւթներ՝ սրբատաշ
սև քարից շինուած. հարաւային գաւթում կայ նաև պատարագա-
մատոյց սեղան: Խորաններն առանց դռների են և բացւում են
եկեղեցու մէջ երկու սիւնաղարդ կամարներով: Եկեղեցու կաթողի-
կէի և հարաւային խորանի ճակատին կան յունարէն և հին վը-

բացերէն (խուցուրի) տառերով արձանագրութիւններ, այդ վերջին արձանագրութեան ճակատին քանդակուած է յունական խաչ: Եկեղեցու ձեւից և արձանագրութիւններից կարելի է ենթադրել, որ վանքը նախ յունական է եղել, իսկ յետոյ վրաց տիրապետութեան ժամանակ ընկել է վրաց ձեռքը: Վանքի արևելեան կողմը գտնուում է մի քառանկիւնի մեծ շինութիւն, որի տանիքն աւերուած է, իսկ որմերը շինուած են ոչ սրբատաշ քարից. ի նկատի ունենալով շէնքի անկանոն լուսամուտները և ոչ սրբատաշ քարից շինուած լինելը՝ կարելի է ենթադրել, որ եկեղեցի չէ եղել, այլ հիւրատուն կամ սովորական բնակարան: Վանքի շրջակայքում երևում են ընդարձակ քարակոյտեր, որոնք շինութեանց հետքեր են և ապացոյց են, որ այդտեղ երբեմն բազմամարդ բնակութեան վայր է եղել:

Վանքի գիտողութիւնը վերջացնելուց յետոյ ճանապարհներս ուղղեցինք դէպի աջ կողմը գտնուող անտառը. անտառը խիտ է և շարունակ բարձրանում ենք. ձորի միւս ափին երևում է Գուրդան գիւղը: Գեղից ոչ հեռու կուրդանցիք վար էին անում. 10—12 լուծ եղն ու գոմէշը քաշում էին գութանը. բաւականին հեռուից լսում էր վար անողների «հոռովէր» բարեպաշտ գիւղացին ոչինչ գործ չէ սկսում առանց Աստուծոյ անունը տալու, որպէս զի Աստուած քաղցր աչք ունենայ իր վրայ»: Գութանի երգն էլ նա սկսում էր. «Յ՛րհնեալ է Աստուած, հոռովէլ, հոռովէլ»:

Արևը բաւականին թերուել էր դէպի իր մուտը, երբ դուրս եկանք անտառից և մտանք դաշտը. բնութիւնը գեղեցիկ տեսարան էր ներկայացնում. անտառապատ լեռներ, գեղեցկանիւտ բլուրներ, լայնարձակ դաշտեր, որոնք արեւի վերջին ճառագայթների տակ աւելի գեղանկար էին: Զեփիւռն ալիքանման տատանում էր դաշտի կանաչ խոտերն ու դեռ չհնձուած արաւերը. մեր առաջը հոսում է մի առուակ, որի մօտ մի փոքր հանգստանալուց յետոյ՝ շարունակում ենք մեր ճանապարհը:

Ուխտաւորները գնում էին ձիով, էշով, ուքով. ոմանք էլ մի քանի ոչխար կամ դառն առաջն արած տանում էին ծախելու կամ մատաղ անելու: Կանայք իրենց զաւակներին գիրկն առած, տղամարդիկը յետևներն ընկած, քրտինքն երեսներին, կարմրած, շտապով գնում էին հասնելու այդ սրբավայրը՝ մութն ընկնելուց առաջ. կանանցից ոմանք իրենց փոքրիկ մանուկներին

նստեցրել կամ կապել էին իշի վրայ կամ ձգել խուրջինի մի կողմը և իրենք էլ «ճիպոտը» ձեռն առած՝ բղում էին խեղճ անասունին, որ շուտ գնայ. բայց որ սպանես էլ, էշը իր «երիշը» կը փոխի: Անցանք Կառան կոչուած բնակութեան մօտից, որ ունի 15 տուն բնակիչ և պատկանում է կալուածատէր Թումանեաններին, որոնք սկզբումը մի փոքր տարածութիւն հող գնելով՝ հետգհետէ իրենց ձեռքն են ձգել ընդարձակ վարելահողեր և այժմ վարձով մշակութեան են ապիս գիւղացիներին:

Արեւ վաղուց ծածկուել է լիւան յետեւ, սկսում է արդէն մթնել, բայց դեռ Վարդաբլուրը չէ երևում. մի փոքր յառաջ, մի քանի քայլ էլ և ահա երեսոց Վարդաբլուրը, առանձին, իրրե «վարդ» բուսած դաշտի մէջ: Կենդանութիւն է արւում այնտեղ. տհալքն րազմութիւն է հաւաքուած ըլլի գազաթիւն և «գառու-դունայ» ձայնը պարզ հնչում է մեր ականջին: Բլրից ոչ հեռու է գտնուած գիւղը. մօտեցանք և սպասում ենք դատարարակին—նա ամենից վերջն է գալիս, որպէս զի յետ մնացող շիւնի—երբ նա էլ յետամնացներին առաջն արած հաստ մեղ՝ կարգի ընկանք և սովորական քայլով ու երգով մտանք գիւղը: Գիւղի քահանան իր սրբու հետ, քեօխիան և մի քանի գիւղացիներ գիմաւորելով մեղ՝ առաջնորդեցին նախապէս մեզ համար պատրաստուած բնակարանը—Վարդեա Ղազար Սայինեանցի տունը:

Վերաբերուներս ու պարկերս վերցնելով՝ կարգով դարսեցինք մի անկիւնում և տեղաւորուեցանք թախտի վրայ. սենեակը մաքուր, ընդարձակ և կանոնաւոր շինութիւն էր. արեւմտեան պատի առաջն ամբողջապէս բռնում էր լայն թախտը. թախտի մօտ մի մեանց վրայ դարսուած են անկողիններ, իսկ հարաւային պատի մէջ գտնուած է մեծ վառարանը—«պատի փէշը»: Սեղանը ծածկուած է սպիտակ սփռոցով և միայն մի աթոռ կայ: Երկու մեծ և ապակեայ լուսամուտները բացուած են արեւիկեան սրմի մէջ, որտեղ է և դուռը. դրան մօտի պատի մէջ եղած միւս դուռը բացում է դէպի հարկուն սենեակը: Պատի վրայ կախուած են շորեղէններ. սենեակում կան նաև հիւանի գործիքներ:

Արդէն պատրաստի թէյն վայելելուց յետոյ՝ տանուէրն սկսեց ընթրիքի կամ մեր «ճաշի» պատրաստութիւնը տեսնել, իսկ մենք զբաղուած էինք զրուցատրութեամբ և կատակներով: Գիւղացիները գարմանք էին յայտնում, որ մէկ օրում այնքան երկար ճանապարհ ենք եկել օտարով: ամանք մեր անցած ճանապարհը համարում էին

60) վերստ, սմանք յիծառն և սմանք էլ 40 վերստ. մեր ենթադրույթ համար էլ վերջին թիւն աւելի մօտ պէտք է լինելը ճշմարտութեան: Երեկոն անցաւ բաւական ուրախ, թէ և մեր սարքերի «հալը հաշէր» և մեր խոնջացած անդամները հանգստութիւն էին պահանջում: Վերջապէս արարժանիով վայելցինք տանտիրոջ պատրաստած «քաշովին»՝ սկոեցինք քնելու պատրաստութիւն տեսնել: Տանտիրինը յատուկի վրայ փակց կապերաներ, տակց դօշակ, քայց մեր խմբի մի մասը տեղաւորուեց թափափ, միւս մասն էլ յատուկի վրայ: Մեր վերաբերմունքն էլ ծառայում էին վերմակի տեղ:

Վարդարուր, 28 յուլիսի, կիրակի:

Պայծառ արիւր բաւականին բարձրացել է հարեզոնի վրայ. նրա կենսատու ճառագայթները ներս թափանցելով մեր սենեակը՝ արդէն լստաւորում են մեր դէմքերը, քայց մենք բոլորս հանգիստ պառկած ենք դեռ:

— «Տղերք, վեր կացէք, թէ չէ չուտով ուխտաւորները յետ կղաւնան Սուրբ Սարգսից», լսեցինք յանկարծ դատարարակի ձայնը և տմենքս վեր թռանք. մի քանի րոպէից յետոյ մեզ կարելի էր տեսնել գիւղի աղբւրի մօտ լաւացուելիս: Եկանք տուն, արդէն պատրաստի թէյն և հաց ու պանիրը վայելցցինք և ճանապարհ ընկանք դէպի բլուրը, որ գտնուում է գիւղի արեւելեան կողմը: Վերաբերմունքը մէջքերնիս թէք կերպով կապած և փայտերը ձեռքերնիս բարձրանում ենք բլուրը՝ հիւսիս-արեւելեան կողմից:

Վարդաբլուր^{*)}, ի՜նչ բանաստեղծական անուն. գաղափարի ի՜նչ ճշտագոյն արտայայտութիւն, այո՛, զուր չէ մեր արեգարդ «նահտպետ» բանաստեղծը, հայր Արիշանը, գրիչ շարժել՝ գովաբանելու այդ բլուրը՝ թէ և ինքը չէ՛ տեսել: Այսօր աւելի ևս գեղեցիկ է այդ կանաչադարձ բլրակը. նեղ շաւիղը տանում է գէղի վերև. գոյնգոյն ծաղիկներ են սփռւում բլրի շարս կողմը. առաւօտեան գով քամին փչելով՝ բերում է գէպի մեզ այդ բերւաւոր անուշ ծաղկանց բուրմունքը: Բլրի գագաթին, ծառերի միջից երևում է սբ. Սարգիս ուխտաւորին պարսպով պատած: Ահա՛ այդուհեղ են ուխտի գալիս այսօր ամբողջ Լօսաւայ գաւառից. քաղաւնի նման երկար շարքերով բարձրանում են հարեւաւոր կանայք

*) Ոմանք «Վարդարուր» կը ճանաչում են համարում «Վարդանայ բլուր» բառերից:

աղջիկներ, երիտասարդներ, պատանիներ և երեխաներ. դրանց խաղաղաբեկ գգեսանների գոյները կարծես թէ մրցում է զաշտոյին ծաղիկների գոյների հետ. անասուի ստորոտում «բէֆ» են անում արդէն երեկուայ եկածները: Ուրբան բարձրանում ենք, այնքան ընդարձակում է հորիզոնը և երևում ուխտաւորների աւելի ասուար խմբեր. ճանապարհին մի փոքր հանգստանալուց յետոյ՝ նորից շարունակում ենք բարձրանալ և վերջապէս հասնում ենք բլրի գագաթը, որ վերջանում է երկու առանձին բարձրացած ահագին ժայռերով: Ինչպէս որ տեղացիք պատմում էին, բլրի գագաթին ժամանակով խիտ անտառ է եղել, որից այժմ միայն մի քանի ծառեր են մնացել: Բլրի գագաթին երկու ժայռերի մէջ գտնւում է մի տափարակ տեղ. ահա այդտեղ է հաւաքւում ուխտաւորների բաղմուժիւնը:

Մարդու աչքերը շլանում են՝ մի քանի բազէ նայելով այդ լսողմագոյն տմբոխին. ազամարդ, կին, երեխայ, ձի, եղներ, սայլ խառնուած իրար, կատարեալ բարիկանեան խառնուկութիւն են ներկայացնում. շես խմանում թէ ո՞ր կողմը նայես: Ահա մի տեղ քնթկալները ծնօտին կանայք նստած գետնին փռած փալտաի վրայ, միմեանց ականջումն են փափում. մի ուրիշ տեղ ահագին պղինձներով «մտտաղ» են եփում. երբորդ տեղը «տաղանդաւորն» ու զուռնաչիները «քօքիլ» են իրենց սաղերն ու զուռնա զհօլը. դրանց շուրջն են հաւաքուել պարուները: Մի այլ տեղ հաւաքուել են մրգավաճառի գլխին և նայում թէ ո՞վ ինչ է առնում. շատերն էլ պարապ կանգնած՝ իրենց շուրջն են նայում, իսկ մասուռւի տուաջ, ուր առանց էն էլ տեղ չկայ, այնքան բաղմուժիւն է հաւաքուել, որ անց կենալու տեղ չկայ: Հին ֆարաջան հապին, խանացած կամիլուկան մի փոքր ծուռը գլխին դրած, մտքերը ճակատին փռուած և «քրտինքում կտրած» Գեղամ հայր-սուրբը հրամայում է, որ տմբոխը մեղ ճանապարհ սայ: Հայր սուրբի խօսքն իսկոյն իր ազդեցութիւնն ունեցաւ և ուխտաւորներէ միջով անցնելով հաղիւ կարողացանք խորանը մտնել:

— «էս սըլդաթներն ըտաի ի՞նչ են էկէ», «սըանց լագէրը որ տեղ է ա», «տխչի էս սաղաթներն էլ են ուխ եկել», «վո՛յ, էսէնց պուճուր ո՞նց են տարել սըանց սաղաթ» . ահա այս բացազանշութիւններն էինք լսում ումեն կողմից. մեր խմբովին յայտնուելը զրաւեց բոլորի ուշադրութիւնը, բոլորն էլ հետաքրքրւում էին մեղ-նով և մեր հազուադէպ խաբուելով՝ զինուորներ էին կարծում մեղ:

Մատուռի արտաքին տեսքը շատ անշուք է և երկու մասից է բաղկացած. առաջին մասը փայտեայ սիւների վրայ հաստատուած մի սրահ է, որ վերջերս է շինուել. այդ սրահի միջից է գտնուում խորանի մուտքը: Սրահը լիքն էր ուխտաւոր կանանցով. զրանք մէկ մէկ մտնում էին խորանը, համբուրում, ծուկը դնում և դուրս գալի: Խորանն այնքան փոքր է, որ երկու մարդ միայն կարող են ազատ ներս մտնել, համբուրել ու դուրս գալ. մատուռի ներսը լոյսը թափանցում էր նեղ լուսանցքով: Խորանն ունի մի պատարագամատոյց սեղան, առանց խաշկալի. սեղանի վրայ փռուած էր մի «բաղդադի» և վրան բազմեցրած է թափանցիկ քողով ծածկուած սրբութիւնը: Խորանի մի անկիւնում կանգնած էր մի ծերունի քահանայ, ձեռքերը ցած թողած, մէջքը կտրացրած, ալիսառն մօրուսով, բայց սև մազերով. սկզբում կարծեցինք թէ պատժուած քահանայ է, բայց վերջն իմացանք, որ այսօրուայ պատարագիչն է և պատրաստուած է: Յեմի վրայ դրուած էր սուրբ Աւետարանը, որ. Սարգսի մատուռը և մի պղնձեայ ափսէ. ջերմեւանդ ուխտաւորներն Աւետարանը համբուրելուց յետոյ իրենց լուման ձգում են այդ ափսէի մէջ:

Հայ գիւղացին դառն քրտինքով ձեռք բերած մի քանի սև կոպէկները չէ խնայում «խաշահամբոյր» կամ «աջահամբոյր» տալու. առհասարակ հայերն առատաձեռն են եղել դէպի իրենց վանքերն ու եկեղեցիները: Հայ ժողովրդի և իշխանների փողով են շինուել հայաստանի բոլոր վանքերն ու ծաղիկավ' երկար դարերի ընթացքում պահպանուել: Վանքերին ընծայուած կալուածքները կազմում էին վանքի սեպհակաւութիւնը. եկեղեցական կանոնների համաձայն՝ միարանները մասը շունէին. նրանք կալուածքի արդիւնքը պէտք է գործ դնէին ժողովրդի օգտին՝ անկեղանոցներ, հիւանդանոցներ և հիւրաններ պահելով: Այժմ թէև վանքերը կորցրել են իրենց նախկին նշանակութիւնը, զրկուել կալուածքներից ու միաբանութիւնից, բայց նրանց նշանակութիւնը դեռ հայ ժողովրդի աչքում չէ ընկել և զրանցից չատերը, որ մի մի լուսասու ջահեր են եղել հայաստանի համար և այժմ գրկուած իրենց լոյսից՝ հազիւ նշմարելի ծուխ արձակում, դարձեալ պահպանուած են ժողովրդի նուիրած կոպէկներով....:

Մատուռից դուրս գալով՝ մօտեցանք այն քարակոյտին, ուր գիմում էր ուխտաւորների բազմութիւնը և դիտում ենք. կանայք խմբերով գալիս են, ջերմեւանդութեամբ համբուրում մերկ քարե-

լը, մոմ վառում, խոնկ ծխում, գոյնզգոյն թելեր փաթաթում և չորի կտորներ կալցնում, որպէս զի իրենց ցան ու վիշտն էլ մընայ այդ քարերի վրայ փաթաթում և իրենք աղաւաղին: Եւ նրանք այդ տնում են համոզմունքով, լի հաւատով և յուսով. և միթէ այդ հաստատուն հաւատքի շնորհիւ չէ, որ շատ անգամ հիւանդներն ու անդամաւորձները ախտաւեղիներէից վերադառնում են բարբոսին առողջացած. միթէ նոյն իսկ այժմեան իրական գիտութիւնները չեն ապացուցանում «հաւատք քո կեցուսցեն զքեզ» խօսքի մեծ ճշմարտութիւնը...:

Մատուռի մօտ գտնուում է մի ընդարձակ շինութիւն, առատադն ամբողջովին քանդուած. մնացել են միայն չորս սրմերը: Այդ շէնքի ձեւից երևում է, որ պէտք է հիւրատուն եղած լինի: Թէ որ. Սարգսի մատուռը և թէ հիւրատունը շինել է տուել Կիւրիկէ թագաւորը հայոց ՁԼ (ծ30) թուին (Փրկչական 1081 թ.). մատուռի շէնքն աւարտուել է Աշոտ մարծպանի ձեռքով: 1828 թուին, երբ մատուռը վեոանորոգել են, գտնուել է սր. Սարգսի արծաթապատ մատուռը և կրկին թաղել են նոյն տեղը: Հիւրատան երկարութիւնը (արեւելքից—արեւմուտք) 18 արշին է, լայնութիւնը 8 արշին 3 վերջոկ, բարձրութիւնը 6 արշին. հարաւային որմի վրայ գտնուում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Է ՁԼ թաւականութեան հայոց ես Կիւրիկէ շինեցի (Ջնջուած) վստն մեղաց թողութեան և արեւշատութեան իմոյ ընդ ձեռամբ Աշոտայ մարծպանին արժանաւայելք»: Պատերի վրայ երեւում են հինգ հատ կամարների մնացորդներ. մուտքն արեւելեան կողմից է, կիսով չափ թաղուած հողի մէջ, այնպէս որ չափելու համար հողիւ կարողացանք ներս մտնել. յատակն այժմ ծածկուած է մարդաշափ եղինջով: Հիւրատունն ու մատուռը պատած են եղել ամուր, բրգաւոր պարիսպներով, որոնց հետքերը մինչև այժմ էլ մնացել են. տեղի դիւքն ենթադրել է տալիս, որ այս բլուրը կամ ամրոց է եղել կամ իշխանական տմարանոց:

Մատուռի գիտողութիւնը վերջացնելուց յետոյ բարձրացանք բլրի ամենաբարձր գագաթը, որ մի ահագին կարմրագոյն ժայռ է: Յզուտ քաղելով մեր չորս կողմը տարածուած ընդարձակ հորիզոնից և պարզ եղանակից՝ դատարարակը պատուիրեց մեզ հանել մեր յիշատակարանները և հետեւեալ գիտողութիւնները նշանակել.

Առաւօտեան ժամի 9 է. արեւի տակ ջերմաչափը ցոյց է տալիս 24° (Րէօմիւր). գտնուում ենք ծովի մակերևոյթից 1610 մետր

բարձրութեան վրայ. ուրեմն մեր մշտական կացարանից, Սանահնից, 610 միտր բարձր ենք կանգնած: Հիւսիս-արեւելեան կողմից հորիզոնը սահմանափակուած է Չաթին-դաղ լեռը. հիւսիսից՝ «Ջէկ-աղբիւր» կամ «Տոսկաջուր» բլուրը. իսկ դրա հետեւը հեռուած երեւում է «Լալուսարայ» գաղաթը. դէպի աւելի հիւսիս երևում է «Գոլիւրդ» լեռը: Տոսկայ ջրի և Գոլիւրդի մէջը գտնուում է «Իծա-քար» կոչուած բլուրը. սրանք բաղդին էլ անտառադուրկ և մերկ սարեր են: Գոլիւրդի շարունակութիւնը դէպի հիւսիս՝ կաղմում է «Ղարախաշ» լեռը: Արեւմտեան կողմից երևում են. «Թողալ» լեռնաշղթան և մեծ ու փոքր «Դուար» լեռները, որ նշանաւոր քարահանքեր են—ամենալու ջրաղացարարներն այստեղ են պատրաստուում: Բլուրը շրջապատուած է ընդարձակ դաշտալայերով, որոնք Սեորգեոսց ձորի շարունակութեամբ երկու մասի են բաժանուում. միջովն անցնում է Դէբէտը. մեր գիրքից երևում են Ջալալօղլի գիւղաքաղաքն և տասնհինգ (15) հետեւեալ գիւղերը. արեւելեան կողմից՝ փոքրիկ ձորի գլխին՝ Կուրգան կամ Կուրգան գիւղը. ձորի միւս կողմը՝ դէպի հիւսիս-արեւելք Ղաշադան. նրանից աւելի հեռու մեծ ձորի միւս ափին Դսեղ կամ Դրսեղ: Դսեղից բարձր դէպի հիւսիս, լեռան փեշերի վրայ է Քարինջ գիւղը: Հիւսիսային կողմից երևում է Կողէս յունարնակ գիւղը և Մզարթը. սրանից արեւմուտք Եղգան կամ Եղիտանք յունարնակ գիւղը—երեսն հայաբնակ Եղիտակը: Հիւսիս արեւմտեան կողմից երևում է Ագարակը, իսկ դրանից բարձր Լեջան գիւղը: Արեւմտեան կողմից երևում է Ալէքսանդրովկա գիւղն ու Ջալալօղլին: Արեւմտա-հարաւային կողմից, Վարդաբլուր գիւղի մօտ Հորարձի գիւղը. դրանից քիչ բարձր Դիւլազարակը, Հայոց Գարգեառը իսկ աւելի բարձր ուստաց Գարգեառը: Արեւելքից-արեւմուտք ձգւում է Դէբէտայ ձորը, իսկ բլրի տակով անցնում է «Գարգեառայ ջուր» կոչուած գետակը:

Վերջացնելով Վարդարլի շրջակայքի դիտողութիւնը՝ իջանք ցած և մատուռի մօտ մի ստուեր տեղ ընտրելով՝ դիտում էինք մեր շուր կողմն եղած բազմութիւնը. աճաքան ժողովուրդ էր հաւաքուել այդ բոքրիկ բլրի վրայ, որ իսկական մարդիկ կարելի էր տեսն թէ «ասեղ գցես գետին չի ընկնի»: Ոմանք նոր են բարձրանում բլուրը, միւսներն իջնում են դաշար, ուր նոյնպէս մեծ կենդանութիւն է տիրում: Այգետիկ կարելի էր տեսնել Լօռու դանազան գիւղերից քնթկաները երեսին՝ կարմիր, կանաչ և այդպիսի պայծառ գոյնի զգեստներ հագած հարսներ ու պառաւներ.

Ջուլաւբեցի եւ Զալալօղլեցի պճնադարդ զերիւններ հազած եւ գլուխ կտալած «սապնասիրուն» կանանց: Գիւղացի կանանց հազուսար բաղկացած էր հետեւեալ մասերից. երկար «լէհին» (զերիայ) մէկ ամբողջ կամ երկու կտորից՝ մէջքը սեղմուած արծաթեայ կամ բնհեղեայ պօտիով, որի ծայրերը կտալում են «թոխկա»ով. գլինե-րին դնում են «շիրտա-կոպի», վրայից ծածկելով գոյնդգոյն «լէ-շալիներ». բերանները կտալում են սպիտակ յնթկալով. ումանք ճա-կտալին կտալում են ոսկիների շաբք, վզները կախում են ար-ծաթեայ վզնոցներ, մանեակներ, յալունքներից ու փայլուն իրերից կազմուած շաքաններ: Գոստակի վրայ անց են կացնում «բլաղուկ-նիր» արծաթից կամ յալունքից. ականջներից կախում են ոսկեայ, արծաթեայ կամ հասարակ գինտեր. ոտքերին հագնում են քօշեր, մաշիկներ, հողաթափներ, եւրոպական կիտակօշիկներ եւ այլն: Զոքստի ամբողջութիւնն ու գոյնը «խառուտիկ ու նաշխունիկ» կարելի է ասել: Տղամարդկանց հագուստի մէջ միակերպութիւն չկայ եւ միշտ համապատասխանում է իրենց հարստութեան ուստիճա-նին. միջակ կարողութեան տէր գիւղացիք հագնում են ասոր պատրաստուած շալից չուխայ, հասարակ շթից կամ «ղաղաք»-ից արխալուխ, կտալում են կաշուէ հաստրակ զօտի, գլխին «մօթալ-փափախ», ոտքերին լայն շալուար եւ արեխներ՝ բրդեայ հասա գուլպաների վրայ:

Ամբողջ տարածութիւնը հետաքրքրական տեսարան էր ներ-կայացնում, որ կողմը երեսդ դարձնում ես՝ շարժումն եւ սղմուկ է լաւում, որ կողմը նայում ես՝ ուրախ եւ զուարթ գէմբեր ես տես-նում. ամենքի երեսին էլ ժպիտ է փայլում. կարծես մի աներկալ զօրութիւն ուրախութիւն ներշնչած լինի ամենի մէջ: Ահա մի տեղ զեռ նոր են մատաղն եփում, միւս տեղ կանաչ խոտի վրայ բո-լորած սփռոցի շուրջը ճաշում են՝ խմելով աղբրի սառը ջուրը կամ Ջուլաւէրի կարմիր գինին եւ եկող-գնացողին համեցէք անում. մի ուրիշ տեղ գունդն է ծանր ու բարակ ծուպնում. մի իւրմը տղամարդիկ շրջան արած եւ իրար ձեռք բռնած «եալլի» են պա-րում եւ դանդաղութեամբ մերթ մէկ ոտքը շարժում, մերթ միւսը: Ահա եւ հայ աշուղը «սուփրի ծէրին բազմած» իր սաղն է սծում ու երգում, իսկ շրջապատողներն էլ «ականջ դարձած» նրան լսում... Այո, ուխտի օրը մի ընդհանուր ուրախութեան օր է: Հայ գիւղա-ցին ամբողջ տարին աշխատանքի մէջ խրուած լինելով՝ ահա այդ օրն ազատ է զգում իրեն ուռօրեայ հոգսերից ու աշխատանքից

և նուիրում է զուարճութեան, «քէֆի»: Մարդուց պակաս չէ ծանրաբեռնուած՝ և հոյ կինն ամբողջ տարուայ ընթացքում: Նա իր ամուսնու հետ աշխատում է դաշտումը. նա է անում տնային բոլոր գործերը՝ լուանում է, թխում է, եփում է, կարում-կարկատում է և այլն. նա սարն է գնում՝ տաւարին նայում, իւր, պանիր, մածուն չինում: Ձմեւը կապերա, խալիչա, թաղիք է գործում, չութացու չալ է պտտրաստում և այլն: Այդ է պտտճառն ուհա, որ երբ հասնում է ուխտադնացութեան ցանկալի օրը՝ նա պատրաստում է, դաթայ, նաղուք է թխում, կարագ, մածուն, մեղր է «չինում» պլիկների մէջ, մի քանի ջուխա դեղնամոմ վերցնում, մի քանի կոպէկ աջահամբոյր և մատաղացու «թոխլին» առաջն արած՝ ամուսնու և երեխաների հետ ոտաբորիկ դիմում է դէպի ուխտատեղին, իր երեսը նրա սուրբ «ֆողին» քսելու, մոմ վառելու, խոնկ ծխելու, որպէս զի իր «մուրազ»ը կատարի, իր երեխայոցը, ամուսնուն արեւատութիւն տայ, իրենց ցանքսին առատութիւն, տաւարին առողջութիւն, գիւղին խաղաղութիւն, հայոց ազգին հաստատութիւն....:

Ջրի պակասութիւնը ստիպում էր, ուխտաւորներին իջնել ցած և անտառի կանաչադարձ հովանեաց տակ որոնել հանգստանալու տեղ: Մենք էլ իջանք բլրից. ճանապարհին մեզ պատահեց Գիւլապարակ գիւղի Տէր-Սարգիս քահանան, որի մասին առաջուց արդէն շատ բան էինք լսել: Տէր հայրը մի քանի հարցումներ տալուց յետոյ հրաւիրեց մեզ իր մօտ ճաշի ասելով՝ «Եթէ մեզ մօտ գաք՝ շատ լաւ կլինի, մանաւանդ որ «սաղանդար» էլ ունեմ. ես ուրիշ քահանաների նման չեմ, ես էնպիսի մարդ եմ, որ եկեղեցու մէջ քահանայ եմ, դուրսը նոյն քէֆ անող աշխարհականը»: Տէր հօր խօսքերն ապացուցանում էին նրա դէմքի անհոգ արտայայտութիւնն ու քթի տակ երգած «Լուսնեակ գիշեր»ը: Ամբողջ գաւառում Տէր-Սարգիսը յայտնի է իրբի լաւ հմայող. շար լեզուները զանազան բաներ էին պատմում այդ քահանայի հմայութիւնների և քաջագործութիւնների մասին: Հնորհակալութիւն յայտնելով աէր հօրը՝ դիմեցինք դէպի մօտիկ բլրակը և հանգստացանք ծառերի ստուերի տակ. այդ միջոցին կառքերով ուխտատեղի եկան Լօռու գաւառապետը, ոստիկանապետը և ուրիշ պաշտօնեաներ՝ իրենց ընտանիքներով: Մեր նստած տեղից մի փոքր հեռու ճաշում և զուարճանում էին Ջալալօղլում եղած զօրագնդից մի խումբ հայ զինուորներ. մեզ տեսան թէ չէ՝ հրաւիրեցին մասնա-

կից լինել իրենց սեղանին. մենք շնորհակալութիւն յայանեցինք և շնորհակալեցանք. սակայն նրանք այնքան թախանձեցին, որ գոտարակի թոյլտուութեամբ մօտեցանք նրանց սեղանին, մի մի կտոր մստաղի միս և կէս կէս բաժակ գինի վայելելով՝ բարեմաղթութիւններ արինք և վերադարձանք մեր տեղը: Այդտեղ բաւականին երկար սպասեցինք, որովհետեւ ճաշին հրաւիրուած էինք Գեղամ հայր սուրբի մօտ, իսկ նա իբրեւ Լօռուայ գործակալ—դուրսուած էր «էրէ»ներ և մատաղի մորթիներ հաւաքելով: Թէ որ. Սարգիս ուխտասիրու և թէ մատաղի մորթիներից գոյացած արդէւնքը պատկանում է Ներսիսեան դպրանոցին: Ամեն տեղ, հայ գիւղերում, տւանդական սովորութիւն է, որ մատաղի էրէն և մորթին կամաւ յանձնուած են քահանային կամ երեցփոխին. Լօռեցիք կարծես թէ սիրով չէին տալիս այդ բաժինը և գործակալը շատ անգամ սալպուած էր լինում՝ մարակը ձեռքին ներկայանալ մատուցատիրոջը: Հարկւրի չափ մորթի էր հաւաքուել և հաղը 15 կոպէկով ծախուել: Վերջապէս եկաւ հայր սուրբը և ժամը 2-ին անցանք ձորակի միւս կողմը, ուր բոլորովին աղաւթ էր ուխտաւորների սղմուկից. «սուրթ»ի մօտ եղած ծառի հովանու տակ փռեցինք կապերաները, շուրջը նստեցինք և փափուկ հացն ու լօշն ուղղակի կապերաների վրայ դրինք. ամեն ասուած քանը գոյութիւն չունէր մեր սեղանի վրայ, լօշն ու տերեւներն էին բռնում դրա տեղը: Էրէնիսի «Խաչկաման», խորովածը, պանիրն ու մածոնն էին մեր ձիւ ճաշի համադրամները: Ճաշն ուրախ անցաւ:

Մեր ճաշած տեղից քիչ վերեւ գտնուած էր Կուրդան գիւղի «րինան» կամ «եայլան»—ամառանոցը: Մեղնից շատերը քաղաքացի լինելով չգիտէին, կամ աւելի լաւ է ասել՝ չէին տեսել՝ թէ ինչ է «եայլան», «ղազեան» կամ թէ ի՞նչպէս են պատրաստուած պանիրը, իւրը և այլն: Այդ պատճառով ահա գաստիրարակի խընդրանօք մեզ հետ եղող Կուրդանի քահանան յանձն տուաւ տանել մեզ «Բինան» և ցոյց տալ բոլորը:

Գարունը բացուելուն պէս գիւղացիներն իրենց տաւարն ու ոչխարի հօտերն առած՝ քարձրանում են լեռնային ամառանոցները, որոնց նրանք անուանում են «իւրթ», «րինա», «եայլա», «եայլաղ» և «սար»: Գիւղի համայնքը կամ մի քանի տուն միասին վերցնում են արքունի կամ մօտնաւոր կալուածներից որոշ աուրբով արօտներ և կոչում իրենց «սար»ը: Սարըցիք կամ սարուորները չինում են իրենց բնակութեան համար վրաններ, որոնց մէջ անց են

կացնում ամբողջ ամառը: Այդ վրանները կոչում են «ալաշուխ» կամ «դագեույ». առաջինն աւելի մեծ, կանոնաւոր և գեղեցիկ է քան դագեան. երկուսն էլ ծածկուած են հաստ թաղիքով՝ այնպէս որ անձրեկի ջուրը ներս չէ թափանցում: Ալաշուխը հեռեկալ կերպով են պատրաստում. գետնին խփում են մի բուռականին հաստ սիւն, սիւնից մի քանի արշին հեռուութեան վրայ շրջանաձև գետնին ամրացնում են ամուր ձողեր. այդ ձողերի ծայրերը բերում ամրացնում են սիւնի ծայրին եղող հաստ սախտակից և այդպիսով ձողերը կազմում են մի կիսագունս, որի գլուխը ծածկում են հաստ և անթափանց թաղիքով ու թոկերով պինդ կապում՝ ունձրեկից ու ցրտից ապահով պահելու համար: Ներքեկից շրջապատում են եղեգնեայ ցանկապատով և մի անցք էլ թողնում են մուտքի համար՝ իրրե դուռը: Դագեան նոյն ալաշուխն է՝ միայն աւելի հասարակ, առանց սիւնի և առհասարակ հիւսած է վնում ուռնու ճկուն ճիւղերից:

Հայ գիւղացիները գլխաւորապէս երկրագործութեամբ զբաղուած լինելով՝ ամբողջ ընտանիքով չեն գնում «սար», այլ միայն ընտանիքի մի քանի անդամները—գլխաւորապէս կռնայք: Անասնապահութեան ասպարիքում հայերը յետ են մնացել թուրքերից. համարեա թէ ամբողջովին վերջիններիս ձեռքն է պանրի և իւղի արտահանութիւնը: Լօռուայ արօտները շատ յարմար են անասնապահութեան համար և մեծ օգուտներ կարող են տալ կանոնաւոր գիւղատնտեսութեամբ պարագայներին: Լալուար և նրա մերձակայ ուրերի արօտները ոչնչով յետ չեն մնում Զուլիցիւրիայի աշխարհահռչակ «ալմ»-երից:

Վրանների արտաքին գիտողութիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ մտանք տէր-հօր վրանը և տեղաւորուեցանք գոյնդգոյն թեղիքից գործուած դորգի վրայ: Ամենից շատ հետաքրքրւում էինք իմանալ՝ թէ ի՞նչպէս են պատրաստում «ջիլ» կոչուած պանիրը, որ ամենագործածական պանրի տեսակն է այս կողմերում. մեր հետաքրքրութեանը գոհացումն տալու համար Տէր-Եփրեմը հրամայեց հէնց մեր աչքի առաջը պատրաստել «ջիլ» պանիրը. տանտիկինը վերցրեց սերը քաշած կաթը, եփ տուեց, մէջը «մայեա» գցեց և երբ հեղանիւթը մակալողուեց՝ սկսեց այնքան հարել, մինչև որ ստացուեց մի տեսակ մածուցիկ հիւթ. յետոյ ձեռքով երկար ձև տուեց նրան, ջուրը քամեց, որպէսզի չորանալուց յետոյ աղ անէ և պահէ: Զիլ պանիրն այնքան էլ համեղ չէ: Պանիրը գլխաւորա-

պէս պատրաստում են գարնան ամիսներում, իսկ ամառը՝ իւզ, որովհետեւ առաջին ամիսներում կաթն աւելի նոսր և ջրալի է լինում, իսկ ամառը թանձր և իւզալի: Սովորական պանիր շինելու համար վերցնում են «գոլ» կաթը, մէջը ձգում են որոշեալ շափով «մայեա»։ Կաթը մակարդում և ստացւում է պանրածի զանգուած, որից ջուրը մղելով և մի փոքր սաք տեղ դնելով՝ ստացւում է «գլուխ պանիրը»։ Մայեան պատրաստում են ոչխարի կամ հորթի ստամոքսի վրայ դնելու ճարպային փառից՝ հետը խառնելով զանազան թթու համեմունքներ։ այդ բոլորն ածում են կճուճի մէջ և բերանը փակելով՝ դնում են սաք տեղ. մի քանի օրից յետոյ արդէն պատրաստ է լինում «մայեան»։ Մածուն պատրաստելու եղանակն աւելի պարզ է. կաթը եփ սալով՝ թողնում են մինչև գաղջանալը և ապա դրա մէջ ձգելով մի դդալ հին մածուն՝ երեսը ծածկում են և թողնում. մի քանի ժամից յետոյ արդէն պատրաստ է լինում մածունը։ Իսկ պատրաստելու համար «հաւաքսը» — մի քանի օրուայ հաւաքուած մածունը — ածում են խնոցու մէջ, որ մի որեւէ տեղից կախուած է լինում և սկսում են հալել՝ հեաղհետէ մէջը քիչ գաղջ ջուր խառնելով. իւզի բշտիկները դուրս են գալիս թանի երեսը և հեաղհետէ շատանալով ու հաւաքուելով՝ կշտանում և կտոր կտոր իւզ է դառնում։ Այդ կոշտները հաւաքելով քանում են, որ թանից լաւ մաքրուի, լուծում են ջրի մէջ և ող անելով պահում տիկերի մէջ։ Թանը եփ են տալիս, քանում և ստանում են «ժաժիկ» կամ թէ ջուրը քամելով չորացնում են և ստանում «չորաթան»։ Սերը՝ տաքացրած կաթի սերտացած երեսն է, իսկ «սրածանը» հում կաթի երեսը, իւզալի ու թանձր մասը։

Այս գիտողութիւններն ու նկատողութիւններն անելով մեր յիշատակարանի մէջ՝ «գաթայ»-ով թէյ խմացինք և մեր սրտանց շրնորհակալութիւնը յայտնելով «սարուորներին», ճանապարհ ընկանք գէպի Վարդաբլուր գիւղը, մեր իջևանը։ Ուխտաւորները ցրուել էին և ումեն ինչ խաղաղ էր. ամենալուռ ուղաւորութեան ներքոյ փերադարձանք գիւղը՝ զմայուելով երեկոյեան վերջալուսի շքեղ տեսարանով և շրջապատող բնութեան գրաւիչ տեսքով։ Գիւղը բաւական գեղեցիկ տեղ է շինուած, մօտակայ գետակը գիւղի տնուներն է կրում. բնակիչները բոլորն էլ հայ են և պարսպում են երկրագործութեամբ ու անասնապահութեամբ. ունի քարաշէն եկեղեցի և աղբիւր, որ վերջին ժամանակներս է շինուած։ Գիւղի տնե-

մից շատերը քարաշէն և տանիքաւոր են: Այս դիշիր էլ մնալով այս գիւղում՝ առաւօտը վաղ պէտք է ճանապարհ ընկնենք դէպի Լօռի բերդը, երբեմն Գուգարաց աշխարհի մայրաքաղաքը:

Լօռի, 29 յուլիսի, երկուշաբթի:

Առաւօտեան ժամի 6-ին արդէն թէյն խմել և զոյգ-զոյգ պատրաստ կանգնած էինք. դաստիարակը բուրբիս կողմից շնորհակալութիւն յայտնելով մեզ հիւրասիրողներին՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Լօռի բերդը, որ այժմ մի աննշան գիւղ է: Գեղեցիկ առաւօտ էր. արեւը շուտ շուտ թաղնւում էր ամպերի տակ. ճանապարհորդութեան յարմար օր էր, ամեն տեղ զուարթութիւն, ամեն տեղ ծաղիկների անուշահոտութիւն է բուրում: Անցնում ենք դաշտով՝ անընդհատ երգելով և նուագելով: Երկու ժամաչափ ճանապարհ անցնելուց յետոյ՝ հստանք ուռս գաղթականների նիկոյայեկա գիւղը. այս գիւղը կանոնաւոր գծով փողոցներ և կարգին տներ ունի. չըջակայ ընդարձակ տարածութիւնը ծածկուած է արեւածաղկի և կաղամբի ցանքսերով: Նիկոյայեկայի հիւսիսային կողմից անդնդախոր ձորի միջից հոսում է Զորագետը՝ արեմուտքից դէպի արեւելք. գետի միւս ափին արդէն երևում են աւերակ բերդի կիսուեր աշտարակների ծայրերը:

Նախկին մայրաքաղաքի մնացորդների տեսքն արդէն բաւական էր ամբողջ անցալը մեր երեակայութեան մէջ դարձեցնելու. աչքիդ առաջ կենդանանում է կարծես Գուգարաց աշխարհի տէր, Աղուանից թագաւոր Դաւիթ Անհողինը՝ ամհի ձիու վրայ նստած և թիկնապահներով շրջապատուած՝ դիտում է այդ ժայռերը՝ վրան բերդ շինելու նպատակով. արդէն տեսնում ես բերդը կառուցուած և իշխանական մայրաքաղաք դարձած: Աչքիդ առաջ կենդանանում է անհ Լօռուայ դժբաղդ Կիւրիկէ թագաւորը, որ իր դուստրը թշնամու, Ալիասլանի ձեռքն է տալիս՝ իր հայրենիքը կործանումից և աւերումից ազատելու համար: Մտաբերում ես այդ քաղաքում կոդմուած եկեղեցական ժողովը՝ «չարժական սեղան»ի և այլն խնդիրների առթիւ. այդտեղ է և այդ խնդիրների յարուցանողը, Զարաբէ սպասաւորը. տան կարծես թէ լսում ես Խաչատուր Տարծնեցու առաջին անգամ այդտեղ երգած «Խորհուրդ խորին» հոգեշունչ տաղը...: Վերջը—Քաղաքը պաշարում են թշնամիները և ամեն բոլոր սպառնում ամենին կոտորել և ամեն բան տալիս ու վրայ տնել: Մեծ իշխանը յանձնելով քաղաքն իրենից թող իշխանների

ձեռքը՝ փախչում, թափնում է մի այլի մէջ. թշնամին կործանում է քաղաքի պարիսպները. ժողովուրդն այրաբար կռւում է, բայց թշնամին շուտով աւելում է քաղաքը և անխնայ կողոպտում ու կոտորում է ամենքին: Ծուխն ամպերի պէս է երկինք բարձրանում. գետի երեսը մարդկանց դիակներով է ծածկւում, մեռնողների ճիչն ու ողբը երկինք է բարձրանում...: Ամայի բերդ, խորտակւած ոյժ, սրտածմլիկ տեսարան. տեղ տեղ դուրս ցցուած աշտարակներն ու շէնքերի մնացորդներ տեսնելիս և հրեակայութեամբ անցեալը մտաբերելիս՝ մարդ չի կարող չզղայուել, չսրտասուել...:

Նիկողայեւկա գիւղից դէպի Լուի երկու ճանապարհ կայ. մէկը դաշտով, որ ահագին պտոյա է, իսկ միւսն ուղղակի ձորի միջով, որ բաւական դժուարագնաց է. մենք ընտրեցինք վերջինը և ընթացքներս ուղղեցինք դէպի ձորը: Անցնելով մի ընդարձակ և երեսը մամուլապատ ճահճամասն լճի մօտով՝ հասանք ձորի գլուխը և մի հայ ճանապարհորդի ցուցմամբ՝ իջանք մի նեղ շաւղով գետի տփը և կանգ ուռանք: Զորագետը փրփուրը բերնին, աղաղակելով ու մռնչելով արագ վազում է նեղ ձորի միջով և այնքան խորն է, որ ոտքով անկարելի է անցնել, իսկ կամուրջ էլ Աստուած տայ, թէ և երբեմն եղել է կամուրջ, որի հետքերն երևում են: Զուարած կանգնած ենք գետափների ժայռերի վրայ. ոմանք փորձում են ոտքով անցնել՝ չի լինում. լողալ էք բոլորը չգիտեն: Մեր բաղդեցըն այդ միջոցին հասան երկու ձիաւորներ և բոլորին հերթով անցկացրին ջրի միւս տփը: Մեզնից մէկի գետն անցնելու միջոցին՝ դաստիարակի շան ընկաւ ջուրը և արագ ցած էր իջնում գետի ընթացքով. մեր ընկերներից մէկը, որ լողալ գիտէր, իսկոյն զգեստներով ընկաւ ջուրը, հասաւ, բռնեց շաւղ և մեր կեցցէների աղմուկով խլացած՝ դուրս եկաւ տփը: Դաստիարակը դեռ յանդիմանեց նրան՝ զգեստով ջուրն ընկնելու առթիւ, որովհետև զգեստները ջրով լցուելով՝ կարող էին արգելք լինել լողանալուն և նա գետի արագընթաց հոսանքից յաղթուելով՝ կարող էր խեղդուել. բայց միւս կողմից գովեց նրա արիւթ ինն ու քաջասրտութիւնը և պատուիրեց իսկոյն հանել բոլոր թաց զգեստները և պահեստի տաք շորերը հագնել:

Գետի միւս ափն անցնելով՝ սկսեցինք բարձրանալ դէպի բերդը. ժայսերի վրայ երևում էին բուրգերի հետքեր և ամրութիւններ. արեւիկան կողմից հոսում է Միսիսանայ ջուր կոչուած գե-

տակը և միանում Ձորագետի հետ: Այս ձորն էլ գետակի անունով կոչւում է Միսխանայ ձոր:—Միսխանայ պարսկերէն նշանակում է պղնձահանք և երևի այս ջուրն էլ այդպիսի մի հանքի մօտով կամ միջով անցնելով՝ այդ անունն է ստացել: Ձորագետի և Միսխանայի միանալու տեղն եղած շաւիղը կոչւում է Ջրգողի ճանապարհ, որ մի զաղտնի անցք է բերդի միջից. բերդը պաշարուած ժամանակ երևի այդտեղից են ջուր կրելիս եղել. շուրջի մուտքը ապահովացրած է ամուր լաւքով: Այդ մուտքի դիմացը, գետի միւս ափին երևում են մօտ եօթը ջրաղացների հետքեր: Ձորագետի աջ կողմը, ժայռի մէջ երևում է մի մատրան շինուածք. աւանդաբար պատմում են, որ այդտեղ սպանելիս է եղել մի ճգնաւոր և շարունակ արքայի համար աղօթելիս. այդ ճգնաւորը գիշեր ցերեկ ուշխատելով այդ ժայռերի մէջ առունհոր է փորել և գետից ջուր տանելով՝ այդտեղ ազարակ է տնկել:

Նոյն կողմը, ձորի մէջ, Միսխանայ գետակի աջ ափին, լեւան տակից բղխում է մի առատաբուղիս աղբիւր, այս կողմերում եղածներից ամենալաւը. իր պարզ ու վճիռ ջրերը նոյն իսկ հեռուից բիւրեղանման փայլեցնելով՝ այդ աղբիւրը ժողովրդից ստացել է «Առատղբիւր» անունը: Ձորից բարձրանալով՝ նախ հանդիպում էք առաջին պարսպին, որից քիչ հեռու գտնւում է երկրորդ պարսպը. այս պարսպի մէջ, աջ կողմը, բացուած է այն կամարակապ անցքը, որ դէպի դուրս է տանում: Մուտքի վրայ գտնւում է պարսկերէն լեզուով մի արձանագրութիւն, որից սրտւում է միայն «դաւա» (բերդ) բառը:

Ժամը 9-ից քիչ անց էր, երբ մասնը բերդի արեւելեան այդ կամարակապ մուտքից և մի փոքր հանգստացանք հիսխային մեծ մուտքի կամարի շուրջի տակ: Տխուր և ճնշող տպաւորութիւն է անում մարդու վրայ՝ երբ բերդի մուտքից ներս նայելով՝ բացի կիսաւեր ուշտարակներից և աւերակ մատուռներից ոչինչ չես տեսնում. այդ փառաւոր քաղաքից, որ իր ճոխութեամբ և զանձիրով թշնամու արծաթսիրութիւնն ու նախանձը շարժեց, բացի մեծ-մեծ քարակոյտերից ոչինչ չէ մնացել: Հաս կարելի է այդ աւերակներն էլ ոչնչացած և Լօռին էլ Արմաւրի ու Արատաշատի նման հողաբլուրներ միայն դարձած լինէին, եթէ չլինէր զրա անառիկ դիրքը և բնութեան բնական պաշտպանութիւնը: Բերդն, ինչպէս երևում է, ձախ կողմից էլ կամարակապ մուտք է ունեցել, որից այժմ մնացել են միայն կամարների հետքերը:

Յերդն անառիկ է. արեւելքից, հարաւից և հարաւ-արեւելքից շրջապատուած է անդնդախոր ձորերով. արեւելեան կողմը Գէրէտի ձորն է. այսպիսով բերդն երեք կողմից ամրացրած լինելով ընտ-կան անդնդախոր խրամատներով, միայն անպաշտպան կարող էր մնալ հիւսիսից, որովհետեւ դաշտ է և ա. դպիստով մատչելի. ահա այդ կողմից էլ բերդն ապահով դրութեան մէջ են գրել՝ կոտու-ցանելով հաստ պարիսպներ՝ բաւրպերով և աշտարակներով: Մարդ տեսնելով բերդի այսպիսի անառիկ գիւրքը, ամուր, երկկարգ պարիսպների հետքերն ու աշտարակները, երեք կողմից նրան շրջապատող ձորերն ու ժայռերը՝ զարմանում է թէ ինչպէս է կարողացել թշնամին մուտք գործել և աւերել. բայց ինչ արած. երբեմն իշխանների թուլութիւնը, մեղկութիւնն ու վախկոտութիւնը պատ-ճառ են լինում նոյն իսկ ընական ամբուլթեանց կործանման: Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում Կիրակոս պատմագիրն այս բերդի աւերումը:

Չաղատայ թաթարների զօրավարը լսելով Լօւի քաղաքի ամբուլթեան, նրա ճոխ հարստութեան և ճահնշահ իշխանի ահագին գանձերի մասին, առնելով իր հետ ընտիր սպառազէններ և բաղամթիւ մեքենաներով ու պատրաստութեամբ գալիս պաշարում է այդ քաղաքը: Իսկ ճահնշահ իշխանը լսելով այդ՝ առնում է իր կիսն ու որդիքը, գաղտագողի փախչում է ձորը և ամբողջում մի այլի մէջ՝ քաղաքը յանձնելով իր ստորադրեալ իշխաններին, որոնք կանացի և թոյլ մարդիկ լինելով՝ իրենց յոյսը պարիսպների ամբուլթեան վրայ դրած՝ փոխանակ թշնամուն դէմ դնելու՝ պարտաւած էին արեւցողութեամբ և զեղխութեամբ: Թշնամին փլցնում է պարիսպների ներքին մասը և ներս խուժում. քաղաքի բնակիչները անպաշտպան մնալով՝ երբ տեսնում են թէ քաղաքն առնուեց՝ վախից սկսում են ձորը թափուել. թշնամին անխնայ կոտորում է այլ մարդկանց, կանանց և մանուկներին, նրանց ստացուածքն ուարի է առնում: Գտնում են և ճահնշահ իշխանի գանձերը, որ պահուած էին մի առանձին ամուր շինութեան մէջ, որի բերանն աշնքան նեղ էր, որ միայն փող ձգելու համար էր բաւական, իսկ հանելու—ոչ: Թշնամին կոտորում է նոյնպէս ճահնշահի իշխաններին, որոնց յանձնուած էր քաղաքի իշխանութիւնը և դիմում դէպի ուրիշ նշանուար բերդեր և քաղաքներ, որոնցից չատերն առանձն երբեմն բռնութեամբ և երբեմն էլ խաբէութեամբ:

Յերդի հիւսիսային կողմը, ստոփարակ տարածութեան վրայ

երևում են բազմաթիւ տների հետքեր. այդ վայրը կոչւում է «Աղ-
շահար» — սպիտակ քաղաք — և երևի քաղաքի թաղերից մէկն է
եղել: Բերդից դէպի արևելա-հարաւ, այժմեան Նիկողայեւկա գիւղի
տեղը մինչև ձորի գլուխը կոչւում է «Ամրակից» — երևի ամրոցին
կից: — Բերդի արևելքից-արևմուտք ձգուող պարսպի երկարութիւնը
300 արշին է, իսկ լայնութիւնը 21 արշին 11 վերջով: Պարսպի
աջ դրան լայնութիւնն է 5 արշին 9 վերջով. մուտքի բուրգի
բարձրութիւնն է 13 արշին: Արտաքին պարսպի աշտարակների մէջ
եղել է մի եկեղեցի, որ այժմ բոլորովին քանդուած է և համարեաւ
թէ ամբողջովին աւերուած:

Արևելեան պարսպից ոչ հեռու գտնւում է մի փոքրիկ, ան-
սիւն, կամարակապ և սրբատաշ քարից շինուած քառակուսի շէնք
5 արշին և 13 վերջով մեծութեամբ. այդ շէնքը թէ դրսից և թէ
ներսի կողմից կառուցուած է եղել սրբատաշ քարերից, բայց այժմ
դրսի պատերի քարերը բոլորը քանդել ու տարել են՝ երևի նոր
շինութիւնների համար: Արևելեան պատի վրայ կան երեք կամա-
րակապ խորաններ, որոնք երևի պատարագամատոյց խորաններ
են եղել. տւանդութեամբ այս շէնքը համարւում է Դաւիթ Անհա-
ղին թագաւորի կնոջ դամբարանը: Պատմում են, որ երբ թաթար-
ները տիրում են քաղաքին՝ քանդում են այդ դամբարանը՝ գանձ
կամ թանկագին իրեր գտնելու յուսով և ոսկրները հանելով՝ այրում
են: Այս շէնքի մուտքի աջ կողմի մի քարի վրայ գտնւում է մի եղ-
ծուած արձանագրութիւն, որից որոշւում է միայն թուականը. «Ի թը-
ուին 2» — (700 հ. թ. 1251 փրկ. թ.): Յիշելով այն աւանդութիւնը՝
թէ Խաչատուր վարդապետն այս եկեղեցումն է առաջին անգամ երգել
«Խորհուրդ խորին» — մենք խորին ակնածութեամբ և հոգեկան
վրդովմունքով երգեցինք այդ սրբազան վայրում «Խորհուրդ խո-
րին»ը և մեղից չատերը արտասուքն աչքերին գուրս եկան:

Բերդի արևելեան կողմը, ձորի գլխին, եղել է մի ընդարձակ
եկեղեցի, որից մնացել են պարիսպների մնացորդները և մի քա-
նի խաչքարեր: Իսկ հարաւային կողմը, ձորի գլխին, ձիթահանքի
հետքեր են երևում, որոնց տհազին քարերը ցայժմ էլ մնացել են:
Նայն կողմն է գտնւում և այն մեծ այրը, ուր, ինչպէս աւանդա-
բար ասում են, ամբացել է Չահնշահ իշխանը: Ամրոցի հարաւային
կողմը գետի ընթացքը հանգարտ է. այդ տեղը կոչւում է «Խան-
դեօր» — խաների լիճ — ասում են, որ իբրև թէ երբ բերդն ընկնում
է թուրքերի իշխանութեան ներքոյ, խաները մաքրել են տալիս

դիտի այդ մասը քարերից՝ լողանալու համար: Նոյն կողմն են գրանուծում այն կամարածն շինութեան հետքերը, որի որմերի մէջ գրանուծ են աւաղանանման խորաններ. որմի մէջ շինուած են կաւից շինուած երկկարգ խողովակներ. թէ ըստ ձևի և թէ ըստ աւանդութեան՝ այդ խորանները համարւում են բաղանիքներ. շուրջ բերդի տակից իբրև թէ գալիս է եղել վերայիշեալ խողովակներով: Բաղանիքի ճանապարհին մի քանի անգ ալատահեցիներ սանդի նման մէջը փորուած մեծ-մեծ քարերի, որոնց մէջ իբրև թէ վառօդ են պատրաստելիս եղել:

Բաղանիքից 5—6 ոտովն հեռու, բերդի նոյն կողմը, գտնուում են մի շէնքի հետքեր, որ ըստ աւանդութեան՝ թագաւորական պալատ է եղել. շէնքն ուղղակի ձորի գլխին է, գեղեցիկ դերք և բաւականին ընդարձակ հորիզոն ունի: Այդտեղից դիմեցինք դէպի գիւլի այժմեան եկեղեցին, որ գտնուում է բերդի հիւսիսային պալատի մօտ և երկու սիւների վրայ հաստատուած մի կամարակալ շինութիւն է 9 արշին, 3 վերշոկ լայնութեամբ և $16\frac{1}{2}$ արշին երկարութեամբ: Այս շէնքը վեց գմբէթներ ունի, որ շինուած են աղիւսից՝ թէև որմերն ու կամարները սրբատաշ քարից են: Այս շէնքը սկզբում երեւի ուրիշ նպատակի է ծառայելիս եղել. վերջերք թնւր-թնր ալիւնով դարձել են մզկիթ, իսկ այժմ եկեղեցի են դարձրել՝ ցածր բեմով և ուղբատ սեղանով: Գիւղն առանձին քահանայ չունենալով (բաղկացած է 26 տնից) մօտիկ Լեջան գիւղի քահանան է հալուում սրանցը և պատարագ մատուցանում այս սրբավայրում:

Եկեղեցու հիւսիսային կողմը գտնուում են երեք կամարակալ խորաններ, որոնցից միջին կամարի տակ գտնուում է եկեղեցու դուռը և մի գեղեցիկ քանդակուած խաչքար՝ սև քարից շինուած: Հիւսիսային պարսպի տակ աւազան է եղել, բայց այժմ բոլորովին լցուած է հողով և ոչինչ չէ երևում:

Այս դիտողութիւններն անելու միջոցին բաւական յոգնելով՝ սիրով ընդունեցինք տեղական երեսփոխի առաջարկութիւնը՝ մի փոքր հանգստանալու իր յարկի տակ. մեզ հետ էր նաև Լեջանի Տէր-Սարգիս քահանան: Լօռուայ գիւղերից շատերում գիւղացիներն արդէն սկսել են դուրս գալ գետնափոր որջերից և գետնի երեսին քարուկրից աներ շինել. վերջին տեսակին էր պատկանում և երեցփոխի տունը: Բաւականին մաքուր և լուսաւոր սենեակում տեղաւորուեցանք՝ մի մասը հողէ յատակին փռած կապերոնների և միւս

մասն էլ թախախ վրայ, որ գիւղացու առն անհրաժեշտ մասն է: Նստեցինք թէ չէ, մեր ուշադրութիւնը գրաւեց «բուխարու» ճակատին դրուած մեծ քարը, որի վրայ արձանադրուած էր. «Այս է հանգիստ Թիկնաճա... յիշեցէք ի Քս. ի թուին 21թ»—(732—1283): Մեր հարցմանը՝ թէ սրտեղից են բերել այդ քարը, տանտէրը կարճ պատասխանեց—գերեզմանաստից: Բանից դուրս ելաւ, որ գիւղացիները նոր սմեր շինելիս՝ անխնայ կերպով տանում են բերդի աւերակների ու գերեզմանների սրբատաշ քարերը և անարգել գործ դնում. նոյն իսկ Զալալօղլուց եկել և աւերակների քարերից տարել են... տէր չկայ, Թիքահան չկայ... ինձ մեր նախնիք և աւելի ևս թշուառ ու աղէտ հալընակիցներ. բաւական չէ՛ր արեւնարբու թշնամու օտւրն ու հուրը, որ մեր ձեռքով էլ ենք աւերում մեր սրբութիւններն ու նախնեաց սրբազան յիշատակները...:

Ճնորհակալութիւն յայտնելով մազ հիւրասիրտդներին՝ ճանապարհ ընկանք դէպի բերդի պարիսպը, ուր թողել էինք մեր իրեղէնները: Ճանապարհին տէր-Սարգիսը մեր ուշադրութիւնը դարձրեց բնիկի մուտքի աջ կողմը գտնուող մի հնութեան վրայ. այդ շէնքը բաղկացած էր երկու կամարակապ սենեակներից, որոնք միմեանց մէջ են բացւում. որոնքի մէջ երևում են երկկարգ կաւեայ խողովակներ, իսկ ամենից բաղկացած է երկու գմբէթներից: Այս շէնքը բաղկացած էր նախնի հարաւային կողմը գրաւուած և բաղանիք համարուած շէնքին և երկի նոյն նպատակին է ծառայելիս եղել. այս գմբէթաղարդ շինութիւնն այժմ ամբարի տեղ է ծառայում գիւղացիներից մէկին:

Հասնելով բերդի մուտքին՝ նշանակեցինք ծանրաշափի (բարձաւորի) դիտարութիւնը—Լօւին գտնւում է ծովի մակերեսիցից 1490 մետր բարձրութեան վրայ—և ուղում էինք շափել նոյնպէս օդի ջերմութեան աստիճանը, բայց ջերմաչափն էլ իր տեղը չը գտնուէր. գիւղի երկիտներն իրենց անժամօթ այդ իրն երեւ թանկողին բան համարելով՝ վերցրել տարել էին. մեր երկու «աստղաբաշխներն» էլ ի հարկէ նկատարութեան արժանացան իրենց այդ անդգուշութեան համար, որի հետեանքները շատ զգալի կլինէին՝ եթէ գատարակի մօտ չգտնուէր պահեստի ջերմաչափը: Թէպէտ քիօիուէն խոստացաւ ջերմաչափը գտնել և Զալալօղլի ուղարկել, բայց մենք այլ ևս անդեկութիւն չտուցանք այդ մասին:

Ժամի մէկ և կէսին թողնելով Լօւուայ աւերակները՝ արեւը տալուորութեան ներքոյ ճանապարհ ընկանք դէպի Զալալօղլի. ան-

յանք գերեզմանաւորով, ուր կային բազմաթիւ իաշխարհիւ պատուանդաններ, իսկ խաչքարերն անյայտացել էին: Մեզ ընկերակցող քահանան, Լեյանի ծխատէր, մեր շնորհակալութիւններն ընդունելով՝ բաժանուեց մեզինց և գնաց իր զիւղը: Ջալալօղլին հռու չէ Լօուլց, ընդամենն երկու ժամուայ ճանապարհ է. անցնում ենք հնձած արտերի միջով: Արեւակն այրում էր, բայց բարեբազդաբար գոյ քամի էր փչում և արեգակի տապն անդգալի դարձնում: Անցորդներ չէին պատահում: Հեռուից Ջալալօղլու տեսքը շատ գեղեցիկ է, թէև աները խառն ի խառն են դասաւորուած: Ժամի երեքն էր, երբ Ջալալօղլու ձորն իջանք, սր լիքն էր զինուորներով: Ուղղակի ձորի պլսին գտնուում է գիւղաքաղաքի սր. Ասաուածածին եկեղեցին, որ հօթը տարուայ չէնք է. լայնարանալով ձորի միջից՝ նստեցինք այդ եկեղեցու դռնում՝ մի փոքր հանգստանալու: Մեր անտօլոր հագուստի ձեւն իր վրայ էր դարձնում անցորդների ուշադրութիւնը, որոնցից շատերը զիմում էին ուղղակի մեզ և հարցնում թէ ո՞վքեր ենք. ամենից շատ մեզնով հետաքրքրուում էին հայ զինուորները. դրանցից երկուսը մօտեցան մեզ և խօսակցութիւն սկսելով՝ յայտնեցին, որ Արցախի կողմերիցն են. ծանր էր թուում նրանց զինուորական ծառայութիւնը՝ թէև հրացանաձգութեան արհեստում—իրենց տեսլով—առաջին մրցանակներն իրենք էին ստացել:

Կէս ժամ գալթում սպասելուց յետոյ՝ մեզ իմացրին, որ բնակարաններս պատրաստ է. բազարի միջով անցնելով՝ հասանք մեր իջեանը. մեզ հիւրասիրողը Յարութիւնեան ազգանունով մի պատուական ընտանիք էր. դրանց ազգական երիտասարդ պ. Արշակ Պոպեանը առաջնորդեց մեզ մի կէս-եւրոպական և կէս-ասիական ճաշակով կահաւորուած սենեակ, ուր և հանգստութիւն տուինք մեր խոնջացած անդամներին:

Ժամի 5-ին երկինքը պատած էր մութ ամպերով, որ սաստիկ փոթորիկ էր զուշակում. շուտով սկսեց անձրեւ տեղալ, որ քանի գնում—սաստեղանում էր: Անձրեւի հետ միացաւ սաստիկ հողմը. ուժգին քամին խոնարհեցնում էր ահազին ծառերի կատարներն և կարծես ողորունում էր արմատահան անիւ նրանցը. անձրեւը հեղեղի նման էր թափում երկնքից: Երկինք ու գետին կարծես տակն ու վրայ էին լինում: Զուտով փոթորիկն անցաւ, բայց անձրեւը շարունակում էր տեղալ: Սաստիկ փոթորիկը պոկել ու ցած էր գցել սր. Ասաուածածին եկեղեցու գմբէթի խաչը և բա-

ւականին ծանր իրեր օգը բարձրացրել և հեռու տեղեր շարունակել։ Մեղ հիւրասիրող երկու պարոնները գնացել էին ուռւախոտի ձուկ որսալու։ Նրանք թէև որսով ծանրաբեռնուած վերադարձան, բայց սոստիկ զբոսել էին։ գնալուց առաջ նրանք մեր առնանքն ու որտեղացի վնեկը հարցնելով՝ իւրաքանչիւրիս բաղդին ուռւան էին գցել։ Թիֆլիզցիներն անբաղդ էին դուրս եկել։ Էրզրումցին, թաւրիղցին, ախալքալաքցին բաղդուոր։ Իսկ երբ ուռւանը ձգելիս բացազանչել էին։ «Ես մշեցու սե բաղդ», ամենամեծ ձուկն էր ընկել դամբի մէջ։ Այս զրոյցներով թէյ խմեցինք, ընթերցեցինք և գորգերով ծածկուած յատակի վրայ ասարածուելով՝ անուշ քնեցինք։

Ջալալօղլի, 30 յուլիսի, երեքշաբթի։

Օրն ամպամած է, դուրսը սաստիկ ցելա։ Ուրով ճանապարհորդութիւն և անձրև ու ցելա։ Ջալալօղլում առանձին ուղադրութեան արժանի ոչինչ չկայ, եղածն էլ տեսել ու նկարագրել ենք Թիֆլիզից—Սանահին գնալիս։ Որոշում ենք սպասել մինչև երեկոյ և զբաղուած ենք մեր ազգականներին, մեր ձաւորներին ու ընկերներին նամակներ գրելով։ Բոլորիս ստորագրութեամբ երկու նամակ էլ գրեցինք մեր ճանապարհորդութեան պաշտպան երկու հոգաբարձուներին՝ իշխան Կոստանդին Բեհրութեանին և պարոն Գէորգ Եւանգուլեանին՝ հետեւալ բովանդակութեամբ։

«Ներսիսեան դպրանոցի առաջին «գալոցական ճանապարհորդութեան» մասնակցողները յայտնում են Ձեզ իրենց անկեղծ շնորհակալութիւնն՝ իբրև մեր դպրոցական ուղևորութեան պաշտպանի և խնամակալի։ Ուղևորութեան մասնակցողներս մանրամասն դիտելով և նկարագրելով Մանահու վանից հոյակապ եկեղեցական-պատմական հնութիւնները, ամսոյս 27-ին ուղևորուեցանք դէպի Սեւրգեաց ձորը, Օձուն, Վարդաբլուր, սբ. Սարգիս և այստեղից Լուռայ բերդը և Ջալալօղլի՝ մանրամասն դիտելով և նկարագրելով այդ տեղերում գտնուած ազգային-պատմական հնութիւնները։

Բարեբաղդաբար ամեն տեղ համակրանքով են ընդունում մեզ և հիւրասիրում՝ հայկական նահապետական սովորութեան համեմատ։

Ամենքս էլ առողջ ենք, եռանդով ենք ճանապարհորդում և դիտում մեր հայրենեաց անցեալ փառքի բեկորները։

Այսօր այստեղից ուղևորուելով՝ պէտք է գնանք Գլաւգարակ,

Կուրգան, Գսեղ, Արդուի, Իգահատ, Հուռմայր և ապա Օձունի վրայով՝ կրկին Սանահին: Ընդունեցէք ուրեմն մեր սրտագին շնորհակալութիւնը. խնդրում ենք նոյնպէս թարգման հանդիսանալ զպրտնայիդ մեծապատիւ հոգաբարձութեան առաջ»:

Նամակներէ սակ ամենքս ստորագրեցինք՝ մեր օրագրոսնելով հանդերձ:

Մինչև ճաշը սպասեցինք, բայց եղանակը չլուացաւ, ցիխը չշորացաւ. եթէ սուրով գնայինք՝ չառ կնեղուէինք. Դաստարակը որոշեց՝ մինչև Կուրգան գիւղը ֆուրգօն վարձել. պ. Միհրանը, Ներսիսեան ուսումնարանի նախկին սանը, որ կարեւոր եղած ժամանակը միշտ սիրով օգնում էր մեզ, գնաց մի ֆուրգօն վարձեց: Ժամի 4-ին սրտագին շնորհակալութիւն յայտնելով մեր ասպնջականներին՝ ֆուրգօն նստեցինք և երգելով ճանապարհ ընկանք: Մեզ ուղեկցում էր պ. Ե. Ջահրաբեանը, որի հետ ծանօթացել էինք Վարդարլուր գիւղում: Ֆուրգօնը դժուարութեամբ էր սեղից շարժում: Անցանք Նիկօլայեւկա գիւղի մօտով, որի դիմացը, ձորի գլխին երևում էին Լօռուայ բերդի աւերակները: Վերջին անգամ մեր աչքերը դարձրին դէպի Գուգարաց աշխարհի մայրաքաղաքի մնացորդները և ախուր շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Տեղ տեղ գիւղացիները վար էին անում. անձրեւից հողը փափկել էր: Երեկայ էր, երբ մօտեցանք Վարդարլուր գիւղին. մեր «ֆուրգօնին» առաջարկեց այս երեկայ մնալ Վարդարլուր և վաղը գնալ Կուրգան. բայց մենք ի նկատի ունենալով, որ ընդամենը մի քանի վերստ է մնացել մինչև Կուրգան և Վարդարլուր գիւղումն էլ արդէն երկու գիշեր մնացել ենք՝ որոշեցինք շարունակել մեր ճանապարհը:

Մի փոքր անցնելուց յետոյ՝ ամպերն սկսեցին սաստիկ որսալ, փայլեց կայծակը, երկինքը թնդաց և սարսափելի յարդ անձրեւ սկսեց: Մութն է, բոլորովին ոչինչ չենք տեսնում. ձիերը դժուարութեամբ էին առաջ գնում և մի քանի քայլ հազիւ անելուց յետոյ՝ նորից կանգ էին առնում կամ կառքը քարի դէմ ընկնելով՝ լողկնիւրով սպասում էինք, մինչև որ սայլապանը կարողանում էր առաջ քշել: Մեզնից շատերն իջան, որպէսզի մի փոքր թեթեանալով՝ կառքն արագ շարժուի, բայց այդ էլ չօգնեց: Մեր շուրջն այնպիսի խառար էր տիրում, որ ինչպէս ասում են. «մատդ մարդու աչք կոխէիր, չէր տեսնի»: Երբեմն երբեմն երկինքը կարծես պատռւում էր և փայլակը լուսատւում հորիզոնը. ճանա-

պարսր դժուարութեամբ էր որոշում և եթէ փայլակի լոյսը չլինէր, շատ կարելի է մոլորուէինք: Քայց անս լուսինն երևաց ամպերի տակից, ամենքս ուրախ բացադանշութիւններով ողջունեցինք նրան և համարեա թէ բոլորս էլ իջանք կառքից. սակայն մի բուռից յետոյ լուսինը նորից ծածկուեց մթապոյնի ամպերով: Կրկին լսելի եղաւ սրտուման տհեղ զղրղիւնը և անձրեւը նորից սկսեց հեղեղի նման թափուել մեր գլխին. մենք էլ ճանապարհ չէնք հարցնում, սրանգ պատահում է ունեւրս կոխում ենք և երբեմն էլ ընկնում ցեխախաւն ջրի մէջ ու նորից վերկենում, գուարճանալով առաջ գնում. մէկ էլ տեսար մէկի տրեխը մնաց ցեխի մէջ. հիմա արի ու հանիր...: Փութագօնի մէջ նստողներն էլ լաւ օրի չէին. սաստիկ կաթում էր ներսը և անձրեւից ոչ պակաս զրշում մէջն եղողներին: Գիւղի տների երեսը դէպի ձորը դարձրած լինելով՝ լոյս էլ չէր երևում, որ իմանայինք գիւղի մօտիկ լինելը: Մեծերիցս մի հինգ հագլի, ձեռնափայտերը ձեռքերնիս, առաջ ընկանք և շուտով կանգ առանք գիւղի ծայրին և ձայն տուինք: Մեր ձայնի վրայ դուրս եկաւ մի հասակաւոր գիւղացի և առաջնորդեց մեզ դէպի Տէր-Եփրեմի տունը: Տէր-հայրը, որ արդէն քնելու էր պատրաստում, շապկանց դուրս եկաւ և իմանալով մեր գալուստը, իսկոյն մոտ վառել տուեց և ուրախութեամբ ընդունեց մեզ. յետոյ լսելով մեր ֆութագօնի պատմութիւնը, իր որդուն պատուիրեց իսկոյն ընդառաջ գնալ և ուղիղ ճանապարհը ցոյց տալ:

Վերջապէս ժամի 8-ին բոլորս դրշուած և ցեխոտուած հաւաքուած էինք մեր դաստիարակի շուրջը, որ պատուիրեց բոլորին, իսկոյն հանել բոլոր զգեստները և նոր սպիտակեղէն հագնել: Մեր բաղդիցն էլ՝ այդ օրը քահանայի ասանը հաց էին թխել և թոնիրը վառած էր. շրջապատեցինք թոնիրը և չորացրինք մեր թաց զգեստներն ու վերարկւները: Տէրտէրի ամբողջ ընտանիքը ոտքի էր կանգնել և օգնում մեզ, բացի երեցկեանց հայր ծերունադարձ քահանայից, որ չարունտի անկողինն էր ծառայում: Այն սենեակը, ուր մենք տեղաւորուել էինք, քարից էր շինուած. յատակը հող և պատերն առանց սուաղի. միայն մի ցածլիկ պատուհան ունէր, այն էլ առանց ապակու: Երկու կողմից շարուած սիւները պահում էին առաստաղը. մի կողմը դրուած էր հայկական հին թախտը՝ գորգերով ծածկուած, միւս կողմում դարսած էր «տեղաշորերը». պատից կախուած էր մի հին «այնալու» կոչուած հրացան, իսկ պատի մէջը՝ գիւղական տան անհրաժեշտ մասը, «օջաղը» կամ «բուխարին»: Այդ

սենեակից մի դուռը բացւում է դէպի թնրատունը, որ նոյնպէս քարեայ ընդարձակ շէնք է, ուր գտնուում է թոնիրը, վաւեր և զանազան հին կարասի: Միջոնցքից մի դուռը բացւում էր դէպի դամբ:

Մեր զգեստները չորացնելուց յետոյ՝ մենք անդրադարձանք թէյ խմեցինք, հաց ու սրահով ընթերցեցինք և պառկեցինք քնելու:

Արդուի, 2 օգոստոսի, սրբաթ *):

Առաւօտեան ժամի 7-ին շնորհակալութիւն արտայայտելով մեզ հիւրասիրողներին՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Արդուի՝ տանելով մեզ հետ Դսեղից անջինջ տղաւորութիւններ և յիշողութիւններ: Երկինքը սպառ չէր, արեւը բաւականին բարձրացել էր, բայց դեռ կանաչ ու խիտ ցողաթաթախ խոտերը զբոսում էին մեր ոտքերը, իջնում ենք ձորը և դիմում դէպի Քառասնից կոշտած վանքը, կէտ ժամից արդէն հասանք վանքը՝ քարերի ու քոյերի միջով ճանապարհ բաց անելով:

Քառասնից վանքը շինուած է Դսեղ գիւղի արեւմտեան կողմը գտնուող ձորի մէջ. այս սրբատաշ քարից կառուցուած սոսճաւոր կամարակալ է, կամարները հաստատուած են շրտ կիրասիների վրայ. կաթողիկէն ամբողջովին աւերուած է: Պատերից իւրաքանչիւրի մէջ, կամարների տակ, կան մի մի լուսամուտներ. բնմի աջ և ձախ կողմը գտնոււմ են երկյարկանի խորաններ, որոնց վերին յարկի մուտքը բեմիցն է: Իւրաքանչիւր խորանի մէջ կայ մի պատարագամատոյց սեղան: Եկեղեցու մուտքի ճակատին և պատերի վրայ կան բաւականաչափ արձանագրութիւններ, որոնցից երեւում է, որ վանքը երբեմն ունեցել է միաբանութիւն, ընդարձակ կալուածքներ և այլքներ՝ զանազան իշխաններից նուիրուած: Բեմից աջ կողմի խորանի ճակատին արձանադրուած է. (մասամբ եղծուած):

«Ի թուին ՈՂ (690—1241) յիշխանութեան Աշոտայ և յառաջնորդութեան Յովհաննիսի եւ Դաւիթ... առաջի ընձարեւ չինեցի... զմատուռն և սպասաւորին սորա...»: Եկեղեցու մուտքի ճակատին եղած արձանագրութիւնից երեւում է, որ այս սրբավայ-

*) Այս ճանապարհորդութեան հինգերորդ և վեցերորդ օրուայ (յուլիսի 31 և օգոստ. 1) նկարագիրն արդէն տպուած է մեր «Ներսիսեան դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդութիւնը» գրքոյկի մէջ, ուստի և զանց ենք առնում այստեղ:

ընն օրհնուել է Հաղրատի Համադասպ առաջնորդի ձեռքով 26 թուին (705—1256):

Եկեղեցու երկարութիւնն է 12 արշ., լայնութիւնը 6 արշ. 10 վերշոկ, կամարների միջի տարածութիւնն է 4 արշ. 6 վ.: Կամարները խաչաձև կարում են միմեանց և նմանում Սանահնի սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցուն, իսկ ընդհանուր ճարտարապետութիւնն աւելի նման է Յնէվանքին:

Եկեղեցու դիտողութիւնը վերջացնելուց յետոյ բարձրացանք ձորի միջից: Ծանապարհին տեսանք մի քարայր, որ ինչպէս նշաններից երևում էր, սկզբումը բաւականին ընդարձակ պէտք է լինէր. այժմ բաւականին ժայռեր ցած գլորուելով՝ այլը կիսով չափ բաց է մնացել. ժայռերից մէկի վրայ փորագրուած էր մի խաչ: Քարայրը կոչւում է «Ճգնաւորի այր» և այժմ կնիթարկուել է բոլոր այդպիսի այրերի վիճակին, այսինքն դարձել է ոչխարների մաղարայ և վայրի կենդանիների որջ: Այն անցնելուց յետոյ հասանք ձորի գլուխը, սրտեղ բարձր պատուանդանի վրայ մի խաչքար է դրուած: Այդտեղից ճանապարհներս շարունակեցինք դաշտերի միջով և ապա նորից իջանք սբ. Գրիգորի ձորը, անցանք աղբիւրի մօտով, վերջին անգամ հայեացքներս դարձրինք այդ հոյակապ սրբավայրերի և հրաշակերտ աւերակների վրայ ու հառաչելով շարունակեցինք ճանապարհներս: Դսեղից մեզ ընկերակցող պ. Յ. Թումանեանն այստեղ բարի ճանապարհ մաղթելով մեզ՝ հրաժեշտ տուեց և վերադարձաւ. մեզ հետ մնացին Հովուեան եղբայրները— Լեւիտան էլ ուսուցիչ: Օձապտոյտ շաւիղներով իջնելով՝ անցանք «Քալնջայ ջուր» կոչուած գետակը և գնում ենք անառւի միջով մերթ իջնելով, մերթ բարձրանալով բլուրները, մինչև որ հասանք այգեհատս գիւղի «Տրէթուն» կոչուած ձորը, ուր կան բանջարեղէնների աղարակներ և ծխախոտի ցանքսեր:

Նոյն լեռնային գեղեցիկ ընդլեռնը, նոյն պճնադարը անառն իր խորհրդաւոր լուծեամբ, նոյն ահարկու հսկայական ժայռերը, նոյն լեռնային խոխոջուն վճիտ առուակներն ու աղբիւրները ե դարձեալ նոյն վրդովուած, կատաղած, փրփրաղէզ ալեւոր Ձորագետը... Այստեղ «Փամբակայ ջուրն» ու «Ղարախաչի ջուրը» միանալով կազմում են Ձորագետի ջրերը: Փամբակայ ջրի ձախ ափին բարձրանում են լեռնանման բարձր ապառաժները, որոնք սարսափ են ազդում մարդու վրայ:

Ագարակների մէջ փռուած են բաւականին քանակութեամբ

խաչքարեր, որոնցից մէկը հասարակ պարսպով շրջապատուած է, կոչուած է սբ. Կիրակի և ուխտատեղի է. քարը փաթաթուած էր թելերով, զգեստի կտորներով և մօտը խոնկ ու մոմ դրուած: Այդ խաչքարից ոչ հեռու, մի ժայռի տակից բղխում է մի սառնորակ լճիկ աղբիւր, որ նոյնպէս սբ. Կիրակի է կոչուած: Ձորի մէջ, գետի ափին կային վարունգի «բօստաններ», որոնց մօտ և «բօստանչու» խղճալի որջանման բնակարանը. մի քանիստ հունգարացանք այդտեղ, մինչև որ «բօստանչին» մի քանի տասնեակ վարունգ քաղեց ու ծախեց մեզ վրայ:

Կէսօրից մի փոքր անց էր, երբ հասանք Ձորագետի ափը. որեզակն այրում էր, իսկ մենք անհամբեր ուզում էինք հասնել կամըջին, որովհետև նախընթաց օրը ոմանք խորհուրդ չէին տալիս մեզ՝ անցնել այդ ճանապարհով և կասկածելի էին համարում այս փայտեայ կամուրջը. իսկ ոմանք էլ հակառակն էին պնդում և ի դուր չարչարանք համարում ահագին տարածութեամբ ճանապարհն երկարացնելը: Տասնեւոթս արշին երկարութիւն ունեցող և կտաղի Ձորագետի վրայ ձգուած երերուն կամուրջի բաղկացուցիչ մասերն են՝ երեք գերան միմեանց կողքի և երկարութեամբ դարսուած, իսկ զրանց վրայ հորիզոնական ձևով ձգուած են փոքր փայտեր, որոնք ամրացրած չլինելով՝ շարժուն դրութեան մէջ են և անզգոյշ ու սխալ քայլը կարող է այդ փայտերը տեղահան անել և վրան վրան եղողի հետ ի միասին գետի կատաղի ալիքների մէջ ընկնել:

Բանջարանոցում աշխատող հայ գիւղացիներէից մէկը շալակեց մեր բռն և անցնելու ժամանակ յանկարծ սխալ քայլ անելով՝ քիչ մնաց որ գլխի վայր ցած ընկնէր, բայց կարողացաւ հաւասարակշռութիւն պահպանել և անվտանգ անցաւ ու կրկին յետ եկաւ մեզ մօտ. մեզնից շատերը տեսնելով այդ արկածը, վախեցան և դողդողալով ու գունատուելով անցան «մագէ կամուրջ»-ից. ոմանց էլ ձեռքը բռնած անցկացրինք, որովհետև ահագին գոռում գոչինով վազող գետը կամուրջի վրայից նայողին սարսափ էր ազդում, աչքերը «չաղում» և հաւասարակշռութիւնը կորցնել տալիս. այս հանգամանքն էր ահա երկիւղալին, եթէ ոչ կամուրջն ինքն ըստ ինքեան այնքան էլ վտանգաւոր չէր: Երբ ամենքս անվտանգ անցանք, կարծես մի ծանր բեռ ընկաւ մեր ուսերից. ցայժմ մեր ճանապարհորդութեան ընթացքում այսպիսի երկիւղալի դրութեան մէջ չէինք եղել: Դաստիարակը թէև ամեն կերպ խրախուսում և

քաշալերում էր մեղ, որ «սիրտներս պինդ պահենք» և աներկիւղ անցնենք, սակայն պարզ երևում էր, դժգոհ էր այս ճանապարհով գնալը խորհուրդ առնողներին:

Կամուրջն անցնելով՝ սրտանց շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեզ օգնող գիւղացուն և գիւմեցիներ նեղ ու դժուարանցանելի շաւիղներով դէպի Քոջայր: Բայց դեռ ալպտիւղ հասած, Ձորագետի ձախ ափին, ձորի գլխին, Այգեհատ գիւղից հարաւ՝ գիտեցինք մի փոքրիկ սազաշէն եկեղեցի: Այս եկեղեցու տանիքն արդէն հեռուից երևում էր անտառի միջից, թէև գմբեթ չունի, որմերն արտաքուստ և ներքուստ սրբատաշ քարից են շինուած, իսկ առաստաղը հասարակ քարից և գածուկրով շինած: Տաճարն անսին ու կամարակապ է: Եկեղեցու տակը գտնուած է նոյն մեծութեամբ ներքնալարի. այսպիսի երկյարկ եկեղեցի ուրիշ ոչ մի տեղ չենք տեսել: Ստորին յարկի մուտքը արեւելեան կողմից է, իսկ վերին յարկինը արեւմտեան կողմից. ներքին յարկի առաստաղը բաւականին տեղ քանդուած է շրջանաձև բացուածքի ձևով. վերին յարկն ունի 3 լուսամուտ՝ արեւելեան, արեւմտեան և հարաւային կողմերից, իսկ ներքինը ոչ մէկը չունի, որովհետեւ համարեւս թէ գետնի սալն է շինուած:

Տաճարի վրայ թէ ներքուստ և թէ արտաքուստ թէև ոչ մի արձանագրութիւն չկայ և յայտնի չէ թէ ո՞վ և ե՞րբ է շինել եկեղեցին, սակայն տեղացիներն անուանում են «Զիթախանց եկեղեցի»: Եկեղեցու երկարութիւնն է 8 արշին լայնութիւնը 4½ արշ., բարձրութիւնը 6 արշ. 10 վերշ.: Զուրջը կան առաքանաքարեր վրացերէն «խուցուրի» կոչուած տառերով և ծածկագրերով: Եկեղեցու բեմն էլ յունականի նման է, ուստի կարելի է ենթադրել, որ սկզբումը հայոց եկեղեցի լինելով՝ յետոյ վրաց տիրապետութեան ժամանակ, յունական է դարձել:

Դիտողութիւնը վերջացրինք. յոգնել ենք, մի փոքր էլ քաղցեւ, բայց այստեղ աղբիւր չկայ, որ ճաշենք. թէև արդէն ժամի 2-էն, արեւի կիզիչ ժամանակը, բայց խիտ անտառի մէջ լինելով՝ բոլորովին ազատ ենք արեւի ջերմութիւնից: Մի փոքր էլ գնալով հասանք մի յորդառատ աղբիւրի, պարկներս՝ ցած բերինք մեր ուսերի վրայից, հանեցինք մեր ճաշը, որ բաղկացած էր հաց ու պանրից և վարունգից և աղբրի ջրի հետ միասին մեծ ախորժակով ճաշակեցինք:

Հանգստանում ենք և հեռուից նայում վանքին, որ արծուի

քնի նման կառուցուած է ժայռերի զլխին. ոչ մի ձայն, ոչ մի շշուկ չէ լսում այնտեղից. տխուր տեսարան. մի ժամանակ շէն, հարուստ, պայծառ և հարիւրաւոր ջերմեռանդ կրօնաւորների ու հազարաւոր երկիւղած ուխտաւորների երկինք բարձրացող հնչիւնների տեղ այժմ լսում է երբեմն երբեմն միայն շարագուշակ բուխ սուր ձայնը...

Ճաշկույց և հոնգասանարույց յետոյ զառիվայր ճանապարհով բարձրանում ենք դէպի Քուրայր. ամբողջ զառիվայրը ծածկուած է վանքից թափուած, ահագին մեծութիւն ունեցող սրբատաշ քարերով: Մտրդ ստրտափում է, երբ վերև նայելով տեսնում է այդ ուղղահայեաց ժայռերի վրայ կառուցուած Աստուծոյ տաճարը և մի փոքր էլ մօտենալով՝ զարմանում ապշում է, թէ մեր նախնիքն ինչպիսի երկաթէ կամք և ջերմեռանդ հաւատք են ունեցել, որ այսպիսի ահեղ ժայռերի վրայ կառուցել են այսպիսի մի փառաւոր և հրաշակեալ վանք. ինչպէս են կալողացել այսպիսի ահաւելի տեղիւ շինութեան նիւթեր վեր բարձրացնել—արդեօք նրանք են ամենակարող եղել, թէ բնութիւնն է փոխուել, ինչ որ այժմ տեսնում ենք այն ժամանակ ուրիշ տեսակ է եղել...

Ժայռի վրայից սիրուն տեսարան է բացւում մեր առաջը. խորը ձորի մէջ ֆշշալով, ոլոր մոլոր տնցնում է գետը, երևում է «Տրեթունայ» ձորը՝ իր ծխախոտի ցանքսերով և «քօստաններով». միմեանց յետեից ահագին շաւրերով կանգնած են անստապապա, կանաչադարձ բլուրները: Վանքի հարաւային կողմն երևում է մի մեծ քարայր, իսկ դրա ձախ կողմը ահուկ սնդուկի զլխին ապառաժների մէջ երևում է հասարակ քարից շինուած մուտքը, որի ներսը, ինչպէս տեսնում են մեծածաւալ այր է և ժամանակով մէջը ահագին բազմութեամբ մարդիկ են սրաշաղանուկ վարենի թշնամիների յարձակումներից:

Այս ուհուկի միայնութեան մէջ մէկ փոքրիկ ձայնն ահագին աղմուկ էր հանում, իսկ հրացան արձակելիս՝ այնպիսի մի զզրդիւն էր լսում, որ կարծես թէ ստամեակ թնթանութիւնը են արձակել և բոլոր սպառաժները ջած թափել դէպի ձորը . . . : Սակայն սկսեմք մեր գիտողութիւնը:

Այգեհատ գիւղից ցած դէպի հարաւ Զորագետի ձախ ափին, բարձր քարաժայռերի զլխին միայնակ լուռ կանգնած է Քուրայր կիսաւեր և հրաշակեալ վանքը: Եկեղեցին կառուցուած է սրբատաշ, բայց ոչ այնքան մաքուր և լուր քարից և ուղղակի անդուն-

զի բերանին լինելով՝ մի քայլ անելու անգամ տեղ չկայ՝ պատի ու ձորի մէջ: Այս անսխն, կամարակապ գաճային սուստաղն այժմ բոլորովին ուերուած է, իսկ մնացածը կանգուն է: Եկեղեցին կառուցել են Գիւրիկէ արքայի դռնարնէրը՝ Մարիամն ու Ռուսուզանը. թէ ո՞րքան աշխատանք պէտք է թափուէր այսպիսի մի տհաճի և դժուար մատչելի վայրում եկեղեցի կառուցանելու համար, ակնարկուած է սաճարի մուտքի վրայ եղող կամարածիկ դրան ճակատին գրած հետեւեալ արձանագրութեանց մէջ:

«Քս. Ած. յիշեալ զՄարիամ և զՌուսուզան ի գալստեան քուն»:

«Ի թուին ՌԻ (620—1171) ես Մարիամ դուստր Գորիկէի թագաւորի յագգէ Բազրատունի շինեցի զսուրբ կաթողիկէս աւգնութեամբ քուեր իմոյ Ռուսուզնայ յիշատակ. մեզ և ծնողաց մերոց և հաւաքուեր մերոյ Ռուսուզնայ և եղբօր մերոյ Արսայ, որք երկրպագէք Քրիստոսի ի սուրբ քաւարանիս յիշեալիք, զի վասն նեղութեան տեղոյս շատ աշխատեցի»:

Եկեղեցու մուտքի աջ կողմի որմի մէջ հղած քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Թուին ՈՂԵ (635—1186) ես Խաչգունդս.....գնեցի զըրմիս այգին և ետու ի սուրբ կաթողիկէս վասն իմ հոգւոյս. առաջնորդով լինի սբ. եկեղեցւոյս պարտի ինձ տարին ք. ժամ որ խափանէ իմ մեղացս աէր է առաջի Աստուծոյ ամէն»:

Հրահային պատի վերայ կայ նոյնպէս մի արձանագրութիւն, բայց եղծուած լինելու պատճառով չէ կարդացուած:

Տաճարի երկարութիւնը, արեւելքից—արեւմուտք 7 արշ. 2 վ., լայնութիւնը 4 արշ. 11 վերշոկ:

Այս եկեղեցու հարաւային որմին կից շինուած է մի կամարածիկ փոքրիկ մատուռ, որի որմը նոյնպէս ժայռի գլխին է հաստատուած. մատուռի արտաքին պատերն եկեղեցու շէնքից տեղի ուշ են կառուցուած երևում. քարն էլ ուրիշ է: Մատուռի սուստաղն ու պատերի մեծ մասն աւերուած են:

Արքայադուստրների կառուցած եկեղեցուց չորս արշինուկէս հեռաւորութեան վրայ, գէպի արեւմուտք, կանգնած է մի փառահեղ, սրբատաշ քարից շինուած բարձր, ընդարձակ և սիրուն քանդակներով զարդարուած հոյակապ տաճար: Եկեղեցու արեւելեան արտաքին որմի վրայ, որ ուղղակի վերոյիշեալ եկեղեցու դիմացն է, բարձր առաստաղի տակ գտնուում է վեղեցիկ քանդակներով

զարգարուած մի մեծ խաչ՝ նման Սանահնի զանգակատան տրեմտեան կողմն եղած խաչին. այդ պատէ վրայ կան նաև 5 լուսամուտներ: Այս հոյակապ եկեղեցու հիւսիսային որմին կցուած է մի ուրիշ եկեղեցի՝ առաջինից կիսով չափ ցածր: Մեծ եկեղեցուց մնացել են միայն արևելեան, արևմտեան և հիւսիսային որմերը, իսկ կաթողիկէն և ամբողջ հարաւային որմը քանդուած են և ինչպէս տեղացիք պատմում էին, 12 տարի առաջ եղած երկրաշարժից է ամենամեծ աւերումն առաջացել: Եկեղեցին շինուած է անսիւն, կամարակապ. ներսից սուղուած է եղել և պատկերներ նկարուած: Նկարներից մնացել են բեմի և արևելեան որմի վրայ եղող և մասամբ անձրևից փշացած սուաքերոց պատկերները. պատկերները վրայ գրուած է վրացերէն խուցուրի կոչուած տառերով: Եկեղեցու հիւսիսային որմի մէջ կայ մի խորան. իսկ հիւսիսային և արևմտեան պատերի մէջ կան մի մի մուտք:

Եկեղեցու երկարութիւնը 22 արշ. 13 վ. է, լայնութիւնը (արտաքին որմից սկսած) 15 արշ. 7 վերջով:

Մեծ եկեղեցու հիւսիսային որմին կից կայ դարձեալ մի ուրիշ շինութիւն, որ ինչպէս երևում է յետոյ է աւելացրած և կամարակապ անկիւնաւոր շէնք է. կանգուն է մնացել միայն առաստաղի մի փոքր մասը, մնացածը բոլորն էլ աւերուած է. առաստաղն ինչպէս երևում է, հաստատուած է եղել սիւնների վրայ, որոնք թափուած ածած են այժմ յատակի վրայ և վերնախարիսխների վրայ դեղեցիկ քանդակներ ունին: Այս շէնքը նմանում է դաւթի:

Գաւթից դէպի մեծ եկեղեցին է տանում եկեղեցու հիւսիսային որմի վրայ գտնուած մի ընդարձակ և հոյակապ քանդակներով զարդարուած սիւնադարձ մուտք, որի լարձրութիւնն է 3 արշ. 3 վ., լայնութիւնը 2 արշին: Մուտքի աջ և ձախ կողմերում կան 3 արձանագրութիւններ. երկուսը լսողկացած են հինգհինգ, իսկ երրորդը ինը առողից. բոլորն էլ գրուած են հին վրացերէն խուցուրի տառերով: Գաւթի արևելեան կողմից գտնուած է մի երկրորդ մուտք՝ առաջինից աւելի գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած. այս մուտքը բացւում է մեծ եկեղեցու հիւսիսային որմին կցուած եկեղեցու մէջ, որ նոյնպէս անսիւն է և կամարակապ շէնք է՝ առանց կաթողիկէի և սրբաւոյս քարերից կառուցուած: Եկեղեցին ամբողջապէս մնացել է անվնաս. որմերը սուղած են և վրան երևում են նկարների հետքեր. երկարութիւնն է 8 արշ. 9 վ., լայնութիւնը 5 արշ. 12 վ.:

Թէ մեծ և թէ նրան կից եկեղեցու բնմի կազմուածքից (որ շատ ցածր է և սկիհը դեղնու սեղ չունի) երևում է, որ այս եկեղեցիները հայկական չեն: Գարեջի է ենթադրել, որ կամ սկզբումը հայոց լինելով՝ յետոյ վրացիք իրենց ձեռքն են ձգել, կամ թէ չէ հէնց սկզբից վրաց սաճաւ է եղել. իսկ հայոց Քորայր վանքը, որ յիշում է մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ, գուցէ մեր նկարագրած և արքայադուտորների շինել տուած եկեղեցին է, որ միաբանութիւն ևս ունեցել է իր ժամանակին. եկեղեցական պատմութեան մէջ յայտնի է Քորայրեցին, որ մասնակցեց Լուսնայ եկեղեցական ժողովին՝ չարժական սեղանն ունենալու առթիւ:

Այս փառաշէն եկեղեցիներից ո՞ր հետու, հիւսիս-արևմտեան կողմը կայ դարձեալ մի անտիւն, կամարակալ եկեղեցի, որի վրայ կառուցուած է կաթողիկէական զանգակատուն գմբէթը՝ ութը սիւնների վրայ հաստատուած կամարների վրայ: Մուտքը հարաւային կողմից է. նոյն կողմը կայ և մի լուսամուտ. մի ուրիշ լուսամուտ էլ կայ արևելեան պատի մէջ, բնմի կամարի տակը: Եկեղեցու բնմը ցածր է և յատակի վրայ եղող սաղարանքարերի վրայ՝ զբրուած է վրացերէն խուցուրի տառերով. կամարների վրայ երևում են նկարների հետքեր: Հարաւային սրմի արտաքին կողմից, մուտքի մօտ կայ մի ընդարձակ արձանագրութիւն, նոյնպէս խուցուրի տառերով գրուած: Զանգակատան կաթողիկէի խաչն ընկած է, չկայ:

Զագակաանից. նայողի աչքին հիանալի տեսարան է երևում. արևելեան կողմի ձորի միջով հոսում է Զորագետը, հարաւային և արևմտեան կողմից կանգնած են սեպացած հսկայական ժայռերը, իսկ հիւսիսային կողմից անստուգատ լեռները. քարավանների մէջ երևում են մի քանի մեծ ու փոքր այրեր: Օրը երեկոյանում էր, երբ այս տեսարանով հրճուկուց յետոյ՝ իջանք զանգակատնից՝ մեր դիտողութիւնները շարունակելու:

Զանգակատան մօտ գտնւում է մի ընդարձակ կամարակալ, դահլիճանման շինութիւն, որի արևելեան և արևմտեան որմերի մէջ գտնւում են երեք-երեք ընդարձակ կամարներ, որոնցից արևմտեան կամարներից մէկը բաւական խորն է և կամարակալ խորանի ձև ունի, մէջը կան մի քանի դարաններ: Զինութեան առաստաղը և թուր կամարները, բացի մէկից, կանգուն են մնացել: Զէնքի ձևից կարելի է ենթադրել, որ միաբանութեան բնա-

տեղ: Գաւթի արեւելեան և հարաւային որմերը բաղկացած են երկերկու սիւների վրայ հաստատուած կամարներէր: Գաւթի երկարութիւնն է 8 արշ. 12 վ., լայնութիւնը 6 արշ.: Թէ՛ եկեղեցին և թէ՛ գաւթին ամբողջ են մնացել, սակայն անխնամ և ներսն աղբով լի: Եկեղեցու և գաւթի թէ՛ մէջն և թէ՛ շուրջը կան տապանաքարեր:

Այս եկեղեցուց էլ քիչ հեռու, դէպի հիւսիս, ձորի վրայ բարձրանում է մի ամուր, քարձր և բուրգերով պարիսպ, որի մուտքը կամարակապ է, շինուած է սրբատաշ քարից և 4 արշ. 10 վերջ. լայնութիւն և 7 արշ. 3 վ. բարձրութիւն ունի. պարիսպը ձգւում է արեւելքից արեւմուտք: Մուտքը պարսպի ստորին ծայրի մօտ է. մուտքի ճակատին, կամարի տակ դրուած է մի մեծ քար, որի երկարութիւնն է 3 արշ. 6 վերջ., լայնութիւնը 1 արշ. 6 վերջով:

Վանքերն ունենալով սեպհական կալուածքներ, վարելահողեր, ոչխարի հօտեր, տաւար, միարանութիւնը պէտք է հող տանէր այս բոլորի անվտանգ պահպանութեան համար. վանքերում էին ժողովրդի նուիրական սրբութիւնները, սուրբ մատենքները, որ պէտք է զգուշութեամբ պահուէին թշնամու ձեռքից ազատ մնալու համար: Այդ էր պատճառն անհրաժեշտ որ մեր վանքերը համարեա մեծ մասամբ, եթէ չասենք բոլորը, շինուած են անմատչելի տեղեր, կամ ապառաժների ու ժայռերի գլխին, կամ անգնդախոր ձորերի մէջ. նեղն ընկած ժամանակը՝ ժողովուրդն էլ այստեղ էր ապաստանարան գտնում: Քաբայր վանքն էլ ամեն կողմից բնական ամրութիւններով սահմանագծած լինելով՝ հիւսիսային կողմից միայն դաշտ և անպաշտպան է և անհրաժեշտ էլ շրջապատել են ամուր պարիսպներով ու բուրգերով՝ թշնամիների մուտքն արգելելու համար:

Ժամի 4^{1/2} վերջացնելով պարսպի դիտողութիւնը՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Այգեհատ գիւղը: Ճանապարհը անտառի և ձորի միջով շարունակւում է մինչև Այգեհատի մօտերը. երեք քառորդի չափ գնում էինք խիտ անտառի խորհրդաւոր լուսթեան մէջ. լուսթիւնն ընդհատում էին մեր երգերն ու Քաբայրից ցած իջնող առուակը, որ մերթ ժայռերին դիպչելով, մերթ կանաչ խոտերի մէջ կորչելով, ընկերակցում էր մեզ: Լեռան լանջի վրայով գնալով՝ ուղիղ ձորին ենք նայում և անզգայ քայլը կարող է մէկին անդունդը գլորել. քարերն ու «մարդաշափ» խոտերը դժուար

լացնում են արագ գնալը: Չորումն եղող այգիները դիւղի մօտ վերջանում, հասնում են և իբրև թէ այդ պատճառով էլ դիւղը կոչւում է Այգեհատ կամ Իգահատ:

Ուղիղ Այգեհատի ժայռերի ստակ, Չորագետից լաւականին բարձր, գտնւում է մի քարաշէն կամարակալ եկեղեցի, որ անխախտ է մնացել: Առաջ պատարագ է եղել այդտեղ և ուխտաւորներ են գալիս եղել. այդտեղ պէտք է լինի իբրև թէ մի ճգնաւորի գերեզման: Եկեղեցու ներսը մուժն է, սրովհետև միայն երկու փոքրիկ լուսամուտներ ունի՝ արեւելեան ու արեւմտեան որմնրի մէջ: Հիւսիսային պատի մէջ գտնուող դրան ճակատին կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Յիշեան Քո. Ած. ՂՍամուէլ և զծնողս իմ ի գալստեան քում. ի թուին Հայոց ՌՀԲ»: (672—1223). Մուտքի ձախ կողմում արձանագրուած է.

«Ես Վաշէ իմ հոգւոյ պատրտտեցի եկեղեցիս և ետուն ինձ Ա. աւր ժամոց այսնութեան ով խափանէ իմ խղճիս աէր է»:

Հարաւային պատի վրայ գտնւում են նոյնպէս ուրիշ արձանագրութիւններ, որոնք համարեան եղծուած են ամբողջովին: Թէ եկեղեցու մօտ և թէ մի փոքր բարձր կան լազմաթիւ խաչքարեր և պատուանդաններ. գուցէ գերեզմանատուն եղած լինի այստեղ:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 7 արշ. 3 վ., լայնութիւնը 4¹/₂ արշ. բեմը լայն է և բարձր, 3 աստիճանով:

Դիտողութիւնը վերջացնելով սկսեցինք բարձրանալ ձորի գլուխը և պատահեցինք մի սպիտակ խաչքարի: Այս խաչքարը պատկերաբանդակ է եղել, բայց այժմ մեծ մասամբ փշացած է. խաչքարի միայն վերին մասն է ամբողջ մնացել: Խաչքարի փշացած մասի վրայ գնդակների հետքեր են երևում. այդ մասին տեղացիք պատմում էին, իբրև թէ 40—50 տարի առաջ գիւղում մնացող կողակների մի գունդ ժայռի գլխից նշան են դնելիս եղել և իրենց հմուտութիւնը այդ սիրուն խաչքարը ծակոտելով ցոյց տուել:

Խաչքարի գլխին քանդակուած է Յս. Քս. բաղմած թախթի վրայ, ոտքերի տակ լսրձ ունի դրած. Փրկչի աջ կողմը քանդակուած է սր. Աստուածածինը, Գարբիէլ հրեշտակապետը և Պետրոս առաքեալը. ձախ կողմից քանդակուած է Յովսէփը, Միքայէլ հրեշտակապետը և Պօղոս առաքեալը: Խաչքարի վերին ծայրերին գտնւում են Մատթէոս և Յովհաննէս աւետարանիչների պատկեր-

ները—երևի մնացած երկու աւետարանիչները պատկերներն էլ խաչ-
քարի սառլին ծայրերին են եղել քանդակուած: Վերոյիշեալ բոլոր
նկարների վրայ գրուած է նրանց անունները. խաչքարի շուրջն
ամբողջապէս արձանագրուած է եղել, աչժմ կարդացոււմ է միայն
հետեւեալը.

«Ողորմութեամբ պարսն Գորգէի կանգնեցաք... բարեխաւս
լիք Պռօշին բախաւ.....»:

Խաչքարը դրուած է մի աւերուած մատուռի որմի մէջ և
կանգնած է կարծես իբրև լուս յանդիմանութիւն մարդկանց ա-
նարդ գործողութիւնների...

Այս խաչքարը սկզբում շատ փառահեղ ու հրաշալի պէտք է
եղած լինի:

Բարձրանում ենք դէպի Այդեհատ. մինչև քարափի տակը, կէս
ձանադարհին շարուած են երկար նստարանաձև տափակ քարեր. այս
տեղը ժողովրդի բերանում կոչւում է «Գարեջանի Թորոն». իսկ
վերևն ուղղակի քաղաքի տակն եղող նոյնպիսի մի վայրը կոչւում
է «հանգիստ». երկունն էլ, ձորից բարձրանալիս, հանգստանալու
տեղեր են: Այդտեղից սկսած լեռ քարափի մէջ ոլոր մոլոր սան-
դղաձև փորուած շաւիղներով բարձրացանք ձորի գլուխը և մի
փոքր հանգստացանք: Գիւղի կողմից փշող քամին առատութեամբ
կալերի դարման էր բերում: Բացի մի քանի երկյարկանի և ուղ-
նուտկաններիցն պատկանող տներից, գիւղն ունի մօտ 20 տուն զը-
նակիչ, որոնք Լօռում յայտնի են իբրև «աղբատ—հալարտ այգե-
հատցիք»: Հանգստանալու միջոցին մեզ մօտեցաւ մի միջահասակ
մարդ՝ հնացած եւրոպական հագուստով և սպիտակ ռուսական
գլխարկով և սկսեց մեզ հետ խօսել մաքուր ռուսերէն լեզուով և
խմանալով որ հայ ենք, յետոյ սկսեց հայերէն խօսել, քայց նրան
տարօրինակ և ինքնուրոյն շարժումներից երևում էր, որ առողջ
դատողութեան տէր մարդ չէ. մեզ պատմեցին յետոյ, որ նա բժշ-
կապետ Քոչարեանի եղբայրն է և ուղեղի հիւանդութիւն ունի,
որ իբրև թէ առաջացել է նրա գլխին ծանր հարուած իջե-
ցնելուց...:

Հանգստանալուց յետոյ բոլորս կարգի բնկանք և մեր սովո-
րական քայլերգով անցանք գիւղի մօտով և ուղեորուեցինք դէպի
Արզուի, ուր պէտք է գիշերէինք: Արևն արդէն մայր է մտել,
երկիւղեման զով քամին փչում է և ձանադարհներս էլ հարթ դաշ-
տի միջով. արամադրութիւններս լաւ է և շարունակ երգելով ենք

գնում մի ժամուայ շալի ճանապարհը: Դաշտի մի կողմն արդէն հնձած է, միւս կողմն էլ գիւղացիներն «արին քրտինք» մտած աշխատում են և մեր երևալուն պէս՝ մի մի խուրձ չարսկած վաղում, գնում են առաջներս «աղա ձեզ փէշքէշ» խօսքերով և մի քանի կողակ ստանալով գոհ վերադառնում և կրկին մանգաղը ձեռք առնում:

Մովն ընկել էք արդէն, երբ հասանք Արդուի, զինուորական կարգով անցանք գիւղի միջով և իջևանեցինք Տէր-Յովսէփ քահանայ հովուեանցի տանը, ուր մի քանի զուակներն արդէն աւարտել էին իրենց ուտումը և որդեգիր եղել մեր դպրոցում: Սիրով ընդունուելով և իրիկունը ուրախ անցկացնելուց յետոյ ընթերցելնք և երկու մասի բաժանուելով՝ հանգիստ քնեցինք՝ նախապէս մեր յիշատակարանների մէջ նշանակելով օրուայ դէպքերի մասին նկատողութիւններ:

Յան, 3 օգոստոսի, շաբաթ:

Արեն արդէն բարձրացել էր և իւր ախորժելի ջերմութիւնը տարածել ամեն կողմը, երբ ամենքս վերցնելով մեզ հետ միայն մեր վերաբրկոններն ու յիշատակարանները դուրս եկանք ասնից— գիւղի շրջակայքը դիտելու. մեզ ընկերակցում էին հիւրընկալ Տէր-Յովսէփը և իւր սրբիւրը:

Դիւղը, որ ընկնում է Զորագետի ձախ կողմը, Այգեհատից դէպի արեւմուտք, սիրուն տեսք ունի. շրջապատուած է ծաղկաւէտ և ջրառատ լեռներով. օդը զով և մաքուր, կարկաշատ և քաղցրահամ, աղբիւրներն առողջարար. մի խօսքով լաւ ամառանոցի տեղ է: Դիւղը պատկանում է Լօռու Մեկիքեանների և Քալանթարեանների տոհմերին. Լօռու-Մեկիքեաններն այստեղ կոչւում են «Տայինանք» և ծերերի տակով՝ Յովհաննէս Օձնեցի Խմաստասէր կաթողիկոսի սերնդից են: Դիւղի հաստատուն ընակիչների թիւն ընդամենը իննը տուն է. դրանք պարապում են երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ:

Արդուին ծովի մակերևոյթից 1020 մետր բարձր է գտնւում. երեք կողմից շրջապատուած է կանանչագեղ ու ծաղկաւէտ բլուրներով, իսկ առաջը տարածւում է ընդարձակ դաշտավայրը: Դիւղի երկու կողմերը կան երկու փոքրիկ ձորակներ, որոնցից մէկը կոչւում է «վիշապաձոր», միւսը «Տայինանց ձոր». ունի 3 եկեղեցի, 3 էլ աւերակ: Այդ աւերակ եկեղեցիներից մէկը գտնւում է գիւղի

արեւելեան կողմը. ամբողջ է մնացել միայն դրա բոլոր կամարը. այս աւերակին գիւղացիներն անուանում են «Պուճուր վանք»։ շինուած է եղել սրբառաջ քարից։ Պուճուր վանքի մօտ մի պատուանդանի վրայ կանգնած է մի բարձր կոթող, որի 2 երեսի քանդակագործութիւնը նման է Դսեղ գիւղի գերեզմանատանը գտնուող կոթողին. բարձրութիւնն ու հաստութիւնն էլ համարեալ է նոյնն է, միայն սրա վերին մասից մի փոքր կտրուած է և աւելի փչացած. ոչ կոթողի և ոչ էլ պատուանդանի վրայ արձանագրութիւն չկայ։

Այդ կոթողից դէպի հարաւ-արեւելք գտնուած է մի ուրիշ աւերակ եկեղեցի, որին գիւղացիներն անուանում են «Կարմիր վանք» կամ «Քալանթարանց եկեղեցի»—երկի այդ սոհմն է կառուցելու ճակատին թէ արտաբուստ և թէ ներքուստ շինուած է կարմրագոյն, փխրուն և սրբառաջ քարից, կամարակալ է և անսին։ Առատադն ու կամարները քանդուած են, մնացել է միայն միջին կամարը որ նոյնպէս քանդուելու վրայ է. մուտքը հարաւային կողմից է, սրա սիւնն աւելի փխրուն քարից լինելով փչացել են։ Ճեկեղեցու երկարութիւն է 10 արշ. 6 վերշ., լայնութիւնը 5 արշ., շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմանաքարեր՝ անճաշակ և տգեղ նկարներով։ Մէկի վրայ օրինակ քանդակուած է մի կնոջ պատկեր՝ կրծքին մի երեխայ կրած. գլխին երկու կողմերը քանդակուած են կտաիշ և բէջ (գորգ պրծելու գործիքներ) մի ուրիշ տապանաքարի վրայ քանդակուած է մի այլ մարդու պատկեր՝ կրծքին սուր և սաղ, իսկ գլխի 2 կողմերը գաւ և «հաղարփեշայ» և այլն։ Թէև այս քանդակներն անարուեստ են, բայց որոշ գաղափարներ են արտայայտում և մի տեսակ պատկերազրեւ են ներկայացնում. այդ քանդակներով իմանում ենք գերեզմանումն եղողի սեռը և մօտաւորապէս ինչ արհեստի կամ կոշման տէր լինելը—այդպիսի տապանաքարերի վրայ սովորաբար ոչինչ չէ գրուած լինում։ Այդ սովորութիւնը մինչև այժմ էլ գործ է դրւում շատ դէպքերում, օրինակ եպիսկոպոսների կամ քահանաների տապանաքարերի վրայ նկարում են խոյր, թագ, խաչ, աւետարան, և այլն։ Մեր գիտած վանքերից շատերում տեսել ենք տապանաքարեր առանց արձանագրութեան, բայց ի նկատի ունենալով վրան քանդակուած եպիսկոպոսական կամ վարդապետական գաւազանը՝ իմացել ենք հանգուցեալի հոգևոր աստիճանը։

Գիւղի հարաւային կողմը, վերոյիշեալ եկեղեցուց ոչ հեռու

քարուկրով շինուած է մի փոքրիկ եկեղեցի, որ կոչուած է «ծայնանց» և բոլորովին անտէր մնալով կիտաւեր է և կենդանիների աղբով լի: Եթէ հոգևոր վարչութեան գործակալներն այնքան տգէտ և անփոյթ են, որ թալլ են տալի այդպիսի ազեղ երևոյթների տաճարանալը, գոնէ այն իշխանութեան տոհմի անդամները, որի անունը կրում է եկեղեցին, այդ անպատուութիւնից ազատելու համար արգելէին Աստուծոյ տաճարը... ամաչում եմ ասել «խողանոց» դարձնելու...:

Վերայիշեալ երեք աւերակ եկեղեցիները դիտելուց յետոյ ուղղութեցինք դէպի գիւղի հիւսիսային կողմը գտնուող «վիշապածոր», որի միջով անցնում է մի առուակ: Չորակի բլրի տակ քարափի մէջ ձգում են օձապտոյտ կերպով երկու սև շերտեր, որոնք իրենց օձաձևութեան պատճառով աւելի են եղել մի աւանդական առասպելի ծագման. առասպելի մէջ, այդ շերտերը դառնում են երկու վիշապներ, որոնք «քարացել» են Յովհան Օձնեցի և Իմաստաւոր կոչուած կաթողիկոսի աղօթքով. այդ պատճառով էլ ձորն անուանւում է «վիշապածոր»: Ահա այդ աւանդական առասպելի բովանդակութիւնը. «Մի օր այդ երկու վիշապները գալիս են ջուր խմելու ձորի միջովը հոսող առուից. այդ միջոցին բլրի գլխից անցնելիս է լինում մի կին կովկիթը գլխին. սա տեսնելով վիշապները, սկսում է իւր բոլոր ուժովը ծռալ ու աղաղակել: Այդ միջոցին Յովհան Իմաստաւոր կաթողիկոսն աղօթում էր եկեղեցում և լսելով կնոջ աղաղակները, իր աշակերտներից մէկին ուղարկում է տեղեկանալու՝ թէ ինչ է պատահել. աշակերտը գնում է ձորը և վիշապների կեր դառնում: Կաթողիկոսը միմեանց յետեից ուղարկում է իր եօթն աշակերտներին և ամենքն էլ նոյն վիճակին են հնթարկւում. կաթողիկոսը զարմացած դուրս է գալիս, տեսնում է վիշապներին և զործի էութիւնն ըմբռնելով՝ անիծում է վիշապներին որ քար կարուին՝ նախապէս հրամայելով յետ տալ իր աշակերտներին. վիշապների փորերից դուրս են գալիս աշակերտները՝ սակայն մեռած: Ապա կաթողիկոսը գաւազանով խփում է վիշապներից մէկի պորտին և այնտեղից մի առողջաբար աղբիւր է բխեցնում, սրի ջուրը բռնելով է օձահարներին: Կաթողիկոսը անիծում է նոյնպէս իր աշակերտների զօրաղղութեան պատճառ եղող կնոջը և նա էլ կովկիթը գլխին քար է կարւում. այդ քարը ցոյց են տալիս ձորի գլխին: Չորակի գլխին եղած քարերից մէկն էլ աւանդաբար համարւում է եօթն աշակերտների դամբարանը և

կոչում «եօթը մօնթերի գերեզման»։ Գիւղացիք այստեղ ուխտ են գալիս և ամեն տեսակ հիւանդներ հետները բերելով խմնցնում են վիշապի պորտից հոսող ջրից կամ լուանում են նրանց վէրքերը։

Երևի, բացի այդ քաղիայ օձապաշտոյ աշխարհից, աղբւրի ջրի երբեմն ունեցած բուժիչ յատկութիւնն էլ նորա օգնել է այդ սուսուպելի բերնէ բերան անցնելուն. առասպելը շատ հին է երևում, որովհետև տասնեւերեքերորդ դարում արդէն յայտնի է եղել — Կիրակոս պատմագիրը խօսելով Յովհան Օձնեցու մասին, յիշում է այդ առասպելը։

Առասպելական «վիշապի պորտից» մենք էլ ջուր խմելով՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսի դամբարանը, որ գտնւում է գիւղի հիւսիս-արեւմտեան կողմը։

Անցնելով պարսպի միջից և մտնելով եկեղեցու բակը մեզ դիմաւորեց մօտ 40 տարեկան մի մարդ, հեղ և համակրելի դէմքով, ուսերի վրայ առատութեամբ թափուած երկար մազերով. մօրթէ պիւրակը գլխին, քոշերը ոտքերին, հասարակ լաստիկեայ արխալուխը հագին և վրան կապած հասարակ կտորից գօտի։ Այդպէս ներկայացաւ մեզ մեր ժամանակակից «ճղնաւորը», որ գիշեր ցերեկ մնում է վանքում և արթուն պահապան է։ Թէև առաջ վարդապետ միաբան է եղել միշտ այդ սբ. նշխարների պահապանը, բայց այժմ բացի այդ «ճղնաւորից» ոչ ոք չկայ։

Վանքը բաղկացած է մի անսիւն, կամարակապ, հասարակ քարուկրով շինուած եկեղեցուց, որ այժմ ծառայում է գիւղական եկեղեցու տեղ, և նրան կից մի նոյնպիսի խորանից, որի մէջ ամփոփուած են Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսի աճիւնը։

Յովհան Իմաստասէր Օձնեցի կաթողիկոսը մեր եկեղեցական փայլուն աստղերից մէկն էր. նա, ինչպէս ցոյց է տալիս նաև Օձնեցի անունը, Տաշիրք կամ Լօռի գաւառի Օձուն գիւղիցն էր. մանկութեան հասակից նա աշակերտեց այն ժամանակի նշանաւոր և գիտնական վարդապետ Թէոդորոս Քոթհնաւորին։ Օձնեցին օթաւում լինելով թէ ներքին և թէ արտաքին բարեմասնութիւններով՝ շուտով հուշակ է ստանում ամբողջ ազգի մէջ իբրև հանճարեղ, իմաստուն, ճղնաղգեաց և առաքինի մարդ և ժառանգում է «իմաստասէր» նշանաւոր տիտղոսը։ Ազգը գնահատելով Իմաստասէրի արժանաւորութիւնները՝ սբ. Գրիգորի յաջորդների շարքն է դառնում նրան կաթողիկոս ընտրելով։ Իմաստասէրը ստանձնելով այդ նուիրական պաշտօնը ամեն ջանք գործ է գնում եկեղեցին

Հայաստանեայց պաշտպանել օտար գայլերի դէմ և դարման տանել իր հօտի ցաւերին: Նա եկեղեցական ժողով է գումարում Դուին քաղաքում գտնազան եկեղեցական կանոններ է հաստատում և իր ճարտար լեզուով, իմաստուն հանճարով և սրբատառ գրեւածքներով կարողանում է մեր եկեղեցին աղանդաւորների որոգայթներէրէց ազատ կացուցանել: Իմաստասէրն իր հաշիւների գլուղում մի փառաւոր եկեղեցի կառուցանելուց յետոյ քաշում է Արղուի և այժմեան մեր դիտած վանքում առանձնանալով՝ ճգնութեամբ է անցկացնում իր կեանքի վերջին օրերը:

Ներս մտանք և զգացուած ու պատկառանքով խոնարհելով այդ սուրբ մարդու դամբարանի առաջը, համբուրեցինք սբ. խաչը, հոգևոր համեստութեան և քրիստոնէական հեղութեան այդ յաւիտենական արձանը: Այ՛ն, մեծափառ և հրաշակիրս արձան չէ գրուած ամբողջ ազգի սիրելի և հանճարեղ հոգևոր պետի դամբարանի վրայ, սակայն մենք պատմութիւնից ծանօթ լինելով սբ. մարդու գործերի հետ, համեստ խաչն այդ բոլորէին ամենաչքեղ արձանից ու կոթողից աւելի մեծ ներգործութիւն ունեցաւ մեր մատաղ սրտերի վրայ...

Սրբի աճիւնն ամփոփուած է քարեայ դազաղի մէջ, որի կափարիչը տնտաշ և կարմիր գրանիտեայ քարից է, իսկ դազաղը շինուած է սպիտակ քարից: Դազաղի և կափարիչի մի մասը գրտնուած է սբ. սեղանի տակ, որպէսզի անկարելի լինի տեղից շարժել. դազաղի ուղեքերի կողմը դրուած է մի սև քարից շինած խաչքար: Դազաղի երկարութիւնն է 2 արշ. 7 վ., լայնութիւնը 13 վ. իսկ դազաղը պարփակեղ խորանի երկարութիւնն է 6 արշ. 15 վերշ., լայնութիւնը 4 արշ. 10 վ.:

Եկեղեցու բեմի վրայ դրուած էր մի հին, ժանգոտած ու ծակ զանգակ և Յովհան Օձնեցու, միջակ մեծութեամբ, ձիթանկար պատկերը. զանգը գտնուել է վանքի պարտիզում, իսկ պատկերը մօտ 40 տարի առաջ նուիրել են Լօռու-Մելիքեանները:

Դամբարանը պարունակող խորանի արևմտեան որմին կից գտնուած է մի կամարաձև շինութիւն կարմիր, սրբատաշ քարից կառուցուած, որ եղել է խորանի առաջը կառուցուած և այժմ բոլորովին աւերուած նախկին եկեղեցու բեմը. այս բեմի միջիցն է եղել սրբի աճիւնն ամփոփող խորանը մանելու անցքը, որ այժմ էլ կայ. բեմի վրայ մնացել են վէմ քարը և սկիհի տեղը: Այս եկեղեցին բոլորովին աւերուելուց յետոյ է կառուցուել այժմեան եկեղեցին:

Եկեղեցուց ոչ հեռու, դէպի հարաւ, գտնուում է զանգակատունը, որի փոքրիկ կաթողիկէն կանգնած է վեց քարեայ սիւների վրայ. զանգակատան տակը կայ մի փոքրիկ սրահ, իսկ որմերի մէջ կան մի քանի խաչքարեր. շինուած է անտաշ քարից:

Եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմանաքարեր և մի կաթող՝ նման մեր տեսածներին, միայն աւելի աւերուած. կաթողի մի երեսի վրայ արձանագրութիւն է եղել, որ այժմ եղծուած լինելու պատճառով չէ կարդացում: Զանգակատան տակը կայ մի գերեզմանաքար՝ սև քարից շինած մի խաչարձանով, որի վրայ գրուած է. «Քս. քարեխաւս եպիսկոպոսին ի թվին ՌՃԼԴ» (1134—1685), իսկ գերեզմանաքարի վրայ գրուած է. «Այս է տապան Մելիքայ Ամիրջանայ որդի Պաւղոս պարոն Տէր սբ. Յովհաննու ծառայ»:

Զանգակատան արեւմտահարաւային կողմը կառուցուած է մի քարեայ ամբար. ամբարի կողքին երևում են բնակարանի հետքեր. ամբարն այժմ գործածական չէ: Վանքը պատած է ցածր պարբույով, որ շինել են աւելի Լօռու-Մելիքեանները:

Վանքի դիտողութիւնը վերջացնելուց յետոյ, պարսպից դուրս եկանք և գնացինք արեւմտեան կողմը գտնուող գերեզմանատունը տեսնելու: Այս ընդարձակ գերեզմանատան մէջ կան բազմաթիւ կոնգուն խաչքարեր, որոնց վրայի արձանագրութիւնները ցոյց են տալիս, որ մեծ մասամբ տասնեհինգ ու տասնեօթերորդ դարուցն են: Խաչքարերից մէկի գլխին քանդակուած է մի բազմադէսեան վիշապ, երկու կողքերին մի մի նիզակաւոր մարդիկ. խաչքարի վրայ գրուած է. «Թովն ՌԱ (1031—1582) սբ. բարեխաւս է պարոն Մելիք որ ի Կեսարիա նահատակեցաւ ի Քս.»:

Վերջին անգամ մեր հայեացքն ուղղելով Իմաստասիրի նշխարները պարունակող վանքի վրայ և յիշելով անցեալ դարերում մեր նախնեաց կրած հալածանքն ու տանջանքները, աւելի ևս փայլուն կերպով ներկայացաւ մեր երեւակայութեան մէջ այդ հանճարեղ մարդու պատկերը և տպաւորուեց մեր սրտի խորքերում...

Վերադարձանք գիւղ, շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեղ հիւրասիրող տէր հօրը և սովորական կարգով ճանապարհ ընկանք դէպի Օձուն, որպէսզի գիտենք ճանապարհի վրայ գտնուող և «Հոռոմայր» կոչուած վանքը:

Արդուիից ժամի 12-ին ճանապարհ ընկնելով, կէս ժամից յետոյ հասանք ձորի գլուխը, ուր գտնուում է վանքը. վանքից Օձուն

էլ կայ դարձեալ մի կէս ժամուայ ճանապարհ:

Օձուն գիւղից դէպի հարաւ, Չորագետի ձախ ափին, ձորի գլխին է կառուցուած Հոռամայր վանքը, որ երեք բաժանմունքից է բաղկացած: Միջին բաժանմունքը 4 խաչաձև կամորներով վրայ շինուած մի անսին դաւիթ է, որի արեւելեան որմի մէջ կան 3 ուրբուն խաչքարեր: Գաւթի հարաւային և հիւսիսային որմերին կից գտնոււմ են երկու կամարակապ, անսին ուստարողութեամբ խորաններ: Հարաւային որմին կից գտնուող խորանը շինուած է ամուր և սև սրբատաշ քարից և անխախտ է մնացել, իսկ հիւսիսային որմին կից խորանը կառուցուած է կտրմրագոյն քարից. առաստաղը քանդուած է և ունի մի կամարակապ ու սխնադարդ գեղեցիկ դուռը:

Գաւթի երկարութիւնն է 6½ արշ., լայնութիւնը 5 արշ. 14 վ., կամարի բարձրութիւնը 3 արշ. 14 վ.: Հիւսիսային խորանի երկարութիւնն է 6 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 3 արշ.: Հորաւային խորանի երկարութիւնն է 6 արշ. 7 վ., լայնութիւնը 3 արշ. 8 վերջով:

Հարաւային խորանի մուտքի վրայ կամարաձև գրուած է հետեւոյ արձանագրութիւնը.

«Ի թուին ՈԾԵ (655—1206) ի թագաւորութեան Լաշային յամիր սպասաւարութեան Զաքարէի և որդւոց իւրոց Ջահնշահի և եղբաւր իւրոյ Իւանէի, ես հայր Սամուէլ և այլ միաբանքս շինեցաք զեկեղեցիս վասն յերկար կենդանութեան պատրոնաց մերոց յիշատակ հոգւոց մերոց և ծնողաց մերոց, որք երկրպագէք մեզ յաղաթս յիշեցէք»:

Հարաւային որմին կից գրուած է հետեւեալը.

«Ես Դաւիթ զիմ հոգայ պաշար ի սուրբ Նշան ետու և Սամուէլ և այլ միաբանքս ետուն ինձ Ա. աւր ժամ ի Դաւիթ մարգարէի տանին ով խափանէ իմ մեղացս պարտական է առաջի Այ.»:

Հարաւային խորանի հարաւային որմի վրայ կայ դարձեալ մի արձանագրութիւն թէ՛ խաչգունդ անունով մէկը միաբանել է սր. Նշանին և տուել ք. օրավար հող, Ժ. դահեկան և իւր հոգւոյ պաշարը:

Այդ վանքից ներքև, ուղղակի քարափի տակն է սր. Նշանը, որ մեծ ուխտասեղի է և ամեն տարի մեծ բազմութիւն է գալիս այստեղ. արդիւնքը սկզբում ներսիսեան դպրոցին է եղել, իսկ յետոյ յատկացուել է Օձուն գիւղի երկրասեան ծխական ուսումնարանին:

Ձորի գլխից իջնելով ժայռի մէջ փորուած օձապտոյտ սանդուխտներով՝ տեսանք երկու սիրուն, սև քարից շինուած և պատուանդանների վրայ կանգնած խաչքարեր. մի փոքր էլ առաջ գնալով՝ կանգ առանք մի մեծ, ընդարձակ, կամարակապ, անսխև և սրբատուշ քարից շինուած եկեղեցու առաջ, որի առաստաղը քանդուած է և միայն պատերն են մնացել ամբողջ: Բեմը սուղացած է և վրան երեսմ են նկարների հետքեր. բռնի կամարի վրայ կարգացինք հսակեալ արձանագրութիւնը.

«Կաթան Այ. ես Իգնատիոս շինեցի ղեկեղեցին վասն երկար կենդանութեան պատրուանց... թուին 2» (700—1251): Եկեղեցու հարաւային արտաքին որմի երկու քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ես Զուգէ դուստր Սարգսի Քարնջեցւոյ յազգէն Մամիկոնեան միաբանեցայ սր. Նշանին և ետու ղիմ հոգւոյ պաշարն հայր Սարգիս և միաբանքս և այլն ի թուին 246». (775—1326): Եկեղեցին երկու մուտք ունի՝ մէկը հիւսիսից, միւսը հարաւից. բռնի տակն էլ կայ մի պաղանի անցք դէպի ցած: Եկեղեցու երկարութիւնն է 15 արշ., լայնութիւնը 13 արշ. 4 վ.:

Հարաւային մուտքից դուրս գալով՝ տեսնում ենք մի կանոնաւոր, սրբաառաջ քարից շինուած աշտարակի վրայ մի գմբէթաւոր զանգակատուն. աշտարակի ներսն եկեղեցի է՝ պատար սգամատոյց սեղանով: Հիւսիսային մուտքի առաջը կան մեծ մեծ տապանքարեր: Արեւմտեան կողմն ուղղակի բնական ժայռն է՝ ծածկուած ամբողջապէս հայերէն արձանագրութիւններով, որոնք կտոր կտոր են և սասնեւորներօրդ դարուց: Ամբողջապէս արձանագրութիւններով ծածկուած ժայռի երկարութիւնն է 8 արշ. 7 վերշոյ. արձանագրած մասի լայնութիւնն է 2 արշ. 13 վ.: Այդտեղ կայ նոյնպէս մի խաչքար, որ կանգնած է մի մեծ ու միապաղաղ քարից շինուած պատուանդանի վրայ. պատուանդանի երեք կողմերն էլ լի են արձանագրութիւններով: Այս արձանագրութիւնների տեղն այժմ ծածկուած է փայտեայ ծածկով և մի սրահանման շէնք է ներկայացնում: Այս սրահի հարաւային կողմն է գրտնում զանգակատան տակն եղող եկեղեցու մուտքը, որ շինուած է քանդակազործ, սիւնաղարդ կամարածև ուրառաշ քարից. մուտքի գլխին քանդակուած է Փրկչի պատկերը, որ աջ ձեռքով խաչակնքում է, իսկ ձախ ձեռին աւետարան ունի բռնած: Մուտքի աջ և ձախ կողմը կան քանդակուած հրեշտակներ՝ ձեռքերին խաչ բռնած: Ներսը կան երկու խորաններ՝ պատարագամատոյց սեղան-

ներով. խորանների ներքո մութն է՝ միմիայն արեւելեան պատի մէջ մի հատ լուսամուտ ունենալու պատճառով: Առաջին խորանն արեւմտեան կողմից ունի մի փոքրիկ խորան՝ ժայռի մէջ. այս խորանի երկարութիւնն է 5 արշ., 11 վերշ., լայն. 4 արշ. 13 վ.: երկրորդ խորանի երկարութիւնն է 7 արշ. 4 վ., լայն. 4 արշ. 2 վ.:

Ջանգալատան երկրորդ խորանին կցուած է հաս մի երրորդ պատարագամասույց խորան, որ սրբատաշ քարից է և ամբողջ է մնացել. խորանի արեւմտեան որմի մէջ է մուտքը, որի դիմին կամրաձև արձանապատած է հետեւսը.

«Թուին Ո՞՞ (650—1201) եւ Սարգիս և Զաքարէ որդիք Յակոբայ Խալինայ մայր մեր շինեցաք զեկեղեցիս յիշատակ հոգւոց մերոց ի հայրութեան Սամուէլի և եստն մեզ աղ ու հացից կիրակէն զմեր եկեղեցոյս ժամն մեր տաւնին, որ խափանէ գատի յԱյ. և մեր խղճիս տէր է. ամէն»:

Խորանի մուտքի մօտ կայ մի քարաշէն տմբար և ժայռի տակ փոքրիկ այրեր: Խորանի արեւելեան և հարաւային սրմերը լի են արձանապատութիւններով: Եկեղեցուն կից, դէպի հարաւ, ուղղակի ժայռի մէջ կան մի քանի տպեր, որոնցից մի քանիսը պարիսպներով պատած են եղել: Դրանց մէջ աչքի է ընկնում մի այր, որ ժայռի վրայ դուռն էլ ունի, բայց անյայտ է թէ ի՞նչպէս և որ կողմից է եղել մուտքը. այդ այրն է համարւում յունաց Վասիլ կայսեր ճգնարանը. ըստ պատմական աւանդութեան՝ յունաց Վասիլ կայսրն իր զօրքով գալիս է հայերից վրէժխնդիր լինելու, բայց սաստիկ հիւանդանում է և դիմելով Յովհան Օձնեցու օգնութեանը՝ նրա աղօթքով աւուղջանում է: Այդպէս հրաշքով մահից ազատուելով՝ կայսրը կրօնաւորի զգեստ է հագնում ու ճգնում է տյտեղ մի այրի մէջ, մինչև իր մահը. այդ պատճառով ահա իբրեւ թէ այս վանքը կոչւում է Հռոմ-այր, այսինքն հռոմի, յոյնի այր. վանքի այս անունը յայտնի է այստեղ միայն Օձնեցիներին—ամբողջ Լօւին այս վանքն անուանում է սբ. Նշան:

Ութերորդ (տասնեւորերորդ) դարում այս վանքը յիշում է իբրեւ մեր Նշանաւոր ուսումնաւայրերից մէկը:

Վանքը շինուած է ապառաժ ժայռերի մէջ, ձորի մէջանդից մի փոքր վերեւ և ծովի մակերեսից 1100 մետր բարձրութիւն ունի:

Վանքից ներքեւ, ձորի մէջն է «Թնդոց» կոչուած աղբիւրը. աղբիւրի ջուրը կաթկաթում է ժայռից և երեւի այդ հանգամանքի

Հնորհին է իւր անունը ստացել: Չորի մէջ կայ սրբատաշ քարից շինուած մի փոքրիկ մատուռ, որ մասամբ աւերուած է: Նոյնպիսի մի փոքր մատուռ էլ կայ զանգակատան առաջը, անառչ, մանր քարերից շինուած. մէջը դրուած է մի խաչքար. քարիւր ծածկուած են ջերմեռանդ ուխտաւորների բերած թիւերով, փալատների ուխտաւորներ են գալիս և օձապատյա շաւղով, ժայռերի միջով բոկոսն պնալով և իրենց ցաւերը յայտնելով սբ. Նշանին՝ նրա զօրութեամբ բժշկութիւն են հայցում և խոստումներ անում...: Մեր իջնելու միջոցին բարձրանում էին մի քանի բոկոսն կանայք. մէկը նրանցից գրկած ունէր մի հիւանդ երեխայ. կանանցից մէկը հարցրեց մեզ. «Ո՞ր էք գնում» և երբ մեր պատասխանը լսեց, հառաչանքով աւելացրեց. «Ձեր մայրերի ջանք դուրս գայ, որ ձեզ թողել են ըտէնց պատիկ սուղաթ տանեն թագաւորին»:

Մեր գիտողութիւնները վերջացնելուց յետոյ, ճաշեցինք, «Թնդոցի» սառնորակ ջուրը վաւելեցինք, մի փոքր հանդստացանք և նոյն օձապատյա սանդուխտներով կրկին բարձրացանք վերև, ձորի գլուխը:

Կէս օրից անցել էր Յ ժամ. թէև արևը դեռ փայլում էր, բայց կամաց կամաց երեկոցեան հովը տիրապետող հանդիսացաւ. ներքեր, անգնդախոր ձորի մէջ, ոլոր մոլոր տահում է Ձորագետը, վերեր մէկ կողմից անառապատ, կանաչագեղ բլուրներն են չքնաղ տեսարան ներկայացնում, միւս կողմը սոկեղօծ արտիւն են մեղմ քամուց ալիքանման ծածանւում: Բոլորն ուրախ արտաճաղութեամբ և շնորհակալութիւն յայտնելով՝ հրաժեշտ տուինք մինչև այստեղ մեզ ընկերակցող պ. Սիմ. Հովուեանին և նուագելով ու երգելով, շուտաքայլ ընթացքով դիմեցինք դէպի Օձուն կամ Ուզունլար գիւղը: Զաւաթ երեկոյ լինելով՝ գիւղացիները սովորականից շուտ էին վերջացրել իրենց աշխատանքը. նրանք լսելով մեր թմբուկների ձայնը՝ խմբերով հաւաքուեցան մեր շուրջը և հետևում էին մեզ. մի տան առաջով անցնելիս՝ պարզ լսեցինք մի պառաւ կնոջ հետեւալ խօսքերը. «ձեր թուրը կտրուկ լինի, բալէք»: Այս խօսքերը թէև մեր ծիծաղը չարժեցին, բայց և այնպէս հաճելի թուացին մեզ...: Երգելով հասանք մինչև «Նընդընարար» (կենդանարար) աղբիւրը, սառնորակ ջրից կուշտ խմեցինք և դիմեցինք դէպի եկեղեցին ու սկսեցինք մեր գիտողութիւնները:

«Օձունի «Խաչգունտ» կոչուած եկեղեցին ամենից հինն է մեր

տեսածներէր. չինել է Յովհան Իմաստասէր կաթողիկոսը հայոց ՃԶԴ (184—735 Փրկ.) և Նրա անունով էլ կոչուած է Նոյնպէս Յովհան Օձնեցու եկեղեցի: Եկեղեցին թէ դրսից և թէ ներսից լաւ սպաւորութիւն է թողնում, միայն թէ չինութեան ձեւ յունակա- նի նմանութիւն ունի. կառուցուած է մանր և ոչ այնքան սրբա- տաշ դեղնագոյն քարից. միայն քառանկիւնու ձև ունեցող սիւներն և կամարներն աւելի խոշոր և սրբատաշ քարերից են: Եկեղեցին հաստատուած է 4 աղատ սիւների և 2 կիսասիւների վրայ, որոնք գտնուած են արևմտեան և արևելեան որմերում. ունի չորս կամար- ներ, որոնցից 2 լայն են, (արևելեան և արևմտեան) և երկուսը նեղ (հարաւային և հիւսիսային): Երեք մուտք ունի, հարաւային, հիւսիսային և արևմտեան կողմերից. լուսաւորուած է կամարների տակ գտնուած չորս լուսամտաներով. կաթողիկէն ունի Նոյնպէս 4 լուսամտաւ: Բնմի աջ և ձախ կողմը կան երկյարկանի խորան- ներ. երկրորդ յարկի խորանները մուտք չունին, բացի մի լուսա- մտից, որով պէտք է մուտք դործել խորանը շարժական սանդխտի օգնութեամբ: Արևմտեան մուտքի աջ և ձախ կողմը ընդարձակ կի- սասիւնների մէջ կան մի մի մեծ անցքեր, որոնց գլխին դարձեալ ուղիշ փոքրիկ անցքեր. երեւի այդտեղ եղել են փոքրիկ խորաններ, որ վերանորոգութեան ժամանակ բացուել են, իսկ խորանների վրայ եղել են զապոնարաններ, որոնց մէջ և բացուելիս են եղել յիշեալ փոքրիկ անցքերը:

Այս եկեղեցին Լօռուայ ամենաբնդարձակ տաճարներից մէկն է. երկարութիւնն է 36 արշ., լայնութիւնը 15 արշ. 13 վ., մեծ կամարների միջի տարածութիւնը 6 և կէս արշ. սիւնների և որմե- րի միջի տարածութիւնը 2 արշ. 4 վ., կամարների բարձրութիւ- նըն է 17 արշ. 1 վ. կաթողիկէի բարձրութիւնը չկարողացանք չափել՝ յարմարութիւններ չունենալու պատճառով:

Սիւններից մէկին կպած մարմարինի քարի վրայ ոսկեգօծ տառերով գրուած է հետեւեալը.

«Յամի Տեառն 1888 յամսեանն հոկտեմբերի մեր Զարարիա և Բաղդասար եղբարքս Արովեանց վերանորոգեցաք սոյն շքնաղա- շէն Խաչգոնատ կոչեցեալ եկեղեցիս գեղջս Օձնոյ հայրենեաց մե- րոց արգեամբք մերով, ըստ Աստուածահաճոյ փափագանաց և պա- տուիրանի բարեխնամ և գթառատ մօրն մերոյ Եղիսաբէթի ի յի- շատակ Նորա, հօրն մերոյ Կարապետի, և եղբօրն Գէորգայ՝ հան- գուցելոյ ի Տէր»։ Այս արձանագրութիւնից քիչ ցած գրուած է.

«Եկեղեցիս այս կառուցեալ է յամի Տեառն 735 ի հայրապետէն Տեառն Օհաննու Օձնեցւոյ իմաստասիրէ»:

Այժմ դիտեցինք արտաքուստ:

Տաճարի արեւմտեան դուռն ամենից զեղեցիկն է, շուրջը զարդարուած է նուրբ և գեղեցիկ քանդակներով, իսկ մուտքի ճակատին կան նուրբ քանդակուած պատկերներ և արձանազրութիւն: Նոյնպիսի քանդակուած պատկերների հետքեր երևում են հիւսիսային և հարաւային որմերում գտնուած լուսամուտների վրայ: Որմերի վրայ եղած արձանազրութիւնները մեծ մասամբ եղծուած են: Եկեղեցին հիւսիսային, հարաւային և արեւմտեան կողմերից շրջապատուած է կամարակապ պարիսպներով, որոնք ինչպէս երևում է հետքերից, սկզբում պէտք է գաւիթներ եղած լինին. այժմ առաստաղները բոլորովին քանդուած են. ահա այդ հանգամանքով էլ այս եկեղեցին տարբերում է Լուռայ միւս բոլոր տաճարներից, որոնք մի կողմից միայն գաւիթ ունին, բացի Յնէվանք կոչուածից, որ երկու կողմից գաւիթ ունի:

Եկեղեցու արեւելեան կողմից կցուած է փոքրիկ զանգակատունը երկու կաթողիկէներով: Եկեղեցու շուրջը գերեզմանատուն է. այդտեղ եղած խաչքարերից մէկի վրայ կտրդաւուած է 2Ժէ (717—1268) թուականը:

Խաչգունտ եկեղեցու հիւսիսային կողմը, մօտ 15 արշին հեռուութեան վրայ շինուած է մի բարձրաշէն, փուռաւոր և կոթողանման արձան: Արձանը բաղկացած է երեք քառանկիւնաձև մեծ սիւններից, որոնք կանգնած են պատուանդանի վրայ. պատուանդանի արեւմտեան կողմից սանդուխտներ կան: Երեք սիւնները վերևից միմեանց հետ միացած են երկու փոքրիկ կամարներով, որոնք այժմ մասամբ քանդուած են. այդ փոքրիկ կամարների տակը կանգնեցւած են մի մի միապագաղ մթազոյն քարից շինուած կոթողներ, որոնց շուրս կողմերն էլ քանդակուած են զարմանալի նրբութեամբ փորագրուած պատկերներ և նկարներ: Սրանք էջման են Դսեղի և Արղուի կոթողներին, բայց աւելի նեղ են. ուշագրութեան արժանի են կոթողների վրայի նկարները, որոնք անպատճառ պէտք է խորհրդաւոր նշանակութիւն ունենան: Դժբաղդաբար մենք երկար ժամանակ չունեցանք՝ մանրամասն դիտելու և նկարելու այդ փառահեղ կոթողը, մեր նախնեաց հրաշակերտ գործերից մէկը: Կոթողի վրայ արձանազրութեան հետք չկայ և յայտնի չէ թէ երբ և ով է շինել. միայն աւանդաբար ասում են, որ կոթողի ստակ

թաղուած է Սմբատ Բաղրատունին: Երևի տւանդութիւնը մի պատմական հիմք ունի. եթէ Սմբատինն էլ չլինի, անկասկած է, որ մի արքայազն կամ իշխանագն անձի դամբարան պէտք է լինի:

Կոթողներն ուշադրութեամբ նայողը կտեսնի, որ սիւների տուրքին և միջին մասերը մաշուած, քերտած են. այդ առաջացել է մեր գիւղացիների սնտախապաշտութիւնից, որոնք քերելով այդ հրաշալի սիւների քանդակները՝ իբրև հիւանդութեանց բուժիչ միջոց են պործ դնում. այդպիսով հետզհետէ այդ սիւնն քանդակները կարող են քերուել, պէտք է արգելել այդ բայց ինչը կարող է արգելք լինել մեր ազէտ գիւղացիների սնտախապաշտութիւնից առաջացած այդ արարքին, քանի որ եւրոպական դարաւոր լուսաւորութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը դեռ ևս չէ կարողացել արմատախիլ անել նոյնպիսի սնտախապաշտութիւնները և ջիւմեւանդ բողոքական գերմանացիները շարունակ քերում են Վարթբուրգ ամրոցումն եղած Լուսերի քնտկուած սենեակի մի անկիւնի թանաքոս հողը՝ հաւատալով որ այդ թանաքը Լուսերի այն կտորած թանաքամանիցն է, որ նա չպլտեց սատանայի վրայ...:

Արձանի պատուանդանի շրջագիծն է 25 և կէս արշին, բարձրութիւնը 5 արշին, սիւների բարձրութիւնը մօտ 10 արշ., իսկ կոթողները մի փոքր ցածր են — շարունակ անդացող անձրեւը խանգարեց մեզ մանրամասն չափելու այս արձանը:

Օձունը ծովի մակերևոյթից բարձր է 1000 մետր:

Արևն արդէն խոնարհուել էր դէպի իր մուտքը, երբ ճանապարհ ընկանք դէպի մեր մշտական իջևանը, Սանահին. գալիս նոյն ճանապարհով անցել էինք առաւօտեան, երբ արեւը դեռ նոր էր լուսաւորում ձորի մութ անկիւնները, այժմ նոյն սեղովն անցնում ենք, երբ երեկոյեան հետզհետէ թանձրացող մթաղին քողը վաւազուրում էր ամեն ինչ: Հասունք կամուրջին, բարձրացանք մեզ լաւ ծանօթ քարաժայռերի վրայի ուր-մուր պտոյններով և արդէն գիւղի խրճիթներում ճրագի լոյսեր էին պայլում, երբ երգելով մօտեցանք վանքի պարիսպներին: Սանահնում մնացած մեր փոքրիկ ընկերները վերականգնի հետ դիմաւորեցին մեզ և ամենքս որտի բունդ ղազմանց արտայայտութիւններով թնդացնելով պարիսպները՝ ներս մտանք մեր օթեանը՝ ութնօրեայ ճանապարհորդութիւնից բերելով այնպիսի քաղցր յիշողութիւններ, որ երբէք չեն ջնջուի մեր սրտի խորքերից:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՆՈՆԳԻՐՔ

I.

Սուրբ Գրքի խօսքերի համեմատ մարդու ստեղծելու հետ մէկտեղ օրէնքն էլ հետը պրուեցաւ, մի փոքր էլ առաջ գնալով պիտի առնէր, որ ամեն մի ազգ և հասարակութիւն թէ նախապատմական դարերում և թէ յետոյ ունեցան իրանց եթէ ոչ պրաւոր, զոնէ բանաւոր օրէնքները, որոնք որոշում էին մարդկանց փոխադարձ յարաբերութիւնը միմեանց հետ և որոնց մէջ արտայայտում էր նոցա ընտանեկան, քաղաքական և կրօնական կեանքը:

Ինչ որ կարելի է ասել ընդհանուր մարդկութեան համար, նոյնը անշուշտ վերաբերելի է և հայ ժողովրդին, որ նրա մի մասն է կազմում: Հայ ազգն էլ հարկաւ ունեցել է նախ բանաւոր և ապա պրաւոր օրէնքներ իւր կռապաշտութեան ժամանակ, որոնց մասին պտնում ենք յիշատակութիւն Խորենացու և Փաւստոսի մէջ, բայց որոնց հետքն էլ չէ մնացել մեր գրականութեան մէջ:

Այլապէս էլ անկարելի է երևակայել մի ժողովուրդ, որ ապրում է, ունի իւր սնեցեալը, այդ սնեցեալի վերայ հիմնուած սովորութիւններ ու արարօրութիւններ, ունի մի կրօն և կրօնի պաշտօնեաներ, ունեցել է պետութիւն

և այդ պետութեան ներկայացուցիչներ, և այլն, անշուշտ զոցա փոխադարձ յարաբերութեան և ընկերական կեանքի համար էլ պէտք է ունենար որոշ սահմաններ, որոշ հրահանգութիւններ, որոնք կոչւում են օրէնք և որոնցով պէտք է առաջնորդուէին հանապազօրեայ կենցաղավարութեան մէջ:

Քրիստոնեայ Հայաստանը, որ կարելի է ասել, ուշընչացրեց ամեն բան, ինչ որ կարող էր յիշեցնել հային տարրապաշտութիւն կամ կռապաշտութիւնը, ինչ որ կարող էր անցեալի գէթ ամենաթայլ յիշողութեամբ գայթակղեցնել նորան նոր կրօնի ուսումից, յիրաւի չպահեց ոչ մի նշանախօսեց հայի նախաքրիստոնէական դարւոր կրօնից և նորա քաղաքական, ընտանեկան կամ կրօնական օրէնսդրութիւնից, սակայն դուրս փոխարէն, քրիստոնէութեան ուսումը աւելի հաստատրմատ ամրացրնելու համար հայ ժողովրդի մէջ՝ ինքը հարուստ եղաւ եկեղեցական օրէնսդրութիւններով և մեր եկեղեցական հայրերը ամեն ջանք գործ գրին ստուարացնել այդ օրէնքները կամ, ինչպէս դուրս այժմ կոչւում են «Գանոն-գիրքը», նախ՝ առաքելական և երեք տիեզերական ժողովների կանոններն ընդունելով և ապա հետզհետէ աւելացնելով մեր բազմաթիւ ազգային եկեղեցական ժողովներում սահմանուած կանոնները:

Այդպիսով տուաջ եկաւ մի մեծահատուր ժողովածու եկեղեցական կանոնների, որոնցով վարուել է երկար տարիների ընթացքում հայ եկեղեցին. այդ կանոնգրքի մի մի օրինակ այժմ էլ գտնուում են հայոց հոգևոր ամեն հաստատութիւնների ատեաններում և ամեն մի զփուրալոյթ խնդիրների ժամանակ այդ վարչութեանց ղեկավարները ապաստանում են այդ կանոնգրքիին, մանաւանդ ամուսնական կնճռոտ և բարդ հարցերի լուծումն գտնելու և սլատժի եղանակներ որոշելու համար:

II.

Բայց այդ կանոնները կարո՞ղ են բաւականութիւն տալ այսօրուան հայ սերնդին. մինչդեռ զորա զրուած են դարերով առաջ և հարկաւ յարմարեցրած են ժամանակակից ժողովրդի կեանքի պէտքերին, երբ մարդկանց հայեցողածքներն ու գաղափարները, ընտանեկան կեանքն ու ազգի կեցութեան պայմանները բոլորովին տարբերուած էին այժմեանից. — այդ դեռ մնում է անլուծանելի խընդիր և իրողութիւն այսօր ցոյց է տալիս, որ առանց այդ կանոններից որեւէ մէկ յօդուած պաշտօնապէս բարեփոխելու՝ կեանքն ինքը փոփոխել է շատ բան և կանոնադրի յօդուածներից մի ստուար մասը զործածութեան մէջ չեն, այլ նոցա դէմ կեանքը ստեղծել է նորագոյն օրէնքներ, որոնց եկեղեցին ևս սրբապօրծել է ներելով և չար-դելելով:

Օրինակ՝ այլ ևս դադոնիք չէ ոչ որի համար, որ այն՝ ինչ որ միանգամ «եօթնամեայ» և «եռամեայ» առ դրունս եկեղեցւոյ ապաշխարելու առիթ էր տալիս, այսօր սովորական թոյլատրելի հանգամանք է ներկայանում:

Եօթներորդ առտիճանի ազգակցական և խնամական ամուսնութիւններն ¹⁾ իջել են հնգական առտիճանի և երբեմն աւելի պակաս:

Երրորդ և չորրորդ ամուսնութիւնը օրինական չէր համարուած, այլ շնութիւն ²⁾, բայց զորա այժմ արդէն մտել են օրինական արարողութիւնների շարքում:

¹⁾ Ստյ. Բ. Ժողով. Ը.

²⁾ Կանոն. Բարաղի. Գ.

Վաթսունամիայ մարդ կամ կին եթէ ցանկային ամուսնանալ, եկեղեցին պարտաւոր էր մերժել նոցա, որովհետեւ այդ տեսակ ամուսնութիւնը պողնկութիւն էր համարում ³⁾։ Այդ արգելքը վերացուած է այժմ։

Քրիստոնեաներին արգելւում էր հարսանիքներում խաղալուն կամ երգելուն մասնակցել ⁴⁾, որ ի հարկէ չէ կատարւում։

Նոյնը արգելւում էր նաեւ քահանաներին և նոյն իսկ պատկելոց յետոյ ընթրիքի մնալը ⁵⁾, բայց այժմ հասարակեալ սովորութիւն է միանգամայն սորա հակառակը։

Եթէ հողերականներից մէկը մծկնէութեան մէջ ընտւէր՝ ճակատին պէտք է ազուսագրոշմ դնէին ⁶⁾, սակայն մենք դեռ ոչ մէկի ճակատին ազուսագրոշմ չը տեսներ։

Նոյնպէս էլ եթէ նոյն ախտի մէջ ժողովրդից մէկը ընտւէր ⁷⁾ և քահանաներն իմանային այդ պարտաւոր էին բողոքել եպիսկոպոսին, հակառակ դէպքում նոյն պատիժը պիտի կրէին, որ տեղի չունի ամենևին։

Կոյսին խտտիւ արգելւում էր պտակուել այրու հետ և ընդհակառակը ⁸⁾, այն ինչ այժմ խիստ սովորական բան է այդպիսի պտակը։

Մեր կանոններով կարելի չէր 50 տարին անցկացրած մարդուն քահանայ ձեռնադրել, որովհետեւ այդպիսի անձին պայտ վայրի և անձն ազճատին և միտքն, և ժամանակ է զինքն պատրաստել իւրում ուղեորութեան,

³⁾ Ս. Բարսղի դիր կանոնական.

⁴⁾ Հաւոյիկեայ. Ժ. Ժա.

⁵⁾ Նէոկեսարիոյ. է.

⁶⁾ Կանոնք Վարդապետաց Հայոց. ԺԺ.

⁷⁾ Նոյն ի.

⁸⁾ Դըվնոյ բ. ժողով, իզ.

պայծառացուցանել զլապտերսն, զի մի՛ գայլս հոգալով, զինքն անհոգս արասցէ ի յաւիտենական կենացն»⁹⁾։ Այս կանոնի դէմ բացառութիւնները սովորական երևոյթ են մեր գարում։

Քահանան չալտի իշխէր երեկի ձի հեծնել և մանաւանդ «երեւելի հանդերձ հագնել», բացի խորհուրդ կատարելուց¹⁰⁾, իսկ մեր ժամանակ մետաքսներն ու թաւիչները հագնուողանների գլխուոր զարդն են կաղմում։

Քահանայք ալտի թաղուէին անշուշտ ժողովրդականաց հանգստարաններում և ոչ պատուի համար եկեղեցում¹¹⁾, այն ինչ այժմ եկեղեցեաց զաւթիները ոչնչով չեն զանազանում հասարակաց դամբարաններից։

Ամուլ կնոջ հետ խտիւ արգելում էր ամուսնութիւնը և այդ բանն օրէնքն այսպէս էր բացատրում. «կին եթէ ամուլ գիտեսցի անգիտաբար ամուսնանալով անմիջք են, մի՛ որոշեսցին, իսկ զոր յայլոց արանց փորձեալ իցէ և յետոյ այլք առնուն զկանայս անպտուղս, նորա են ըստ նմանութեան քաղից և խողից, որք զվայրանալն կամիցին, պարտական եղիցին Աստուծոյ՝ նորա... զդատաստան ընկալցին. եօթն ամ արտաքոյ եկեղեցւոյն ապաշխարեսցին և տաւն ամ եկեղեցի մտցէ և ելցէ ընդ ապաշխարողոն և ապա հաղորդեսցի օրինացն»¹²⁾։

Եպիսկոպոսներն իրաւունք չունէին թուլատրել քորեպիսկոպոսներին կամ քահանաներին սեղան հաստատել տալ կամ եկեղեցի օրհնել¹³⁾, սակայն այժմ ամենուրեք գրեթէ քահանայք են եկեղեցի օծողները։

9) Կանոնք Թաղէսի առաքելոյն գ.

10) Բաբսդի գիր կան.

11) Սահմանք Սահակայ կաթողիկոսի ժա.

12) Կան. Փիլիպ. առ. ք.

13) Կան Սիօն Հ. կաթ. և.—Պարտաւի ք. Ժողով. գ.

Առաւօտ իրիկուն ժամ չգնացող աշխարհականին նկոխում են նոյն կանոնները ¹⁴⁾, իսկ «... եթէ որ հեղ-
գասցի և կամ ըստերիւրեալ գտցի, յանդիմանեացեն, կըշ-
տամբեսցեն խրատու վարդապետութեան և զանհլը և
տուգանօք պատուհասեսցեն. ատենական հրապարակաւ,
զի և այլք երկիցեն»:

Եկեղեցի մտնողը եթէ մինչև ժամերգութեան վերջը
չէ մնում այնտեղ «'ի բաց որոշեսցի» ¹⁵⁾:

Այր և կին միասին բաղանիք չպիտի գնան ¹⁶⁾:

Ուղտի, ցուռ և նապաստակի միս ուտողին մի տա-
րուայ ապաշխարանք էր որոշուած» ¹⁷⁾:

Քահանաներին հասանելի արգիւնքները, ինչպէս
նաև էրին և մորթին ու այլ հասցիւթները արգելոցին
«զոր սուրբ հայրապետացն կարգեալ է ազգմամբ ս. հոգ-
ւոյն» Քրիստոսի խաչ հանողների թւումն են դասում
կանոնները ¹⁸⁾:

Պակաս նշանաւոր չէ և այս կանոնը, որով արգել-
ւում է վաճառականներին էջերի կամ գազանների մոր-
թիներով առևտուր անել. «Որ զենու գէշ և զվերարկու
նորա վաճառէ՝ որոշեսցի յեկեղեցւոյ և որը դանմարուր ի
գազանաց կամ անասնոց զինցեն և վերարկուս նոցա
վաճառեսցեն հեթանոսաց և զարծաթն կերիցեն, այնպէս
է, որպէս գէշ, շուն ուտիցեն նոցա և որոշեսցի յեկեղեց-
ւոյն» ¹⁹⁾:

14) Կանոնք հարանց հետևողաց սուաքելոց. գիր կանոնական
ս. Բաբայի խ.

15) Կան. սուաքելոց ի ձեռն Կղեմայ. թ.

16) Բ. Նիկիական.

17) Բաբայի գիր. կան.

18) Նոյն.

19) կան. Փիլիպ. սու.

Այդ կանոններով ժողովուրդը յոտընկալոյ տխրի ա-
զօթէր եկեղեցում, մինչդեռ այժմ Կ. Պօլսի բոլոր եկե-
ղեցիներում փառաւորապէս շարուած են բազմաթիւ զե-
ղեցիկ նստարաններ, իրն մարդկանց դասը բաժանուած
էր այր մարդկանցից որոշ որոշ կանգնելու նպատակով,
իսկ այժմ ամենուրեք անխտիր կանգնած են եկեղեցում
խառն ի միասին և այլն և այլն:

III.

Չնայելով մեր անբաւ հարուստ կանոնգրքին՝ եկե-
ղեցու բարեկարգութեան ինդիքը միշտ հոգս է պատճա-
ռել և զբաղեցրել մեր եկեղեցու հովուապետներին և մին-
չև անգամ պատրիարքներին և առաջնորդներին, որոնք և
հովուական թղթերով և կոնդակներով, կամ պաշտօնա-
կան հրահանգներով զանազան ժամանակ դուն են գործել
լրացնել եղած կանոնների պսկասը, բացատրել նոցա
գծուարիմաց իմաստները և կամ ժամանակի պահանջի
համեմատ սրբագրել այս կամ այն կանոնը, գլխաւորա-
պէս ժողովրդի կենցաղավարութեան վերաբերեալ:

Արդեօք այդ կանոններից ոմանց փոփոխելի լինելը
չէ պատճառ հետագայ երեք կանոնների գոյութեան,
որոնք խմբագրուած են տակաւին քրիստոնէութեան ուղա-
ջին դարերում:

«Երկիցս ի տարւոջն ժողով լինի եպիսկոպոսացն և
քննեսցեն առ միմեանս զհրամանս բարեպաշտութեան և
զպատահական եկեղեցական ընդգիմաբանութիւն լուծցեն
միանգամայն՝ ի չորրորդ շաբաթու պէնտէկոստէիցն և
երկրորդ յաշնանային» ²⁰⁾:

²⁰⁾ կանոնք. ք. Առաքելականք. լե.

«Վասն ամենայն իրիւր եկեղեցւոյ բննութիւն արաս-
ցեն»²¹⁾

«Վասն եկեղեցւոյ իրաց եթէ հակառակութիւն ինչ
իցէ... զի լուծցի... ժողով լիցի յեպիսկոպոսաց... երիցս
ի տարին... զի ի նոյն ժողովն հսկեսցին և մերձեսցին
եթէ երիցունք, եթէ սարկաւազունք...»²²⁾:

Այո՛, Հայաստանեայց եկեղեցու բարեկարգութեան
խնդիրը առաջնակարգ կարևորութիւն է ունեցել միշտ և
զորանով է բացատրւում, որ այնքան շատ եկեղեցական
ազգային ժողովներ տեղի ունեցան Հայաստանում. նոյն
իղձերով է եղել զգացուած և արդեան արժանընտիր Հայ-
րապետ Տ. Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսը տակաւին տասնեակ
տարիներ սրանից առաջ: Մեր ձեռքն ընկաւ «Աղօթակից
Հայրիկի» մի գրութիւն 1886 թ. մայիս 7. ին հանգ. Գա-
րեգին կալիս. Սրուանձտեանին ուղղած, իոր ամբողջապէս
առաջ ենք բերում այստեղ:

«...Տարէք ողջոյն հայրիկի կողմէն վեհապանծ Մա-
սիսին, Այրարատայ գաշտին, Էջմիածնայ տաճարին, հայ-
«րապետի ս. Աջն ևս համբուրեցէք մեր կողմէն: Թէ ինչ
«պիտի խօսիք վասն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, վասն բա-
«րեկարգութեան, վասն անկեալ պաշտօնէից և այլն և
«այլն, այդ ամեն ձեր սրամտութեան կթողում: Երանի
«թէ միաբան և միաձայն լինէիք Օռմանեանին հետ ոչ
«միայն խօսէիք այլ և ծրագրելով մատուցանէիք նորին
«Վեհափառութեան: Ըօշափեցէք նորա միտք 'թէ կարո՞ղ
«է մի ընդհանուր ժողով կազմել և ի մէջ բերել եկեղեց-
«ւոյ բարեկարգութեան խնդիր, որ ի քանի հարիւր ամաց
«հետէ ձեռնարկուած չէ երբէք: Եթէ առ այս բազմա-
«գիմի դժուարութիւնք գոն, գոնէ մի մի կարող մասնա-

21) Վան. Նիհ. Զե. նոյն ս. Բարսղի գիր կանոն.

22) Անտիոքայ կան. ԺԹ.

«Ժողովի ձեռքով որոյ անդամք խառն լինին Թուրքիայէն «և Ռուսիոյ որոյ պաշտօն պէտք է լինի հաստատել կար- «գել ծրագիր պատրաստել և մատուցանել Նորին Վեհա- «փառութեան, որ կարող է իւր կոնդակաւ հրատարակել «յամենայն վիճակս հայաստանեայց եկեղեցւոյ»:

IV.

Արդ՝ մենք ունինք կանոնգիրք հարուստ և ընդար- ձակ, լիուլի հրահանգներով ինչպէս եկեղեցու և եկեղեցա- կանների նոյնպէս և ժողովրդի կեանքի ամեն պարագա- ների վերաբերեալ, որ ունի պիտանի և արդի մեր եկե- ղեցու կառավարութեան համապատասխան և օգտակար մասեր և նոյնպէս մի շարք կանոններ, որոնք՝ թէպէտ նշա- նակութիւնից զուրկ չէին այն ժամանակի վերաբերմամբ, որի համար նորա գրուած էին, սակայն այժմ, հայ ժո- ղովրդի կեցութեան հանգամանքների և ընկերական պայ- մանների փոփոխուելու պատճառով և միւս կողմից ժա- մանակիս գաղափարների զարգանալով անհամապատաս- խան են ժողովրդեան և կարօտ են բարեփոխութեան: Բայց ամենից առաջ ուսումնասիրութեան պէտք ունին: Եկեղեցական կանոնների գիտութիւնը մեծ լայս կը սփռէ հայաստանի ընկերական կեանքի վերայ, ինչպէս նաև ա- խարհական օրէնքների ուսումնասիրութիւնը նորա բա- ղարական բարք ու վարքի վերայ: Այս մէկ կողմից:

Միւս կողմից էլ մենք տեսնում ենք առօրեայ կեան- քում, թէ որքան են բազմանում ամուսնական չհասու- թիւններ և ամուսնալուծութիւններ. այսօր ամեն մի չըն- չին դժգոհութիւն ամուսնական կեանքի մէջ առիթ է լի- նում օրինաւոր զոյգերին անջատուել միմեանցից և ամեն ջանք զործ դնել նորից ամուսնանալու իրաւունք ստանալու:

Մենք այս չարիքի մի ամենագլխաւոր պատճառը համարում ենք մեր հասարակութեան անժանօթ և անըն- տել լինելը մեր եկեղեցական կանոններին. և ոչ միայն

հասարակութեան, այլ և եկեղեցական դասին միանգամայն. հազուադիւս բան չէ տեսնել, թէ ինչպէս գիւղական բահանաները յաճախ այս և այն մերձակայ քաղաքն են գնում, իսկ քաղաքացի բահանաներն իրենց մէջ աւելի հմուտների մօտ տեղեկանալու այս ու այն եկեղեցական կանոններին, թէ ո՞ր աստիճանի չհասութեան մէջ կհասնին խօսեցեալները միմեանց կամ մի ճիւղագրութեան ձև կազմել տալու և այլն. և յաճախ բահանաները անգիտութեամբ թոյլ տալով օրէնքով արգելեալ ամուսնութիւններ՝ իրենց համար կորստեան վիհ են պատրաստել ապագայում:

Թէ այս չարիքի առաջն առնելու և թէ հին հայերի ընկերական կեանքն ու քաղաքական բարքերն ուսումնասիրելու համար՝ նախ և առաջ անհրաժեշտ է հայ եկեղեցու կանոնգրքի մի կատարեալ և անսխալ օրինակ կազմել և նորան հրատարակութեան տալ. իսկ Հոգևոր Խիշխանութեան է մնում այդ կանոնգրքից մի վերջնական օրինակ խմբագրել եկեղեցականների և ժողովրդի հրահանգութեան համար:

Գիտ քահ. Աղանեանց

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԴԱՆԻԷԼ ԿԵԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՓՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԴԵՍՊՈՒՆԻՆ ԵՒ ՆԱԽԵՐԵՐԻՆ

Ա.

Մեծ Նապօլիօն Տիեզերահրաման Կայսերն Փրացայու ամենախոնամ՝ ղեսպան մեծագոյն փառաց եւ պատուոյ արժանաւոր Ժօմպալթիստ Բուսսսօ նշանակիր արեգական:

Ողորմած Տէր.

Ուրախ եմք զալստեամբ Ձեր 'ի լուսանկար Քրիստոսահիմն Աթոռս ամենայն Հայոց 'ի սուրբ Էջմիածին, ուրախ է և ինքն իմանալապէս և Տաճարն Աստուծոյ, զի ընկալաւ զհրեշտակդ ամենաողորմած Կայսեր որով կարէ ունիլ պարծանս:

Ջերմեռանդութիւն մեր մեծ է յոյժ, որպէս և կարող ես զգալ, բայց զի ականատես եղեր մեծագոյն աւերութեան, հաւաստի եմք թէ ցաւակից ես մեզ. մատուցաք Ձեզ, ոչ որպէս պարգև արժանաւոր. յորմէ այժմ անձեռնահաս եմք, այլ միայն ի նշան մեծագոյն սիրոյ և ուրախութեան մերոյ և յիշատակ բարեկամութեան զմի մատանի զմրուխտ և զմի ոսկեալ արծաթեայ բաժակ ջրոյ:

Զորս ընկալցիս սիրով և վայելեսցես հանդերձ օրհնութեամբ Սրբոցն, որք աստ և հոգեւորականք շնորհօք սրբոյ Տաճարիս Աստուածայնոյ Տէր ընդ քեզ եղիցի և սէր սուրբ Տաճարիս մնացէ ի սրտի Ձերում անմոռաց:

Ողջ լեր և մեք եմք և մնամք ամենայն միաբանութեամբ աղօթարար վասն առողջութեան ճանապարհի առաջադրութեան Զերոյ:

Դանիէլ կաթողիկոս ամենայն հայոց

Զսոյն գիր ընդ թասին և մատանոյն ինքն մատոյց սրբազանն ի ներկայութեան իւրում կանոնոյ հասցէ ոչ ունի: (Որ է քաղաքն Մարսիկա էր):

Բ.

Քաջ խորհրդական մեծ կայսրութեան Փրանցայու եւ մինիստր Հաւատոյ եւ օրինաց Մեծ իշխան Փօրտալիս:

Ողորմած տէր և բարերար յուսացողաց

Աղօթարար Զեր և

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Դանիէլ կաթողիկոս ամենայն Հայոց և ծայրագոյն պատրիարք Արարատեան Աթոռոյսրբոյ Եջմիածնի զողջոյն Յիսուսաւանդ մատուցանեմ Աստուածային շնորհմապատիկ օրհնութեամբ խնդալի տէր:

Բարերարութիւնք և մարդասիրութիւնք իշխանաց Հռովմայեցւոց առ ազգս Հայոց յաւուրս նախնեաց Զերոց, երևելի են յոյժ. բայց յորմէ հետէ բարձաւ տէրութիւն և թագաւորութիւն յազգէ մերմէ և հզօրացաւ իշխանութիւն գերչաց մերոց ըստ ողբերգութեան սաղմոսողին մինչև ցայսօր ժամանակի մինչև իսպառ մոռացեալ եղաք ի սրտէ, որպէս զմեռեալ յաւիտենից և համարեցաք որպէս զանօթ կորուսեալ:

Գոհանամք զԱստուծոյ անոխակտլ տեառնէ մերմէ. զի ի սմին ժամանակի բարերար ակնարկութեամբ ուղղեաց առ մեզ զճանապարհ խոհեմութեամբ և իմաստութեամբ բարեհաշակեալ արեգական նշանակիր ժամբաթիստ Բուասսօ զեսպանի անպարտելի հզօր կայսե-

ընթացին Թրանցայու առ բարեսիրտ և առ առատախնամ բարձրագահ Շահն Պարսից և առ յատուկ պաշտպանն և բարերարն Արարատեան Աթոռոյ Սրբոյ Եջմիածնի բարեբարոյ և քաղցրագութ Աբգաս-Միրզայ որդին և ժառանգն նորա:

Համարիմք թէ բացեալ իցեն մեզ դրունք ողորմութեան ամենաողորմած արարչին, վասն զուարճութեամբ հոգւոյ մերոյ փութամք ներկայանալ Ձերում փառաւորութեան ի ձեռն սոյն քարտիսի՝ զոր մատուցանեմք Ձեզ իբրև զնախկին պտուղ ջերմեռանդութեան սիրոյ մերոյ:

Ձամենայն որպիսութիւն մեր և Արարատեան սրբոյ Աթոռոյս կարէ բաւականապէս յայտնել Ձեզ լիշեալ զեսպանն, որ եղև ականատես և է գիր կենդանի, մեք միայն յուսովն, զոր ունիմք ՚ի լիշատակարանաց նախնեաց մերոց, վստահանամք խնդրել միայն զի բարերար ականարկութիւն հոգւոյ Ձերում ի պատիւ Քրիստոսական սուրբ հաւատոյ տարածեալ առ մեզ սիրով. մատուցիք առ նորին ամենաողորմած կայսերութիւնն զգիր մեր, զոր ընդ այսմ եկեալ լիշեալ զեսպանին մատուցաք խոնարհութեամբ:

Հաւաստի առնեմք զՁեզ զի լիշատակութիւն բարերարութեան Ձերոյ յաւիտեանս ժամանակաց ընդ առաջնոց նախնեաց Ձերոց մնայ անմոռանալի առ ամենայն ազգս Հայոց:

Եւ մեք նովաւ հանդերձ եմք և մնամք զամենայն յաւուրս կենաց մերոց աղօթարար վասն կենաց Ձերոց

Ի 1808 յունիս 16

Ի սուրբ Աթոռն Եջ-

միածին որ Արարատ.

Ողորմած Տէր

Ձերոյ բարձրութեան

Խոնարհ Աղօթարար

Դաւիթի կաթողիկոս ամենայն հայոց:

Յերեսն սոյն թղթոյ
 Նորին բարձր զերազանցութիւն մեծ կայսերութեան Ֆրանցա-
 յու բաշխորհրդական և մինիստր հաւատոյ և օրինաց Փորտալիս
 մեծ իշխան ողորմած Տեառն մերում
 Ի թագաւորեալ քաղաքն Փարիզ

ԴԱՆԻԷԼ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱԳՈՒԷՅՆ ՄԵԾԻՆ

Առ մեծն Նապօլէօն ի Դանիէլ կաթողիկոսէ ամե-
 նայն հայոց

Մեծ Նապօլէօն խաչապսակ ինքնակալ օգոստոս
 կայսր Փրանցայու տիրող քարեպաշտութեան

Ամենաողորմած թագաւոր և պաշտպան եկեղեցւոյ
 հաւատացելոց

Աղօթարար ցանկալի կենացդ և

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Դանիէլ կաթողիկոս ա-
 մենայն Հայոց և Ծայրագոյն Պատրիարք Արարատեան
 Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի, իմանալսյն զօրութեամբ
 ներկայացեալ առաջի Բարձրագոյն Աթոռոյ Սուրբ Թա-
 գաւորութեան Ձերոյ խոնարհ երկրպագութեամբ զհո-
 գեւորական օրհնութիւնս հանդերձ Քրիստոսական ող-
 ջունիւ Ձեզ մատուցանեմք:

Յաւիտենից ժամանակաց կայսերք Հռովմայեցւոց
 մեծագոյն զթասիրութեամբ բարերար և ողորմած են
 եղեալ միշտ Թագաւորաց և Քահանայապետաց Հայոց և
 ողջոյն ազգի նոցա և մինչև ցայսօր ժամանակի անմո-
 ռաց ունի եկեղեցին Հայաստանեայց. և պարծի նովաւ
 միշտ, բայց ի բազմանալ անտանելի նեղութեանց և
 աշխարհակործան մեծամեծ խռովութեանց յԱսիոյ և
 մանաւանդ աշխարհս Հայոց օր ըստ օրէ զրկեալ յամե-
 նայն բարեբաղդութեանց, ահա ձեռնաւոր ամբ են, զի
 վասն ժամանելոյ ի յետին նուաստութիւն չիբրեւ ի մո-

ուացօնս եմք յամենալուսափայլ մտաց հասարակախնամ կայսերաց Հռովմայեցւոց:

Ուրախ եմք և առաւելապէս գոհանամք զԱստուծոյ և զանպատում շնորհաց ողորմութեան նորա, զի բարերար ակնարկութեամբ նորա առ մեզ եկն ի սմին ժամանակի ի Քրիստոսաէջ Աթոռս Արարատեան խոհեմութեամբ և իմաստութեամբ հռչակեալ զեսպան Ձերոյ մեծահրաման Կայսերութեանդ առ բարեբարոյ և ողորմածագոյն բարձր աստիճան Շահն հզօրաց Պարսից և առ յատուկ պաշտպանն Սրբոյ Աթոռոյս մերում Աբպաս Միրզայ որդի նորա ողորմութեամբ և մարդասիրութեամբ և իմաստութեամբ գերապատուեալ բարձր բարեճանդ Արեգական նշանակիր ժօմբատիստ Բուասսօ, զոր կարեմք հանգունատիպ ընդունել նշան մեծագոյն ողորմութեան Աստուծոյ, որ երբեմն Հայրն աշխարհի զաղաւնին՝ յորժամ ի տապան անդր տարածեալ ծփիւր լերեսն աշխարհահեղձոյց ջուրց:

Հաւ ևս կարէ պատմել յիշեալ զեսպանն Ամենաողորմած Աստուածատիպ սուրբ կայսերութեան: Այլ մեք վստահացեալ յԱստուածագութ յողորմութիւնս Ձեր և ի բարերար ակնարկութիւնս նախնի Աթոռակալաց Ձերոց աստէն ի ծագս տիեզերաց ի ծունկս անկեալ առաջի սմենողորմած Աթոռոյ Ձերոյ բարձրագոյն Կայսերութեան, որպէս աթոռակալի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, յանձն առնեմք շնորհաց աշխարհատարած ողորմութեան և մարդասիրութեան Ձերոյ և զԱթոռս Արարատեան և զամենայն զհոգևորականս և զմարմնաւորականս Հայոց և ամենախոնարհաբար խնդրեմք, զի ուր տարածեսցի ողորմութիւն Աթոռոյ Ձերոյ Կայսերական մեծութեան եղիցի հովանի ազգի և եկեղեցւոյ Հայաստանեայց:

Ողջ լին Ամենաողորմած սուրբ Օգոստոս Կայսր և

մեք յուսով մեծաւ մնամք ողջոյն ազգաւ ազգին կենաց
Ձերոց և վասն բոլոր պալատի Ձերում օգոստոս ինք-
նակալ Ձերոց Բարձրագոյն Կայսերութեան

Խոնարհ ծառայ և Աղօթարար կաթողիկոս ա-
մենայն Հայոց և Ծայրագոյն Պատրիարք Արարա-
տեան Աթոռոյ Սրբոյ Եջմիածնի Դանիէլ:

Օրինակ հասցէի ոյն մուսավատիս

Նորին կայսերական մեծութեան ինքնակալին Ֆրանցայու եւ
գրալի Իդալիոյ օգոստափառ Մեծ Նապօլիօն ամենաողորմած Թա-
գաւորի մերում

Ամենափառաւոր պալատն իւրոյ կայսերական բարձրութեան:

ԴԱՆԻԷԼ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԳՐՈՒԹՒՆԸ ԳԵՐՄ. ՓՐԱՆՅ Գ. ԿԱՅՍԵՐ

Ա.

Առ կայսրն Գերմանացոց խնդիր վասն հրովար-
տակի, զի քաց յայնցանէ, որք ունիցին զգիր ի պատ-
րիարզէն Արարատեան, այլ ոք ի կարգաւորաց, մի՛ կա-
րող լիցի մտանել ի մէջ Հայոց եղելոց ի սահմանս տէ-
րութեան իւրոյ:

Ամենալուսափայլ տիրող ինքնակալ հզօր կայսր
Հոսմայ եւ Գերմանիոյ Փրանց երրորդ:

Ամենողորմած Թագաւոր և պաշտպան հաւատացելոց
Աղօթարար անգին կենացդ և

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Դանիէլ Կաթողիկոս ա-
մենայն Հայոց և Ծայրագոյն Պատրիարք Արարատեան
Աթոռոյ Սուրբ Եջմիածնի ամենախոնարհ երկրպագու-
թեամբ զլիաբերան օրհնութիւնս հանդերձ Յիսուսա-
ւանդ ողջունիւ Ձեզ մատուցանեմք:

Սէր և խնամակալութիւն Կայսերաց Հռոմէացոց
առ Թագաւորս և առ Քահանայապետս և առ ամենայն

Հասարակութիւն ազգի հայոց տարածեալ առատութեամբ յաւիտենից ժամանակաց յիշատակագրութեամբ նախնեաց մերոց՝ այսօր ևս ներգործէ առ ամենայն ազգս Հայոց զմեծ մխիթարութիւն:

Այլ քանզի օր ըստ օրէ տիրեաց անբաղդութիւնն ի վերայ ամենայնի Հայրենեաց մերոց բարձաւ թագաւորական ճոխութիւն. մատնեցաւ Քահանայապետութիւն անտանելի տառապանս ընդ բռնութեամբ բարբարոսաց և ցրուեցաւ ամենայն Ազգն հայոց յերեսս ամենայն երկրի իբրև զոչխարս որոց ոչ իցէ հովիւ, պակասեցաւ ամենայն մխիթարութիւն ամենայն հասարակութեան հոգեւորականաց և մարմնաւորականաց Հայոց մինչև իսպառ և եղաք առ հասարակ ըստ մարգարէին բանի որպէս՝ մեռեալ յաւիտենից և որպէս զանօթ կորուսեալ մոռացեալ ի սրտէ ամենայն մեծաց և փոքունց բարերարաց Հարց մերոց:

Այլ գոհանամք զԱստուծոյ, զի որպէս զերիս մանկունս ի մէջ զգալի հրոյն Բաբելոնի, որպէս և զմանկունս եկեղեցւոյ Հայաստանեայց ի մէջ իմանալի հրոյն բարբարոսական բռնութեանց պահպանէ մինչև ցայսօր ուղղափառ խոստովանութեամբ սուրբ Աստուածութեան իւրոյ:

Շնորհ ունիմք և զմեծ ողորմութենէ Ամենողորմած Աթոռոյ Աստուածազուլթ Կայսերութեան ամենայն ոռոսաց, զի ի հարիւրաւոր ամաց հետէ յատուկ մարդասիրութեամբ հայեցեալ առ ամենայն անայցելու ազգն Հայոց յաւել ամենայն հոգեւորականաց և մարմնաւորականաց զմեծ ապահովութիւն:

Ի ձեռն ամենողորմած հրովարտակի յուսադրեալ զկաթուղիկոսն ամենայն Հայոց և զիշխանս և զքաջազունս և զազնուազգիս և զամենայն ազգն հայոց ունիլ ի ներքոյ բարձրագոյն խնամոց և հովանաւորութեան

իւրոյ և զամենայն ազգն Հայոց եղեալ ի տէրութեան իւրում՝ դաւանութեամբ սուրբ Լուսաւորչին Հայաստանեայց մեծի Գրիգորի Պարթևի յանձնելով ի ներքոյ կարգադրութեան Արարատեան Աթոռոյ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց հոգևորական կանոնաւ և եկեղեցական կարգաւ տարածեաց առ ամենայն կուսակալս սահմանաց տէրութեան իւրոյ զյատուկ հրովարտակ, ոչ ընդունել ի ներքս ի սահմանս (տէրութեան իւրոյ) ոռւսաց զոք ի կարգաւորաց Հայոց որպիսի և իցէ աստիճանաւ առանց վկայական գրոյ Արարատեան կաթողիկոսին և այսպէս շնորհեաց ամենայն Հայոց մերձաւորաց զմեծ խաղաղութիւն և հեռաւորաց զմեծագոյն մխիթարութիւն:

Առաւելապէս մխիթարեալ լինիմք զի և ամենողորմած հովանաւորութիւն Աթոռոյ սուրբ կայսերութեան Ձերոյ տարածեալ նոյնպէս ի վերայ հայոց եղելոց ի սահմանս հզօր տէրութեան Ձերոյ ի Սչով քաղաք և յալ և ալ տեղիս ապահովացուցեալէ զնոսա ոչ սակաւ:

Բայց սակայն այս 30 ամ լինի յորմէ հետէ չէ եղեալ ի նոսա այցելութիւն Արարատեան Աթոռոյն և Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց և չէ հանդիպեալ ի մէջ նոցա եպիսկոպոս կամ վարդապետ Քարոզիչ և վերատեսուչ հաւատոյ և եկեղեցական կարգաց և չեն ունեցեալ զիմաստուն քահանայ կամ օրէնսգէտ ուսուցիչ առ որ բազում ինչ պակասեալ է ի նոսա յուղղութենէ կարգաց և կանոնաց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց և բազում տգիտութիւն ևս ունակացեալ ի մէջ ողորմելի ժողովրդեան մերում:

Այլ և ի վերայ այնորիկ յամի 1807 յամսեանն օգոստոսի սուտ եպիսկոպոս մի Գրիգոր անուն, որ վասն լինելոյ իւրոյ մատնիչ Արարատեան Աթոռոյն և խանգարիչ բարեկարգութեան Հայրենի ազգին արգելեալ յա-

մենայն հոգևորականաց պաշտօնէ արտաքսեալ կայր յեկեղեցւոյ զատաստանաւ ժողովոյ բազում Արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և յաւագ երիցանց հարիւրաւորաց ի գլուխս 30 ամաց մտեալ առ նոսա խաբէութեամբ, պաշտեալ է ի Սչով քաղաք զպաշտօն եպիսկոպոսութեան և սերմանեալ է անդէն զբազում տարաձայնութիւնս և քայլթակողութիւնս:

Վասնորոյ կոչեցեալ մեք հովիւ և կաթողիկոս ամենայն Հայոց ի ծունկս անկեալ առաջի ամենողորմած Աթոռոյ Զերոյ, խնդրեմք ամենախոնարհաբար զի թէ գտցէ շնորհս առաջի սուրբ կայսրութեան Զերոյ եղիցի Հայաստանեայց ժողովուրդ սրբոյն Գրիգորի մեծի Պարթևի, մի խնայեսցիք զբարերարութիւն Աթոռոյ սուրբ կայսրութեան Զերոյ ի հոգւոց և ի մարմնոց հոգևորականաց և մարմնաւորականաց Հայոց ապաւինելոց ի հովանաւորութիւն մեծաշուք հօր թեոց Զերոց, այլ գլխացեալ Աստուածաբար մարդասիրութեամբ զբարերարութիւն շնախնի կայսերաց Հռոմայեցւոց առ ազգն Հայոց կրկին նորոգեսցիք, և համաձայն Նորին Կ. Ս. ամենայն ռուսաց ամենողորմածաբար բարեհաճեսցիք կարկառել զմեծ ողորմութիւն Զեր առ ամենեսին և յանձնել ի ներքոյ կարգադրութեան Արարատեան Աթոռոյ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց հոգևորական կանոնօք և եկեղեցական կարգօք զազգն Հայոց եղեալս ի տէրութեան Զերոյ զաւանուութեամբ սուրբ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց և հրամայել սահմանակալացն զի առանց վկայական գրոյ կաթողիկոսին Արարատեան Աթոռոյ մի ոք ի հոգևորականաց հայոց ունողաց զգաւանութիւն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց ընկալցին ի ներքս ի սահմանս սուրբ կայսրութեան Զերոյ և շնորհել նոյնպէս զբարձր հրաման մեծ հրովարտակ հաստատեալ մեծ կնքով ամենօգոստոսափառ կայսրութեան Զերոյ առ ի պահպանել ի Տաճարի Աթո-

ույ Արարատեան վասն յաւիտենական լիշատակի ողորմութեան և բարեհաճութեան Զերոյ:

Ողջ լեր Ամենողորմած Օգոստոս կայսր և ողորմութեամբ Աստուծոյ երկնաւորի եղիցին աւուրք Զեր իբրև զաւուրս երկնից:

Ամենողորմած թագաւոր Զերոյ կայսերական բարձրութեան խոնարհ ծառայ և Աղօթարար
Դաւիթի կաթողիկոս ամենայն հայոց

Յամի 1808 յամսեանն...

Ի Սուրբ Էջմիածին

Աթոռն Արարատեան

Որովհետեւ երկու կերպ էին գրեալ վասն գրելոյ առ կայսրն Գերմանացւոց մեք ևս առաջինն ըստ մի կերպին առաջարկելոյ նոյա գրեցաք նոյնպէս ընդ երկար և միւս ևս ըստ միւսում կերպին գրեցաք ի ներքոյ ահա գերկոսինն ևս յղեցաք առ Եփրեմ Աբգեպիսկոպոս Առաջնորդն Ռուսաստանու Հայոց զի զորն եւս կամեսցի զայն մատուցէ:

Բ.

Դարձեալ նորին կայսերական մեծութեան վասն առաջնորդ կարգելոյ զԵփրեմ սրբազան արքեպիսկոպոսն առաջնորդն Ռուսաստանի հայոց:

Կարող եւ Բարձր Ինքնակալ կայսր Հոսմայ եւ թագաւոր Գերմանիոյ Փրանց երրորդ

Ամենողորմած հովանի եկեղեցւոյ Քրիստոսի

Աղօթարար Զեր և

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ և այլն... Քսիստոսական ողջոյն և բազմապատիկ օրհնութիւն նուիրեմ խոնարհ երկրպագութեամբ:

Յայտնի է ինքնին իսկ, զի որպէս ոչ ուղիղ ընթանայ նաւ առանց հմուտ նաւավարի, նոյնպէս և ոչ եկեղեցին Աստուծոյ կարէ ունիլ ուղիղ կառավարութիւն առանց օրէնսդէտ հանճարեղ առաջնորդի:

Վասնորոյ քանզի այս 30 ամ առանց վերատեսչութեան է եկեղեցի Հայոց որք գտանին ի ներքոյ հովանաւորութեան Ամենաբարեպաշտ սուրբ կայսրութեան Զերոյ ի քաղաքն Սչովզի մինչ իսպառ տիրեցին մեզ մեղք, յաղագս ամենեւին անփոյթ լինելոյ վասն նոցա հարկադրեալ եղէ այժմ կացուցանել նոցա առաջնորդ գիտնականորդն իմ և զառաջնորդն ամենայն հայոց ռուսաստանու գերապատիւ Եփրեմ սրբազան Արքեպիսկոպոսն, որ գլխաւորագոյնն է ամենայն հոգեւորականաց Հայոց և մերովս կաթողիկոսական կոնդակաւ յանձնեցաք նմա զհոգեւորական վերատեսչութիւն ամենայն ազգին Հայոց որք գտանիցին ի ներքոյ լայնածաւալ հովանաւորութեան Զերոյ դաւանութեամբ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց:

Խնդրեմ ամենախոնարհաբար, զի և Զերդ կայսերական բարձրութիւն ամենողորմածաբար բարեհաճեսցիք շնորհեսցիք յիշեալ փոխնորդին մերում զբարձրահրաման հրովարտակ զի համարձակ վարելոյ զամենայն գործս հոգեւորականս և եկեղեցականս պատկանեալս առաջնորդութեան իւրոյ ըստ կանոնաց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, եւ հրամայել ամենայն կայսերական կառավարչաց և վերակացուաց ձեռնտու լինիլ նմա և առ ի նմանէ կարգեալ գործավարացն, յորժամ խնդիր լիցի ի նոցանէ առ ինքեանս ի պատահմունս կարեւորացն որք վերաբերեցին առ հոգեւորական կառավարութիւն:

Արդարեւ շնորհ մեծ առնես, որովք և զբոյր եկեղեցի Հայաստանեայց պարտաւորեսցես ամենողորմած Աթոռոյ սուրբ կայսրութեան Զերոյ մինչև յաւիտեան:

Ողջ լեր օծեալդ Աստուծոյ օգոստոս ինքնակալ և որ էօծն Զեզ պահպանեսցէ զթագաւորութիւն Զերանվախճան:

Ողորմած թագաւոր Զերոյ կայսերական

բարձրութեան ամենախոնարհ ծառայ և ա-
աղօթարար

Պաճիկի կաթողիկոս ամենայն հայոց

Յաւի Տեառն 1808

Յաժնեանն յուլիսի... աւուրն

յԱթոռն ամենայն Հայոց

Ի Սուրբ Էջմիածին,

որ յԱրարատ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՐԴ. ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱՊՕ- ԼԻՈՆ ՄԵԾԻՆ

Մեծ նապօլիոն խաչապսակ ինքնակալ կայսր
սիրող ըարեպաշտութեան

Ամենողորմած թագաւոր և պաշտպան հաւատացելոց

Շնորհք և ողորմութիւն և բարերար ակնարկու-
թիւն կայսերաց գաղիացւոց ի ժամանակս յառաջինս ե-
ղեալս է առ թագաւորս առ Քահանայապետս և առ
բոլոր ազգն հայոց յոյժ առատութեամբ զորոյ լաւ ևս
քան զմեզ կարող էք գիտել ի նախնեաց պատմութեանց:

Բայց յօրէ վերջանալոյ թագաւորական ճոխութեան
հայոց մինչև ցայսօր ժամանակի, թէպէտ ջերմեռան-
դութիւն սիրոյ Քահանայապետաց և Ազգի Հայոց կայ
մնայ նոյնպէս հաստատուն կերպիւ, այլ պսակ ջերմե-
ռանդութեան նոցին նշան քաղցր ակնարկութեանց տի-
եգերակալաց Գաղղիացւոց, նաև գիր ողորմութեան ան-
գամ բոլորապէս վերջացեալ. կարօտ եմք ազգովին և
համարիմք մեզ այն անբաղդութիւն ի վերայ անբաղ-
դութեանց:

Առիթ ցնծութեան եղև բազմավիշտ հոգևորակա-
նացս և Արարատեան Աթոռոյն Էջմիածնի մինչ յամն
1804, լուր եհաս յականջս մեր, թէ գիր ողորմութեան
Ձերոյ կայսերական բարերութեան ունիմք ստանալ. այլ

և այն մնացաք կարօտեալք. քանզի բղէշին Պայազի-
տոյ սպան զՅովսէփ անուն զրաբերն յազգէ մերմէ և
ի կորուստ զնացին ամենայն զրութիւնք որք ընդ նմա:

Բարեբաղդութեան սկիզբն համարեցաք մեզ յոր-
ժամ յամի 1808 յունիս 16 գտաւ ի սուրբ Աթոռս Ա.
րտրատեան հաւատարիմ ծառայ Ձերոյ Կ. Մ. Արեգա-
կան նշանակիր ժօմպաթիստ Բուասսօն ըստ որում յա-
ւիտենից փառացն արժանաւոր քահանայապետ կաթու-
ղիկոսն ամենայն հայոց Դանիէլ՝ ամենախոնարհաբար
զրով մատոյց զՋերմեռանդութիւն իւր առաջի ամեն-
ողորմած Աթոռոյ Ձերում Կ. Բարձրութեան այլ մինչև
ցայսօր տակաւին չունիմք զծանօթութիւն և ոչ վասն
այնորիկ:

Ուրախութիւն մեծ նոր կրկին ընծայեցաւ տառա-
պեալ հոգևորականացս բազմութեան մինչ ի նմին ժա-
մանակի և թերևս նշան առ մեզ յատուկ ողորմութեանն
Աստուծոյ որպէս պատկեր Աստուածաման ողոր-
մած սուրբ կայսերութեան Ձեր եկն ի քահանայապե-
տական Աթոռս Արարատեան վասն այցելութեան ան-
այցելու հոգևորականաց բազմութեան սուրբ Տաճարին
Աստուծոյ բարձրագոյն փառօք և պատուօք վերահռչա-
կեալ ձենարալ Գարտան Էտզրգան դեսպան տիեզերա-
կան տէրութեան Ձերոյ առ Շահն Պարսից: Մեք թէ-
պէտ եմք այժմիկ առաւելապէս ևս տարակուսեալք ըստ
որում յիշեալ քահանայապետն մեր ևս թողեալ վասն
Ձեր զիւր բազմապատիկ օրհնութիւնն հանգեալ ինքն
առ բաղձալին իւր Քրիստոս, և փոխանորդն նորա յատ-
կացուցեալն վասն քահանայապետութեան ամենայն
Հայոց Եփրեմ Արք եպիսկոպոսն Ռուսաստանու Հայոց
դեռ ևս ոչ ժամանեաց յԱթոռ իւր, այլ յայտու ամե-
նայնիւ մեք համագումարեալ հոգևորականք Հայոց Արք
եպիսկոպոսք, եպիսկոպոսք, վարդապետք և կղերք բո-

լորեալ ջերմեռանդութեամբ աղօթարարք վասն ամեն-
ողորմած Աթոռոյ սուրբ Կ. Ձերոյ ամենախոնարհաբար
երկրպագութիւն մատուցանելով Ձերում Կ. Բարձրու-
թեան պէս փոխանորդի երկնաւոր թագաւորին մերում
Աստուծոյ, յանձն առնեմք շնորհաց աշխարհատարած
ողորմութեան Ձերում զմեզ և զԱթոռս Արարատեան սուրբ
Էջմիածին և զամենայն հոգեւորական և զմարմնաւորա-
կանս ամենայն ազգի Հայոց և ամենախոնարհաբար խընդ-
րեմք զի վերստին նորոգ և զնոյն շնորհ նախնի թագաւորաց
Ձերոց Աթոռակալաց շնորհ ունիցիք յատկապէս ի վերայ
քահանայապետական Աթոռոյս ամենայն Հայոց սուրբ Էջ-
միածնի, որ յԱրարատ, այլև աղաչեմք և պաղատիմք,
զի ուրև տարածես ի ողորմութեան Աթոռոյ Ձերոյ կայ-
սերական Մեծութեան եղիցի հովանի աջգի և եկեղեց-
ւոյ Հայառօտանեաց:

Յայլ որպիսութիւնս լաւ ևս կարէ պատմել բերա-
նով յիշեալ զերապատիւ դեսպանն մեծ տէրութեան
Ձերոյ, որ եղև ականատես և հասու բաւականապէս:

Ողջ լեր ամենաողորմած օգոստոս սուրբ կայսր և
մեք յուսով մեծաւ մնամք ողջոյն աղգաւ աղօթարար
վասն անգին կենաց Ձերոց և բոլոր պալատի Ձերում:

Օգոստոս ինքնակալ Ձերոյ բարձրագոյն և ամենաողորմած կայսրութեան

Խոնարհ ծառայք և աղօթարարք Արքե-
պիսկոպոսունք սուրբ Ժողովոյն բարձրագոյն
խորհրդարանի սրբոյ Էջմիածնի:

Բարսեղ արք-եպիսկոպոս
Յովսէփ արք-եպիսկոպոս
Սիմեոն արք-եպիսկոպոս
Անդրեաս արք-եպիսկոպոս
Ալեքսան արք-եպիսկոպոս
Յովհաննէս արք-եպիսկոպոս
Ներսէս արք-եպիսկոպոս

Ի 1809 ապրիլի 25

Ի Սուրբ Էջմիածին

Հասցեն. Նորին կայսերական մեծութեան ինքնակալի Ֆրան-
ցայո և գրայի Իսալիոյ Օգոստափառ մեծ Նապօլիօն ամենաողոր-
մած թագաւորի մերում:

ՊԱՐՍԻՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆ

(Ժամանակակից հայ յիշատակարանից)

Այն դաշնադրութիւնը, որ սահմանավայրերի վերաբերութեամբ դրուած էր Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև, մնում էր տակաւին անկատար. այդ դաշնադրութեանը Ռուսաց Նիկողայոս կայսրը ըստ արժանւոյն վախճան տալուց յետոյ՝ որպէս դեսպան Պարսկաստան ուղարկեց գեներալ մայիօր Կնիազ Մենշչիկովին, որին և պատուիրեց կարճել այն վէճերը, որոնք տեղի ունէին մինչև այդ ժամանակ սահմանները սրոշելու առթիւ և առհասարակ հաստատուն պահպանել իւր կրած դաշը, ինչպէս ունէր և իւր նախորդ Աղէքսանդր Առաջինը:

1825 թուի յունուարին դեսպանը ճանապարհ ընկաւ տանելով իւր հետ լիակատար խաղաղութեան որոշումը և երբ հասաւ Դավրէժ՝ Փաթալի շահի ժառանգ Աբաս Միրզայից վայելուչ պատուով ընդունուեցաւ և վերջինս էլ ցոյց տուեց իրան սիրոյ և խաղաղութեան փափազող:

Փաթալի շահը դեսպանի գալը երբ լսեց՝ հրաւիրեց նորան Սուլթանիա իւր բանակը կայսեր յանձնարարութիւնը կատարելու:

Բայց Աբաս Միրզան, որ խարդախութեամբ իրան խաղաղութիւն սիրող էր ցոյց տալիս դեսպանին, վաղուց արդէն տեղեկութիւններ էր հաւաքել Ռուսաստան գտնուող իւր հաւատակից վաճառականներից թէ թագաւորանիստ Պետերբուրգ քաղաքը նոր կայսեր յաջորդութեան առթիւ նշանաւոր մարդկանց դա-

ւաղրութիւններով շփոթուած է, և մի փոքր էլ գուշակելով, որպէս թէ կայսեր այս առաջարկուած դաշնադրութիւնը նորա տկարութեան մի ապացոյց էր, շտապեց դեսպանից առաջ Սուլթանիա իւր հօր Փաթալի շահի մօտ և նորա հետ խորհրդակցելուց յետոյ՝ վերադարձաւ Դաւրէժ, զօրք հաւաքեց և իւր հրամանատարութեան տակ պահեց:

Այդ միջոցներում Երևանու սարգար Հիւսէին խանի եղբայր Հասան խանը, որ հետևակ ու հեծեալ զօրքերով պահուած էր իւրեանց սահմանի մօտ Արագած լեւներէ մէջ Ապարան կոչուած տեղը և սպասում էր յարմար առիթի, վաղօրօք իմանալով Աբաս Միրզայի գիտաւորութիւնը, ինքը յուլիսի 16-ին, ուրբաթ առաւօտեան յանկարծակի յարձակուեցաւ Շիրակաւանի սահմանի վերայ գտնուած Ղարաքիլիսէ երեւելի գիւղի վերայ, պարսիկներն սկսան շրջապատուած արձակ կերպով կռուել, իսկ գիւղացիք իրանց տներէց. և այսպէս մինչև երեք ժամ դիմացան նոցա յարձակումներին և չէին թոյլ տալիս որ գիւղամէջ մտնեն:

Այս միջոցին գիւղին օգնութիւն եկան յիսուն հետևակ զօրք երկու թնդանօթներով, և հէնց որ պարսից յարձակումը խորտակելու մօտ էին և պէտք է քրջէին այնտեղից՝ իսկ գիւղացոց ուրախութեանը չափ չկար, որ ազատոււմ էին պարսիկներից, շտապով մի տաճիկ եկաւ այդ տեղ սուտ գլուխն ու տասց՝ «այդ ինչ էք անում, ահա զօրքը աւերում է միւս Ղարաքիլիսէն, ուր կնիազի տունն է գտնուում»:

Իսկոյն և եթ յիսուն զինակիրներ թողին դոցա ու գնացին այնտեղ. և այն միջոցին, երբ փոքրիկ գունդը հեռացաւ իրանց գիւղից, ռամիկ ամբոխը նոցա յետևից դուրս եկաւ, կարծելով թէ ազատութիւն ձեռք բերին, և ահա պարսիկները խառնուեցան ու շատերին սպանեցին, մնացածներին էլ գերի տարան. իսկ որոնք ընտանիքով մնացել էին իրանց տներում, երբ պարսից յարձակումը տեսան, մինչև յետին շունչը պաշտպանեցին իրանց, և գրեթէ շատերն ազատուեցան գերութիւնից, բայց շատերն էլ, թէ գիւղում եղածներից և թէ զօր-

քի ետևից ընկողներից, գերի տարուեցան, տղամարդիկ թէ կանայք. նորահարսներ և զեռահաս աղջիկներ և մատաղահաս մանուկներ. բոլորն էլ հայազգիներ. վնասուածների թիւը հասաւ մինչև երկու հազարի, որոնցից մօտ եօթանասուն հոգի սպանուեցան, երկու հարելի չափ վիրաւորուեցան, իսկ մնացեալներն առհասարակ գերի տարուեցան. սոցա գիւղի ուրիշ աւարի հետ բերին Արարատեան կողմերը, նոցանից ամենագեղեցիկ տղաներին և աղջիկներին վերցրին իրանց համար՝ մնացեալ բոլորին իրանց նախնի բնական սովորութեան համաձայն վաճառեցին, որոնցից ոմանց հայ եկեղեցականներն ու ժողովրդականները ինչքան որ ոյժերը պատում էր՝ թափեցին, և այն մեծամեծ վտանգների ու տառապանքների հանդիպելով, իսկ մնացեալները նոցա ձեռքով աքսորուեցան Պարսկաստանի այս և այն կողմերը:

Ծաթալի շահն ու նորա որդի Աբաս Միրզան պատասխանեցին ռուսաց զեսպան գեներալ մայօր կնիադ Մէնշչիկովին՝ թէ «գարձիր այնտեղ որտեղից որ եկար, որովհետև պատերազմ պէտք է ունենանք». և նորա հետ մի ուղեկից դնելով ուղարկեցին Երևան, որտեղից պիտի անցնէր ռուսաց սահմանը:

Եւ ինքը հաւաքելով քառասուն հազարի չափ ձիաւոր զօրք՝ արշաւեց դէպի ռուսաց սահմանը Արցախի, Նուխույ, Շամախու և Գանձակի նահանգների վերայ և տեսնելով, որ այդ երկիրները զօրքից թափուր են՝ տիրեց մի քանի տեղերին, աղմկեց բնակիչներին և այս ու այն կողմ ուղարկեց երևելի մարդիկ՝ մահմեդականներին ապստամբեցնելու և դարձնելու իւր կողմը, և հռչակեց թէ այս պատերազմը կրօնական է լինելու:

Այս անակնկալ միջոցին ռուսաց մի գունդ ամրանալով Շուշու ամրոցում հազիւ պահպանում էր բերդն ու մէջը եղածներին. իսկ մնացեալ հայ ժողովրդի բազմութեան մի մասը մացառուտ տեղերում և խոր ձորերում ամրացան, իսկ միւս մասն էլ իրանց գիւղերում ուր կային բնական ամրոցներ:

Պարսից այս անհատատարմութեան լուրը երբ հասաւ Տփիսիս՝ քաղաքը տակն ու վրայ արաւ բոլորովին, նոյն իսկ իրաւ Երմօլով զօրապետին, այնպէս որ քաղաքը դատարկուեց և քաշուեցին դէպի վեր, բայց վերին տեսչութեան խնամքը այցելութեան գալով գաւառներէ բնակիչներին, մի քանի երևելիների խորհրդով յետ է դառնում նա իւր մտքից, այդ բոլորի մասին յայտնում է Կայսեր, և ինքը սկսում է պատրաստութիւն տեսնել պարսից յարձակումներին դէմ դնելու:

Այս օրերում կնեազ Մէնշչիկովը, որ Շամիր խան Մելիք Փրիդոնեանի հետ Հիւսէին խանի ձեռքով արգելուեցաւ Երևանում, հասաւ Տփիսիս. և աւելի լաւ ծանօթանալով նորանից նոցա յարձակման հանգամանքներին, որին դեսպանը ինքը ականատես էր եղած, պատրաստեց հալաղգի գետերալ մայիօր իշխան Ռստոմ Մադաթովին, որ մի քաջ ու սրտոտ տղամարդ էր, և փոքրաթիւ զօրքով սեպտեմբերի 2-ին ուղարկեց պարսից դէմ, որոնք Շամքօս գետի աջ կողմն էին կանգնած, և որոնք բաղկացած էին 2,000 կանոնաւոր հետեակ զօրքից, մօտ 800 ձիաւորներից, 4 մեծ և 20 փոքր զամպարակ կոչուած թնդանօթներով. նոցա զօրապետներն էին. Մահմատ Սիրզա և Ամիրխան սարդարը, որոնցից առաջինը շահի ժառանգ Աբաս Միրզայի որդին էր և միւսը քեռին. և ուրիշ երևելիներ:

Պարսից յառաջապահ գունդը հեռուից նկատելով ռուսաց զօրքը, պատերազմի պատրաստուեցաւ, և սպասում էր մինչև կը մօտենան իրանց. և հէնց որ մօտեցան մի ռմբաձիգ հեռաւորութեան վերայ՝ չորս թնդանօթ արձակեցին հրացանների հետ, բայց ռուսաց զօրքն իւր թնդանօթներով մեծ վնասներ սկսեց տալ պարսից հեծելազօրքին և յանկարծակի յարձակում գործելով նոցա վերայ՝ պարսից բոլոր գունդը ցրուելով ստիպեցին փախչել պատերազմի դաշտից: Այդ միջոցին Աբաս Միրզայի որդի Մահմադ Միրզան յետ դառնալով տշխատում էր մի կերպ ազատուել, միևնոյն վիճակին ենթարկուել էին նաև միւսները նորա ետևից. սակայն նոցա հետեակ զօրքը մնում էր առանց օգնութեան, որոնց ետե-

ւից ընկնելով ռուսաց հեծեալագորքը, որ 800 հոգի վրացիներից ու մասամբ Ղազար գաւառի թաթարներից էր թաղկացած, նոցա առջևը կապեցին, պարսիկները ահով պատած և անպաշտպան մնալով հազիւ մի անգամ էլ դէմ դրին. իսկ այնուհետև ռուս զինուորները մօտ 10 ասպարէզ հալածեցին նոցա սրի անցկացնելով ամեն պատահողի նոցանից: Այս փախստականները հազիւ կարողացան շուռչ առնել Գանձակի մօտ Զէյվա գետի միւս ափին անցնելով:

Այս պատերազմի մէջ պարսիկներից ընկան երկու նշանաւոր խաներ (մէկն էր Աբաս Միրզայի քեռի Ամիրխան սարգարը) և հազարից աւելի զիալներ մնացին պատերազմի դաշտում և փախած ճանապարհին. թողին մի մեծ թնդանօթ և 11 փոքր, այլ և մի քանի արկղ վառօդ:

Սորանից յետոյ իշխան Մադաթովը զիմեց դէպի Գանձակ և գրաւեց քաղաքն առանց որ և է ընդդիմութեան սեպտեմբերի 4-ին: Գանձակի ամրոցում գտնուում էր պարսից 1,500 վարժուած հետևակ զօրք. երբ սոքա լսեցին իրանց զօրքի պատրաստութիւնը և Մադաթով իշխանի իրանց վրայ գալը՝ առանց ձայն հանելու խոյս տուին ազատուելու նորանից. իսկ ռուս զօրքը ընկաւ նոցա ետևից մինչև քսան ասպարէզ և չհասնելով փախստականներին՝ յետ դարձան Գանձակ ու տիրացան նոցա առատ ուտեստի պաշարին և մասնաւոր վառօդին ու արճիճին:

Այս յաջողութիւնները լսելով Տփլիսի զօրապետ Երմօլովը մի փոքր սիրտ առաւ. մանաւանդ երբ լսեց, թէ Ղարաբաղի հայ և մահմեդական բնակիչները ցանկանում են այն կողմերի ռուս զօրքերին դիմել, որ միանալով նոցա հետ թշնամիների ոտքը կտրեն այնտեղի սահմանից և ապստամբութեան գարշ անուըն մաքրեն, շուտով գրեց գեներալ ադիւտանտ Պասկևիչին, որ շտապէ գայ և միանայ Մադաթովի հետ ու դիմէ դէպի Ղարաբաղ:

Պասկևիչն ընդունելով այս գրութիւնը օգնութիւն է հասնում իշխան Մադաթովին զօրքով, և հէնց որ

մտադրուում են յարձակուել Աբաս Միրզայի բանակի վերայ, որ քառասուն և ինն օր պաշարած ունէր Շուշու ամրոցը, ինքն Աբաս Միրզան պաշարուումը անօգուտ համարելով՝ զայրացած յարձակուում է ուսաց բանակի վերայ, որ բանակուած էր Գանձակում, որ գոնէ նոցանից առնէ իրան հարուածողների վրէժը:

Սակայն Պասկևիչը Մադաթովի աջակցութեամբ առաջ է մղում իւր սակաւաթիւ զօրքը, խորտակում է պարսից բազմամբոխ բանակը, հալածում է առջևից թշնամուն, գերի է վերցնում նոցա հետևակ զօրքից հազարաւորներին, և շատ շատերին հեծեալներից և հետևակներից կործանում է գետին. իսկ արքայորդին սրընթաց տագնապով նժոյգ երկվարների օգնութեամբ Երասխ գետից անցնելով դէպի իրանց սահմանը՝ հազիւ կարողանում է իր գլուխը ազատել յաղթողների հետևող սրից:

Սակայն այս յաջող պատերազմից յետոյ ուս գինուորները եթէ բաւական պաշար ունենային՝ հալածելով մինչև իսկ Դաւրէժը կուգէին առնել միևնոյն ամսին (սեպտ.), բայց որովհետև պատերազմը նոր էին աւարտել և պատերազմական կարևոր պարագաների պատրաստութեան պէտք ունէին, ուստի գոնէ մի երկիւղ ազդելու թշնամիներին՝ անցան Երասխ գետը, փախցրին այնտեղից ևս արքայորդուն, տիրեցին այդ նահանգներին և յետ դարձան ձմեռուան խստութիւններից պատըսպարուելու համար:

Տփլիս մտնելով պատրաստութեանց յետևից ընկան. հինգ ամսուան ընթացքում պատրաստեցին ամեն բան ինչ որ հարկաւոր էր պարսիկների հետ պատերազմ մղելու համար, արձակուեցաւ առաջընթաց զօրքը 1827 թուի ապրիլի սկզբին, որոնք մտան Էջմիածին նոյն ամսի 13-ին, և երկու օրից յետոյ ուրբաթ օրը պարսից այն զօրքը, որ սարդարի եղբօր Հասան խանի առաջնորդութեամբ առաջուց ժողովուել էին, եկան մեծ կաթողիկէի արևմտեան կողմից. և հէնց որ սոցա գալն իմացուեց՝ Բէկէնդօրֆ Կոստանդինը վերցնելով 1000 հօգի հետևակ զօրքից, երկու թնդանօթ և հեծելազօր-

քիցն էլ՝ յարձակուեցաւ նոցա վերայ, և պատահելով միմեանց Սեաւ ջրի ակունքների մօտ՝ յարձակուեցան միմեանց վերայ և ընկան երկու կողմիցն էլ. այս փոքրիկ պատերազմի ժամանակ բռնեցին պարսից զնդից Խամայէլ խանին և քրդերիցն էլ ընկան քաջ և աշուղանի մարդիկ Ջամալտնցւոց տոհմից, իսկ նոցանից մէկը, որի անունը Կօրօ էր, և մի գոռ պատերազմող էր, մեծ քաջութիւններ գործեց և սրարշաւ ձիով ներս մտնելով ռուսաց հեծելազօրքի մէջ՝ յետ էր դառնում. բայց վերջապէս փորոտիքին վէրք ստանալով՝ ազատուեց իրանց զօրքի մէջ, որին տանելով Սարգարապատ բժիշկ կանգնացրին վրան՝ և մի փոքր առողջութիւն գտնելուց յետ՝ զնաց իւր ընտանիքի մօտ:

Ռուսաց զինուորներն այսպիսով հասան Սարգարապատի նորաշէն ամրոցին, սկսան զննել, և պատգամ ուղարկեցին նորա մէջ եղած բերդապահների գլխաւորին, որ հնազանդուի իրանց, բայց արժանաւոր պատասխան ստանալով՝ արձակեցին ամրոցի վերայ մի քանի ռումբ, որից բերդապահների գլխաւորներից մի քանիսը վնասուեցան և նոցա հետ մի «պալապանձի» ու քանի մի մարդ. զօրքն այն գիշեր մնալով այնտեղ՝ առաւօտեան վերադարձան Էջմիածին իրանց բանակատեղին:

Ապրիլի 20-ից մինչև մայիսի 24-ը այնտեղ հանգըստանալով զօրքը զնաց և Երևանը պաշարեց. քանի մի օրից յետոյ սուրբ Էջմիածին մտաւ եւ մեծ զօրապետ Պասկևիչը. և լսելով թէ զօրքը Երևանայ շուրջն է՝ շտապեց միւս օրն Երևան հռչակաւոր բերդը զննելու. և ուշի ուշով քննելով՝ տեսնում է որ առանց մեծամեծ թնդանօթների անհնար է Երևանու բերդն առնել. ուստի քակելով պաշարումը զօրքը բերում է Էջմիածին. և խորհրդակցելով վճռում է նախ զնալ Աբասապատ ամրոցի վերայ, մինչև որ կհասնեն իւր խընդրած մեծ թնդանօթները:

Այնուհետև տկարներին ու հիւանդներին զօրքի մի մասի հետ ուղարկում է Արայի լեռան ստորոտը մի ապահով տեղ և բոլոր ծանրութիւնը թողնելով Էջմիածին հինգ հարիւրի չափ հետևակ զօրքի պահպանու-

Թեան ներքոյ՝ ինքը վերցնելով զօրքի մնացեալ բանա-
կը յունիսի 5 ին ուղղուում է դէպի Նախիջևան, ուր
Հասնելով՝ պաշարում է Աբասապատ ամրոցը, որ փոքր
ժամանակից անձնատուր է լինում և մինչև որ սա տի
րում է այս ամրոցին, Աբաս Միրզա արքայորդին բազ-
մաթիւ հետեակ ու հեծեալ զօրքով ուրիշ ճանապար-
հով գալիս է անցնում Օշական գիւղի դաշտը և բանա-
կուելով ամուր տեղերում ու ճանապարհների անցքը
կաշնելով երկու կողմից՝ օգոստոսի 13-ին հետեակ զօր-
քի մի վաշտ Թնդանոթներով ուղարկում է պաշարելու
Էջմիածնի ամրոցը. սոքա գալով Հռիփսիմէի վանքի ե-
տեի կողմը Թնդանոթներն ուղղեցին դէպի Էջմիածնայ
պարիսպը և տեսնելով որ այնտեղից Թնդանոթի ռումբն
անգօր է ներգործելու՝ գիշերն առաջ եկան Շողակաթի
տաճարի պատի տակով, Թնդանոթները դարսեցին պարս-
պի հիւսիս արևելեան թևի վերայ, որով սարսափեցան
բոլորովին Էջմիածնայ պարսպի ներսը գտնուող եկեղե-
ցականները, որոնց մէջն էին և Տփիսի Ներսէս արքե-
պիսկոպոսը և ռուսաց մի փոքր գունդ, որոնցից գրեթէ
կէսը հիւանդութեան պատճառով անգօրծ էին, բայց նո-
ցա գլխաւոր գնդապետը, որ խիստ վարժ էր ռմբաձը-
գութեան մէջ, ինքն անձամբ կառավարում էր մենաս-
տանի բըջերում դարսած Թնդանոթներն և հարուածում
էր թշնամիներին ու նոցա Թնդանոթները՝

Մինչև որ այսպէս հինգ օր պաշարուած գրութեան
մէջ էին, նոքա գաղտնի մի մարդու ձեռքով իմաց են
տալիս գեներալ լէյտէնանտ Ա. Ֆանասի Կրասովսկուն, որ
միւս զօրքերի հետ Արալի լեռան ստորոտում ապահով
բնակութիւն էր գտել. նա անյապաղ օգոստոսի 17-ին
2500 հետեակ և 500 հեծեալ զօրքով ու 12 թնդա-
նոթներով գալիս է օգնութեան, մնացեալ զօրքի դիր-
քը ամրացնելով թշնամիների յարձակումներից, որի մա-
սին երբ իմացան պարսիկները, որոնք զգուշութեամբ
պահպանում էին ճանապարհների անցքերն ու կիրճերը
և ճանապարհի այս ու այն կողմի ամրակուռ տեղերը,
և նոցա հետ իմանալով նախ Էջմիածին պաշարողները
լռիկ մնջիկ գնացին ու միացան իրանց բուն բանակի հետ:

Եւ հէնց որ միւս առաւօտ լուսաբացին Կրասովսկի զօրապետը գնաց մտաւ թշնամիների դաւադրած ճանապարհները, ուր պարսիկները մորեխի պէս թափւում էին ամեն կողմերից և թնդանօթներն ու հրացանները տեղում էին ամեն կողմից կարծես թէ երկնքից ծծումք լինէր տեղում, ուս զինուորները ճեղքելով նոցա բազմութիւնը հասան մինչև այնտեղը, ուր 1477 տարի առաջ, այն է փրկչական 351 թուին Վահան Ամատունին Տիրոջ շնորհքով զօրացած՝ գետին գլորեց հիւսիսականաց Կաւկասեան գնդի հսկայ զօրագլուխին և իսպառ խորտակեց նորա զօրութիւնը. այնտեղ իսկ պարսիկ արքայորդին սաստկացրեց իւր պատերազմը. այլ ուսաց բանակը այդ միջոցին երեք էր բաժանած. առաջինը մեծ թնդանօթներով մօտենում էր այդ միջոցին Էջմիածնի ամրոցին, վերջին գունդը, որի հետ էր նաև ինքը զօրապետը, տակաւին կամաց կամաց ցած էր իջնում զառիվայրից և դիմադրում էր սաստիկ յարձակումներին. իսկ միջին գունդը, իւր երկու վերոյիշեալների մէջ տեղումն էր, հէնց որ մօտեցաւ Գետառ կոչուած այգիների առումին՝ այլ ևս չկարողանալով ծարաւին և խորշակին դիմանալ արևակէզ աշխատութիւններից լետ, երբ ամենևին ջրի հանդիպած չէին, զինաթափ լինելով ջուրը մտան, որոնց վերայ յարձակուեցան պարսից հեծելազօրը, որ դարան էր մտած այնտեղ, և սրերի ու նիզակների հարուածներով սպանեցին ջրում եղած հարիւրաւոր զինուորներին, և գերի տարան երկու հարիւրից աւելի մարդ, մինչև որ վերջին բանակը օգնութեան հասաւ, որն որ հալածեց ու ցրուեց նոցա և իւրայիններից մնացածներին սրից ու գերութիւնից ազատելով տարան իրանց հետ սուրբ Էջմիածին:

Այս պատերազմի մէջ, որ տասներկու ժամից աւելի տևեց հազիւ չորս ժամուայ ճանապարհի վերայ, ուսաց քաջերից ընկան մօտ 1131 մարդ և այդ օրը որոշուեցաւ իբրև Արարատեան աշխարհի սուրբ Տաճարի կաթողիկէի ազատութեան յիշատակ ամեն տարի օգոստոսի 17 ին տօն կատարել միևնոյն սրբութեան տաճարում:

Իսկ Աբաս Միրզայի արքայորդին կարող էր ուրախ լինել այս հարուածի վերայ, եթէ իրանցից ընկած դէպքերի թիւը հինգ անգամ աւելի չլինէր քան իրանց հակառակորդներից ընկածները, ուստի այդ փորձից վախեցած և յուսահատուած մտատանջութեան մէջ էր. և այն ինչ գեներալ Կրասովսկին պատրաստում էր իւր գունդը յաջող ճանապարհով յարձակուելու նոցա բանակի վերայ, իրան օգնութեան կանչելով նաև Արայի լեւրան հովտում գտնուած բանակից մի այլ փոքրիկ վաշտ, ինքն Միրզան նախկին փորձից վհատուած անվստահ իւր զօրքի բանակատեղի ամրութեան և նոյն իսկ իւր զօրքի բանակատեղի ամրութեան և նոյն իսկ իւր զօրքի քաջութեան վերայ՝ իսպառ խոյս տուեց Օշական գիւղից երրորդ օրը և Հրազդան գետն անցնելով՝ մտաւ Ծաղկունեաց նահանգի խորաձոր տեղերը. և այնտեղ մի քանի օրից լեռոյ բոլոր զօրքերի գլխաւոր կառավարիչ Պասկևիչի վերադարձի լուրն առնելով, նախ քան նորա մերձենալն այդ կողմերին, նա շտապեց փախուստ տալ այնտեղից. և անցնելով Երասխ գետը Մասեաց՝ լեւրան ստորոտի՝ դժուարանցանքի ճանապարհներով քաջութեամբ գնաց Խոյ քաղաքը:

Սեպտեմբերի 4-ին Երևան հասաւ գեներալ Պասկևիչը և իւր բանակը դրեց բերդի դէմուդէմ. բայց իսկոյն պատերազմ չսկսեց. միևս օրը իւր բանակն առաջ շարժեց դէպի սուրբ Եջմիածին. և նոյն ամսի 11-ին դուրս գալով դէպի արեւմտեան կողմը և անցնելով Արմաւիրի բլրակի մօտից մի ժամ ճանապարհ հեռու՝ բանակ դրեց Շահրիար գիւղի չորս կողմը, որտեղից դէպի հարաւ Երասխ գետն էր և հիւսիսից նորակառոյց Սարապատ ամրոցը. այս միջոցին ռուսաց բանակը ուտեստի պակասութեան պատճառով նեղութիւն էր կրում, բայց Տփլիսի Ներսէս արքեպիսկոպոսը, որ գտնուում էր զօրքի մէջ Պասկևիչի հետ, մի կերպով տեղեկացաւ թէ նշանաւոր Կողբ գիւղում, որ նոցա արեւմտեան կողմն էր Երասխի միւս կողմը վեց ժամի չափ հեռու, ցորենի բաւականին սուստ պաշար կայ, ուր իբրեւ ապահով տեղում Երևանի սարդար Հիւսէյն Ղուլի խանը հաւաքել

էր իւր զօրքի պիտոյքի համար. այստեղ էին ամրացած նոյն սարգարի հրամանով և Հայ Աշտարակ, Օշական և Փարաքար գիւղերի բնակիչները. Ներսէսը իւր մարդկանցից մի քանիսին ուղարկեց այնտեղ հայոց երևելիներին իւր մօտ հրաւիրելու, որոնք ցոյց տուին թէ ինչ ճանապարհով կարելի էր ձեռք բերել այդ ցօրենի ամբարները:

Այնուհետև մեծ զօրապետը Կոնստանդին Բէկէն-տօրֆի առաջնորդութեամբ ութ հազար հոգուց բաղկացած մի զուեղ զօրք է ուղարկում և բերել է տալիս ցօրենի ամբարները և յիշեալ երեք գիւղերի ժողովրդներին, որով բաւականութիւն ստանալով, մտադրում է առաջ պաշարել այն ամրոցը, ուր էր Հիւսէին խան սարգարի եղբայր Հաոսան խանը մի քանի հազար բերդապահ զօրքով:

Սեպտեմբերի 15-ին դիմում է ամրոցին հարաւային կողմից և պատնէշ կազմելով նորատունկ այգու մէջ և զաստանի կոչուած չորս մեծ թնդանօթներն այնտեղ յարմարացնելով՝ ռմբակոծում է նրա պարիսպը. որի սաստիկ հարուածներից և պարսպի տեղ տեղ քանդուելուց Հասան խանը վախենալով և նորա հետ այնտեղ եղած պահակները, ամսի 19-ին արևմտի ժամանակ երկուշաբթի օրը արևելեան դուռը բաց առաւ և իւր նշանաւոր կրօնակիցների հետ փախաւ. երբ միւս պահանակներն այս տեսան՝ միմեանց ետևից փախչել սկսան և ազատուել, իսկ ռուսները հալածելով՝ որոնց վրայ հասան մթանը՝ սպանեցին. բայց Հասան խանը նժուգ ձի նստած ազատուեց մտաւ Երևանու բերդը:

Այսպիսի յաղթանակով ռուսաց զօրքերը ամրոցը մտան և առանց մեծ վնասի հանդարտ տիրեցին ու գրտան նորանում առատ ցօրեն, գարի և ուրիշ պատեթողմական պատրաստութիւններ:

Երրորդ օրը թողնելով այնտեղ վերակացունք և պահակներ ամրոցի պահպանութեան համար՝ գլխաւոր կառավարիչը շտապեց վերադարձաւ մեծ բանակով դէպի Երևան. և պաշարելով նրա անմատչելի համարուած բերդը շաբաթ օրը՝ կատաղի պատերազմ մղեց և գրե-

Թէ գիշեր ցերեկ անդադար շարունակում էր ումբա-
 ձգութիւնը և բերդի հարաւ արևելեան կողմից Տէմիր
 Բուլաղ կոչուած տեղը նոյն թնդանօթներով կործանեց
 բերդի արտաքին և ներքին պարիսպները վեց օրուան
 ընթացքում, և եթէ պատահում էր որ ուումբը ընկ-
 նում էր քաղաքի մէջ տեղը, տեսարանը ահ և երկիւղ
 էր ազդում ամենին, որովհետև թէ տանը դիպչէր և
 ապարանքին՝ հիմնովին քանդում էր. «ո՞վ կարող է
 պատմել նոցանում եղած բազմութեան վիշտն ու յու-
 սահատութիւնը. վասն զի դրսի պատերազմը ժամ առ
 ժամ սաստկանում էր և ումբաձգութիւնից քաղաքը տակն
 ու վրայ էր լինում, բայց քաղաքապետի և Հասան խա-
 նի յամառութիւնը չէր զիջանում. ուստի քաղաքի մե-
 ծամեծները չկարողանալով նոցա հրամաններին անսալ
 հակառակ նոցա պատուէրների բացարին ամրոցի դուռը
 երբ Հասան խանը, Սարգարապատի դէպքի պէս, սկսաւ
 փախչելու վրայ մտածել, այլ սխալուեցաւ, որովհետև
 ապաստանեցաւ իւր եղբօր կառուցած նորակերտ աղօթա-
 ընին, ուր և կալանաւորուեցաւ:

Այա երբ դռները բաց արին ութն օրեայ պաշա-
 րումից յետոյ շաբաթ օր ս. Նիկողայոսի տօնի օրը (որի
 համար էլ Օսմանեանց կառուցած մզկիթը տաճար շի-
 նելով սոյն նշանագործ Հայրապետի անուան նուիրե-
 ցին), զօրքը ներս թափուեց քաղաքը, թէև քաղաքի
 պարսպի նոր բացած խրամների անցքը խիստ ընդարձա-
 կել էին. և տիրեցին շատ տարիներից այնտեղ ամբա-
 րուած առատ պաշարը—ցորենը, գարին, բրինձը, կո-
 ռեկը և այլն, պատերազմական զէնքերը և ուրիշ կահ
 կարասիք. լիացան ամենքը ամեն տեսակ հարկաւոր ի-
 րերով և մինչև անգամ բաւականացաւ երկրացւոց սը-
 նունդի և սերմացուի համար:

Այս էլ այսպէս յաջողելուց յետ Պասկևիչը կարգի
 դրեց ինչ որ հարկաւոր էր ու թողեց բերդի մէջ բա-
 ւականին զօրք պահպանութեան համար և նոցա կառա-
 վարութիւնը յանձնեց Կրասովսկուն, իսկ քաղաքական
 գործերի կառավարութիւնը դարձեալ նորան և բերդա-
 պահին, որոնց օգնական իւր աջալըութեան և երկրի ու

նորա բնակիչների հանգամանքներին ծանօթ լինելու համար կարգեց Տփիսիսի Ներսէս արքեպիսկոպոսին, և ինքն այնուհետև ճանապարհ ընկաւ զէպի Դաւրէժ, ուր իւր հասնելուց առաջ իւր զօրքը առանց ընդգիծութեան պարսից կողմից և ամենափոքր հակառակութեան մտել և տիրել էին:

Որեց յետոյ Պարսից տէրութեան ժառանգ Աբաս Միրզան բոլորովին մէջքը կոտրած և այլ ևս չվստահանալով յոյս դնել իւր գէնքի զօրութեան և ուրիշ հնարքների վերայ, ահամայ կամօք անձամբ զիմեց Պասկևի-չին և հաճելի թուաց նորա աչքին և հոգալով իւր հայրական աթոռի պաշպանութեան համար՝ տուեց նորան պատերազմական ծախքերի փոխարէն տասն քրօ ոսկի ու արծաթ, որ անում է 80 միլիօն ռուբլի թղթադրամ: Եւ իբրև նշան հաշտութեան դաշնադրութեան թուղթ գրեցին ու տուին միմեանց, որի մէջ այս էլ կար, թէ ով ոք երկու կողմերի բնակիչներից ցանկանայ միւսը տեղափոխուիլ՝ իրաւունք ունենայ անարգել, և սորա համար Պասկևիչը կարգում է զվարդիայի գնդի գնդապետ վեհազնեայ աղայ Եղիազար Յովակիմեան Եղիազարեանցին, տալով նորան և գործակիցներ մայեօր իշխան Մովսէս Զաքարեան Արղսութեանցին՝ Յովսէփ կաթողիկոսի եղբօր թոռան, մայիօր իշխան Իվանէ Յովսէփեան Մելիքեանցին, կօլլէժսկի ասսէսօր Իսահակ Տէր Առաքելեան Ղամազեանցին, զինուորական աստիճանաւորներ Դաւիթ և Աղէքսանդր Ստեփանեան Ղորղանեանցներին, եւ ուրիշ մի քանիսին հայ աստիճանաւորներից, յանձնելով նորան աղքատների հարկաւորութեան համար տէրութեան գանձարանից հարիւր հազար ռուբլի թղթադրամ որ այն ժամանակ հաւասար էր 25 հազար մանէթ արծաթի:

Երբ նոքա հրաւէր հրատարակեցին Ատրպատականի սահմաններում բնակող հայ ժողովրդեան, Ներսէս արքեպիսկոպոսն էլ ուղարկեց Ենօքեան Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին եւ Նիկողայոս վարդապետին Աթոռի եւ իւր կողմից ազատութիւն եւ փրկութիւն քարոզելու: Այդ առթիւ Ներսէսը հետևեալ առաջադրութիւնն

է ուղղում էջմիածնայ կառավարութեան, որի ծալրագոյն կառավարիչ Եփրեմ կաթողիկոսի բացակայութեան պատճառով ինքն էր նշանակուած:

« Ոչ կամիմ թագուցանել ի Զէնջ. զի եհաս առիս
« գիր՝ զի որդին աղայ Յովակիմի գրէ առ Բարսեղ եպիս-
« կոպոսն, իբրեւ զի ի լինել խաղաղութեան ազգք հայոց
« եղեալք յիշխանութեան պարսից՝ թէ ոչ նախ յօժա-
« րեսցին ելանել յերաքանչիւր տեղեաց և անձանց ընդ
« Երասխ ի սահման Երևանայ կամ Նախիջևանայ, կա-
« րելի է, զի տպաշաւել ունիցին զկնի, առ որ և ինքն
« Բարսեղ եպիսկոպոս ընդ աղայ Մարգարին Եղոյեան
« գնացեալ է ի Թէվրիզ:

« Ես ունէի զկամս 'ի վաղուց առաքելոյ հրաւիրակս
« առ ամենայն հայազնեայս այնց կողմանց, այժմ մինչ
« այսպէս լինի լսելի, կամիմ ես ընդ Ենօքեանն Ստե-
« փաննոս եպիսկոպոսի զՅովսէփ բազմաշխատ և բարձր
« արժանապատիւ վարդապետն զԵրկոսին 'ի միասին լը-
« զել, գնալ նախ 'ի Դաւրէժ, և ապա անդուստ ուր
« արժան իցէ ջան դնել զողորմելի մերազնեայս հաւա-
« քել 'ի մի աստ 'ի հայրենիս արարատայ, զի մի զկնի
« ապաշաւանք վշտացուցեն զսիրտս մերոց ներգալից
« և ապագալից, առ որ խնդրեմ, զի թէ չիցէ ընդդէմ
« ձերոց ենթադատութեան յլեսջիք զնոսա առ իս առ
« վաղիւն, կամ ի 20 ամսոյս, այնպէս զի եկեսցեն և
« անցեալ աստուստ աճապարեսցեն ի Դաւրէժ առանց
« դառնալոյ այդր լետս»:

« Համ. 7. 1827. դեկ. 18. յԵրևան»:

Եջմիածնայ կառավարութիւնը նկատելով, թէ իւր ամենագործօն անդամներից մէկի՝ Յովսէփ վարդապետի բացակայութեամբ շատ դժուար պիտի լինի գործերի կառավարութիւնը առաջ տանել՝ հետեւեալ յայտարարու-
թեամբ խնդրում է ներսէս արքեպիսկոպոսին թոյլ տալ Յովսէփ վարդապետին մնալու իրան պաշտօնի մէջ, և նորա փոխարէն Ենօքեան Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին ուղեկից դնել Խօյի նուիրակ Նիկողայոս վարդապետին և կամ Տաթևացի Գէորգ վարդապետին.

« Ըստ ազգասէր ենթադատութեան սրբազնու-

« Թեանդ և վեհազնէի յաղագս հրաւիրելոյ զմերազ-
 « նեայսն ըող հովանեաւ դրօշակի Քրիստոսասէր Կայսե-
 « րութեանն ամսոյս 18 համար 7, բացայայտեալ կա-
 « ռավարութեանս գոհութեամբ զԱստուծոյ օրհնեմք
 « զցանկալի կեանս ձերում բարձր Սրբազնութեան, ար-
 « դարև ամօռն ազգօքն է ամօռ և ողորմելի ազգ մեր՝
 « որք ցրուեալք են զառօրեայն հազիւ կարեն նկատել՝
 « ուր թէ զապառնին նշմարել, վասնորոյ ըստ ամենայ-
 « նի համաձայն է կառավարութիւնս ազգաօգուտ սուրբ
 « ենթադատութեան ձեր թէութիւն ունելով միայն
 « զայս զբարձր արժանապատիւ Յովսէփ վարդապետն ի
 « հարկաւոր միջոցիս հեռացուցանելն աստի. ըստ որում
 « և համար 6, գրեցեալ առաջագրութեամբ բարեհա-
 « ճեալ էք մինչ ի լրութիւն այս ամսոյ, զներսնային
 « բոլոր հաշիւսն զանազան դիմաց վերջացումամբ ի
 « լոյս ածել յայտ է՝ որ առանց ներկայութեան Յովսէփ
 « վարդապետի գուցէ առանց հիման լիցին ամենայն
 « քննելիք:

« Վասնորոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմք՝ եթէ
 « կարևոր իցէ շնորհել զՅովսէփ վարդապետն կառավա-
 « րութեանս և որպէս տնօրինեալ էք զԱրքեպիսկոպոսն
 « Ենօքեան ընդ նմին ընկերակից զՆիկողայոս վարդա-
 « պետ նուիրակ Խօյու, որ ծանօթ է կողմանցն կամ
 « զԳէորդ վարդապետն Տաթևացի ընկերացուցանել ընդ
 « լիշեալ եպիսկոպոսին՝ թուի թէ այսպիսեալ ազգային
 « հոգացողութիւնք և ամօռային գործք միով շաւղօք
 « վերջաւորին՝ այլն որպէս բարեհաճութիւն է սուրբ
 « կամաց ձերոց:

Ներսէս արքեպիսկոպոսը ստանալով կառավարու-
 Թեան ներկայ յայտարարութիւնը՝ նոյն թուի ու ամսի
 21-ին № 9 ուղղած գրութեան մէջ (որի գլխաւոր մա-
 որ ուրիշ առարկայի վերաբերելով առաջ կը բերուի ի-
 րան պատշաճեալ տեղը) խնդրում է Յովսէփ վարդապե-
 տի փոխանակ «զՆիկողայոս վարդապետն յղել կանխաւ
 զի երթիցեն ընդ Ենօքեանին ի Դաւրէժ»:

Ահա միմեանց յորդորելով դուրս եկան քաղաքնե-
 րից, աւաններից եւ գիւղերից խումբ խումբ, հայրերը

որդւոց հետ, մայրերը աղջկանց հետ, առանց հոգս քաշելու իրանց անշարժ ստացուածքների մասին և գնացին ոմանք Ղարաբաղ, ոմանք Նախիջևան և ոմանք Երևան, ռուսաց սահմաններում հանգիստ առնելու Եգիպտական ծառայութիւնից, նորոգելու իրանց նախնիքների աւերակ քաղաքները, դաստակերտներն ու շէնքերը:

Գ. ք. Ա.

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Մեծապատիւ Հօր Եփրեմայ

Դ՛ Ս. Նազարեանց ողջոյն.

Զգրեալս ի 15 մայիսի անցելոյ գիտեմ, ստացեալ Ձեր անշուշտ ձեռամբ պարոն Դաւթի Դիլանեան. վասն զի ընկալեալ է իմ վաղու զպատասխանի նամակիս առ նա, յորում առ եղեալ էր և Ձերն. այլ թէ զի՞նչ ինչ արդեօք խափանարկու ձեզ եղև ցարգ, պատասխանելոյ ինձ, անգիտանամ բնաւ: Գուցէ դիպեցան ձեզ ինչ ինչ՝ որք կարող են ՚ի չքմեղս գործել զլռելութիւն ձեր, և հաշտեցուցանել զմեզ ընդ ձեզ յանուն նախնի մերոյս բարեկամութեան: Մեր գոհնայ անդորր է խիղճ՝ կատարելով զոր առ ձեզ պարտականութիւն բարեկամական, զմերն ասեմ ձեզ ուխտեալ գերմանական հաւատարմութեամբ: Անցք նորանոր առ մեզ անցին, կատարեցան ուխտք սրտից մերոց, զհին աւուրցն ասեմ և զմեծափափագս. է՛, է՛ ապաքէն առիթ ուրախութեան մեզ՝ որք սիրողք են և ճաճաչողք հայրենեաց: Ունիմք արդէն կաթողիկոս զՆերսէս՝ այր այո՛ հանձարաւոր, աղգասէր և արժանաւոր քան զամենեսին՝ որ առ մեզ հոգևորականք: Գուցէ՛ արասցէ սա ինչ ինչ ի պիտանեացն և ի կարևորաց մերոյս տառապեալ ազգի. յուսացուք աղաչելով զԱստուած՝ զի յերկարեացէ զամս կենաց պատուական ծերունւոյս:

Խնդիր իմ առ ձեզ առ ժամս է, զի յանուն մերոյ ձշմարիտ բարեկամութեան աշխատ լիջիք օգնական ինձ լի-

նիլ յայսմ իրողութեան: Աշխատասիրեալ իմ ի Հայ լեզու
համառօտ ինչ տեսութիւն աշխարհահամար պատմութեան,
ցանկայի ի տիպ զնա արձանացուցանել. բայց ունայն ի հար-
կաւորացն առ այն դրամոց, կամ ցարդ պարանեալ յանել
տարակուսանս. որչափ Կեղեցիկ և օգտակար լինէր ապա-
քէն, եթէ հնար էր ձեզ ի մէջ Հայոց Պետերբուրգայ գտա-
նել զոմանս կամեցողս ստանալոյ զայս մատեան բովանդա-
կեալ ի 10 քառածալ թերթս կամ ի 80 երեսս կամ
անդր և դրեալ մանրաձեռն, վասն որոյ առաքեմ Ձեզ
ընդ սմին զթերթն թղթոյ՝ ուր մարթ էր ցանկացո-
ղացն ստորագրեալ զանուանս իւրեանց և զհասցէս՝ վճարե-
լով ընդ նմին և զգինն՝ որ է 1¹/₂ մանէթ արծաթ. ի մտ-
ունիմ ի տիպ մուծանել զմատեանս ի Կազան՝ ուր է ցարդ
տպարան Հայոց: Առ ժամս շատացեալ գրելովքս մնամ և յա-
րամամ

Ի 8 Մայիսի

1843

Ի Կազան

յաւիտեան

Ձեր հարազատ

Ս. Նազարեանց:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ Ք

ԱՍՏՈՒԱԾԱՀՆՁԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ Ս. ԷԶ-ՄԻԱԾՆՈՒՄ

Աստուածաշունչ մատենանր, որի հայերէն թարգմանութիւնը իւր հաւատարմութեամբ, լեզուի ու ոճի արուեստի գեղեցկութեամբ մեր եկեղեցական գրականութեան ամենաբնութիւն արտադրութիւնն է կազմում և կոչւում է բոլոր թարգմանութեանց թագուհի, հասել է մեզ հարիւրաւոր օրինակներ ընտրելագոյն գրիչների ընդօրինակութեամբ թէ մագաղաթի և թէ թղթի վերայ:

Տպագրական գիւտից և հայերէն տպարան հաստատելուց յետոյ առաջին անգամ Աստուածաշունչ գիրքը տպագրելու գաղտնիքը յղացաւ մեր նշանաւոր հայրապետներից մէկը Յակովբ Զուղայեցի կաթողիկոսը, որ Երևանցի Ոսկան վարդապետին ուղարկեց Եւրոպայի քաղաքները 1662 թուին յատուկ պաշտօնով որպէսզի ամեն ջանք գործ դնէ «յաղագս տպման մատենիս այսօրիկ աստուածայնոյ»: Ոսկանը շրջելով Լւիօնո, Հռոմ և ուրիշ տեղեր յոյս ունէր իւր բաղձանքին հասնել, բայց ամեն տեղից անյոյս վերադարձաւ և գնաց Հոլանդիայի Ամստէրդամ քաղաքն, ուր գոյութիւն ունէր մի հայ տպարան յանուն ս. Էջմիածնի և ս. Սարգիս զօրավարի. և այնտեղ Զուղայեցի Ստեփաննոսի, Թէոփորոսի և Պետրոսի օժանդակութեամբ տպագրեց Աստուածաշունչ մատենանր. Փրկչական 1668 թուին: Սա հայերէն անդրանիկ տպագրուած Աստուածաշունչն է:

Այնուհետև Աստուածաշունչը տպագրուել է դարձեալ վեց անգամ, որոնցից մէկը նոյնտեղ Պետրոս Լատինացու ձեռքով Ոսկանի հրատարակութիւնից արտատպուած, երբքը Վենետիկի Մխիթարեանց ձեռքով Մխիթար Աբբայի, Զոհրաբեանի և վերջին 1860 թ. տպագրութիւն, մէկը 1817 թ. Պ. Բուրգ ուսաց Բիբլիական ընկերութեան ջանքով, իսկ վերջին հրատարակութիւնը կատարուեցաւ Կ. Պոլիս աւետարանակ. ընկ. նախաձեռնութեամբ ևւ արժ. Հ.

Մկրեանի վերահայեցողութեամբ: Եղած են եւ մի քանի աշխարհաբար տպագրութիւնք Զմիւռնիայ, Նիւ-Եօքք կայն բոլորն էլ բողոքական ընկերութեանց ձեռքով եւ նոցա խմբագրութեամբ եւ իւրաքանչիւր անգամ յունարէն բնագրի համեմատութեամբ:

Այսպէս ուրեմն Աստուածաշնչի բազմաթիւ հրատարակութիւններից միայն մէկն է իսկապէս ս. Էջմիածնի նախաձեռնութեամբ կատարուած եւ այն օտար հոգի վերայ, թէպէտ եւ օտար տպագրութիւններն էլ երբեմն կատարում էին նաեւ ս. Էջմիածնի գիտութեամբ եւ նպատակներով, ինչպէս օրինակ Պ. Բուրգի հրատարակութիւնը, որի համար բիրիական ընկերութեան վարչութիւնը պաշտօնապէս դիմելով դարուս սկզբին հայոց Հայրապետին օժանդակութիւն էր խնդրել տպագրուելի Աստուածաշնչի համար, որ եւ ուղարկել է բաւական դրամ, ինչպէս այդ երեւումէ մեր ձեռքը գտնուած գրագրութիւնից ու բաժանորդաթերթից, ոակայն այդ բոլոր հրատարակութիւնները կատարուելով Էջմիածնից դուրս կրում էին մասնաւոր հրատարակութեան դրոշմը եւ նոցա խմբագրութիւնը հեռի էր ցանկացածից: Իսկ ոչ մի անգամ տակաւին հրատարակուած չէ Մայր աթոռի տպարանում հայրապետական անըդմիջական հոգացողութեամբ:

Ազգիս արդեան վեհ. Հայրապետը որոշել է Մայր Աթոռի տպարանում տպագրել ս. Գիրքը եւ վերջապէս հայ ժողովրդի ձեռքը Էջմիածնատիպ Աստուածաշունչ տալ դիւրագին եւ մատչելի:

ԳԱՒԻԳԱՆ ԵՐԷՅ

Օր մը աշխարհականի կնիկ մը կերթայ հարսնեքտուն, ինք բաւական խորոտիկ կեզնի. բայց տեղ չեն տար որ նստի. կը տեսնեն որ գիւղին իրից կին կուգայ, քարթաթոշ բան մը, կեննեն կաննեն կը բերեն ատ իրից կին կը նստեցնեն, մեր աշխարհականի կնիկ զատիկա տեսնելով՝ կը լցուի. կուգայ իր տուն կը դնէ իր էրկան վրայ թէ. էրեց պիտի եզնիս՝ ապա թէ ոչ քեզ կնկութիւն չեմ քնեք. կնիկ, դու քու Աստուած, ես կարդալ չեմ գիտեր, ինչպէս էղնիմ էրէց, որո՞ւ մօտ էրթամ, զիս չեն օրհնի. չէ, մարդու մօտ մի

երթայ ես զքեզ կօրհնեմ. քիչ մը բէդ գլուխ կլուլիկ կը չինէ. կերթայ երկու երեք պառաւ, քանի մը միջավարի կնիկ և մէկ երկու ալ աղջիկ կը բերէ. էրկան գլուխը կը բանան ու աղօթք Վրնեն. ո՛վ խնդրակատար Ասկարածին և վտակ երես սըրը Աղբերիկ, Երուսաղէմ, Էջմիածին. ձեզի կը կանչենք ու ասիկը մըզի էրեց կօրհնենք. դուք օրհնեցիք՝ մեքալ ընդունեցինք կըսեն, ու իրենց հացը ուտելով կը թողուն երթան. մարդը բան չգիտէր. ի՞նչ ընէ. կընկան խօսքով կենէ հեռու գիւղ մը կերթայ երիցութիւն ընելու. եկեղեցւոյ մէջ քիթն ու վեր բան մը կըսէ, Աւետարանի ատեն բան մը կը կարդայ. Դաւթ մարգարէն ասաց. և ասաց և ասաց և ասաց. կէս ժամու չափ կանցնի՝ դեռ և ասաց և ասաց. դռան ետեւ ծնկան եկող պառաւ մը. քա կարած պատանք. ասաց և ասաց՝ ի՞նչ ասաց կըսէ. ես կինամ (գիտեմ) չի՛նչ ասաց, Աստուած անիծէ զբըզի ու զիս օրհնողները. ասաց, ի՛նչ ասաց. ու հատ տեղէն իբր խռովելով ուրիշ գիւղ մը կերթայ երիցութիւն ընելու. ինչ մարդ կը մեռնի՝ երթամ ու գամ հինամ էնեմ երթամ ու դամ հինամ էնեմ կսէ ու կը ասնէ թաղէ. ուէսի տղէն կը մեռնի. երթամ ու գամ հինամ էնիմ, երթամ ու գամ մասրա յինամ (լեցնեմ) կըսէ. անհ պակաս կըսէ մեր էրէց, վարդապետ մը կուգայ ու կերթան գանգաւին, թէ աղէկ ու վատ կը կարգայ մեր էրեց. մըզի կըսէր երթամ ու գամ հինամ էնիմ, մեր ուէսի տղին ըսեց երթամ ու գամ հինամ էնիմ. երթամ ու գամ մասրա յինամ. վարդապետ կըսէ ձեր երիցու պաաիւ դուք չէք ճանչնար, ձեր երիցու մօրքի մազերէն եթէ մէկ հատ ալ ձեր տնեւր գտնուի՝ Աստուած անտան պակսութիւն չտայ, զատիկայ լսելով եկեղեցւոյ մէջ մարդուն վրայ կը լեցուին ու չէ թէ մենակ մօրուք, ապա պխերն ու գլխու մազերն ալ կը քակին ու մազ մը չեն թողուր. մարդը ադ տեղէն պրծնալով կը փախչի իր տունը կուգայ եւ կուխտէ որ անգամ մալ կնոջ խօսքով երիցութիւն չընէ:

ՔԱՀԱՆԱՅ ՄԸ ՈՐ ԶԿՁՏԱՆԵՐ

Քահանաները ժամանակաւ շատ կուտէին կըսեն. այնչափ շատ կուտեն եղեր, որ մէկը փորին ամեն կողմը ցորենաբարձ նուերուն ամբարին տէս լեցունելով կշտանալու ըլլար նէ՛ այսօր քահանայի մը չափ կերայ կըսէ եղեր:

Այս աւանդութեան մինչև որ աստիճան ճշգրիտ ըլլալը չենք գիտեր — թող որ գիտնալու ալ ըլլայինք նէ՛ բան մը ըսելու իրաւունք չունէինք, որովհետև քիչ ուտողին ալ բան մը ըսելու իրաւունք չուէինք, բայց սա գիտնելու որ դարուս քահանաները շատ չեն ուտեր, մէջերնին կան անանկներ, որ աշխարհականներէն քիչ կուտեն: Բայց, ինչո՞ւ խօսքերնիս երկընցունենք, ամեն մարդ իւր փորը գոհացունելու չափ ուտելու պարտաւոր է, ասոր մէջ ծաղրելու ի՞նչ կայ:

Ասոր մէջ ծաղրելու բան չկայ, սակայն մեր պատմելիքին մէջ կայ. Մարդս երբ գործի մը համար տեղ մը կերթայ, և անվայել կերպով «կերակուրը բերէք» կըսէ նէ՛ կարծեմ քիչ մը ծաղրելի է. նա մանաւանդ երբ որ մէկը իւր փորը ուրիշի սեղանին առջև գոհ ընելու կենէ՛ և տասը մարդու ճտեղծքն ուտէ նէ՛ կարծեմ աւելի ծաղրելի կըլլայ:

Պատմենք:

Քահանաներէն մէկը Նոր կիրակիին իւր ծուխերուն մէկուն ըստ սովորութեան տնօրհնէրի (կերթայ, և ըստ սովորութեան կերակուր կուզէ.

— Աղջիկս, հայտէ նայինք, կերակուրը բեր, բանի մը պատառ բան ուտեմ երթամ, գէրէ գործ ունիմ:

Աղջիկը կերակուրը կը պատրաստէ, քահանան կը պատրաստվի, աղջիկը սեղանը կը դնէ, երեք կտոր քիւլ պասթը կը բերէ. քահանան քիւլպասթըին վրայ կը յարձակի քաջութեամբ և մէկ վայրկենի մէջ յաղթանակը կը տանի... իր փորը:

— Ես շատ չպիտի ուտեմ, սանկ քիչ մը չենքլէնմիշ ըլլամ տէ երթամ:

— Մայտանոս տօլմասիէն հրամեկցէք Տէր պապա:

— Հող մընէք, Աստուած տուներնիդ չէն պահեսցէ

հոս իմ տունիս պէս եմ, աղջիկ, քիչ մը հաց տահա բեր, սա գինին ալ լեցուր...

Ըսելու չը մնար, մայտանոս տօլմասին բիւլպաս-
թըյին այցելութեան կերթայ:

—Աղջիկս, քիչ մը հաց տահա բեր, կուգես նէ՛ սա գինին ալ լեցուր—հայտէ աղջիկս:

—Քէսպպէն, հրամմեցէր Տէր հայր, կաղաչեմ, չէ-
րինմիշ մըլլար:

—Տէր ողորմեա ատ ի՛նչ խօսքէ... աղջիկս, սալա-
թան քիչ ես չիներ: Մեղաւորս սալաթան շատ կը սի-
րեմ...

—Մեծկակ թախապ մը սալաթա տահա բերէր:

—Աղջիկս վեր գալն իբէն քիչ մալ հաց բերէիր:

—Հրամմեցէր Տէր հայր, ճիշէր թափասիէն ալ առէր:

—Շնորհակալ եմ: Աղջիկս սա գինին ալ լեցունէիր պարէ: Քիչ մալ հաց բերէիր: Ձեր բարեպաշտութիւնն այս աստու եկեղեցի գնաց: Աղջիկս, կերակուր բերէիր քիչ մը:

—Հրամմեցէր, Տէր պապա մաքարինա:

—Մաքարինայէն բեր կախորժիմ, կարծես քի ու-
տեղն ալ գիւրին է տէ մարդուս շատ ուտելիքը կուգայ:

—Մաքարինան քիչ եկաւ կարծեմ:

—Ատ խօսքը մընէք, կը սրդողիմ:

—Եղի մէջ հակիթէն չէք ախորժեր:

—Կախորժիմ, կուտեմ:

—Սուճուխէն ալ կերէր:

—Կուտեմ կոր:

—Պանիր ալ առէր:

—Կուտեմ կոր եա, ամենէն ալ կերայ իշտէ. աղ-
ջիկս, խուզիս, քիչ մը բասթրմա բերէիր, հայտէ աղ-
ջիկս, քիչ մալ սուճուխ, վեց եօթը տիլիմ ալ հաց բեր,
չիւնքի մեղաւորս չէրէզը բէք կը սիրեմ:

—Ատ ի՛նչ խօսք է, թող բերեն, Տէր պապա:

—Ողջ եղիք, Աստուած անփորձ պահեսցէ, միում
հաղարապատիկ բիւրապատիկ պարգևեսցէ, սա գինին լե-
ցունէիք, յամենայն չարեաց ազատ պահեսցէ, բասթըր-
ման ալ ի՛նչ աղուոր է, կեանս երկարս պարգևեսցէ,

սուճուկն ալ պահարլի է կարծեմ, երեկի և յաներևոյթ թշնամեաց, ինչ անուշ գինի է, ազատ պահեսցէ, Եօրկիին գինին լլալու է, յայտէ աղջիկս ինծի վեց եօթը հատ հաւկիթ տահա եփէիր տէ երթամ գէրէ ուշ մնացի:

— Զուտ ըրէք:

— Մինչև որ էերէ նէ՝ պարէ պարապ կնստիմ, սրկէ քիչ մը սուճուկս բերէիր տղաս, խօլէք տղաս:

— Հրամմեցէք, Տէր հայր:

— Հրամմեցէք, Տէր հայր հաւկիթներն եփեցի:

— Ողջ ըլլաք...

Երկու ժամուան մէջ նաւը բոլոր բեռը կաննէ:

— Զնորհակալ եմ ազուր մը չեօփլէնմիշ եղայ, հիմայ Մարգար աղայի տունը պիտի երթամ, քանի մը պատառ ալ հոն ուտեմ, էյ, Տէր ընդ ձեզ, Աստուած շատ տարիներու հասցունէ:

— Ուրիշ օր մը դարձեալ հրամմեցէք, Տէր պապա:

— Զատ աղէկ:

— Ի՞նչ կըսես, ընթերցող:

— Ի՞նչ ըսեմ, թատրոն, իրաւ է նէ անվայել բան:

Սուտ կըսեմ ես, իմ անունս Օրագիր չէ, պատմածըս այնչափ ճշմարիտ է որ յիշեալ քահանային բոլոր ծուխերն վկայ են:

Կը յուսանք՝ որ այս քահանան ուրիշ անգամ իւր անվայել վարմունքովը ծուխերուն գգուանը չպատճառեր և կը խրատէ իւր փորը որ ուրիշներուն տուններուն մէջ քիչ մը համբերող ըլլայ:

Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ (Թատրոն. 1875 թ. 135).

Հրատարակիչ՝ ԳԻԻՑ ՔԱՆ՝ ԱԶԱՆԵԱՆԾ: